

THE
ŚRAUTA SŪTRA OF ĀPASTAMBA

BELONGING TO THE
TAITTIRĪYA SAMHITĀ

WITH THE
COMMENTARY OF RUDRADĀTTA

EDITED BY
DR. RICHARD GARBE,
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF KÖNIGSBERG.

VOLUME I.

PRAŚNAS 1—7.

CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57 PARK STREET.

1882.

THE
ŚRAUTA SŪTRA OF ÁPASTAMBA

BELONGING TO THE
TAITTIRÍYA SAMHITÁ

WITH THE
COMMENTARY OF RUDRADĀTTA

EDITED BY
DR. RICHARD GARBE,
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF KÖNIGSBERG.

VOLUME I.
PRAŚNAS 1—7.

~~~~~
CALCUTTA:

PRINTED BY J. W. THOMAS, BAPTIST MISSION PRESS,
AND PUBLISHED BY THE
ASIATIC SOCIETY, 57 PARK STREET.

1882.

DEDICATED TO
DR. REINHOLD ROST,
LIBRARIAN OF THE INDIA OFFICE,
THE SELF-DENYING PROMOTER OF ORIENTAL
STUDIES,
AS A SMALL TOKEN OF THE EDITOR'S GRATITUDE.

P R E F A C E .

This edition of the *Apastamba Śrauta Sútra* will be complete in four volumes. At the end will be added the indices necessary for such a work. The detailed investigation of the sources of the *Apastamba Sútra* and its position among the ritual-books of Ancient India I shall reserve for the introduction to the last volume, the publication of which will place the entire material in the hands of Sanskrit scholars for criticism. By that time, too, we may hope for the completion of Dr. Schroeder's edition of the *Maitrāyaṇī Samhitá*, a highly important work, and one which has had a decided influence on *Apastamba*, although—curiously enough—he does not mention the name of this *Samhitá*, as he does that of many other Vedic writings. I shall accordingly limit myself here to the description of the manuscripts to which I have thus far had access.

I. *Manuscripts of the Text.*

- A. India Office Library, No. 1651. Praśnas 1-7 and 9-15, on 227 paper-leaves. In Devanágari characters. The place and date have been expunged after completion of the MS. It is ancient, very carefully made, and has been corrected several times. At the end of every praśna, there are given first the beginnings of each kāṇḍiká in reversed order, and then the beginnings of each paṭala in the actual order. This system or a similar one is also followed in most of the other MSS. The leaves 96—110 inclusive, which contained praśna 8, are missing. A later interpolated leaf—about two thirds of it covered with writing—which, like the first leaf

after the lacuna, is numbered 111, contains the missing beginning of praśna 9 and the last part of the paṭala-beginnings of praśna 8.

- B. India Office Library, No. LXX of Burnell's "Catalogue of a Collection of Sanskrit Manuscripts." Praśnas 1—18, kaṇḍikā 8, on 120 palmyra-leaves. In Grantha characters. Undated; but according to Dr. Burnell's statement, copied about A. D. 1800. A good MS.
- C. India Office Library, No. LXXI of Burnell's "Catalogue." Praśnas 1—15, on 202 palmyra-leaves. In Grantha characters. Undated; but according to Dr. Burnell, "copied about 1750" and "in a large and good hand." A correct MS.
The smaller Grantha MSS. of the first four praśnas (Nos. LXXII, LXXIII, and LXXIV of Burnell's "Catalogue") I have not collated, because the other MS. material at my disposal for this part of the work was more than amply sufficient for the determination of a trustworthy text.
- D. Bombay University Library, No. 16. Praśnas 1—24, on 395 paper-leaves. In very large and beautiful Devanágarí characters, but abounding in errors of the copyist. Undated; modern. At my request the use of this MS. was very kindly allowed me by the Director of Public Instruction, K. M. Chatfield, Esq.
- E. Royal Bavarian Court and State Library at Munich, Codex Haug. 51. Praśnas 1—24, on 405 paper-leaves. In Devanágarí characters. Undated. Twin brother of the preceding MS., sharing the same internal and external peculiarities, and agreeing with it in the copyist's errors.
- F. India Office Library, No. 1733. Praśnas 1—5, on 79 paper-leaves. In Devanágarí characters. Undated, but not so old as A.
- G. India Office Library, No. 122c. Praśna 8, on 14 paper-

leaves. In Devanágari characters. The handwriting shows that this is not the missing part of A. Copied in Benares, Samvat 1636 (= A. D. 1580).

- H. India Office Library, No. 1541a. Praśnas 15, 16, and 17, on 22, 24, and 15 paper-leaves respectively. In Devanágari characters. Undated.
- I. Text of praśnas 1—15 in the commentary-manuscript *i*.
- K. Text of praśnas 1—15 in the commentary-manuscript *k*.
- L. Text of praśnas 1—3 in the commentary-manuscript *h*.
- M. Text of praśnas 1—3 in the Prayogaratnamálá by Chauṇḍappáchárya, in the Palace Library at Tanjore, Burnell's "Classified Index," Part I, No. CIII. Dr. Burnell had the great kindness to have this MS. copied for me. The copy covers 275 quarto pages.

In connection with this list of MSS. it ought to be mentioned that many passages of the Apastamba Śrauta Sútra occur also in the commentaries to the Taittiríya Samhitá, Bráhmaṇa, and Aranyaka. Sometimes Apastamba is cited by name (thus, तथा चाहापस्तम्बः) as authority for these quotations; but often also they are referred to in a general way as कत्यः, or with the remark उक्तं सूत्रकारेण.

II. Manuscripts of Rudradatta's Commentary.

- a. India Office Library, No. 51. Praśnas 1—9, on 195 paper-leaves. In Devanágari characters. Undated. An ancient, excellent, and accurately corrected MS.
- b. India Office Library, No. 1142b. Praśnas 10—15, on 163 paper-leaves. In Devanágari characters. Undated. A good MS.
- c. India Office Library, No. 1142a. Praśna 14, on 30 paper-leaves. In Devanágari characters. Undated. This has come from the same source as the preceding MS.
- d. Calcutta manuscript. Praśnas 6 and 7, on 46 paper-leaves. In Devanágari characters. Samvat 1631 (= A. D. 1575).

- e. Manuscript belonging to the Government collection deposited with the Asiatic Society of Bengal; No. 1204. Praśna 8, on 31 leaves (numbered 46—76). In Devanāgarī characters. Samvat 1631.
- f. Sanskrit College Library in Calcutta, No. 2602. Praśna 9, on 44 paper-leaves. In Devanāgarī characters. Undated.

I received the three MSS. *d*, *e*, and *f* in copies, which Dr. Hoernle was so good as to cause to be made for me. The originals of *d* and *e* are certainly copies of MS. *a*, but were written *before* the above-mentioned correction of that MS. took place.

- g. India Office Library, No. LXXVII of Burnell's "Catalogue." Praśnas 10—13, on 55 talipat-leaves. In Grantha characters. According to Dr. Burnell, it was "copied about the beginning of this century."

NOTE. In the preceding 7 MSS., the text of the Sūtra is given each time only by the first and last word of the passage to be commented upon. In the following 3, it is given in entirety, with the exception that the mantras quoted are often abbreviated.

- h. Palace Library at Tanjore, Burnell's "Classified Index," Part I, No. XCVIII. Praśnas 1—15, on 207 talipat-leaves. In Grantha characters. "Recent," according to Dr. Burnell. A Devanāgarī transcript of the first three praśnas of this MS. was prepared for me through the mediation of Dr. Burnell, and to him my thanks are due for this kind service.
- i. Bombay University Library, Nos. 17*a* and *b*, two volumes. Praśnas 1—15, on 565 paper-leaves. In Devanāgarī characters. Undated; modern. Of the same general nature as MS. *D*. The use of this MS. was granted me by the liberality of K. M. Chatfield, Esq., Director of Public Instruction.
- k. Royal Bavarian Court and State Library at Munich,

Codex Haug. 52, two volumes. Praśnas 1—15, on 657 paper-leaves. In Devanágari characters. Undated; modern. This MS. is related to *i* precisely as *E* to *D*.

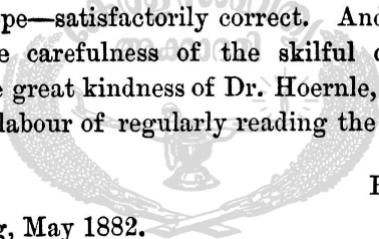
Since Rudradatta has commented on only the first 15 praśnas of the Āpastamba Śrauta Sútra (see Burnell, “Classified Index,” note to MS. XCIII), I shall be compelled to give a different commentary for the text of the remaining praśnas, *i. e.*, from the beginning of the third volume of the present edition. This procedure occasions indeed a certain want of uniformity; but it did not seem to me an adequate reason for abstaining from printing the best attainable commentary, and as such Rudradatta’s must certainly be considered. Dr. Burnell (“Catalogue of a Collection,” p. 21, note to MS. LXXVII) says of it: “This commentary is a very excellent one; the Bháradvája, Baudháyana, Āçvaláyana, Dráhyáyaṇa, Satyásháḍha, and ‘other’ sútras are constantly quoted.” The reader will find that Rudradatta quotes many other works also. But while he takes account of the allied literature so extensively, on the other hand, as the reader will observe, he strives after the greatest possible brevity and terseness, so much so that, sometimes after a lengthy discussion, he accuses himself of prolixity with अलं विसरेण or some similar phrase (so in i. 1. 3; viii. 1. 2; 16. 5).

The text of the Āpastamba Śrauta Sútra, as is well-known to be the case in all Vedic works, does not show any real variants, except in a very few cases; and these have been given in footnotes. Errors of copyists, as well as omissions and additions in the more modern MSS., which are easily recognized as such, have not been noted. As for the commentary, it shows indeed no lack of *variae lectiones*; but I came to the conclusion that to register them would be of little use and would unduly increase the extent and size of an already sufficiently bulky work. In printing the commentary, I have almost always given the text of the good MSS. *a* and *b*; I have also followed these two MSS. in the violation of the rules of

sam̄dhi, so far as these violations served in lieu of a slight punctuation, or marked a break in the sense, or were intended to secure greater clearness.

It may be well to mention, that the MSS. of the commentary for the most part read वैधायन्, while I have uniformly written वैधायन् in the edition.

Unfortunately, as the list of errata shows, a number of typographical errors have remained uncorrected. These, I hope, the reader will excuse in view of the great distance of my abode, Königsberg, from the place of printing, Calcutta. I found that I must either content myself with the revision of a single proof, or face the unpleasant alternative of an indefinite postponement of the completion of the publication. Even under these circumstances, the present edition is—I venture to hope—satisfactorily correct. And for this I have to thank the carefulness of the skilful compositor, and especially the great kindness of Dr. Hoernle, who voluntarily assumed the labour of regularly reading the second proof.

R. GARBE.

Königsberg, May 1882.

आपस्तम्बीयं श्रौतसूत्रम् ।

श्रीगणेशाय नमः ।

ओम् ॥

शुक्राम्बरधरं देवं शशिवर्णं चतुर्भुजम् ।
प्रसन्नवदनं धाये सर्वविज्ञोपशान्तये ॥
आज्ञा श्रुतिसूत्रौ यस्य यस्य यज्ञाः सभाजनम् ।
नमः परस्मै विश्वसात्त्वस्मै श्रौतसूत्रक्षेषु ॥
आदिमं ब्रह्मणः कोशमध्यस्थितपरावरम् ।
अपास्त्रोषपाप्नानमापस्तुम्बं सुनिं सुमः ॥
आपस्तम्बीयसूत्रार्थं उपन्यथाज्ञानसंशयान् ।
सूत्रदीपिकया वृत्त्या रुद्रदत्तः परास्थिति ॥
सनु ये सुविक्रातः सन्तः स्तुर्गुणसाक्षिणः ।
रवंरत्नमिति याह्यं मूल्यं किं तस्य गृह्णते ॥

अत्र भगवानापस्तम्बः समस्तलोकहितकाङ्क्षी विधर्थवादमन्वात्मक-
विविधवेदभागव्याकीर्णं विभक्तानेकशाखाव्यासकं च विश्वस्य वैतानिकस्य
कर्मणो याजुर्वेदिकं प्रयोगं व्याचिख्यासुस्तुत्रं सर्वप्रथमभाविनोऽन्याधेयस्य
बेष्टिकलात्मवैष्टीनां च दर्शपूर्णमासप्रकृतिलात्मानाये च दर्शपूर्णमा-
समन्वाणामेव प्राथम्यात्तावेवाये व्याख्यास्यन्विकारं दर्शयति ॥

अथातो दर्शपूर्णमासौ व्याख्यास्यामः । १ ।

अथातःशब्दोऽयं प्रकरणारम्भे प्रायः प्रयुज्यते । वृद्धैः क्वचिदानन्तर्यं
ऽपि यथा इसे स्थगवो व्याख्याता अथातोऽङ्गिरसामित्यादौ । न
पुनरिहानन्तर्यार्थः वृत्तस्य कस्यचिदनन्तरस्यानुपलभात् ॥ न दृश्यते
ऽस्मिंश्चन्द्रमा इति विपरीतलक्षणया दर्श इत्यमावास्योच्यते । न
लियमन्वर्यसंझेति चन्द्रदर्शनस्य सर्वतिथिसाधारणात् न च सूर्येण
संगतो दृश्यते इति विशेषत्वं सूर्यसंगतेरमावास्याशब्दप्रवृत्तिहेतोर्द-
र्शनात् । अमा सह वस्तोऽस्यां चन्द्रार्काविति वाच्यम् ॥ अतितेज-
स्त्रिसूर्यमण्डलान्तर्विलीनः क्षीणकलशचन्द्रमाः सिद्धैरेव दृश्यते नासु-
दिधैरिति । तत्रापि मिद्दुर्दर्शनस्याविशेषकत्वादस्मद्दर्शनपरिसंख्यापर
एवशब्दोऽभ्युपगनन्वय इति स एवार्थश्चद्यनोक्तः स्यात् । न चासौ
प्राच्छालः विवक्षिततिरोधानात् । सुचक्षतैव विपरीतलक्षणया विवर-
णाच । यथा यदहर्न दृश्यते तदहरमावास्येति । तस्माद्यथोक्त एवार्थः
शोभते ॥ मासश्चन्द्रः यदाङ्गेन्हकाः मासो माजात्कालशचन्द्रश्चेति ।
स पूर्यते यस्मिंस्तदहः पूर्णमासः । दर्शस्य पूर्णमासश्च दर्शपूर्णमासौ ॥
इह च दर्शपूर्णमासाख्यकालचोदितानामाम्बेयादिप्रधानानां यौ विद्व-
द्वाक्यानुवन्दितौ समुदायौ य एवं विद्वान्पौर्णमासौं य एवं विद्वान-
मावास्यामिति तयोरपि तत्त्वालसंबन्धेन दर्शपूर्णमासाविति नामनौ ॥
तत्र पूर्णमासस्य प्रयोगतः प्रथमत्वेऽपि दर्शशब्दस्याख्याच्चत्रत्वात्पूर्वनि-
पातः ॥ तौ व्याख्यास्यामः । श्रुतौ संक्षिप्तयोर्याकरणेन शाखान्तरो-
पसंहारादिना च विस्तृष्टीकरणं व्याख्यानम् ॥

**प्रातरग्निहोत्रं हुत्वान्यमाहवनीयं प्रणीयामीनन्वा-
दधाति । २ ।**

अन्वाधानं नामाग्नै काष्ठाधानं तच्च कर्माङ्गलेन सुरथादिगुणविश्ि-
ष्टानामग्नीनां यह्यणार्थं तद्वारेण देवतापरिग्रहार्थं च । कुतः । अग्निं
गृह्णामि सुरथं यो मयोभूः स्व आयतने देवताः परिगृह्णामीति
कर्मविधिवाक्यशेषाभ्यामग्निं गृह्णाति देवताश्च परिगृह्णाति स्व आय-
तन इति मन्त्रलिङ्गात् तथा ममाग्ने वर्चो विहवेष्वस्त्रिति पूर्वमग्निं
गृह्णाति दृष्टीमितराविति भारद्वाजवचनाच्च ॥ प्रातरग्निहोत्रं झल्ले-
त्यनुवाद आनन्दर्थार्थः यथौपवस्थे ऽक्षिं प्रातरग्निहोत्रं झला प्रागेवा-
न्वेभाः कर्मभ्यो ऽन्वादध्यात् मा विलम्बिष्ट मा चाङ्गते ऽन्वादध्यादिति ।
अविलम्बश्च ब्राह्मणे प्रशस्यते यो वै देवताः पूर्वः परिगृह्णातीति ।
मन्त्रवर्णश्च भवति तान्देवानपरिगृह्णामि पूर्व इति ॥ अर्थादन्यत्वे
सिद्धे ऽन्यमाहवनीयं प्रणीयेति किमर्थम् । दर्शपूर्णमासावारभमाणस्य
चतुर्हेत्वार्थाग्निशुद्धासार्थमिति केचित् । तदयुक्तं सर्वदर्शपूर्णमासप्रयोग-
साधारणस्यैव तन्त्रस्याधिकारात् । तत्र नामैतदक्षयं यत्र तयोरारभ्यो
ऽभिधायियते वक्ष्यन्ते च तद्वेषिका धर्मास्त्रैव दर्शपूर्णमासावार-
स्यमान इत्यादिना । तस्माच्च तदर्थं वचनम् । किमर्थं तर्हि ।
माग्निहोत्रार्थो ऽग्निरन्वाधायीति । कः प्रसङ्गः । अस्ति परमतेन ।
यथाह भारद्वाजः य एवैषो ऽग्निरग्निहोत्राय प्रणीतसं गृह्णीयादि-
त्याग्न्यरथ्यो ऽन्यं प्रणीयेत्यालेखन इति ॥ दक्षिणाग्नेरप्याहार्वस्याधा-
नक्रमेणार्थसिद्धा स्वयोनित उत्पत्तिः ॥

न गतश्रियो ऽन्यमग्निं प्रणयति । ३ ।

अनुसंधास्यति स्वयमेव गतश्रीशब्दार्थम् । तस्यान्यं न प्रणयेत् ।
 नन्विदमपार्थकं वचनं नित्यो गतश्रियो प्रियत इत्यनेनैव सिद्धलात् ।
 सत्यमत्रापार्थकम् । वरुणप्रधासेषु तु दक्षिणविहारार्थं भविष्यती-
 त्येके । सम्यक्तावदुक्तमिदम् । यद्वर्गपूर्णमासौ व्याख्यास्याम इत्यधि-
 क्त्य वरुणप्रधासा व्याख्यायन्त इति पर्यनुयोगः प्रत्यवशिष्यते न्यायत
 एव च तत्र प्रणयनप्रसङ्गः । तस्मादनन्तरेणैव प्रणयनानुवादेन गत-
 श्रियो उप्यन्वाधास्यतोऽन्यः प्रणेतव्य इति मा कश्चिद्वौदिति सिद्ध-
 स्यैवायमनुवादः स्पष्टलाय कथनमिति । नन्वेवमपि न गतश्रियः
 प्रणयतीत्येतावद्वक्त्यम् । किमन्यग्रहणेनाग्निग्रहणेन वा । इदं तावदये-
 विदां कुर्वन्तु तत्र भवन्तः यन्नातिसूक्ष्मेच्चिकिया शैल्या शब्दरिद्रिः
 सूत्रकारः किं तर्हि व्यक्ताभिर्वचनव्यक्तिभिरर्थान्व्याचष्ट इति । तदल-
 मनेनात्मेष्ठेन ॥

देवा गातुविदेवा गातुं यज्ञाय विन्दत । मनसस्य-
 तिना देवेन वातायज्ञः प्रयुज्यतामिति जपित्वा ममाग्ने
 वचो विहवेष्टस्त्वित्याहवनीयमुपसमिन्द्रे । उत्तरया
 गार्हपत्यमुत्तरयान्वाहार्यपचनम् । ४ ।

अन्वाधानाधिकारात्तस्याङ्गं जपः । तेन प्रायणीयादौ निर्वर्तते ।
 उपसमिन्द्रे काष्ठैर्दीपयति ॥ तत्र चौणिचौणि काष्ठान्यादधीतेति
 बौधायनः । समिध आदधातीति कात्यायनः ॥

तिसृभिस्तिसृभिर्वा । ५ ।

विह्यानुवाकस्य दर्शचल्य तिसृभिस्तिसृभिर्वर्चग्निस्त्वैनेतानग्नीन्सक्त-
 षुपसमिन्द्रे ॥

उत्तमां तु जपेदाहवनीये वादथात् । ६ ।

तदा द्रृत्तमां इश्मीं जपेत् । तथा पुनराहवनीये काषाणि वा-
दथात् ॥

व्याहृतीभिरन्वाधानमेके समामनन्ति । ७ ।

एकैकया व्याहृत्या तानेवाग्नीग्नार्हपत्याद्याहवनीयान्तानेकैकमुप-
समिन्द्रे । कुत एतत् । वाजसनेयिनां तथान्नानात् महाव्याहृतिभि-
र्वा प्राक्संख्यमिति कायायनवचनात् आधाने च तस्यतस्याग्नेस्तत्त्व-
द्वाहृतिसंबन्धप्रसिद्धेः स्वयमावृणासु समस्तोपदिष्टानामपि विभाग-
प्रदर्शनाच्च ॥ सभ्यावस्थावयत्र द्वृष्णीमुपसमिन्द्रनीयौ । तत्तु
चाजमाने दर्शयिष्यामः ॥

संनयतः पलाशशाखां शमीशशाखां वाहरति बहुपर्णां
बहुशशाखामप्रतिशुष्काग्रामसुषिराम् । ८ ।

संनाथे नाम दार्शिके दधिपयसौ ताभ्यां प्रवृत्तेज्यः संनयन्नियुच्यते ॥

यं कामयेतापशुः स्यादित्यपर्णां तस्मै शुष्काग्रामा-
हरेदपशुरेव भवति । यं कामयेत पशुमानस्यादिति
बहुपर्णां तस्मै बहुशशाखामाहरेत्यशुमन्तमेवैनं करोतीति
विज्ञायते । ९ ।

यं कामयेतापशुः स्यादित्यगुणाया वर्जनार्थं न लघ्वयुक्तमवशान्तस्या
एव ग्रहणार्थम् । कुतः । यजमानपरिक्रीतस्त्विजस्तदहिते प्रवर्तना-
योगात् यं कामयेतापशुः स्यादिति पराचीं तस्येतुकं यदाभ्यास-

प्रतिषेध इति सूत्रकारवचनाच्च ॥ यत्र प्रतिपादनीयेर्थं ब्राह्मणं
प्रदर्शयति तत्र विज्ञायत इत्याहेत्यनुसंधातव्यम् ॥

सा या प्राच्यदीची प्रागुदीची वा भवतीषे त्वोर्जे
त्वेति तामाच्छिनत्ति । १० ।

सा एवंगुणा आहार्या शाखा यस्य वृक्षस्य प्रागादिषु दिनु प्रवृत्ता
भवति तामाच्छिनत्तीत्यर्थः । भवत्यन्तेन वाक्यं भेत्तव्यम् । या प्राची
सा भवतीति वाच्यः ॥

अपि वेषे त्वेत्याच्छिनत्यूर्जे त्वेति संनमयत्यनुमार्षि
वा । ११ ।

संनमयत्यृजुकरोति वक्तव्ये । इतरथानुलोममनुमार्षि ॥

इति प्रथमा कण्ठिका ।

इमां प्राचीमुदीचीमिषमूर्जमभिसंस्कृतां बहुपर्णाम-
शुष्काग्रां हरामि पशुपामहमित्याहरति । १ ।

प्रागुदीचीलिङ्गते ऽपि मन्त्रस्य प्राच्युदीचोरपि शाखयोरनिवृत्तिः
शाखाजात्यभिप्रायेण तत्तदभिधानोपपत्तेः ॥

वायव स्थोपायव स्थेति तया घडवरार्थान्वत्सानपा-
करोति । २ ।

अर्धशब्दो ऽत्र स्थानवाची यथास्थार्थं वव्राज चिर्दिविषार्थमित्यादौ ।

येषामवरे स्थाने षट्संख्या भवति ते षड्वरार्धाः । तानपाकरोति
माहभ्यः पृथक्करोति माहसंगतानां वत्सानां युगपद्मरपाकरणीयत्वात् ॥
प्रतिवत्सं मन्त्रावृत्तिः । बज्जवचनं तु मन्त्रगतमुपरवमन्त्रवत्सर्वापेक्षं
द्रष्टव्यम् ॥

द्वैर्द्वैर्मुञ्जीलैर्वा । ३ ।

पुञ्जीलं स्तम्भः ॥

**देवो वः सविता प्रार्पयत्विति शाखया गोचराय
गाः प्रस्थापयति । ४ ।**

गावो यत्र चरन्ति तस्मै देशाय यथासमान्वातेनाघशंसान्तेन मन्त्रेण
गाः सर्वा निष्कासयति ॥ वत्सविनाशनानां गतां युगपच्छक्यनिष्का-
सनत्वान्वावृत्तिर्मन्त्रस्य । यत्र तु न शक्यते तत्रावृत्तिः ॥

**प्रस्थितानामेकां शाखयोपस्थृशति द्वैर्द्वैर्मुञ्जीलै-
र्वा । ५ ।**

गतः ॥ अथ देवो व इत्यादेः प्रस्थापनमन्त्रस्वैव शाखान्तरीयौ
कौचित्याठविकारौ दर्शयति ॥

**आप्यायध्वमन्त्रिया इन्द्राय देवभागमित्येके समाम-
नन्ति । महेन्द्रायेत्येके । ६ ।**

आप्यायध्वमन्त्रिया देवभागमिति यथासमान्वातेन पाठेन द्विप्रकारे
अथं पाठो विकल्पते ॥ अथानयोः पाठयोः सर्वत्र तुल्यवद्विकल्पे प्राप्ने
व्यवस्थासिद्ध्यर्थं सामान्येनेन्द्रमहेन्द्रशब्दयोर्देवतापरयोः प्रयोगव्यवस्था-
माह ॥

इन्द्रं निगमेषूपलक्ष्येदिन्द्र्याजिनो महेन्द्रं महेन्द्र-
याजिनः । ७ ।

निगम्यनो येषु हविषः प्रतियोगिलेन रूपेण देवतास्ते मन्त्रा निगमाः ।
तेषु सांनाथदेवता । निगमे इन्द्र्याजिनो यजमानस्येन्द्रं निर्दिशेत्
महेन्द्र्याजिनो महेन्द्रमित्यर्थः ॥ एतेन चानन्तरोक्तौ प्रयोगविकल्पा-
वन्ये च कामधुक् इत्यादयो निगमा व्याख्याता भवन्ति । एतदेवा-
भिप्रेत्य निगमेष्विति बड्डवचनं कृतमिति वेदितव्यम् ॥

शुद्धा अपः सुप्रपाणे पिबन्तीः शतमिन्द्राय शरद्दे
दुहानाः । रुद्रस्य हेतिः परि वा वृणक्षिति प्रस्थिता
अनुमन्त्रयते । ८ ।

अनुपूर्वोऽभिपूर्वश्च मन्त्रयनिस्तदभिसंधाय मन्त्रोच्चारणे प्रयुज्यते ।
अभिपूर्वस्तु तस्मिन्नेवाभिमुख्याधिक इत्यपरम् ॥ अत्र केचिच्छतमि-
न्द्रायेति निगमे महेन्द्र्याजिनो महेन्द्रोपलक्षणं निषेधन्ति । ततु
न मृष्ट्यामहे पूर्वस्त्रविरोधात् । न चास्यानिगमत्वं शङ्कनौयं इन्द्राय
दुहाना इति दोहदेवतासंबन्धस्य प्रयोगसमवायिनो ऽभिधानात् ।
तथा च शतमिन्द्रायेति प्रकृत्याह भारदाजः महेन्द्रायेति वा यदि
महेन्द्र्याजी भवतीति ॥

ध्रुवा अस्मिन्गोपतौ स्यात् बह्वीरिति यजमानस्य
गृहानभिपर्यावर्तते । ९ ।

अभिपर्यावर्तते अभिमुखः प्रतिनिवर्तते ॥

यजमानस्य पशुन्पाहीत्यग्निष्ठे इनस्यगन्यगारे वा
पुरस्तात्वतीचीं शाखामुपगृहति पश्चात्वाचीं वा । १० ।
अग्निसमीपस्थमनो ऽग्निष्ठं यद्वक्ष्यति शकटमवस्थितं भवतीति ।
तस्मिन्नन्यगारे वा पुरस्तात्वतिपद्य प्रत्यगतामुपगृहति पश्चाद्वा
प्रतिपद्य प्राग्गतामित्यर्थः । पुरस्ताङ्गागे इनसः प्रत्यगयां पश्चाङ्गागे
इनसे वा प्राग्गतामित्यन्ये ॥ शाखानिधानं भाव्युपयोगार्थं न वत्सा-
पाकरणशेषः । तेन पश्चावपि भवत्येव ॥ अथेदानौमुन्तरोत्तरेष्वनु-
ष्टेष्वेष्वलिजामप्रमादार्थं कर्मानुसंधानप्रशंसां ब्राह्मणोक्तामुदाहरति ॥

यो वा अध्यर्थेर्गृहान्वेद गृहवान्भवति । आ चतु-
र्थात्कर्मणो ऽभिसमीक्षेतेदं करिष्यामीदं करिष्यामीत्येते
वा अध्यर्थेर्गृहाः । य एवं वेद गृहवान्भवतीति विज्ञा-
यते । ११ ।

यो ऽध्यर्थर्थर्थार्गृहान्वेद स गृहवान्भवति । के ते ऽध्यर्थर्थहाः ।
अग्नौनन्वाधास्यामि शाखामाहरिष्यामीत्येवमा चतुर्थात्कर्मणो ऽभिस-
मीक्ष्य ये ऽनुसंधीयन्ते पदार्थस्ते ऽध्यर्थर्थहाः । य एवं वेद य
एते ऽध्यर्थर्थहा इति वेद से ऽपि गृहवान्भवतीत्यर्थः । तत्र तु
वेदनस्य परार्थलाभफलवचनं प्ररोचनार्थं यथा यो वा अध्यर्थाः
प्रतिष्ठां वेद यो वा अध्यर्थाः स्वं वेद यो वा अध्यर्थारायतनं
वेदेत्यादौ । ततश्चैव न शङ्कितव्यं यजमानस्यैवेदसेवंविदुषः फल-
मिति ॥ चतुर्थग्रहणं यावच्छक्यस्योपलक्षणं अनुसंधानाधिक्ये गुणा-
धिक्यात् । तथाध्यर्थग्रहणमपि सर्वलिजामुपलक्षणं उपयोगसाम्यात् ॥

इति द्वितीया कण्ठिका । इति प्रथमः पटलः ॥

उत्तरेण गार्हपत्यमसिदा इश्वपर्शुरनडुत्पर्शुर्वा नि-
हिता । १ ।

असिदो दाचम् । पर्शुः पार्श्वास्थि ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्यसिदमश्वपर्शुं वादन्ते
तूष्णीमनडुत्पर्शुम् । २ ।

गतौ ॥

यज्ञस्य घोषदसीति गार्हपत्यमभिमन्त्य प्रत्युषं रक्षः
प्रत्युषा अरातय इत्याह्वनीये गार्हपत्ये वासिदं प्रति-
तपति । ३ ।

यदाप्याह्वनीये प्रतितस्यति तदार्थभिमन्त्राणं गार्हपत्यस्यैव प्रतितपन
एव विकल्पवचनात् ॥

न पर्शुम् । ४ ।

प्रतितपतौति शेषः । अत एव प्रतिषेधाज्ञानीमो यदेकचानेकस-
धनविकल्पेषु मुख्ये छतो विधिः सर्वार्था भवतीति ॥

प्रेयमगादित्युक्तोर्वन्तरिक्षमन्विहीति प्राचीमुदीचौं
वा दिशमभिप्रब्रज्य यतः कुतश्चिह्नमर्भमयं बर्हिराहरति
। ५ ।

प्रथमं विहारात्प्राचीमुदीचौं वा दिशमभिप्रब्रज्य ततो यतः कुत-
श्चिह्निं दर्भमयं बर्हिराहरति यतो लभ्यते ॥ बौधायनस्त्वाह
आह्वनीयादेवाये चीन्वा चतुरो वा प्राचः प्रक्रमानप्रक्रम्याथ तां

दिश्मभिप्रवजेद्यत्र वर्हिर्वेत्यन्नन्यत इति ॥ प्रेयमगादित्यपि गमन-
मन्त्र एव तस्मिन्नात् यौ गमनाविद्युत्तरत्रानुवादाच्च । किमर्था
तर्हुक्तेत्यधिकोक्तिः । उच्यते मन्त्रसमाप्ताये हि द्वितीयो मन्त्रः
प्रत्यागमनक्रमे पठितो न गमनक्रमे । कल्पान्तरकारैश्च तातुभयत्र
व्यवस्थया विकल्पेन च विनियुक्तौ । आचार्यस्तुभयोरुभयत्र समुच्चयं
मन्यते । तेन यदां कृतवानेतत्प्रथमसुक्रांता ततो उनेन प्रब्रजतीति ॥
अथवा यतः कृतश्च वर्हिराहरणे ऽपि पुरस्ताद्विरासद इति मन्त्रा-
र्थवद्देव पुरस्तादाहरणगुणसिद्धिर्ब्राह्मणे दर्शिता । अथो यदेतदुक्ता
यतः कृतश्चाहरति तत्प्राच्या एव दिशो भवतीति तस्यैवार्थमनुकरो-
त्याचार्यः प्रेयमगादित्युक्ता यतः कृतश्चाहरतौति ॥ स चायं मन्त्रः
स्त्रौलिङ्गादसिद्दे नौयमाने निवर्तते इति केचित् । तदयुक्तं दृष्ट्यो-
मनडुत्पश्चुं न पश्चुमिति पर्शसिद्योरभिप्रेतविशेषवचनादवचनाच्चाच्च
विशेषस्य । न च स्त्रौलिङ्गविरोधः धिषणाभिधानात् यथोक्तं ब्राह्मणे
विद्या वै धिषणा विद्ययैवैनदच्छैतीति । यदपि पश्चुविधानबलाद्वि-
षणाशब्दो गुणवृत्त्या पर्शभिधायीष्यते तथैवेष्यतामसिद्दे ऽपि । न च
तत्रामिदे वैलिङ्गं दोषाय धिषणात्वेन तस्योपचारात् असिदाकृति-
विवक्षया व्यत्ययेन वा स्त्रौलिङ्गोपपत्तेः । यदप्यस्याविशेषणं भनुना
कृतेत्यादि तदप्यविशिष्टमेवोभयोस्तस्मादनिष्टित्तिरुभयत्रापि मन्त्रस्य ॥

देवानां परिषूतमसीति दर्भान्परिषौति । ६ ।

परिषौति यावता पर्यात्रं तावत्परिगृह्णति ॥

विषणो स्तूपे ऽसोत्यभिप्रेतानामेकं स्तम्बमुत्सृजति

। ७ ।

तेषां लाव्यत्वेनाभिप्रेतानां मध्ये स्तम्बं त्वेकमुत्सृजति यथा न लूयते
तथा बहिष्करोतीत्यर्थः ॥

एकं वा स्तम्बं परिषूय तं सर्वं दाति । ८ ।

एकमूलप्रभवो दर्भसमूहः स्तम्बः । तावत्सर्वं क्षिणन्ति न तु किंचिदु-
त्सृजति । अन्ये तपरिषूता एव लूयन्त इत्यर्थः ॥

**अतिसृष्टो गवां भाग इति वैकां द्वे तिस्रो वा ना-
दीरुत्सृजति । ९ ।**

नाडौ श्लाका ॥

**इदं हेवानामिति परिषूतस्तम्बाभिमृशति । इदं पश्च-
नामित्यतिसृष्टान् । १० ।**

अनुत्सर्गपत्रे ऽपि भवत्येव परिषूतस्तम्बाभिमर्शनं बर्हिःसंस्कारत्वात् ॥

**देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूषणो
हस्ताभ्यां बर्हिर्देवसदनमारभ इति विशाखेषु दर्भाना-
रभते । ११ ।**

विशाखाः प्रकाण्डादूर्ध्भागाः । यतः श्लाकाः पृथग्मवन्ति तेष्वारभते
आखभते सृश्नतौति यावत् ॥

देवबर्हिर्मा त्वान्वद्धा तिर्यगिति संयच्छति । १२ ।

संयच्छति लवनानुगुणं सव्यसुष्ठिना गृह्णाति ॥

र्पवं ते राध्यासमित्यसिद्मधिनिदधाति । १३ ।

पर्वणि निदधाति यत्प्रहृष्टि दिनं तदेवानामिति श्रुतेः पर्व ते
राष्ट्रामिति मन्त्रवर्णाच्च ॥

आच्छेत्ता ते मा रिषमित्याच्छिनन्ति । १४ ।

गतः ॥

संनखं मुष्टिं लुनोति । १५ ।

संनखं संगताङ्गुल्याङ्गुष्ठनखं तावत्प्रमाणमित्यर्थः ॥ लुनोति लुनाति
विकरणव्यत्ययः ॥

स प्रस्तरः । १६ ।

षेष इयं प्रथमलूनो मुष्टिः प्रस्तरः समाख्यायते ॥

**कुल्खिमात्रा उरनिः प्रादेश ऊर्वस्थि जान्वस्थि सु-
दाढ इति वा तिर्यक्प्रमाणानि । १७ ।**

कुल्खिर्गीवालः । अरनिर्वस्थि पूर्वभागः । प्रादेशः प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयो-
त्यामः । स चाच सामर्थ्यात्संनखवन्मण्डलीकृतः संनिवेशो गृह्णते ॥
उरनिः प्रादेश इति पठतां विसर्जनौयः प्रमादभृष्टः ॥ ऊरोरस्थि
ऊर्वस्थि । तिर्यक्प्रमाणानि स्थौर्यप्रमाणानि । तानि च संनख-
माणेन विकल्पन्ते ॥

इति वृत्तीया कण्ठिका ।

पृथिव्याः संपृचः पाहीत्यनधे निदधाति । १ ।

अनधः अभूमौ ।

अयुजा मुष्टींस्तुनोति । २ ।

अयुजः अयुग्मान् ॥

तथा निधनानि । ३ ।

निधनानि मुष्टीनां राशयस्तानि चायुज्जि भवन्तीत्यर्थः ॥

तेषां प्रस्तरो युगर्थं इत्येके । ४ ।

तेषां मुष्टीनां निधनानां च प्रस्तरेण विनायुग्मानां सतां प्रस्तरो
युगर्थः अयुग्मावार्थः न तु प्रस्तररहितानामयुक्तमित्येके मन्यन्ते ।
न तथा वयमिति भावः । कथं तर्हि यूं मन्यध्वे । अत आह ॥

प्रस्तरे याथाकामी । ५ ।

प्रस्तरे अयुगर्थलं प्रति याथाकामी याथाकाम्यं सह वा प्रस्तरेण-
युक्तमस्तु विना वा प्रस्तरेण । न लेकतरपञ्चनिर्धारणाय प्रभवामः
अयुज्ञायुज्ञानमुष्टींस्तुनोतीति अत्यर्थस्य विशयितादिति भावः ॥ भार-
दाजश्वाह प्रस्तरो युग्म इत्येकेषामयुग्म इत्येकेषामिति ॥

यदन्यत्परिषवणादुत्सर्जनाच्च तत्सर्वचावर्तते । ६ ।

सर्वत्र सर्वेषु मुष्टिषु दर्भालभनाद्यावर्तते ॥

प्रस्तरमेव मन्त्रेण दाति तूष्णीमितरदिति वाजसने-
यकम् । ७ ।

इतरनुषिजातम् ॥

सर्वं लुत्वा देवबहिः शतवलशं विरोहेत्यालवानभि-
मृशति । ८ ।

लुत्वेति ह्रस्तस्कान्दसः ॥ येषु काण्डेष्वालूना दर्भास्त आलवाः ॥

सहस्रवलशा वि वयं रुहेमेत्यात्मानम् । ९ ।

गतः ॥

अदित्यै रास्तासीति चिधातु पञ्चधातु वा शुल्बं
करोति । १० ।

धातुः संधिः । शुल्बमेकसरा रज्जुः यानि शुल्बानि समा संगच्छ-
त्तीति लिङ्गात् ॥ अत्राह भारद्वाजः धातौधातौ मन्त्रमार्वतयतीति ।
यथा तत एव बहिषः शुल्बं करोत्तीति च ॥

आयुपिता योनिरिति प्रतिदधाति । ११ ।

प्रतिदधाति संदधाति ॥

अदित्यै रास्तासीत्युदग्यं वितत्य सुसंभृता त्वा
संभरामीति तस्मिन्निधनानि संभृत्यालुभिता योनिरि-
युत्तमे निधने प्रस्तरमत्याधायेन्द्राण्यै संनहनमिति
संनह्न्ति । १२ ।

नेधनानामेकैकस्य संभरणं लेयेकवचनात् ॥

पूषा ते ग्रन्थिं ग्रन्थात्विति ग्रन्थिं करोति । १३ ।

तः ॥

स ते मास्थादिति पुरस्तात्प्रत्यच्चं ग्रन्थिमुपगृहति
पश्चात्प्राच्चं वा । १४ ।

इत्खल्खादधः पुरस्ताङ्गागेन प्रत्यगमयति ग्रन्थिं । प्राग्वा पश्चाङ्गागेन ॥

आपस्त्वामश्विनौ त्वामृषयः सप्त मामृजुः । बहिः
स्त्वर्यस्य रश्मिभिरुषसां केतुमारभ इति बहिरारभते ।
इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्युद्यच्छते । वृहस्पतेर्मूर्धा
हरामीति शीर्षन्नधिनिधत्ते । १५ ।

आरभते आलभते । शीर्षन् शिरसि ॥

इति चतुर्थो कण्डिका ।

प्रेयमगादुर्वन्तरिक्षमन्विहीति थै गमनै तौ प्र-
त्यायनै । १ ।

याभ्यामेताभ्यां प्राग्मनसुकं प्रत्यागमने इपि हावपि तौ भवतः ।
न तु क्रमानुसाराद्वितीय एवेति भावः ॥

अदित्यास्त्वोपस्थे साद्यामीत्यन्तर्वेदि परिधिदेशे
जनधः साद्यति । २ ।

अन्तर्वेदि साद्यति । कुच प्रदेशे । परिधिदेशे । समीपे सप्तमी
चेयं मध्यमपरिधिस्थानसमीप इति ॥

बर्हिरसि देवंगममित्यासन्नमभिमन्त्रयते । ३ ।

गतः ॥

देवंगममसीत्यनधो निदधाति यथा प्रागुपसादयेत् । ४ ।

यथोपसादनकाले प्राचीनमुपसादयितुं योग्यं भवति तथा निदधाति ॥
बर्हिषस्त्वाहरणे उनुग्रहमाह बौधायनः आहृतं वा यजुषा करोतीति ।
कात्यायनश्चाह खातलूनच्छिन्नावहतपिष्टदुग्धदग्धेषु यजुक्तियासंभ-
गदिति ॥

या जाता आपधयो देवेभ्यस्त्रियुगं पुरा । तासां
र्व राध्यासं परिस्तरमाहरन् ॥ अपां मेध्यं यज्ञियं
तदेवं शिवमस्तु मे । आच्छेत्ता वो मा रिषं जीवानि
एरदः शतम् ॥ अपरिमितानां परिमिताः संनह्ये
मुक्ताय कम् । एनो मा निगां कतमच्चनाहं पुन-
त्याय बहुला भवन्त्वति परिस्तरणानामधि निधा-
यांच्छेदनी संनहनीति यथालिङ्गम् । ५ ।

थासंख्येनैव मिद्दे यथालिङ्गवचनं लिङ्गविनियोगमासां दर्शयितुं
स्यष्टार्थं वा ॥

खादिरं पालाशं वैकविंशतिदारुमिधं करोति । ६ ।

र्वभिन्नं काषं स शकलान् दारूणि वेति दर्शनात् । ब्राह्मणे
कविंशतिरिधारूणि भवन्तीति प्रकृत्य पञ्चदशेषादारूणभ्यादधाति

चैन्परिधीन्परिदधाति ऊर्ध्वं समिधावादधाति अनूयाजेभ्यः समिधमतिशिनष्टीत्येकविंशत्या विभाग उक्तः । तमिदानीं विवक्ष्यस्तत्र पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोरित्यादिना विभागसिद्धिसुपज्ञी-व्यावशिष्टस्य षट्कस्य विभागं दर्शयति ॥

त्रयः परिधयः । ७ ।

तेषु त्रयः परिधानार्थाः परिधय इति समाख्यानात् ॥

पलाशकार्ष्मर्यखदिरोदुम्बरविल्वरोहीतविकङ्कतानां ये वा यज्ञिया दृश्याः । ८ ।

ते च पलाशादीनामवयवभूता याह्वा: तदभावे ऽन्यस्यापि यज्ञियस्य दृश्यस्य । तत्र पलाशखदिरयोः पुनरुपादानं तौ परिष्ठर्थे ऽपि यथा स्थातां नेतरैर्बाध्येयातामिति । रोहीतको वटावान्तरजातिः ॥

आद्राः शुष्का वा सत्वकाः । ९ ।

आद्राः परिधयो भवन्ति शुष्का अपौष्ट्यन्ते न चेद्गलितत्वचो भव-न्नौर्याः । अथवा इधस्यामौन्मनार्थवात् अनिम्ननार्थत्वात्परिधी-नामाद्रानुज्ञानार्थमुभयवचनम् ॥

स्तविष्ठो मध्यमो ऽणीयान्द्राधीयान्दस्त्रिणार्थ्यो ऽणि-ष्ठो हसिष्ठ उत्तरार्थः । १० ।

अर्धशब्दो ऽत्रापि स्थानवाचौ । इक्षिणार्थेभवो इक्षिणार्थः स मध्यमा-दण्टरो दीर्घतरस्य । तथा सर्वतो ऽणुतमो हस्तमश्चोत्तरार्थः ॥ आयामस्त्वर्थलक्षणः सर्वेषाम् । तत्र प्रादेशमात्राणीभकाष्ठानि वाङ्ग-मात्राः परिधय दूति तन्वान्तरकाराः ॥

दे आधारसमिधावनूयाजसमिदेकविंशीति । ११ ।

अथ दे आधारार्थे समिच्छब्दिते च भवतः । तदैकानूयाजार्था ।
तस्यासु पारिशेषात्पर्वान्ते विनियोगाचैकविंशत्वादः । इतिकरण
एकविंशतिविभागनिगमनार्थः । विभागोपयोगश्चानन्तरस्त्रवे दर्श-
यिष्यते ॥

समूलानामृतेमूलानां वा दर्भाणां पूर्ववच्छुल्बं कृत्वो-
दग्रं वितत्य । १२ ।

इति पञ्चमौ कण्डिका ।

यत्कषणो रूपं कृत्वा प्राविशस्त्वं वनस्पतीन् । तत-
त्त्वामेकविंशतिधा संभरामि सुसंभृता ॥ चौन्परिधीं-
स्तिस्त्रः समिधो यज्ञायुरनुसंचरान् । उपवेषं मेश्वरणं
इष्टिं संभरामि सुसंभृतेति शुल्ब इधम् संभरति । १ ।

समूलामूलवचनं समूलप्राप्यर्थम् । अन्यथा हि यत्समूलं तत्पितृणा-
मेति श्रुतेरमूला एव गृह्णेन् । पूर्ववर्दिति कृत्वा वितव्येत्युभयचापि
इव्यते अविशेषात् ॥ अत्र संभरणमन्वयोरेकविंशतिधा चौन्परिधीं-
स्त्रः समिध इति दारूपरिधिसमित्यावाचिनां शब्दानां विकृ-
तेषु दार्वादेन्यूनाधिकभावे वा परिधिसमिधामभावे वा तत्त्वसंख्या-
शेन यथायथं भवत्यूहः । प्रकृतौ तु पञ्चदशकल्पादन्येषु सामिधेनी-
त्व्येषु प्रथमो मन्त्रो निर्वतते लिङ्गविरोधादूहप्रतिषेधाच्च । काम्य-

नैमित्तिकानां नित्यविकारलादूह इति केचित् । तदयुक्तं द्वृष्णों कंसं
सृत्वाय चेति न्यायप्रदर्शनात् ॥ यज्ञायुरनुसंचरशब्दः पुमां स्त्रियेति
क्षतलिङ्गैकशेषः परिधिसमिधामभिधायकः तेनोपसदादौ परिध्यभावे
इपि समित्संख्यावशेन यथार्थमूद्घः । उपवेषादेत्त्वसमवेताभिधायिन
एकविश्विभागानन्तर्भूतस्येभार्यवादत्वात्सर्वत्रानुहः ॥

द्वृष्णोऽस्याखरेष्टो देव पुरश्चर सध्यासं त्वेति संन-
ह्यति । पुरस्तात्यत्यच्चं ग्रन्थिमुपगूहति पश्चात्प्राच्चं वा ।
अनधो निदधाति । २ ।

वाख्याताः ॥

इध्यप्रवश्यनानि निदधाति । ३ ।

इध्यच्छेदनप्रभवाः शकला इध्यप्रवश्यनानि ॥

त्वया वेदिं विविदुः पृथिवीं त्वया यज्ञो जायते
विश्वदानिः । अच्छिद्रं यज्ञमन्वेषि विद्वास्त्वया हेता
संतनोत्यर्थमासानिति दर्माणां वेदं करोति । ४ ।

दर्माणां दर्मैः ॥

वत्सञ्जुं पशुकामस्य मूतकार्यमन्नाद्यकामस्य चिट्ठ-
च्छिरसं ब्रह्मवर्चसकामस्य । ५ ।

वत्सञ्जुवत्सजान्वाक्तिः । मूतवत्कार्यो मूतकार्यः । मूतं धान्यावपनार्थं
दण्डपुञ्जसंनिवेशविशेषः । अन्नाद्यं भोज्यं भोजनशक्तिर्वा । चिट्ठच्छि-
रास्त्विगुणशिराः । नित्यास्तेवाक्तिव्यमी कामाः आकृत्यन्तरस्यानु-
पदेशात् ॥

शुल्वात्रादेशे परिवास्य वेदपरिवासनानि निदधाति । ६ ।

शुल्वाद्वन्धनशुल्ववात् । परिवास्य छिन्ना । वेदपरिवासनानि वेदायाणि ॥

अन्तर्वेदि शाखायाः पलाशान्यसर्वाणि प्रशात्य मूलतः शाखां परिवास्योपवेषं करोत्युपवेषो इसि यज्ञाय त्वां परिवेषमधारयन् । इन्द्राय हविः क्षणवन्तः शिवः शग्मो भवासि न इति । ७ ।

अन्तर्वेदीति देशोपचारः वेदो वेदिरिति वद्यमाणपक्षाभिप्रायं वा । प्रशात्य भङ्गा । मूलतः परिवास्य तदेव मूलमुपवेषं करोति । अङ्गारप्रेषणार्थं काष्ठमुपवेष इति समाख्यायते स च सांनायार्थमुत्त्वः प्रभुलात्पुरोडाशस्यायुपकरोति । असु न संनयति तस्यान्यत उत्पाद्यः उपवेषं प्रातर्दैहपात्राणीति लिङ्गात् । तत्र ह्युपवेषवचनमसंनयदर्थं संनयतः प्रातर्दैहपात्राणीत्यनेनैव सिद्धलात् ॥ भारद्वाजश्वाह चोद्यमाने कर्मणि द्रव्यमुत्पादयेत् यथा पौर्णमास्यामुपवेष इति । बौधायनस्त्वाह पौर्णमास्यामुपवेषकरण इति कुर्यादिति बौधायनो न कुर्यादिति शालोकिरिति ॥ मन्त्रे लिङ्गाय हविः क्षणवन्त इति परक्षतिवादेनोपवेषः स्फूरयते तस्मादविकारः ॥

तृतीयस्यै दिवो गायत्रिया सोम आमृतः । सोमपीथाय संनयितुं वकलमन्तरमादद इति परिवासनशकलमादाय प्रज्ञातं निदधाति । ८ ।

लिङ्गादादाने मन्वः । दृष्टीं निधानं । स च पर्णशक्लाभिधायौ
तज्जिङ्गलात् हतोयस्यामितो दिवि सोम आसीदिति च पर्णार्थवाद-
सालिङ्गात् पर्णवल्कः पवित्रं पर्णवल्कमुत शुभ्यतेति तद्विषयमन्वा-
न्तरलिङ्गाच्च । तेन शमीशकले निर्वर्तते । तथा चोत्तरसूत्रे स्पृष्टं
भविष्यति ॥

चिद्वर्भमयं पवित्रं कृत्वा वस्तुनां पवित्रमसीति शा-
खायां शिथिलमवसज्जति मूले मूलान्त्यग्रे इग्राणि । न
ग्रन्थिं करोति । ६ ।

प्रादेशमात्रं पवित्रं प्रादेशमंमित इति मन्वलिङ्गात् । शाखाया मूले
दर्भाणां मूलान्त्यवसज्जति अग्रे इग्राणि । न तु तया सह बधाति ॥

चिद्वत्पलाशे दर्भ इयान्प्रादेशसंमितः । यज्ञे पवित्रं
पेतृतमं पयो हव्यं करोतु मे ॥ इमै प्राणापानै
यज्ञस्याङ्गानि सर्वशः । आप्याययन्तौ संचरतां पवित्रे
हव्यशोधन इति क्रियमाणे यजमानो इनुमन्वयते । १० ।
क्रियमाणे व्यतिषज्यमाणे शाखां च पवित्रं चोभे अप्यनुमन्वयत
इत्यर्थः इमौ प्राणापानाविति लिङ्गात् । पलाशलिङ्गलानमन्वः शम्या
निर्वर्तते न चाविशेषवचनादनिवृत्तिर्थुका पलाशशब्देन शम्यभिधाना-
नुपपत्तेः प्रकृतावृहप्रतिषेधाच्च । तथा च न्यायं प्रदर्शयिष्यति दृष्टीं
चवमयमिति ॥

समूहन्त्यग्न्यगारमुपलिम्पन्यायतनानि । ११ ।
समूहन्ति संमृजन्ति सर्वमग्न्यगारम् । अग्न्यायतनानि परितो लिम्पन्ति

सगोमथाभिरङ्ग्निः ॥ बङ्गवचनमध्वर्यादौनामन्यतमप्राप्तर्थम् । कुतः ।
एकेन कृते समूहने उन्नेन पुनःकरणायोगात् । यथा परिस्तृणीत
ब्रतं क्षणुताम्बीनप्रज्वलयन्तीत्यादौ परिस्तरणादेः ॥

अलंकुर्वाते यजमानः पत्री च । १२ ।

एवमग्नीनलंकृत्य स्वयमप्यलंकृतौ भवत इत्यर्थः । अन्ये लयमप्यन्यलं-
कारविधिरिति मन्यन्ते । तदयुक्तं विहितस्य विधानायोगात् ततो
उत्त्यस्याग्न्यलंकारस्याभावाच्च यथा वक्ष्यति परिसमूहनेनाम्बीनलंकुर्व-
न्तीति । तथा कर्त्तभिप्रायार्थादात्मनेपदादप्यवगच्छामः कर्त्तसंस्कारो
उत्तं नान्यसंस्कार इति । स्यान्तं अग्निसंस्कारत्वे उपदृष्टद्वाराकरणा-
नुग्रहकत्वेन कर्त्तभिप्रायलोपयन्तेः उपपञ्चमेवात्मनेपदमिति । तदन्यं
तथाविधेष्वपि परगोचरेषु द्रव्यमसंकारेषु परस्मैपददर्शनादात्मगोचरेषु
विपर्ययदर्शनाच्च यथाम्बीनलंकुर्वन्ति पुरोडाशानलंकुरु द्वारं प्रत्यलं-
कुर्वाति सर्वान्ग्रहानभिस्तश्चिति ब्रतयित्वा नाभिदेशमभिस्तश्चिति यथा-
लिङ्गमङ्गानि संस्तश्चिति पुनात्येवार्थं पुनीत आत्मानं द्वाभ्यामि-
त्यादि ॥ व्यक्तोक्तं चैतङ्गारदाजेन यथा परिसमूहन्यग्न्यगाराणि
उपलिम्यन्यायतनानि यावच्छर्करं सांनाय्यकुम्भौ गोमयेनालिप्ते
भवतः अलंकुर्वाते यजमानः पत्री चेति । बौधायनशाह स्त्राया-
दाच्छ्रीताभ्यच्छ्रीतेति तथौपवस्थ्ये उहनीत्यधिकृत्य सृतं पैठीनसिना
अलंकृतो उभ्यको गम्भपुष्पाणि सेवेतेति ॥

**नवे सांनाय्यकुम्भौ यावच्छर्करं गोमयेनालिप्ते
भवतः । १३ ।**

यावज्जीवं पात्रधारणवचनात्रवे इति प्रथमप्रयोगविषयमिति केचित् ।
यावच्छर्करं यावानंश उपरिष्ठाच्छर्कराभिरभिरञ्जितः कुलालैः आ
तावतो ऽशादित्यर्थः ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

अमावास्यायां यदहश्चन्द्रमसं न पश्यन्ति तदहः
पिण्डपितृयज्ञं कुरुते । १ ।

पिण्डैर्युक्तः पितृणां यज्ञः पिण्डपितृयज्ञः स च कर्मान्तरं न तु
दर्शणेषः यथा वच्यति पितृयज्ञः स्वकालविधानादनन्दं स्यादिति ।
तन्मध्योपदेशस्तु पच्चे तत्कालमस्थापातात् । तं च यदहश्चन्द्रमसं न
पश्यन्ति पञ्चदशां प्रतिपदि वा तदहः कुरुते । यदहश्चायोः मंधि-
स्तादहरित्यर्थः ॥ तथा दृश्यमाने तृपोष्य श्वोभूते यजत इति
सत्याशाढः ॥

अपराह्णे ऽधिवृष्टसूर्ये वा पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ति
। २ ।

नवधाकृतस्याङ्गः सप्तमो भागो ऽपराह्णः तथा देवस्य सवितुः
प्रातरित्यनुवाके विवेचनात् । पृथिवीं मुक्ता वृक्षाणामुपर्येव यस्मि-
न्काले सूर्यरश्मयो निविशन्ते सो ऽधिवृक्षसूर्यः कालः । चरन्तीति
बङ्गवचनं पत्वपेत्य ॥ तत्र यदौपवस्थे ऽहनि चरन्ति तदान्वा-
हित एवाग्नौ प्रयोगः । अन्यथा दक्षिणामिं योनित उत्पादयेत्
नाहवनीयं अर्थाभावात् । न च विद्युदसौत्यपामुपस्थर्जनं दर्वि-

हेमलात् । पितृयज्ञवत्सर्वधर्माः प्राचीनावैतादयः सर्वत्र । वचनात् विपर्ययः ॥

अपां मेध्यं यज्ञियमिति समूलं सकृदाच्छिन्नं बहिर-
राहरति । ३ ।

सकृदेक्यापारेण यावदेवाच्छिन्नं तावदेवाहरति समूलं च । तत्र
क्षेदने मन्त्रः तक्षिङ्गलात् अन्यत्रापि क्षेदने दृष्टविनियोगलताच ॥

सकृदाच्छिन्नानि वा तृणान्युपमूलं दिनानि । ४ ।

अथवा मूलादूर्ध्वं दिनान्यवर्खाएऽतानि सकृदाच्छिन्नान्येव दर्भवणा-
न्याहरति । दर्भादन्यान्यपि यज्ञियानि तृणानोत्यके ॥

दक्षिणा प्राग्यैर्दर्भैर्दक्षिणमग्निं परिस्तीर्य दक्षिणतः
पश्चादा दर्भान्संस्तीर्य दक्षिणाप्राच्चेगकैकशः पिण्डपितृ-
यज्ञपाचाणि प्रयुनक्ति स्फ्यं नेश्वरणं कृष्णाजिनमुलूखलं
मुसलं शूर्पमाज्यस्थालीं चरस्थालीं येन चान्येनार्थी
भवति । ५ ।

पश्चात्पुरस्ताच्च दक्षिणायैः प्राग्यैरितरैरित्यर्थः । दक्षिणाप्राज्ञीति
केणदिग्पर्वगवादः । येन चान्येनार्थी प्रथोजनवान्भवति तदपि
प्रयुनक्ति यथोपस्तरणार्था दवों निर्वापार्थं मृत्युं पात्रं कश्चिपूपबह्व-
णादौनि च ॥

दक्षिणतः प्रागीषं व्रीहिमच्छकटमवस्थितं भवति । ६ ।

गतः ॥

अधर्युरुपवीती स्थालीमेकपविचेणान्तर्धाय तंया द-
क्षिणतः शकटादधि निर्वपत्युत्तरतो वा । ७ ।

उपवीतौ भूत्वा दक्षिणतः शकटस्य दक्षिणार्धादाथ कस्मिंश्चित्पात्रे
निर्वपति शकटान्निष्ठुष्व वपतीति ब्रौह्मीन् । प्राचीनावीत्येव वा
सनुत्तरतः ॥ अधर्युवचनं विस्पष्टार्थं अनाहिताग्नेरप्यधर्युकर्त्तवाम-
देहार्थं वा ॥

तां पूरयित्वा निमार्दि । ८ ।

तां स्थालीं पूरयित्वोपरिगतांब्रौह्मीग्राह्मा स्थालीमुखं समौकरो-
नीत्यर्थः ॥

मृत्यये निर्वपति पितृभ्यो वो जुष्टं निर्वपामीति
तूष्णीं वा । ९ ।

ततो मृत्यये पात्रे निर्वपति ॥

अपरेणान्वाहार्यपचनं प्रत्यगुदग्रीवे क्षणाजिन
उलूखले प्रतिष्ठिते दक्षिणाप्राची तिष्ठन्ती पत्यवहन्ति
परापावमविवेकम् । १० ।

तिष्ठन्त्येव पत्यवहन्ति नासीना । परापावं परापूयपरापूय । अविवेकं
अविविच्याविविच्य । शूर्पेण तुष्प्रोहणं परापवनम् । सतुष्वितुष्वाणं
ष्टुष्करणं विवेकः ॥

सकृतफलीकरोति । ११ ।

फलौकरणं नाम कणापाकरणार्थस्तुतुलावधातः । तमपि पन्नी
सकृत्करोति सकृत्तानोप्यावहत्योपात्र पुनरुपावहन्यादित्यर्थः ॥

दक्षिणाग्नौ जीवतगुडुलं अपयति । १२ ।

यथा ईषत्तएडुला जीवन्ति तथा अपयत्यध्यर्थः ॥

अपहता असुरा रक्षांसि पिशाचा वेदिषद् इत्य-
त्तरा गार्हपत्यान्वाहार्यपचनौ दक्षिणपूर्वेण वान्वाहा-
र्यपचनं दक्षिणाप्राचीभेकस्फ्यां पराचीं वेदिमुडत्य
शुन्धन्तां पितर इत्यङ्गिरवोक्ष्यायन्तु पितरो मनोजवस
इत्यभिमन्त्य सकृदाच्छिन्नं बहिरुर्णामृदु स्योनं पितृ-
भ्यस्त्वा भराम्यहम् । अस्मिन्सीदन्तु मे पितरः सोऽस्याः
पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः सहेति सकृदाच्छिन्नेन
बहिर्षा वेदिं स्तूणाति । १३ ।

एकस्फ्यक्तता लेखैकस्फ्या सा वेदिभवति । तां पराचीमपरावृत्तामु-
द्रूत्य सकृदेवोऽस्मिखेदित्यर्थः । अवाचीनेन करेणोक्तेनमवोक्तेनम् ॥

इति सप्तमी कण्ठिका ।

उत्पूतेन नवनीतेनानुत्पूतेन वा सर्पिषा स्थालीपा-
त्तमभिधार्यैकस्फ्यायां मेष्टणमासाद्य स्थालीपाकमासा-
द्यति । १ ।

नवनीतकल्पे हविरुपस्तरणाभिघारणे अपि तेनैव भवत इत्येकै ॥

दक्षिणतः कश्चिपूपबर्हणमाञ्जनमभ्यञ्जनमुदकुम्भमि-
त्येकैकश आसाद्यति । २ ।

एतानि च वेदासेव साद्यति । दक्षिणतः स्थालीपाकस्य । कश्चि-
पुश्यनीयमुपबर्हणमुपधानम् ॥

अध्वर्युरुपवीती दक्षिणं जान्वाच्य मेष्टण उपस्तीर्य
तेनावदायाभिघार्य सोमाय पितृपीताय स्वधा नम
इति दक्षिणामौ जुहोति । ३ ।

अध्वर्युवचनं पूर्ववत् । उपवीतीति प्राचीनावौतापवादः । दक्षिणं
जान्वाच्येति दर्विहेऽमलादेव मिद्दुस्य वचनं अनाच्य वेति विकल्प-
निवृत्यर्थम् । आच्य संकोच्य भूमौ निपात्येत्यपरम् । मेष्टणेनावदाय
तेनैव स्खाहाकारान्तैर्मन्त्रैर्जुहोति चोदनलात् अग्नये कव्यवाहनाय
स्वधा स्खाहेति लिङ्गाच्च बौधायनीये च स्खाहाकारान्तानासेव
पाठाच्च ॥

यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति द्विती-
याम् । अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृती-
याम् । ४ ।

आङ्गितिं जुहोतीति शेषः ॥

ये मेष्टणे तण्डुलास्तान्हुत्वा तूष्णीं मेष्टणमाद-
धाति । ५ ।

ये मेच्छणे पूर्वाङ्गत्योः संक्षिप्तास्तुण्डुलाः जीवतएडुलवादोदनस्य तथा
यपदेशः । तानेव वृत्तीयामाङ्गतिमग्नये कव्यवाहनाय झला मेच्छण-
मग्नै त्रृष्णोँ प्रहरतीव्यर्थः ॥ नैवमत्र भ्रमितव्यं ये मेच्छण इत्यादिना
वतुर्थप्याङ्गतिस्तूष्णीकोच्यत इति तिस्त्र आङ्गतीरिति श्रुतेः । न च
गाच्यं सन्तु तास्तिस्त्रः प्रधानाः स्थिष्टकृदर्थ्येषां चतुर्थी भविष्यतीति
इतीयस्या एवाङ्गतेस्तदर्थत्वात् । यथाग्निं कव्यवाहनं यजतीति प्रकृ-
याह ब्राह्मणं अथो यथाग्निं स्थिष्टकृतं यजति तादृगेव तदिति ।
नेगदव्याख्यातमेतद्विरण्केशिनेति द्रष्टव्यम् ॥

न यमाय जुहोतीत्येके । ६ ।

तः ॥

अपयन्त्वसुराः पितृरूपा ये रूपाणि प्रतिमुच्चाच-
न्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्ठांस्त्रोकात्वणुदा-
यस्मात् ॥ ये देवाः पितरो ये च मानुषा ये गर्भे
मनुरुत ये परास्ताः । य उद्भता उत ये निखातास्ते
मन्यच्च इह मादयन्ताम् ॥ ये रूपाणि प्रतिमुच्चमाना
प्रसुराः सन्तः स्वधया चरन्ति । परापुरो निपुरो ये
भरन्त्यग्निष्ठांस्त्रोकात्वणुदात्यस्मात् ॥ ये ज्ञातीनां प्रति-
रूपाः पितृन्माययासुराः प्रविष्टाः । परापुरो निपुरो ये
भरन्त्यग्ने तानस्तात्वणुदस्त्र लोकादिति दक्षिणामेरेको-
मुकं धूपायद्वरति । ७ ।

एकमुलमुकमेकोलमुकम् । धूपायत् धूमायमानम् ॥

दक्षिणपूर्वमवान्तरदेशं सकृत्स्फोनेऽस्त्रिखोदीरताम-
वर इत्यङ्गिरवोक्ष्योऽस्त्रिखितान्तं निदधाति । ८ ।

अवान्तरदेशः कोण्डिक् ॥

यजमानो इत ऊर्ध्वं प्राचीनावीती कर्माणि करोति
। ९ ।

अतः परं यजमानः कर्ता भवति प्राचीनावीती च । अत एव वच-
नादितः पूर्वमुपवीत्येव भवति ॥

मार्जयन्तां मम पितरो मार्जयन्तां मम पितामहा
मार्जयन्तां मम प्रपितामहा इत्येकस्फ्यायां चीनुदका-
ञ्जलीन्निनयति । १० ।

उदकपूर्णोऽञ्जलिरुदकाञ्जलिः । तांस्वीनुदकाञ्जलीन्वेद्यामासिङ्गति ॥

प्रसव्यं वा चिः परिषिङ्गति । ११ ।

तैरेवाञ्जलिभिः परिषिङ्गति परितः सिङ्गत्येकस्फग्गम् ॥

चीनुदपाचान्वाजसनेयिनः समामनन्ति । १२ ।

अञ्जलिस्थाने पात्रमेव भवति । समानमन्यत् ॥

इत्यष्टमौ कण्ठिका ।

सर्वं जान्वाच्यावाचीनपाणिः सकृदाच्छिन्ने बहिर्षि
दक्षिणापवर्गान्पिण्डान्ददात्येतत्ते ततासौ ये च त्वाम-
न्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् । १ ।

मन्त्रेष्वदसां स्थाने पित्रादिनामानि संबुद्धा गृह्णाति ॥

तृष्णों चतुर्थम् । २ ।

तस्याच्चलिरपि तृष्णों भवति ॥

स कृताकृतः । ३ ।

चतुर्थः पिण्डः क्वचिच्छाखायां विहितः क्वचिच्चाविहितः वैकन्त्यिक
इति यावत् ॥

प्रपितामहप्रभृतीन्वा । ४ ।

पिण्डान्ददातीयन्यः । प्रदानेषु प्रपितामहः प्रभृतिरादिर्येषां ते
प्रपितामहप्रभृतयः । प्रपितामहशब्देन च तत्पिण्डलक्षणा । ते च
मन्त्रक्रमप्रातिलोक्येन दक्षिणापवर्गा एव भवन्ति । पिण्डग्रेषत्वादच्छ-
लयोऽपि तत्प्रभृतय एव स्युः ॥

नानामगृहीतं गच्छति । ५ ।

नामगृहीतं नामग्रहणं तद्रहितमनामगृहीतं तद्वानं देयं वा पिण्डादि
पितृब्रतं प्राप्नोति । तस्मादवश्यं याह्वा नामेति ॥

यदि बन्धु न विद्यात्खधा पितृभ्यः पृथिविषज्ज्ञ इति
प्रथमं पिण्डं दद्यात् । स्वधा पितृभ्यो ऽन्तरिक्षसज्ज्ञ इति
द्वितीयम् । स्वधा पितृभ्यो दिविषज्ज्ञ इति तृतीयम् । ६ ।

बन्धुनामशब्दै पर्यायौ । अथवा बन्धु नामतो न जानीयादित्यर्थः ॥

यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्पिण्डे द्वौद्वावुपलक्षयेत् । ७।
 पिण्डशब्देनाच पिण्डपितामहप्रपितामहानां चयाणां ग्रहणम् । तेष्वन्य-
 तमो द्वौ यस्य क्षेत्रजादेः स द्विपिता । कुत एतत् । एकैकस्मिन्पिण्डे
 द्वौद्वाविति वीप्तावचनान्यायसाम्याच्च । उपलक्षयेत् नामभार्तं
 येत् चया एतदां ततौ सूर्यविष्णु चे च द्युवामन्त्रित्यादि ॥

यदि जीवपिता न दद्यादा होमात्कृत्वा विरमेत् । ८।

पिण्डशब्दः पूर्ववद्वाख्येयः । चयाणामन्यतमजीवने इपि पित्रादित्रयसं-
 प्रदानपिण्डप्रदानविरोधसाम्यात् शास्त्रान्तरेषु व्यक्तलाच्च । तदयमर्थः
 चित्प्रिय पित्रादिषु मध्ये यदि कश्चिज्जीवेत्तदा न दद्यात्पिण्डान्
 होमान्तरमेव कृत्वा कर्म समाप्त्यादिति ॥ अत्र सूत्रान्तरकारैर्जीवि-
 पितुः पिण्डदानं प्रत्यनेके कल्पा विकल्पेनोपदिष्टाः येभ्य एव पिता
 ददाति तेभ्यः पुत्रो ददाति न जीवन्तमतिददातीत्येक इत्याद्यः ।
 कात्यायनेन तु कर्मण एवारक्षो विकल्पितः जीवत्प्रियहकस्य होमा-
 न्तमनारक्षो वेति । सर्वैश्वोपात्तः प्रायशो होमान्तकल्पः । तसेवैकं
 कल्पमभिरोचितवानित्यास्तामन्यत् ॥

यन्मे माता प्रममाद यज्ञचाराननुब्रतम् । तन्मे रेतः
 पिता दृङ्गामाभुरन्योपपद्यतां पिण्डभ्यः स्वधा विभ्यः
 स्वधा नमः पितामहेभ्यः स्वधा विभ्यः स्वधा नमः
 प्रपितामहेभ्यः स्वधा विभ्यः स्वधा नम इत्युपस्थायाच्च
 पितरो यथाभागं मन्दध्वमित्युक्ता पराडः वर्तते । ९।

प्रथमस्थोपस्थानमन्वस्थावृत्तिरुहश्च पितामहपितामहयोर्मासिश्राद्धे
तथादर्थनात् तथालिङ्गविरोधाच्च । न च पितृशब्देन चयाणामभि-
धानादपि नोह इति वाच्यं एकवचनान्मातृशब्दसमभिव्याहाराच्च ।
तस्मादूहः । पितुरेवापस्थानं प्रथमेन ॥

आष्मणो व्यावृत उपास्ते । १० ।

व्यावृत व्यावृत्तिः सा च उड्ढच्छत ऊमणो न लान्तरस्थापि वौतोम्भु
पिष्ठेष्वियुत्तरचवचनात् ॥

**अमीमद्न्त पितरः सोम्या इति व्यावृत्त जम्मण्य-
भिपर्यावर्तते इव्यावृत्ते वा । ११ ।**

व्यावृच्यव्यावृत्योरन्यतो जगमः पराञ्जुखलादात्मनः ॥

यः स्थाल्यां शेषस्तमवजिग्रहति ये समानाः समनसः
पितरो यमराज्ये । तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु
कल्प्यतां वीरं धत्त पितर इति । १२ ।

गतः ॥

**आमयाविना प्राश्यो इन्नाद्यकामेन प्राश्यो यो इल-
मन्नाद्याय सन्नाद्यात्तेन वा प्राश्यः । १३ ।**

आमयाविना तु यजमानेन प्राश्यो नावघ्रेयः । अन्नाद्यं व्याख्या-
तम् । यो इलमन्नाद्याय सन्नन्वत्तया भोजनाय पर्याप्तः सन्ना-
द्यात् भोक्तुं चमते सत्येव भोज्ये भुक्तिशक्तिशूल्य इत्यर्थः ॥

**पूर्ववदेकस्फ्यायां चीनुदकाञ्जलीनुपनिनीयाञ्जना-
म्यञ्जने वासश्च चिरनुपिण्डं ददाति । १४ ।**

आच्चनादिचयं चिरुपिष्ठं ददाति पिण्डेपिण्डे चिस्तिर्ददातीत्यर्थः
अन्यथा चिर्गहणवैयर्थ्यात् ॥

आड्ल ततासावाड्ल पितामहासावाड्ल प्रपि-
तामहासावित्याच्चनम् । १५ ।

ददातीति शेषः । तत्र सकृत्सकृन्मन्त्रः । पिण्डेषु दिपितुरुद्दश
पूर्ववत् ॥

एवमभ्यच्चनमभ्यड्लेति मन्त्रं संनमति । १६ ।

गतः ॥

यदि नामानि न विद्यादाच्चतां मम पितर आ-
च्चतां मम पितामहा आच्चतां मम प्रपितामहा
इत्याच्चनम् । एवमभ्यच्चनमभ्यच्चतामिति मन्त्रं संन-
मति । १७ ।

पिचादिषु मध्ये यस्ययस्य नाम न विद्यात्स्तत्स्य यथालिङ्गं वस
मन्तो भवति ॥

इति नवमी कण्डिका ।

एतानि वः पितरो वासांस्यतो नो इन्यत्पितरो मा
योष्टेति वाससो दशां द्वित्वा निदधात्यूर्णास्तुकां वा
पूर्वे वयसि । उत्तर आयुषि स्वं खोम । १ ।

अनूद्धो मन्त्रः पितर इति सर्वत्र पिचभिधानात् । आवर्द्ध-
स्वविभुत्वात्कर्मणः । बौद्धायनस्त्रहमाह यथा एतानि वः पितामहा

वासांस्तेतानि वः प्रपितामहा वासांसीति ॥ ता वासेता इथम् ।
 ऊर्णनामविलोक्तां कलाप ऊर्णसुका । सं लोम यदूर्धं नाभे-
 स्तदेवेष्टते ऊर्धं वै पुरुषस्य नाभ्यै मेथ्यमवाचीनमसेथ्यमिति
 श्रुतेः ॥ तत्रार्धपुरुषायुषो उपेक्षयायुषः पूर्वीत्तरलं बोद्धव्यम् । तथा
 च पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्धं सं लोमेत्याश्वलायनः ॥ अयवा हतौय-
 मायुर्गार्ढकाख्यमुन्तरम् । तथा च बौधायनः ऊर्धं षट्पृष्ठेश्वर्वंभो
 उष्ट्रभश्व मासेभ्य इति ॥ चतुर्थपिण्डकल्पे तस्मिन्नपि दृष्णीमाञ्ज-
 नादि ददाति ॥

वीतोध्मसु पिण्डेषु नमो वः पितरो रसायेति नम-
 स्ताराञ्जपति । २ ।

नमस्कारानिति वचनं मन्वाणं नमस्कारार्थज्ञापनार्थम् । तेन
 नमस्कुर्वन्नपति । तथा च ब्राह्मणं नमस्करोति नमस्कारो हि
 पिद्वणामिति ॥

युहान्नः पितरो दत्त सदा वः पितरो देष्मेति पितृ-
 नुपतिष्ठते । ३ ।

गतः ॥

जर्जं वृहन्तीरमृतं घृतं पयः कीलालं परिख्वतम् ।
 स्वधा स्थ तर्पयत मे पितृनित्युंदकं निनयति । ४ ।

उदकुक्षान्निनयत्येकस्फायाम् ॥

मनो न्वाहुवामह इति मनस्तीभिरुपतिष्ठते । ५ ।
 मनस्त्वयस्तिस्तः ॥

उत्तिष्ठत पितरः प्रेत शूरा यमस्य पन्नामनुवेता
पुराणम् । धत्तादस्मासु द्रविणं यज्ञ भद्रं प्रणो ब्रूताङ्गा-
गधां देवतास्थिति पितृनुत्यापयति । ६ ।
तादर्थेन मन्त्रोच्चारणमेवात्यापनम् ॥

परंत पितरः सोम्या इति प्रवाहण्या पितृन्प्रवाह-
यति । ७ ।

प्रवाहन्ते प्रस्थायन्ते उन्या पितर इति प्रवाहणी ॥

प्रजापते न त्वदेतानीति यज्ञोपवीती गार्हपत्यदेशं
गच्छति । ८ ।

उभयमेतद्वार्हपत्योपस्थानार्थं यज्ञोपवीतं गमनं च । तेनोपस्था-
नान्तमिष्यते यज्ञोपवीतम् ॥

यदन्तरिक्षमिति पङ्कगा गार्हपत्यमुपतिष्ठते । ९ ।
पङ्किलमस्याश्वित्यं शकरौलं त्वकरपरिमाणात् ॥

अपां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि भूतकृतं गर्भं
धत्स्वेति मध्यमं पिण्डं पत्वै प्रयच्छति । १० ।

द्वितीयपिण्ड एवाच मध्यमो ऽभिप्रेतः न द्वितीयः चतुर्थस्यानि-
त्यलात् ॥ पिण्डप्राशनं च पत्नौसंखारः गर्भं धत्स्वेति लिङ्गात् पुरांसं
ह जानुकेति स्तुतेष्व । अतः पत्नौबङ्गले विभज्य सर्वाभ्यः प्रयच्छति
दानमन्त्रस्थावर्तते ॥

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करसजम् । यथेह
पुरुषो इसदिति तं पक्षी प्राश्नाति । पुमांसं ह जानुका
भवतीति विज्ञायते । ११ ।

जानुका जननशीला ॥

ये सजाताः समनसेा जीवाजीवेषु मामकाः । तेषां
श्रीर्मयि कल्पतामस्मिंखोके शतं समा इत्यवशिष्टाना-
मेकं यजमानः प्राश्नाति । न वा । १२ ।

गतौ ॥

स्थाल्यां पिण्डान्समवधाय ये समाना इति सङ्क्षदा-
च्छिन्नमम्भौ प्रहरति । १३ ।

समवधाय सह चिन्मा । ये समाना इत्यृच्चैव वर्हिः प्रहरति । न वौरं
धत्तेति यजुषापि तत्त्वा एवादिप्रदेशात् ॥

अभूत्वा दूतो हविषो जातवेदा अवाङ्ग्यानि सुर-
भीणि दत्त्वा । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अस्त्रन्प्रजान-
नम्भे पुनरप्येहि देवानित्येकोत्तुकं प्रत्यपिस्तज्य प्रोक्ष्य
पाचाणि द्वन्द्वमभ्युदाहरति । १४ ।

प्रत्यपिस्तज्य पुनः चिन्माभ्युदाहरति उपादत्ते ॥

संतिष्ठते पिण्डपितृयज्ञः । १५ ।

गतः ॥

अपः पिण्डभ्यवहरेद्वाह्वणं वा प्राशयेत् । १६ ।

अपो उभवहरेत् अपु चिपेत् ॥

सो इयमेवंविहित एवानाहिताग्नेः । १७ ।

एवंविहित एवायमन्युनाधिकः पिण्डपितृयज्ञो उनाहिताग्नेरपि भव-
तीत्यर्थः । अथवानाहिताग्नेरथयमेवंविहित एव न केवलमाहिता-
ग्नेरित्यर्थः ॥

औपासने श्रपणधर्मा होमश्च । १८ ।

तस्य दक्षिणाग्निस्थानीय औपासने श्रपणहेमौ भवतः ॥

अतिप्रणीते वा जुहुयात् । १९ ।

औपासन एव श्रपयित्वा ततो उग्निं दक्षिणाप्राञ्चं प्रणीय तस्मिन्ना
जुहुयादित्यर्थः । तथा चाश्वलायनः नित्ये श्रपयित्वातिप्रणीय
जुहुयादिति ॥

यस्मिन्जुहुयात्तमुपतिष्ठेत । २० ।

यस्मिन्बौपासने उतिप्रणीते वा जुहुयात्तमेव यदन्तरिक्षमित्युपतिष्ठेत ॥

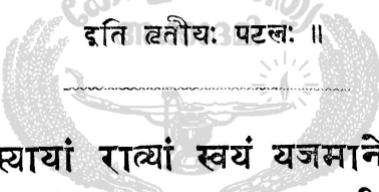
तत्र गार्हपत्यशब्दो लुप्येत संस्कारप्रतिषेधात् । २१ ।

तत्र लग्नावुपस्थीयमाने मन्त्रगतो गार्हपत्यशब्दो लुप्येत । कुत इति
चेत् । संस्कारप्रतिषेधात् । नत्र प्रतिषेधशब्देनाभावलक्षणा । गार्हप-
त्यशब्दस्थाधानसंकारनिमिन्नकल्पात्तस्य चाग्नेस्तदभावादित्यर्थः ॥ अचा-
नाहिताग्निर्मासिश्राद्धं पिण्डपितृयज्ञं चोभयं करोति । आहिताग्ने-

र्मासिश्राद्धनिष्ठनिर्मनुनोक्ता यथा न दर्शन विना आद्ध्रमाहिताग्रे-
द्विजनमन इति । ननु विपरीतमपि मानवाः पठन्ति यथा पितृयज्ञं
तु निर्वर्त्य विप्रश्वद्वच्चये उग्निमान् पिण्डान्वाहार्यकं आद्धं कुर्यान्ना-
सानुमासिकमिति । सत्यम् । अत एव विरोधाद्विकल्पो भविष्यति ।
केचिच्चेवमविरोधं नयन्ति । पितृयज्ञं तु निर्वर्त्यत्येतद्राह्मणभोजना-
त्मकं आद्धं विद्धाति न दर्शनेयेतद्वामपिण्डात्मकं प्रतिषेधतीति ॥
तथा च नैगमाः आहिताग्रेः पितृर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणानपि भोज-
देत्यूर्वं श्रुतेरिति ॥

इति दशमी कण्डिका ।

इति हत्तीयः पठलः ॥

अमावास्यायां रात्र्यां स्वयं यजमानो यवाग्वाग्नि-
हेऽचं जुहोत्यग्निहेऽत्राच्छेषणमातच्चनार्थं निदधाति । १ ।

अथ सांनायमारभ्यते ॥ तत्रामावास्याशब्देन कर्माच्यते न कालः
कर्माधिकारात् यथा पञ्चहेऽत्रामावास्यायामित्यादौ ॥ तस्यां च
सायमग्निहेऽत्रस्य नियमविशेषो विधीयते यवाग्वा स्वयं जुहोतीति ।
तत्र यवागूः सांनायप्रयुक्ता अग्निहेऽत्रोच्छेषणमभ्यातनक्तीत्यातच्चन-
संयोगात् । न चेयमुच्छेषणप्रतिपत्तिरिति सांप्रतं उच्छेषणाभावे
प्रतिनिष्ठुपदेशात् । नहि प्रतिपत्तिकर्मसु द्रव्यान्तरागमनं न्यायविदो
विषहन्ते न चैवमुच्छेषणाश्चे उग्निहेऽत्रावृत्तिः प्रतिनिधिनियमात् ॥
बौधायनस्त्वाह स यद्यग्निहेऽत्रोच्छेषणात्माद्येत्युनरेवाग्निहेऽचं जुङ्ग-

यादिति । तेन संनयत एवायं विधिर्भवति नासंनयतः ॥ तथाह कात्यायनः यवाग्वाग्निहोत्रहेऽमः संनयतस्यां राचिमिति ॥ सत्याषाढश्चाह यवाग्वामावास्यायां संनयत इति । अत एव सांनायविकारेषु वैश्वदेवादिष्वपीष्टते ॥

नास्यैतां राचिं कुमाराश्वन पयसो लभन्ते । २ ।

चनेति निपातो इत्यर्थ ॥ अस्यां रात्रामस्य कुमारा अपि पयस एकदेशं न लभन्ते । सर्वसेव तु पयो हविरर्थे दुद्द्वत इत्यर्थः ॥

हुते सायमग्निहोत्रे सायंदोहं दोहयति । ३ ।

अग्निहोत्रानुवाद आनन्दर्यार्थः ॥

**अग्नीन्परिस्तीर्याग्निमग्नी वा सांनाय्यपाचाणि प्र-
क्षाल्योत्तरणं गार्हपत्यं दर्भान्सस्तीर्य द्वन्द्वं न्यज्ज्ञि प्रयु-
नक्ति । ४ ।**

अग्निं गार्हपत्यं तस्यैव कर्मसंयोगात् । अग्नी गार्हपत्याहवनीयौ प्राधा-
न्यादुपस्तीर्यः पूर्वशाग्निरपरस्येति श्रुतेष्व ॥ परिस्तरणप्रकारस्योपरि-
ष्टादद्व्यते ॥

**कुम्भीं शाखापविचमभिधानीं निदाने दारुपाचं दो-
हनमयस्पाचं दारुपाचं वापिधानार्थमग्निहोत्रहवणी-
मुपवेषं च । ५ ।**

अभिधानी वत्सवन्धनौ रज्जः । निदाने गोः पादबभिन्नौ ॥

समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमाचौ पविचे
कुरुते । ६ ।
समौ पृथुलेन ॥

पविचे स्थो वैष्णवी वायुर्वां मनसा पुनात्विति तृणं
काष्ठं वानर्धाय छिनत्ति । ७ ।

तृणं काष्ठं वानर्धाय दर्भयोर्दाचस्य च मध्ये कृत्वा तेन सह
छिनत्ति ॥

न नखेन । ८ ।

गतः ॥

विष्णोर्मनसा पूते स्थ इत्यङ्ग्निरनुमृज्य पविचान्तर्हि-
तायामभिहेत्वहवण्यामप आनीयेऽदग्राभ्यां पविचाभ्यां
प्रेक्षणीरूपुनाति देवो वः सवितोन्युनात्विति प्रथमम् ।
अच्छिद्रेण पविचेणेति द्वितीयम् । वसेऽस्तुर्यस्य रश्मि-
भिरिति तृतीयम् । ९ ।

अनुमार्जनं पविचक्रियाङ्गम् । अतः पविचे कृत्वादौ तदङ्गं क्रियते ॥
उत्पवने लाहाश्वलायनः नानान्तयोर्गृहीत्वाङुष्ठोपकनिष्ठिकाभ्यामु-
क्तानाभ्यां पाणिभ्यामिति ॥

आपो देवीरग्रेपुव इत्यभिमन्योत्तानानि पाचाणि
पर्यावर्त्य शुन्ध्यं दैव्याय कर्मण इति चिः प्रोक्ष्य प्रज्ञाते
पविचे निदधाति ॥ आपो देवीः शुद्धा स्थेमा पाचाणि

शुन्धत । उपातङ्गाय देवानां पर्णवल्कमुत शुन्धत ॥
देवेन सविचोत्पूता वसोः स्तुर्यस्य रश्मिभिः । गां दोह-
पविचे रज्जुं सर्वा पाचाणि शुन्धतेति प्रोक्ष्यमाणान्यभि-
मन्त्यैता आचरन्ति मधुमदुहानाः प्रजावतीर्यशसो
विश्वरूपाः । बह्वीर्भवन्तीरुपजायमाना इह व इन्द्रो
रमयतु गाव इति गा आयतीः प्रतीक्षते यजमानः । १० ।

उपातङ्गाय देवानां पर्णवल्कमुत शुन्धतेति लिङ्गात्परिवासनश्चकल-
स्यापि प्रोक्षणमिष्यते । प्रातर्दैहे लभिमन्त्रणनिष्टिः अत एव लि-
ङ्गात् । तथा श्मौश्चकले मन्त्रनिष्टिः पूर्ववत् ॥ गोष्ठादिहारस्मौपं
प्रत्यायतीर्गाः प्रतीचते । महेन्द्रोपलक्षणं चाच पूर्ववत् ॥ तथा चाह
बौधायनः । इह व इन्द्रो रमयतु गावो महेन्द्र इति वा यदि
महेन्द्रयाजी भवतीति ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

निष्टप्तं रक्षो निष्टप्तो ऽयशंस इति गार्हपत्ये सांना-
यपाचाणि प्रतितप्य धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्युपवेषमा-
दाय निरूढं जन्यं भयं निरूढाः सेना अभीत्वरीरिति
गार्हपत्यादुदीचो ऽङ्गारान्विरुद्ध्य मातरिश्वनो घर्मी
ऽसीति तेषु कुम्भीमधिश्रयति । १ ।

अन्तरायतनसेव निरूद्धणं व्यन्नान्वत्वेति कच्चिद्गुन्तकरणात् ॥

अप्रसंसाय यज्ञस्योखे उपदधाम्यहम् । पशुभिः
संनीतं विमृतामिन्द्राय शृतं दधीति वा । २ ।

प्रातर्देहकुम्यपेचमुखे इति दिलम् । तेन वेवले पथसि दधनि च
चथार्धमूहः ॥

मृगूणामज्जिरसां तपसा तप्यस्वेति प्रदक्षिणमङ्गारैः
पर्यूद्ध्य वस्त्रानां पविचमसीति तस्यां प्रागग्रं शाखापविच-
मत्यादधाति । ३ ।

प्रदक्षिणवचनमविस्तरणाय ॥

उदक् ग्रातः । ४ ।

प्रातर्देह उदगयमत्यादधाति ॥

कुम्भीमन्वारभ्य वाचं यच्छति । ५ ।

मन्वादन्यस्याव्याहरणं वाग्यमनं यदि प्रमत्तो व्याहरेदिति लिङ्गात् ।
आश्वलायनश्वाह अन्यद्यज्ञस्य साधनादापद्येति ॥

पविचं वा धारयन्वास्ते । ६ ।

कुम्भन्वारम्भेणेदं विकल्पते । कुम्भा उपरि पविचं धारयन्वाग्यत
आस्ते इति ॥

अदित्यै राजासीत्यभिधानीमादत्ते । ७ ।

इयं दोहचेष्टा दोग्धृकर्वका सामर्थ्यात् ॥

चयस्त्रिंशोऽसि तन्तूनां पविचेण सहागद्वि । शिवेयं
रज्जुरभिधान्यग्नियामुपसेवतामित्यादीयमानामभिमन्त्र-
यते यजमानः । ८ ।

गतः ॥

पूषासीति वत्समभिदधाति । ९ ।

अभिदधाति बधाति । अत्र निदानाभ्यां गेः पादौ च बधाति ॥

उपसृष्टां मे प्रबूतादिति संप्रेष्यति । १० ।

उपसृष्टा उपगतवत्सां मे प्रबूहीति देवघारं प्रेष्यत्यधर्युः ॥

उपसृजामीत्यामन्त्रयते । अयक्ष्मा वः प्रजया संस्त-
जामि रायस्योषेण बहुला भवन्तीरिति वत्समुपसृ-
जति । ११ ।

आमन्त्रयते उधर्युः देवघा तत उपसृजत्यधर्त्त्वं ॥

गां चोपसृष्टां विहारं चान्तरेण मा संचारिष्टेति
संप्रेष्यति । १२ ।

अनानधर्युः ॥

यद्युपसृष्टां व्यवेयात्सानायां मा विलोपीति ब्रूयात्
। १३ ।

थदि कश्चिदन्तरा गच्छेत्तत्र प्रायश्चित्तार्थमेतद्युर्जपेत् ॥

उपसीदामीत्यामन्त्रयते । अयश्मा वः प्रजया संस्ट-
जामि रायस्योषेण बहुला भवन्तीः । ऊर्ज पयः पिन्च-
माना धृतं च जीवन्तीरूप वः सदेयमिति देाग्धोपसी-
दति । १४ ।

दोह्याजमानार्थं यजमानमामन्त्रयते तत उपसीदति ॥

न शूद्रो दुद्धाद्द्वाद्वा । १५ ।

शूद्र एव न दुद्धादियादि ब्राह्मणे तस्मि निषेधादनुज्ञानाच्चेति ।
शूद्रस्यापि दोग्धुर्मन्त्रा भवन्तीति वचनात् ॥

दारुपाचे दोग्धि । १६ ।

गतः ॥

उपस्तृष्टां दुद्धमानां धाराघोषं च यजमानो ऽनुम-
न्त्रयते ॥ अयश्मा वः प्रजया संस्टजामीत्युपस्तृष्टाम् ।
द्यौश्वेमं यज्ञं पृथिवी च संदुद्धाताम् । धाता सोमेन
सह वातेन वायुः । यजमानाय द्रविणं दधात्विति
दुद्धमानाम् । १७ ।

इति द्वादशी कण्ठिका ।

उत्सं दुहन्ति कलशं चतुर्विलमिडां देवीं मधुमतीं
सुवर्विदम् । तदिन्द्राग्नी जिन्वतं स्वनृतावत्तद्यजमानम-
मृतत्वे दधात्विति धाराघोषम् । १ ।

दिस्तुष्टादिगहणं वैचित्रार्थम् ॥

दुग्धा हरति । २ ।

हस्त्यधर्यवे दोग्धा ॥

तं पृच्छति कामधुक्षः प्रणो ब्रूहीन्द्राय हविरिन्द्रियमिति । ३ ।

तं देवधारमधर्युः पृच्छति कां गां दुग्धवानसौति ॥

अमूर्मिति निर्दिशति । यस्यां देवानां मनुष्याणां पयो हितमिति प्रत्याह । ४ ।

स च दुग्धां गां नाम्ना निर्दिशन्नेवं प्रत्याह ॥

सा विश्वायुरित्यनुमन्त्रयते । ५ ।

निर्दिष्टां गामधर्युः ॥

देवस्त्वा सविता पुनातु वसोः पविचेण शतधारेण सुपुवेति कुम्भां तिरः पविचमासिच्चति । ६ ।

तिरो उत्तर्धै । आसिच्चति पय आदायानयत्यधर्युः ॥

हुत स्तोको हुतो द्रष्ट इति विप्रुषो उनुमन्त्रयते । ७ ।

गतः ॥

एवं द्वितीयां तृतीयां च देहयति । ८ ।

रज्ज्वादानस्य सर्वार्थलादसाभिधानाद्यावर्तते ॥

सा विश्वव्यचा इति द्वितीयामनुमन्त्रयते । सा विश्व-
कर्मेति तृतीयाम् । ६ ।

गतः ॥

तिसो दोहयित्वा बहु दुधीन्द्राय देवेभ्यो हव्यमा-
प्यायतां पुनः । वत्सेभ्यो मनुष्येभ्यः पुनर्दीहाय कल्प-
तामिति चिर्वाचं विस्तज्यानन्वारभ्य तृष्णीमुत्तरा दोह-
यित्वा दोहने इप आनीय संपृच्छधमृतावरीरिति
कुम्भां संक्षालनमानीयाविष्यन्द्यन्सुशृतं करोति । १० ।

बज्ज दुधीति सप्रैषं चिरक्षा ततः परं वाङ्नियमान्विर्वत इत्यर्थः ।
अनन्वारभ्य कुम्भीमिति शेषः ॥ बौधायनस्त्वत्रानुग्रहमाह दुधं लभ-
मानस्य । वत्सापाकरणप्रभृतीनन्वान्साधयेदिति बौधायनः । आसे-
चनप्रभृतीनिति शास्त्रोक्तिरिति ॥

हं ह गा हं ह गोपतिं मा वो यज्ञपती रिषदिति वर्त्म
कुर्वन्प्रागुद्वासयत्युदक् प्रागुदग्वा । ११ ।

वर्त्मः कुर्वन्कर्षन् ॥

एकस्या द्वयोस्तिस्तणां वैकाहे द्वाहे व्यहे वा पुरस्ता-
दुपवसथादातच्चनार्थं दोहयित्वा संततमभिदुहन्त्योप-
वसथात् । १२ ।

संततं सांयंप्रातरविच्छेदः । अभिदोहः उपरिदोहः । प्रथमं महायां
कुम्भां दोहयित्वा तस्यासेव कालेकाले दुहन्तीति यावत् ॥

तेन श्रीतबुधमातनक्ति । १३ ।
श्रीतमनुष्णं कुम्भीपृष्ठं यस्य तच्छ्रीतबुधम् ॥

सोमेन त्वातनच्चीन्द्राय दधीति दधा । १४ ।
पयस्तेज दधातनक्ति ॥

यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संततिमनुसंतनोमी-
त्यग्निहेऽचोच्छेषणमन्ववधायायं पयः सोमं कृत्वा स्वां
योनिमपिगच्छतु । पर्णवल्कः पवित्रं सौम्यः सोमाद्वि-
निर्मित इति परिवासनशक्तमन्ववदधाति । १५ ।

द्वितीयमन्वस्य पलाशलिङ्गताच्छस्यां निष्टिः पूर्ववत् ॥ अथ प्रथमा-
तच्चनद्रव्यस्य दधो विकल्पानाह ॥

इति च्योदग्नी कण्डिका ।

आषधयः पूतिकाः क्वालास्तण्डुलाः पर्णवल्का इत्या-
तच्चनविकल्पाः । १ ।

ओषधयो ब्रीह्मादयः । पूतिका लताविशेषाः । क्वला बद्रीफलानि ।
पर्णवल्काः पलाशशक्तानि ॥ अथ द्वितीयातच्चनद्रव्यस्योच्छेषणस्य
नाशादौ प्रतिनिधिमाह ॥

उच्छेषणभावे तण्डुलैरातच्चात्तण्डुलाभाव आष-
धीभिः । २ ।

असत्युच्छेषणे न तत्पुनरागमयितव्यं न च लोपः कर्मणः । अपि हु
तएलैरातञ्चान्तदभावे ब्रीह्मादिभिरित्यर्थः ॥ एतेन सौमिके च
पयस्यादावपि द्वितीयातञ्चनं व्याख्यातम् ॥

आपो हविःषु जागृत यथा देवेषु जाग्रथ । एवम-
सिन्यज्ञे यजमानाय जागृतेत्यस्याचे दारूपाचे वाप
आनीयादस्तमसि विष्णवे त्वा यज्ञायापि दधाम्य-
हम् । अङ्गिररिक्तेन पाचेण याः पूताः परिशेरत इति
तेनापिदधाति ॥ अमृन्मयं देवपाचं यज्ञस्यायुषि प्रयु-
ज्यताम् । तिरः पवित्रमतिनीता आपो धारय माति-
गुरिति यजमानो जपति । ३ ।

गतौ ॥

यदि मृन्मयेनापिदध्यात्तृणां काष्ठं वापिधाने उनुप्र-
विधेत् । ४ ।

मृन्मयेन वापिदध्यात् । तदा लस्मिंस्तृणं काष्ठं वा चिपेदित्यर्थः ।
तत्रामृन्मयमिति मन्त्रो लिङ्गविरोधान्विवरते ॥

विष्णो हव्यं रक्षस्वेत्यनधो निदधाति । ५ ।

गतः ॥

इमै पर्णं च दर्भं च देवानां हव्यशेषाधनौ । प्रात-
र्णेषाय गोपाय विष्णो हव्यं ह्वि रक्षसीति प्रज्ञातं शाखा-
पवित्रं निदधाति । ६ ।

शाखापविचनिधानं प्रातदीहार्थं तत्रोपयोगात्प्रातर्वेषायेति लिङ्गाच ॥
तेन तदिकारे पशुपयस्यादौ सद्यस्काले इपि भवत्येव । न च
भवति केवले दधि ॥

तथैव शाखया दर्भैर्वा सायंदेहवत्यातदीहाय वत्सा-
नपाकरोति । ७ ।

तथैवेति शाखान्तरस्य निरासः पविचस्य चेत्येके । गवां प्रस्थापनादि
त्वर्थलोपान्विवृत्तं रात्रावसंचारात् ॥

उपधाय कपालानि सायंदेहवत्यातदीहं देहयति ।
आतञ्चनापिधाने निधानं च निवर्तते । नासोमयाजी
संनयेत्संनयेद्वा । ८ ।

गताः ॥ अथ सांनायदेवतायस्यां ब्राह्मणोक्तां दर्शयति ॥

नागतश्रीमहेन्द्रं यजेत । चयो वै गतश्रिय इत्य-
क्तम् । ९ ।

एवंप्रतीके ब्राह्मणे यदुक्तं तत्रैवानुसंधातव्यम् । न पृथगभिधास्य-
त इति भावः । तत्र नागतश्रीमहेन्द्रं यजेतेति प्रकृत्य गतश्रीशब्दा-
र्थसावद्वाख्यातः ॥ चयो वै गतश्रियः शुश्रुवान्यामणी राजन्य इति ।
तत्र शुश्रुवान्वेदतदर्थयोः श्रुतवान् । यामणीर्वैश्यपरिवृष्टः । राजन्यः
चत्रियः ॥ अत्र केचिच्छुश्रुतच्छब्दार्थं विवदन्ते वदन्ति च शुश्रु-
वानिति चिवेदविदेवोच्यते नैकवेदवित् । गतश्रीशब्दव्युत्पन्निवशा-
इता प्राप्ता श्रीर्येन स गतश्रीः । श्रीश्च चिवेदविदुषामृतः सामानि

यजूंषि सा हि श्रौतसूता सतामिति श्रुतेरिति ॥ तत्र विश्रव्यम् । इति श्रुत्वांसा वै कवय इति श्रुतेरेकवेदविदो उपि गतश्रीश्वाविरोधाच्च । नहि सा हि श्रौतसूता सतामित्यन्वर्गादिसमुच्चयः प्रमाणवान्येन विरोधः स्थादेकैकस्यापि वेदस्य श्रीत्वोपपत्तेः । नहि गोहिरण्यश्रीहयो नृणां धनमित्युक्ते तेष्वेकैकवतां धनवत्ता न गम्यते । अतो गतश्रीश्वाविरोधात् इति श्रुत्वच्छब्दाविरोधाच्च ॥ यथोक्त एव इति श्रुत्वान्गतश्रीश्वदार्थः एवं नित्यो गतश्रियो प्रियत इत्यादावपि इष्टव्यम् ॥ अथ तेषां महेन्द्रो देवतेत्यस्यार्थः । तेषां गतश्रियां नित्यं महेन्द्रो देवता ततो उन्नेषां सर्वेषां नित्यमिन्द्रः । यदि ते उपि महेन्द्रं यियच्चेरंसदा सांनाथोपक्रमप्रभृति संवत्सरमिन्द्रमिष्टा ततो ब्रातपतीमिष्टिं निरूप्य तत ऊर्ध्वं कामं महेन्द्रं यजेरन्निति ॥ अयं चार्यः कल्पान्तरेषु व्यक्तो उनुसंधेयः । यथा इति श्रुतदादीनां नित्यं महेन्द्रयागमुक्ताह भारद्वाजः अथेतर इन्द्रयाजिनः स य इन्द्रयाजी महेन्द्रं यियच्चेत संवत्सरमिन्द्रमिष्टेत्यादि ॥ अथ गतश्रियामपि मध्ये केषांचिच्छाखान्तरोक्तं विशेषमाह ॥

**३४१ गैतमो भारद्वाजस्ते इन्नतरं सोमेज्याया
महेन्द्रं यजेरन् । १० ।**

ये उमी चयस्ते सोमयागात्प्रभृति नित्यं महेन्द्रं यजेरन्प्राक् सोमानु नित्यमिन्द्रम् । न तु तेषां संवत्सरमिन्द्रयागादिनियमः । स चायं कल्पः पूर्वोक्तेन वा विकल्पते शाखान्तरवान् । व्यवस्थितो

उयं विकल्प और्वादीनामित्यन्ये ॥ अयेमं विधिं सर्वेषां गतश्रिया-
भगतश्रियां च विकल्पयति ॥

यो वा कश्चित् । ११ ।

अनन्तरमित्यादेरनुषङ्गे यजेतेति विपरिणामश्च ॥

ततः संप्रेष्यति परिस्तृणीत परिधत्ताग्निं परिहितो
इग्निर्यजमानं भुनक्तु । अपां रस ओषधीनां सुवर्णो
निष्का इमे यजमानस्य सन्तु कामदुघा अमुचामुष्मि-
स्त्रोक इति । १२ ।

अधर्योरन्यस्य परिस्तुरवचनात्स्यमात्मानमनुजानीयादितिवदा-
त्मन एव संस्कारार्थाः संप्रैषः । तेनाधर्युरेव परिस्तृणाति । संप्रैष-
मन्वस्त्रैरेकश्रुत्या सकृद्भवति ॥

परिस्तरणीमेतामेके समामनन्ति । १३ ।

अस्मिंस्तु कल्पे मन्त्रः करण्वादुपांशु चातुःखर्येण प्रत्यग्नि भवति ॥

उदगग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैरभीन्परिस्तृणाति । १४ ।

दर्भैः परिस्तरणीयैराधानक्रमेण परिस्तृणाति सर्वान् । दद्योरेव तु
परिस्तरणमुक्तं ब्राह्मणे यथोपस्त्रौर्ध्वः पूर्वशाश्विरपरस्वेति श्रुतेः ॥

उदगग्राः पश्चात्पुरस्ताच्च । १५ ।

तेषु पश्चात्पुरस्ताच्च ये दर्भास्तु उदगग्रा भवन्ति । तत्र दक्षिणः
पञ्च उपरिष्टाङ्गवत्यधस्तादुन्तर इति भारद्वाजः ॥

एतत्कृत्वोपवसति । १६ ।

यदेतदग्न्यन्वाधानादि परिस्तरणान्तं कर्माक्रं एतावति कृते यजमान उपवसति । अथैतत्परिस्तरणं कृतेत्यर्थः ॥ श्रोयागर्द्धा उग्निसमीपे नियमविशिष्टो वास उपवासः । नियमाश्च वक्ष्यन्ते । एवं तावद्यथाब्राह्मणमुपवासप्रकार उक्तः ॥ तत्रैवेदानीं शाखान्तरौयं विधिं दर्शयति ॥

अग्न्यन्वाधानं वत्सापाकरणमिध्माबर्हिर्वेदो वेदिः ।
प्रागुत्तरात्परिग्राहात्कृत्वा श्रोभूत आप्यलेपं निनीयोत्तरं परिगृहीयात् । परिस्तरणं च । पूर्वेद्युरमावास्यायां पौर्णमास्यां त्वन्वाधानपरिस्तरणोपवासाः । १७ ।

वत्सापाकरणशब्देनात्र सर्वपूर्वाक्तदोहतन्त्रलक्षणा । इध्माबर्हिरिति बर्हिःप्राथम्ये उपौधशब्दस्याजायदन्तलात्पूर्वनिपातः । वेदो वेदिर्वेदानन्तरं वेदिकर्म तचोत्तरपरिग्रहावधि कृत्वा विरस्य शेषं श्रोभूत आप्यलेपनिनयनानन्तरं कुर्यात् । तत उत्तरकाले परिस्तरणं चेति ॥ एतानि कर्माण्यमावास्यायां पूर्वेद्युर्भवन्ति । पौर्णमास्यां त्वन्वाधानादि त्रयमेव पूर्वेद्युः सर्वमन्यदिभाबर्हिराद्युत्तरेद्युः ॥ नन्वेतौ कल्पौ किमिति वैकल्पिकौ व्याख्यायेते । यावता उक्तानामेव कर्मणां विषयव्यवस्थयेमावेव नित्यौ भवितुं युक्तौ विकल्पलिङ्गाभावात् । नैव युक्तौ । कुतः । पूर्वत्र तावद्देशेनुक्तत्वात् तदनुक्रमानुपपत्तेः पुरा बर्हिष आहर्तारिति लिङ्गविरोधात् तथा मन्त्रब्राह्मणयोरविशेषेणोत्तरेद्युराप्यलेपनिनयनानन्तरमास्तकमाया वेदेमावास्या-

यां पूर्वेदुःप्रतिकर्षविरोधात् पूर्वेदुरिभावर्हिः करोतीत्यविशेषश्रुत-
योरिभावर्हिषोः पौर्णमास्यासुन्नरेद्युरुत्कर्षविरोधाच्च तथा कल्पा-
न्तरकाङ्गिर्नियमविकल्पाभ्यां चतुर्णामपि कल्पानामुपन्यासाच्च । तस्मा-
द्यथोक्तैव व्याख्या साधीयसौ ॥

सद्यो वा सद्यस्कालायां सर्वं क्रियते । १८ ।

आनन्दर्यादत्र पौर्णमास्यामित्येव संबन्धते नामावास्यायामिति ।
न चाधिकारादुभयसंबन्धः एकवचनात् तथा सद्यस्कालां पौर्णमा-
सीमिति भारदाजादिभिर्यक्तवचनाच्च ॥ तत्र सद्यस्कालानुवादेन
शाखान्तरौयसद्यस्कालविधिः सृचितः । स एव पुनर्याक्रियत इति
तदयमर्थः । सद्यस्कालां पौर्णमासीं कुर्वता सद्यः समाने ऽहनि
प्रधानस्य काले यजनीये ऽहनि सर्वमन्यन्वाधानादि क्रियते न
किंचिदपि पूर्वेदुरिति । केचिन्तु पूर्वाह्ने पूर्यमाणचन्द्रां प्रतिपदं
सद्यस्कालेत्याचक्षते । तत्र मृग्यं प्रमाणम् ॥

इति चतुर्दशी कण्ठिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

**उदित आदित्ये पौर्णमास्यास्तन्त्रं प्रक्रमयति प्रागु-
द्याद्मावास्यायाः । १ ।**

अङ्गसमुदायस्तन्त्रम् । तत्प्रक्रमयति यजमानो ऽध्यर्थुणा । स्वार्थिको
वा णिच् द्रष्टव्यः गत्यर्थाश्वेति चुरादिषु पाठात् ॥ तत्रादितहोमे

अपि प्रागुदयात्प्रकर्मा अमावास्यायाः । हेष्टते तु तत्त्वमध्ये अपि
खकाले अग्निहोत्रम् । एवमन्यत्र विप्रकान्त इति लिङ्गात् ॥

चत्वार चत्विंशः । २ ।

यजमानेन परस्तरेण चासमासार्थं वचनं ब्राह्मणानुकरणार्थं वा ॥

पूर्ववदभीन्परिस्तृणाति यद्यपरिस्तीर्णा भवन्ति । ३ ।

यद्यपरिस्तीर्णा भवन्तीत्यनेन परिस्तरणस्य कालविकल्पः स्तुच्यते
अर्थान्तरस्यानिरूपणाङ्गारदाजादिभिरत्रैव परिस्तरणवचनाच्च ॥

कर्मणे वां देवेभ्यः शकेयमिति हस्ताववनिज्य
यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संतत्यै स्तृणामि संतत्यै
त्वा यज्ञस्येति गार्हपत्यात्प्रक्रम्य संततामुलपराजीं
स्तृणात्याहवनीयात्तूष्णीं दक्षिणामुत्तरां च । ४ ।

शुद्धं बहिर्स्तृणमुलप इत्याचक्षत उशीरहणमित्यन्ये ॥

**दक्षिणेनाहवनीयं ब्रह्मयजमानयोरासने प्रकल्प-
यति पूर्वं ब्रह्मणे अपरं यजमानस्य । ५ ।**

गतः ॥

उत्तरेण गार्हपत्याहवनीयौ दर्भान्संस्तीर्य इन्द्रं
च्यच्चि पात्राणि प्रयुनक्ति दशापराणि दश पूर्वाणि । ६ ।
त्र प्रकाल्यैव प्रयुनक्तौति कल्पान्तराणि ॥

स्फूर्त्य विप्रकान्त चेति यथासमानात्मपराणि

प्रयुज्य सुवं जुह्नमुपभृतं ध्रुवां वेदं पाचीमाज्यस्थालीं
प्राशिच्छरणमिडापाचं प्रणीताप्रणयनमिति पूर्वाणि । ७।

एवमत्र संख्येयोपदेशादेव सिद्धे पूर्वत्र दशलसंख्यावचनम् । विष्णुति-
व्यनयोर्देशकयोर्मध्ये पात्रविवृद्धौ सत्यां तैः सहापि दशलसंपत्तिरेव
यथा स्खान्नाधिका संख्येति ॥ तत्र च लिङ्गं कपालभूयस्त्रे ऽपि
एतानि वै दश यज्ञायुधानौति दशलवचनम् । तेनाग्यणादावलूख-
लादीनां नानात्वे ऽपि कपालवत्समानकार्याणामनेकेषामस्येकैकव-
ल्करणे न इन्द्रप्रयोगः । एवं पूर्वदशके ऽपि पश्चादिषु द्वितीयां जुह्नं
द्वितीयामुपभृतमित्यादौ जुह्नादीनां द्रष्टव्यम् ॥

तान्युत्तरेणावशिष्टानि । ८ ।

इन्हं न्यज्ञि प्रयुनकौत्यन्वयः । तान्येवावशिष्टानि दर्शयति ॥

अन्वाहार्यस्थालीमश्मानमुपवेषं प्रातर्दीहपाचाणी-
ति । ९ ।

उपवेषमसंनयतः प्रातर्दीहपाचाणीत्येव सिद्धूत्वात् । इति: प्रकारव-
चनः । एवं प्रकाराणि वेदयोक्त्रवेदायादीनि घैरर्थी भवतौत्यर्थः ॥

प्रणीताप्रणयनं पाचसंसादनान्तर्वर्षमेके सूमामनन्ति ।
खादिरः सुवः पर्णमयी जुह्नराश्वत्थ्युपभृद्वैकङ्गती
ध्रुवा । १० ।

गताः ॥

रतेषां वा वक्षाणामेकस्य सुचः कारयेत् । ११ ।

सर्वेषामलाभे तेषामन्यतमेनापि सर्वाः सुचः कारयेत् । सुम्यह-
एन सुवो ऽपि गृह्णते सुचः संमार्द्दि सुवमय इति लिङ्गात् एताव-
सदतामिति लिङ्गाच्च ॥

**बाहुभाव्यो उरलिभाव्यो वाग्राग्राल्लक्ष्मीविला हंस-
मुख्यः । १२ ।**

अग्रभागे ऽयं मुखं यासां ता अयायाः । लग्भागे विलं यासां
ताल्लक्ष्मीविलाः । हंसमुखमिव मुखं यासां ता हंसमुख्यः । कर्तव्या
इति श्रेष्ठः ॥ वायसपुच्छा हंसमुखप्रसेचना इति भारद्वाजः ।
तथाङ्गुष्ठपर्वमाचविलः सुवो भवत्यर्धप्रादेशमाचविलः सुच इति च ॥

स्फ्यः शम्या ग्राशिच्छरणमिति खादिराणि । १३ ।

स्फ्यो ऽस्याक्षतिरादर्शाक्षति प्राश्चिहरणं चमसाक्षति वेति कात्या-
यनः । शम्याक्षतिः समाख्यया व्याख्याता । बाज्ञमाचाः परिधयः
शम्या वेति भारद्वाजः । तथाङ्गुल्यधिकारे चलारो ऽष्टकाः शम्येति
कात्यायनः ॥

बारणान्यहोमार्थानि भवन्ति । १४ ।

गतः ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

अच पूर्ववत्यविचे करोति यदि न संनयति । १ ।

अच पाचप्रयोगान्ते ॥

संनयतस्तु ते विभवतः । २ ।

संनयतस्तु ये मायांदोहर्थे ते एवाद्यापि कर्मणे प्रभवतः ॥

वानस्पत्योऽसि देवेभ्यः शुभ्यस्वेति प्रणीताप्रणयनं
चमसमद्भिः परिक्षालयति तृष्णों कंसं मृगयं च ।
कंसेन प्रणयेद्द्वयवर्चसकामस्य मृगयेन प्रतिष्ठाकामस्य
गोदोहनेन पशुकामस्य । अपरेण गार्हपत्यं पविचा-
न्तर्हितं चमसं निधाय तस्मिन्को वो यज्ञाति स वो
यज्ञातु कस्मै वो यज्ञामि तस्मै वो यज्ञामि पोषाय व
इत्यप आनयति । ३ ।

गताः ॥

अपो यज्ञन्यग्रहीष्यंश्च पृथिवीं मनसा ध्यायति । ४ ।

मनसेति वचनात्र वाचा कीर्तयति ॥ ध्यानं चाच पृथिवीपो
यहीष्यामौति विशिष्टप्रकारं केचिदिच्छन्ति । न तदादृत्यम् । चन
हि विशिष्टध्यानमाचार्यो मन्यते तत्र स्थं विशेषं दैर्घ्यति यथा
वायविडा ते मातेति वायुं मनसा ध्यायेत् । यददस्तन्द्रमसि छाणं
तदिच्छिल्लिति मनसा ध्यायति । इत्युचा लार्पथामौति द्वेष्यं मनसा
ध्यायनित्यादि । अतः केवलेषु ध्यानविधिषु न कस्त्रिदिशेष इति ॥

उपबिलं चमसं पूरथित्वा प्रेक्षणीवदुत्पूयाभिमन्त्य
ब्रह्मन्त्रपः प्रणेष्यामि यजमान वाचं यच्छेति संप्रेष्यति
। ५।

उपबिलमा बिलसमौपात् ॥

सर्वच प्रसव उक्ते करोति । ६।

प्रसवो इन्द्रा ॥

प्रणीयमानासु वाचं यच्छतो इधर्युर्यजमानश्चा हवि-
ष्टृतः । ७।

वाग्यमनं व्याख्यातम् ॥

को वः प्रणयति स वः प्रणयत्वपो देवीः प्रणयानि
यज्ञं संसादयन्तु नः । इरं मदन्तीर्थतपृष्ठा उदाकुः सह-
स्रपेषां यजमाने व्यञ्जतीरिति समं प्राणैर्धारयमाणः
स्फेनेऽपसंगृह्णाविषिञ्चन्हरति । ८।

समं प्राणैर्नासिकया संमितं स्फेनेऽपसंगृह्ण स्फेन चमसमुपस्थेश ॥

पृथिवीं च मनसा ध्यायति । ९।

व्याख्यातः पूर्वेण ॥

को वेऽयुनक्ति स वेऽयुनक्तियुक्तरेणाहवनीयमसं-
सृष्टा दर्भेषु सादयति । १०।

असंसृष्टा इव्याक्तरेण ॥

नेङ्ग्यन्ति नेलयन्त्या संस्थातेर्दर्भैरभिष्ठात्य । ११ ।

ता दर्भैरभिष्ठात्या संस्थानाक्षेङ्ग्यन्ति न कंग्यन्ति । नेलयन्ति नान्यत्र प्रेरयन्ति ॥ ता आह्वाः पिष्टसंयवनार्थाः तत्रासां विनियोगात् । दृष्टार्था भविष्यन्ति न तदृष्टार्थाः दृष्टे संभवत्यदृष्टकस्त्पनानवकाशात् पशुपतिदादिषु संयवनाभावेन दारा दर्शनात् । यथा तत्रतत्राह पवित्रे कला यजमान वाचं चक्षेति संप्रेष्यति वाग्यतः पाचाणि संमृशतीति च । इष्टिविधे तु पश्चै संयवनाभावे ऽपि वचनादित्यविरोधः । तत्रापि पशुपुरोडाशार्था भविष्यन्ति । तस्मात्पुरोडाशतत्त्वं एव प्रणीता नान्यत्रेति सिद्धं भवति ॥ अन्यत्रु मतं ब्राह्मणे तासां रक्षशान्यादिद्वारा यज्ञरक्षार्थलेन स्खवनात् पाक-यज्ञेष्वपि तद्विधानात् ॥ अदृष्टार्था एव सत्यः प्रभुलात्संयवनाथापि स्मर्थन्ते तस्मादनिवृत्तिः सर्वत्रेति ॥ तदुक्तं भारद्वाजेन सर्वसंखासु वा प्रणीता इति ॥

संविश्वनां दैवीर्विशः पाचाणि दैवयज्याया इति सपविचेण पाणिना पाचाणि संमृश्य । १२ ।

इति घोडग्री कण्डिका ।

**वानस्पत्यासि दक्षाय त्वेत्यग्निहोच्छवलीमादन्ते ।
वेषाय त्वेति शूर्पम् । १ ।**

समानदेशानां बह्ननामपि सकृत्संमर्शनमन्त्रो बङ्गभिधायित्वात् । देशभेदे लावर्तते ॥ तथा च भारद्वाजः मन्त्रव्यवाधे मन्त्राभ्यासो

द्रव्यपृथक्के ईर्थपृथक्के देशपृथक्के चेति ॥ तस्य चादितश्वरुणां पदानां पात्राभिधायिलादिक्षातौ पात्रैकलद्वित्योर्यथार्थमूः ॥

प्रत्युषं रक्षः प्रत्युषा अरातय इत्याहवनीये गार्ह-
पत्ये वा प्रतितप्य यजमान हविर्निर्वस्यामीत्यामन्व-
यते । २ ।

यजमानमिति शेषः ॥

प्रवसत्यग्ने हविर्निर्वस्यामीति । ३ ।

प्रवसति यजमाने ऽग्निमामन्वयते ॥

उर्वन्तरिक्षमन्विहीति शकटायाभिप्रवजति । ४ ।

शकटाय शकटं प्रति ॥

अपरेण गार्हपत्यं प्रागीषमुदगीषं वा नद्युगं शक-
टमवस्थितं भवति ब्रोहिमद्यवमद्वा । ५ ।

सुक्तानुबुत्कमपि नद्युगमेवावतिष्ठते ॥

धूरसीति दक्षिणां युगधुरमभिमृशत्युत्तरां वा । ६ ।

धूरिति युगच्छिद्रयोरन्तरालमाल्यायते । ते द्वे भवते युगस्य तयो-
रन्यतरामभिमृशति नोभयम् । यस्तत्र कैश्चिदर्शपूर्णमासवद्वारावभि-
मृश्येति लिङ्गविरोधश्वोदितः स तु तत्र मन्त्रमात्रातिदेशार्थतया
तचैव परिहरिष्यते ॥

त्वं देवानामसि सखितममित्युत्तरामीषामालभ्य जप-
ति । ७ ।

ईषे युगश्कटयोः संबन्धके दारणी ॥

विष्णुस्त्वाक्रांस्तेति सत्ये चक्रे दक्षिणं पादमत्याधाया-
हुतमसि हर्विर्धानमित्यारोहति । ८ ।

गतः ॥

उह वातायेति परीणाहमपच्छाद्य मिचस्य त्वा चक्षु-
षा प्रेक्ष इति पुरोडाशीयान्प्रेक्षते । ९ ।

परितो नौडे नद्धः कटः परीणाहः । अपच्छाद्य अपेद्धृत्य ।
पुरोडाशीयास्तदर्था ब्रीहित्यवाः ॥

निरस्तं रक्षो निरस्तो ऽधशंस इति यदन्यन्युरोडा-
शीयेभ्यस्तन्निरस्योर्जाय वः पयो मयि धेहीत्यभिमन्त्य
दशहोतारं व्याख्याय शूर्पे पवित्रे निधाय तस्मिन्नग्नि-
हेत्वाचहवण्या हवौंषि निर्वपति तथा वा पवित्रवत्या
। १० ।

व्याख्यानमिह जपो ऽभिप्रेतः यत्र जपा याजमाना इति लिङ्गात् ।
देवतार्थत्वेन पृथक्करणं निर्वापः । तथा वा पवित्रवत्येति तस्मां पवि-
त्रनिधानविकल्पः ॥

ब्रीहीत्यवान्वा । ११ ।

हवौंषि निर्वपतौत्यन्वयः ॥ यद्यपि प्राग्ब्रीहित्यवमदिति शकटवि-
शेषण्ब्रीहित्यवयोर्हविष्टुं सूचितं तथापि तस्मासुट्वात्तदुद्वाटनार्थः
पुनरुपन्वामः ॥

यच्छन्तां पञ्चेति मुष्टिं यहीत्वा सुचि मुष्टिमेष्य
देवस्य त्वेत्यनुद्रुत्याग्रये जुष्टं निर्वपामीति चिर्यजुघा
तूष्णीं चतुर्थम् । १२ ।

निर्वपतीत्यन्वयः ॥

इति ब्रह्मदशी कण्ठिका ।

एवमुत्तरं यथादेवतमग्नीषोमाभ्यामिति पैर्णीमा-
स्याम् । इन्द्राग्निभ्यामित्यमावास्यायाम् । १ ।

पूर्वेण सह निर्वाप उत्तरचविभागवचनात् । सनयदसोमयाजिनो-
रैन्द्राग्निषोमीयनिवृत्तिर्यथादेवतमिति वचनात् । यथादेवतमित्य-
नेनैव सिद्धे पुनरग्नीषोमाभ्यामिति वचनं क्रमप्राप्तमन्तविनियोगार्थं
इन्द्राग्निभ्यामिति तु शाखान्तरमन्त्वप्रदर्शनार्थम् । अथवा यथादेव-
तमित्यस्यैव व्याकरणार्थसुभयमित्यलमतिक्लेशेन ॥ तचासोमयाजिनः
सांनाथ्याग्नीषोमीयविकारानपि नेच्छन्ति चोदकप्राप्तमेषामपि प्रहृ-
तिर्धर्मसेमान्तरकालभावितमिति । यथाङ्गमीर्मांसकाः सांनाथ्या-
ग्नीषोमीयविकारा ऊर्ध्वं सोमामष्टतिवदिति । पशुस्तु वचनाङ्ग-
विष्यति ॥

चतुरो भुष्टीन्विरुद्ध्य निरुप्तेष्वन्वोष्येदं देवानामिति
निरुप्तानभिमृशति । इदमु नः सहेत्यवशिष्टान् । २ ।

पुनर्ब्रह्मसुष्टियहणाम्रतिदेवतमन्वावापः । निरुप्तेष्विति निरुप्तैरेव सहे-

त्यर्थः ॥ अथापरा व्याख्या । कैश्चित्कल्पकारैहस्तं चतुरो मुष्टीन्निरु-
प्यान्वोष्टैवमुन्नरं निर्वपतीति । तन्निराभायोच्यते चतुरो मुष्टीन्नि-
रुप्य ततः सर्वेषांपि हविःषु निरूपेष्वन्वोप्य तत इदं देवानामित्यभि-
मृशतीति ॥ चतुरो मुष्टीन्निरुप्येत्यनेन यत्र चतुर्दुष्टिनिर्वापस्त्रैवान्वा-
वापो नान्यत्र । तसादातिथायामन्वावापो न विद्यत इत्युक्तं भव-
ति । तथा च सवनौषेष्वनुवदिष्ठति निरूपेष्वन्वोष्टैदं देवानामित्ये-
तदादि कर्म प्रतिपद्यत इति ॥

स्फात्यै त्वा नारात्या इति निरूपानेवाभिमन्त्येदमहं
निर्वरुणस्य पाशादित्युपनिषद्ग्रन्थम् स्वरभिव्यख्यमिति प्राङ्
ग्रेष्मक्षते । ३ ।

निरूपानेव नावशिष्ठान् । उपनिषद्ग्रन्थ किंचिच्चलिला ॥

सुवरभिव्यख्येषमिति सर्वं विहारमनुवीक्षते । वैश्वा-
नरं ज्योतिरित्याहवनीयं स्वाहा द्यावापृथिवीभ्यामिति
स्त्रानानभिमन्त्य हंहन्तां दुर्या द्यावापृथिव्योरिति प्रत्य-
वरोऽग्नोर्वन्तरिक्षमन्विहीति हरति । ४ ।

गतः ॥

अदित्यास्त्वोपस्ये सादयामोत्यपरेण गार्हपत्यं यथा-
देवतमुपसादयति । ५ ।

यथादेवतमिति वचनादुन्नरापि देवतानुक्रमणीया । तत्र तु मन्त्र-
स्त्रमाख्यातमयोग्यान्वयत्वादिपरिणतमन्वीयते यथाम्भे हव्यं रजस्त्राग्नी-

षोमै हव्यं रक्षेथामिति ॥ वैमृधे तु समानतन्त्रे योग्यान्वयमपि
तद्वायान्वानुषज्ञत इति न्यायेनालभ्यान्वयमिति रक्षेति पुनःप्र-
योगः ॥

आहवनीयं वा यद्याहवनीये अपयति । ६ ।
आहवनीयमपरेणोपसादयतीत्यन्वयः ॥

**यदि पात्रा निर्वयेहस्तिणतः स्फ्यमुपधाय तस्यां स-
र्वाच्छकटमन्वाच्छपेत् । ७ ।**

यदि पात्रा इति विकल्पविधिरनुवादसरूपः । पात्रां पुरोडाशी-
यानेाय तां शकटस्यानस्यामन्वारभ्य मन्वाच्छपेत् । सर्वानिति न
कस्यचिदर्थलोपाक्षोप इत्यर्थः ॥

इत्यष्टादशी कण्ठिका ।

इति पञ्चमः पठलः ॥

**सशूकायामग्निहोत्रहवण्यामप आनीय पूर्ववदुत्पू-
याभिमन्त्य ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीति ब्रह्माणमामन्त्य देवस्य
त्वेत्यनुद्रुत्याग्नये वो जुष्टं प्रोक्षामीति यथादेवतं हवि-
स्त्रिः प्रोक्षन्नाग्निमभिप्रोक्षेत् । १ ।**

शूका धान्यपुच्छानि । सकृन्मन्त्रप्रोक्षणे संख्यायुक्तेति न्यायात् चिर्य-
जुषेत्यवच्चनाच्च ॥ स च सावित्रादिरझीघोमाभ्यामित्यन्तः पौर्णमासे ।
दर्शे तु देवतावशाद्विकर्तव्यो यथादेवतमिति वच्चनात् । केचिच्चनु

वो जुष्टं प्रोक्षामीत्यस्य चिपदस्य प्रतिदेवतमनुषङ्गमिच्छन्ति । तद-
युक्तं सावित्रप्रसवादिविशिष्टैकप्रोक्षणाभिधायिनो यथोक्तस्यैकमन्त्रस्य
सकृत्यठितैरेव तैर्याग्यान्वयैर्निराकाङ्क्षात् साकाङ्क्षालादिलक्षणावाचा-
नुषङ्गस्य । मन्त्रभेदाभ्युपगमे सावित्रस्याग्न्यनुषङ्गप्रसङ्गः । किं चाभ-
विष्वदप्यनुषङ्गो मन्त्रभेदश्च यदि निर्वापवत् प्रोक्षणमपि पृथग्घवि-
षामेव शिष्ठेत । न चैवमिष्ठते संसृष्टत्वात्तेषासेकस्थलाच्च । वक्ष्यति
च यानि विभवन्ति सकृत्तानि क्रियन्त इति । तस्माद्यथोक्तमेव
युक्तं मन्त्ररूपम् ॥ तथा च पेठुः कल्पान्तरकाराः यथाग्नये वो
जुष्टं प्रोक्षाम्यग्नीषोमाभ्यामसुशा असुशा इति यथादेवतमित्यादि ॥

यं द्विष्ठात्तस्याभिप्रोक्षेत् । २ ।

अभिप्रोक्षणे यज्ञोपघातप्रायश्चित्तं च वक्ष्यति । अतो न प्रमदित-
व्यमिति भावः ॥

उत्तानानि पात्राणि पर्यावर्त्य शुभ्यध्वं दैव्याय कर्मण
इति चिः प्रोक्ष्य प्रोक्षणीशेषमयेण गार्हपत्यं निधाय
देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति कृष्णाजिनमादायाव-
धूतं रक्षो ऽवधूता अरातय इत्युक्तरे चिरवधूनेत्यूर्ध्व-
ग्रीवं बहिष्ठाद्विशसनम् । ३ ।

शुभ्यध्वमिति पात्राभिधानाद्विष्टतौ यथार्थमूहः । अपामभिधाना-
दनूह इति केचित् । तदयुक्तं कर्मणो ऽश्रूतलादिति शोधकद्रव्या-
भिधायिनः सकर्मकस्य शुभ्यतेः सर्वत्र अवणात्प्रायः परस्पैपददर्श-
नाच्च तथा शोधद्रव्याभिधायिनः शुभ्यतिपदस्याकर्मकस्य विपर्य-

याच्च । यथा आपो अस्मान्मातरः शुभ्यन् । ता नः शुभ्यन्
शुभ्यन्नौः । शुभ्यन् शुचयः शुचिम् । सर्वा पाचाणि शुभ्यत ।
पर्णवल्कमुत शुभ्यतेत्यादि तथा शुभ्यतां लोकः पितृष्ठदनः ।
शुभ्यतां पितरः । देवेभ्यः शुभ्यधं । वानस्यत्योऽसि देवेभ्यः
शुभ्यखेत्यादि । तस्माद्यथार्थमूहः ॥ समानदेशानां च सकृन्मन्वः
पूर्ववत् ॥ प्रोक्षणीशेषनिधानमिधाबर्हिर्विद्प्रोक्षणार्थम् । अतोऽवमृष्टे
इस्य बर्हिराद्यभावे निवृत्तिः ॥ बहिष्टाद्विशसनमिति यथावधू-
यमानस्य बहिः पृष्ठभागो भवत्यनर्लोमभागस्तथेत्यर्थः ॥

**अदित्यास्त्वगसीत्युत्तरेण गाहैपत्यमुल्करदेशे वा प्रती-
चीनयीवमुत्तरलोमापस्तृणाति । ४ ।**

गतः ॥

पुरस्तात्प्रतीचीं भसद्भुपसमस्यति । ५ ।

भसदं कटिप्रदेशं पुरस्ताङ्गेनाधस्तात्प्रतीचीं गमयित्वानन्तरप्रदेशेन
सह द्विगुणितां करोतीत्यर्थः । पुरस्तादिति मिद्धानुवादो ब्राह्म-
णानुकरणेन ॥

**अनुत्सृजनकृष्णाजिनमधिष्ठवणमसीति तस्मिन्दुलूख-
लमधिवर्तयति । ६ ।**

अधिवर्तयति प्रतिष्ठापयति ॥

**अनुत्सृजन्दुलूखलमग्नेस्तनूरसीति तस्मिन्हविरावपति
चिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम् । ७ ।**

वासेनानुत्सर्गः सामर्थ्यात् ॥

अद्विरसि वानस्यत्वं इति मुसलमादाय हविष्कृदे-
हीति चिरवहन्ति । अनवग्न्वा हविष्कृतं ह्वयति । ८ ।

चातुःखर्येणोपांशु सकृच मन्त्रः करणमन्त्रवे । विपर्यस्त्वाक्का-
नार्थवे । आक्कानं चात्र देवतारूपस्य हविष्कृतो वेदितव्यं य
एव देवानां हविष्कृतस्तान्क्षयतौति श्रुतेः मानुषस्यैवावहन्तुर्वक्ष्य-
मानस्त्वाक्कानं संनिधेः ॥ तथा च बौधायनः । हविष्कृदेहीति
पर्जन्य एवैष उक्तो भवति । अथापुदाहरन्ति हविःसंस्कारिणमे-
वैतदाहेति ॥

हविष्कृदेहीति ब्राह्मणस्य हविष्कृदागहीति राज-
न्यस्य हविष्कृदाद्रवेति वैश्यस्य हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य
। ६ ।

शूद्रस्येति निषादस्यपत्यर्थम् ॥

प्रथमं वा सर्वेषाम् । १० ।

अजुरिति श्रेष्ठः ॥

अव रक्षो दिवः सप्तनं वध्यासमित्यवहन्ति । ११ ।

पूर्वं चिरवहतमन्वहतं वा हविर्यावदैतुष्यमध्यर्युरवहन्ति ॥

इत्येकानविंश्टी कण्डिका ।

उच्चैः समाहन्तवा इति संप्रेष्यति । १ ।

समाहन्तवै समाहन्तव्यम् ॥

कुटरुरसि मधुजिह्वा इत्यामीधो इश्मानमादायेषमा-
वदोर्जमावदेति दृष्टुपले समाहन्ति । २ ।

दृष्टुपला च दृष्टुपलम् । तस्मिन्समाहन्ति । तत्र तु

**द्विर्घषदि सकृदुपलायां चिः संचारयन्नवकृत्वः संपा-
दयति । ३ ।**

सकृदुक्तेन मन्त्रेण द्विर्घषदि सकृदुपलायां च क्रियामंचारणमेकः
संचारणपर्यायः । तस्यैव द्विरावृत्या नवकृत्वः समाहननं संपादयति ।
यत्र पर्यायसमाप्तिस्त्रोपक्रमः पर्यायान्तरस्तेत्येके ॥ समाहननं द्वितीय-
षुपलसंस्कारार्थवाच्चर्वादितन्त्रे निवर्तते । यथोक्तं भारद्वाजेन असति
द्रव्ये कर्मलोपो यथा चरौ समाहननमायेभ्यो निनियनमिति ॥

सावित्रेण वा शम्यामादाय तया समाहन्ति । ४ ।

सावित्रो देवस्य लेत्यादिः । स यत्रादानार्थस्त्रादद इति मन्त्रान्तः
आदद इन्द्रस्य आदद चतुर्स्य ला आददे ग्रावेत्यादिर्लिङ्गात् ॥

वर्षद्वजमसीति पुरस्ताच्छूर्पमुपोहत्युत्तरतो वा । ५ ।

पुरस्तादुलूखलस्थोपोहत्युपयच्छति ॥

**वर्षद्वजा स्थेत्यभिमन्त्य प्रति त्वा वर्षद्वजं वेत्त्वित्य-
द्वपति । ६ ।**

पुरोडाशीयानिति शेषः ॥

परापूतं रक्षः परापूता अरातय इत्युक्ते परापुनाति । ७ ।

परापवनं व्याख्यातम् ॥

प्रविड्दं रक्षः पराधाता अभिच्चा इति तुषान्प्रस्कन्दते ऽनुमन्वयते । ८ ।

गतः ॥

मध्यमे पुरोडाशकपाले तुषानोप्य रक्षसां भागो
ऽसीत्यधस्तात्कषणाजिनस्योपवपत्युत्तरमपरमवान्तरदेशम् । ९ ।

प्रथमोपधेयस्यापि कपालयोगे मध्यमभाविकादस्य मध्यमलवादः ।
पुरोडाशकपाल इति वचनात्पुरोडाशायै प्रयुक्तेनैव कपालेनोपवप्ति । अवान्तरदेशं कोणदेशं प्रति ॥

हस्तेनोपवपतीति बहूचब्राह्मणम् । १० ।

हस्तकपालविकन्त्यः पुरोडाशतन्त्रेषु । चर्वादितन्त्रे तु हस्तो व्यवतिष्ठते कपालाभावात् ॥

अद्विः कपालं संस्पर्श्य प्रज्ञातं निधायाप उपस्थृश्य
वायुर्वें वि विनक्तिं विविच्य देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्विति पात्वां तण्डुलान्प्रस्कन्दयित्वादव्येन वश्वक्षुषावपश्यामि रायस्पोषाय वर्चसे सुप्रजास्त्वाय चक्षुषो गोपीथायाशिषमाशास इत्यवेश्य चिष्ठलीकर्तवा इति संप्रेष्यति । ११ ।

तुषोपवपनस्य राज्ञसत्वादेव सिद्धे उपासुपस्तर्णनवचनं क्रमार्थम् ।
तथा यदेव रक्षसामुपकारकं तदेव राज्ञसं न तु रक्षःसंबन्धमाचादि-
ति ज्ञापनार्थं च । अतः परापवनादौ न भवति । विवेकफलौ-
करणे व्याख्याते । चिष्ठलौकर्तवै फलौकरणं चिः कर्तव्यमित्यर्थः ॥

या यजमानस्य पत्री साभिद्रुत्यावहन्ति । १२ ।

गतः ॥

ये वा कश्चिद्विद्यमानायाम् । १३ ।

अविद्यमानायामनालभ्युक्तवादिना निमित्तेनासंनिहितायामभावे च
तस्या इत्यर्था उविशेषात् । वच्यति च पत्यभावे तेजश्चादि लुप्यते
इति । ननु पत्रीवदस्याग्निहेऽत्र भवति । युक्ता मे यज्ञमन्वासाता
इत्यादिना कर्मणः पत्रीवच्चवच्चनान्तदभावे कर्मव न संवर्तेत ।
नैवम् । कर्म न संवर्तेतानङ्गले अङ्गले तु संवर्तन्ते स्यात् । कुतः ।
अस्याग्निहेऽत्र मे यज्ञमिति यजमानस्यैव स्वामित्वस्यापनाच्च न
पत्याः तथा त्रीहियवपश्चाज्यपयःकपालपत्रौसंबन्धानौति तस्याः प्रसि-
द्धाङ्गसमभिव्याहाराच्च ॥ तथा कर्मचोदना अपि यजमानमेवाधि-
कुर्वन्ति न पत्रीं । यथा वसन्ते ब्राह्मणो उग्निमादधीताग्निहेऽत्र
जुड्याद्विष्टपूर्णमासाभ्यां यजेत स्वर्गकाम इत्यादि । बहुचत्राद्वाणे
चोक्तं तस्मादपत्रीको उपग्निहेऽत्रमाहरेदिति ॥ किं चोद्वाटितमे-
तत्कल्पान्तरकारैः पत्यभावे उपग्निसङ्घावं वदङ्गिः । भारद्वाजस्त्वावत्
अथ यद्यपत्रीकः स्वादुभाभ्यां तस्य संखार श्रौपासनाग्निहेऽत्राभ्या-
मिति । तथा च तलवकारकल्पे जैमिनिः आहिताग्नेश्चेत्पूर्वं जाया
स्थियेत तां निर्मन्येन दहेत्संतपनेन वैति । तथाहार्द्येणानाहिताग्नि-

पत्रीं चेत्याश्वलायनः ॥ किं चाचारो ऽप्यच दृष्टः शिष्टतमानां पूर्वेषां यथा कण्विभाण्डकभौमादीनां यथा च भगवतो दाशरथः । किं च सहाधिकारे ऽपि पत्न्या यजमानसाम्यं तावन्नास्त्वेव । यथोक्तं मौमांसकैः यावद्ग्रन्थमाभौर्ब्रह्मचर्यमतुल्यतादिति तस्मात्सिद्धमभावे ऽपि पत्न्या न कर्मणो निष्ठुन्तरिति ॥

इति विश्वी कण्डिका ।

देवेभ्यः शुन्ध्यध्वं देवेभ्यः शुन्ध्यध्वं देवेभ्यः शुमध्व-
मिति सुफलीकृतान्करोति । तूषणीं वा । १ ।

मन्त्रचत्यान्ते ऽवधातः प्रतिमन्त्रमित्यवचनान् ॥

प्रक्षाल्य तुण्डुलांस्त्रिष्फलीक्रियमाणानां यो न्यज्ञो अवशिष्यते । रक्षसां भागधेयमापस्तत्रवहतादित इत्यु-
त्करे चिर्निनयति । २ ।

फलीकरणोदकनिनयनमपि तुषोपवपनवद्राक्षसं रक्षसां भागधेयमिति मन्त्रलिङ्गात् तुषेवै फलीकरणैर्देवा हर्विद्यज्ञेभ्यो रक्षांसि निरभजन्निति बहूचश्रुतेष्व । तस्मान्निनीयोदकमुपस्थृश्नति ॥

अत्र क्षणाजिनस्यादानादि प्रागधिवर्तनात्कृत्वा दिव स्तम्भनिरसीति क्षणाजिन उदीचीनकुम्हां शम्यां निधाय धिषणासि पर्वत्येति शम्यायां वृषद्मत्याधाय धिषणासि पार्वतेयोति वृषद्युपलामत्यादधाति । ३ ।

शम्याद्याः स्खविष्ठो उन्नः कुम्भम् ॥

पूर्ववदनुत्सर्गः । ४ ।

उलूखलादिवदुत्तरोत्तरस्य निहतस्य शम्यादेवामेनानुत्सर्गः ॥

अंशव स्य मधुमन्त इति तण्डुलानभिमन्त्य देवस्य
त्वेत्यनुद्रुत्यामये जुष्टमधिवपामीति यथादेवतं दृष्टिः
तण्डुलानधिवपति चिर्यजुषा तृष्णों चतुर्थम् । ५ ।

अधिवपनमन्तः प्रोक्षणमन्तेण व्याख्यातः । तद्यथामये जुष्टमधिव-
पाम्यग्नीषोमाभ्यामिन्द्राय वैस्त्रधाय धान्यमसि धिनुहि देवानि-
त्यादि । तण्डुलास्तु यावत्तः सकृतपेतुं शक्यन्ते तावतोऽधिवपति ॥

प्राणाय त्वेति प्राचीमुपलां प्रोहत्यपानाय त्वेति
प्रतीचीं व्यानाय त्वेति मध्यदेशे व्यवधारयति प्राणाय
त्वापानाय त्वा व्यानाय त्वेति संततं पिनष्टि । ६ ।

गताः ॥

दीर्घामनु प्रसितिमायुषे धामिति प्राचीमन्ततो
ऽनुप्रोद्ध देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृह्णात्विति
क्षणाजिने पिष्टानि प्रस्कन्दयित्वाद्येन वश्वकृषावेक्ष
इत्यवेक्ष्यासंवपन्ती पिंषाणूनि कुरुतादिति संप्रेष्यति । ७ ।

असंवपन्ती दृष्टिः तण्डुलानसंगतानावपन्ती पिंष पिष्टपिष्टानि
क्षणूनि कुर्वित्यवश्विष्टतण्डुलार्थः पत्वा दास्या वा प्रैषः ॥

दासी पिनष्टि पत्नी वा । ८ ।

ते अपि क्षणाजिन एव पिंष्टः ॥

अपि वा पत्न्यवहन्ति शूद्रा पिनष्टि । ९ ।

पूर्वं पत्न्याः फलीकरणावधातसुक्त्रा ततः पेषणे उपि दास्या मह विकल्प उक्तः । अनेन पुनःपेषणे दास्या नियमो वर्णते । पत्न्यवधातसेव करोति न पेषणं तनु शूद्रा दास्येव करोति ॥

इत्येकविंश्मी कण्डिका ।

इति षष्ठः पठलः ॥

आहवनीये गार्हपत्ये वा ह्वौंषि अपयति । १ ।

अधिकारादौषधहविर्विषयो उयमग्निविकल्पः । ह्वौंषीति बज्जवचनमैन्द्राद्वापेच्या । सांनाय्योस्तु पदेशातिदेशाभ्यां गार्हपत्य एव व्यवतिष्ठते अपणम् ॥

धृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्युपवेषमादाय रक्षसः पाणिं दहाहिरसि बुभिय इत्यभिमन्त्यापामे उग्निमामादं जहीति गार्हपत्यात्यच्चावज्ञारौ निर्वर्त्य निष्क्रियादं सेधेति तयोरन्यतरमुत्तरमपरमवान्तरदेशं निरस्या देवयजं वहेति दक्षिणमवस्थाप्य भ्रुवमसीति तस्मिन्नाध्यमं पुरोडाशकपालमुपदधाति । २ ।

अभिमन्त्रणस्याग्निलिङ्गवे ऽपि कर्मतया प्रकृत उपवेष एवाभिमन्त्रणेनान्वयमर्हति कर्मान्तरानुपादानात् । न च लिङ्गविरोधस्त्वैवाग्निप्रेरकस्याग्निवदुपचारात् ॥ तथा चैतं मन्त्रमुपवेषादान एव सत्याषाढो विकल्पितवान् ॥ निर्वर्त्य निष्कृष्ट दक्षिणमवस्थाय निरस्तादन्य दक्षिणतो ऽवस्थाय ॥

निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातय इति कपाले झङ्गारमत्याधाय धर्चमसीति पूर्वं द्वितीयं संस्पृष्टम् । धरणमसीति पूर्वं तृतीयम् । चिदसि विश्वासु दिक्षु सीदेति मध्यमाहश्क्षिणम् । परिचिदसि विश्वासु दिक्षु सीदेति मध्यमादुत्तरम् । ३ ।

उपदधातौति शेषः ॥

यथायोगमितराणि । ४ ।

अतः पराणि यथायोगसुपदधाति यथा पुरोडाशप्रतिष्ठापनयोग्यो योगः संपद्यते तथेत्यर्थः ॥

इति द्वाविंश्ची कण्डिका ।

मरुतां शर्धोऽसीति षष्ठम् । धर्मासीति सप्तमम् ।
चित स्थेत्यष्टमम् । १ ।

गतः । न्युञ्जानि सर्वाण्युपधेयानि उत्तानेषु कपालेष्वधिश्रयतौति क्वचिद्वृक्कर्दर्शनात् ॥

एवमुत्तरं कपालयोगसुपदधाति । २ ।

एवमङ्गारनिर्वर्तनादिना विधिनोपदधाति । तत्त्वसुपवेषादानं विभु-
लात् ॥

अपि वा मध्यमसुपदाय सव्यस्य पाणेरङ्गुल्याभिनि-
धाय निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातय इति कपाले
ङ्गारमत्याधाय धर्चमसीति तस्मादपरं धरण्मसीति
तस्मात्पूर्वं यथायोगमितराणि । ३ ।

अभिनिधायावपीष ॥

तस्यतस्याङ्गुल्याभिनिधानमङ्गाराधिवर्तनं च वाज-
सनेयिनः समामनन्ति । ४ ।

तस्यतस्य प्रतिकपालमित्यर्थः ॥

चित स्थोर्ध्वचित इत्यूर्ध्वमष्टाभ्य उपदधाति तूष्णीं
वा । ५ ।

उत्तरकपालयोगविषयो ऽयं विधिः । प्रथमे उसंभवात्तेनाग्नेयवि-
कारेषु न भवति । तत्र तु कपालाधिक्ये समशः प्रतिविभज्येति
न्यायेनाष्टानामेव मन्त्राणां प्रतिविभागः ॥

भृगूणामङ्गिरसां तपसा तप्यध्वमिति वेदेन कपाले-
ङ्गारानथृद्व्या मदनीरधिश्रयति । ६ ।

अङ्गाराधूहनस्य प्रतिकपालयोगमाटृत्तिः । आपस्तम्बा मदन्य इत्या-

ख्यायने तासामर्थं इपः प्रणीताभ्योऽधिश्चयति प्रणीताभिः संयौ-
तीति वचनादासामपि संयवनार्थत्वाच्च । लौकिकीभ्य इत्यन्ये ॥
अत्र गोप्रतीक्षणादिविधिना प्रातर्दीहं दोहयति । व्याख्यातोऽस्य
अपणाग्निः ॥

इति चयोविंश्टी कण्डिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

प्रक्षालितायां पात्वां निष्टोपवातायां पविच्चवत्यां
पिष्टानि संवपति देवस्य त्वेत्यनुद्रुत्याग्नये जुष्टं संवपा-
मोति यथादेवतं चिर्यजुषा तूष्णीं चतुर्थम् । १ ।

शुद्धायामपि तदानीं प्रक्षालितायां निष्टपनेन शुक्षायां पात्रां
क्षणाजिनात्यिष्टानि संवपति । शेषसु व्याख्यातः ॥

संवपन्वाचं यच्छति तामभिवासयन्विस्तृजते । २ ।

वत्यति पुरोडाशे भस्माशूहतौति तदभिवासनमित्युच्यते भस्मना-
भिवासयतौति ब्राह्मणानुकारात् ॥

प्रोक्षणीवत्यिष्टान्युत्पूय प्रणीताभिः संयैति । ३ ।

संयौति मिश्वयति ॥

अन्या वा यजुषेऽत्पूय यदि प्रणीता नाधिगच्छेत् । ४ ।

यानि प्रणीतारहिततन्वाणि प्रसङ्गीनि प्रणीतापेक्षाणि कर्माणि
यथा चौमविधे पश्चौ पशुपुरोडाशः सौमिकेषु पशुषु सवनीया

देविका देवसुरां हवौषीत्यादि तद्विषयो इयं विधिः ॥ किर्मर्थ-
स्खर्हि वाशश्चः । प्रणीताभिर्विकल्पार्थः । तदर्थमपः प्रणीत ताभिर्वा
संयौत्यन्याभिर्वित्यर्थः । सत्याषाढस्त्वाह यदि प्रणीता नाधिगच्छेदि-
त्यापदर्थी वाऽह इति ॥ नात्रापामभिमन्त्रणसुत्पूयाभिमन्त्रेत्यन्यत्र
विशेषवचनात् । चरुषु अपणार्थान्यथाज्यदधिपयांसि यथार्थमूहे-
नोत्पूय सपवित्रायां स्थाल्यामानीय तेषूत्पूतांश्चरव्यानावपति पवि-
चवत्याज्ये कणानावपतौति लिङ्गात् । तत्र पयोघृतादेश्चरुअपणा-
र्थस्त्रोहेनोत्पवनमभिमन्त्रणं चाह सत्याषाढो यथा देवस्त्वा सवि-
तोत्पूनालित्युत्पवनं संनमति पयो देवायेष्वयेष्वय इत्यभिमन्त्रण-
मिति । शूते नेदीयसि वाज्यमानयतीति बौधायनः ॥

सुवेण प्रणीताभ्य आदाय वेदेनोपयम्य समाप्ते
अङ्गिरग्मतेति पिष्टेष्वानीयाङ्गिः परि ग्रजाता इति तत्पा-
भिरनुपरिक्षाव्य जनयत्यै त्वा संयौमीति संयुत्य मखस्य
शिरो इसीति पिण्डं क्षत्वा यथाभागं व्यावर्तेयामिति
विभज्य समौ पिण्डौ क्षत्वा यथादेवतमभिमृशतीदम-
ग्रेरित्याग्रेयम् । इदमग्रीषोमयोरित्यग्रीषोमीयम् । ५ ।

परिस्त्राव्य परितः सिक्षा । संयुत्य पिष्टान्यपश्च मेलयित्वेत्यर्थः ॥
तत्र तु संयवनमन्त्रो उग्नीषोमाभ्यामित्यन्त उत्तरस्यादिनेति न्यायात् ।
स च देवतादिभेदे प्रोक्षणादिमन्त्रवद्यथादेवतं विकर्तव्यो इन्यथा
लिङ्गविरोधात् । न चार्थवादत्वं समवेताभिधायित्वादग्रये त्वाग्नी-
षोमाभ्यामित्याह व्यावृत्या इति श्रुतेष्व । न च यथादेवतमित्यव-

चनादविकार इति वाचं प्रोक्षणादिमन्त्रस्तरूपतया तनुल्यन्यायतया
च तैरेव व्याख्यातविकारलाङ्गृकवचनाच्च बौधायनेन यथाग्राहे लाङ्गौ-
षोमाभ्यामसुश्च इति यथादेवतमिति ॥ अन्ये तु जनयत्यै ला-
संयौज्ञीत्यनं संयवनमन्त्रमिष्टा श्रेष्ठं विभक्ताभिमर्शने सौचेण मन्त्रेण
सह विकल्पयन्ति । नायं सूचकातोऽभिप्रायः अपृथग्विनियोगात् ।
कथं चायमाचार्यः । कात्स्वर्णैतं मन्त्रसमाज्ञायं विनियुज्ञाने मन्त्र-
मेकं भंश्चितवानिति संभावयामः । तस्मात्सूक्तमैकमन्त्रेण विकर्तव्य-
मिति । तद्यं प्रयोगात्मा । जनयत्यै ला संयौज्ञग्राहे लाङ्गौषोमा-
भ्यामिन्द्राय वैमृधायेत्यादि । मखस्य शिरोऽसौति सर्वमेकं पिण्डं
क्ला ततो विभज्य द्वौ समौ क्ला तथोराग्नेयमितरं चाभिमर्शने
नियच्छति ॥ वैमृधसमानतन्त्रवे तु पुरोडाशगणे यथाभागमित्या-
दिन्यायेन विभज्योन्नमयोरेव देवतोपदेशनं करोति नाग्रेयस्य ।
तथा न केवलाग्रेयाभिमर्शनं विभागाभावात् ॥

इदमहं सेनाया अभीत्वर्यै मुखमपेहामीति वेदेन
कपालेभ्योऽङ्गारानपेह्य घर्मोऽसि विश्वायुरित्याग्रेयं
पुरोडाशमष्टासु कपालेष्वधिश्रयति । ६ ।

अपोहने कपालेभ्य इत्यविशेषवचनादधिश्रयणे उष्टासु कपालेष्विति
विशेषणाच्चोन्नरस्मादपि कपालयोगादङ्गारानपोह्य ततोऽधिश्रयण-
माग्रेयस्य । तथा दक्षिणस्मादपोह्योन्नरस्मादपोहतीत्येव सत्याषाढः ।
तत्र प्रतिकपालयोगं मन्त्राभ्यासे देशभेदादसंभवात् ॥

एवमुन्तरमुन्तरेषु । ७ ।

अधिश्रयतौत्यन्वयः । उत्तरत्वमुत्पत्त्यपेक्षया हविषाम् । एवमिति
मन्त्रातिदेशः ॥

एवमनुपूर्वागयेवैष्टत ऊर्ध्वं कर्मणि क्रियन्ते । ८ ।

अधिश्रयणादूर्ध्वं ये संकाराः प्रथनादयस्ते इष्टेषु पुरोडाशेष्वेवमधि-
श्रयणोक्तेनोत्पत्तिक्रमेणैव कर्तव्याः । एविति बहुवचनमैक्याद्यापेक्षया
समानश्चायं न्यायः सर्वहविषां विशेषहेत्वभावात् । तेन हर्विगणेषु
चह्योहादिव्यतिषङ्गे इष्टुत्पत्तिक्रमेणैव हविःषु संकारा भवन्ति ॥
अत ऊर्ध्वमिति चातः पूर्वमविभक्तलाद्यविषामानुपूर्वासंभवादुक्तं न
तु तत्र न्यायलात् । अतो विष्टतिषु सति संभवे पूर्वत्रायथसेव
न्यायो द्रष्टव्यः यथा नानावौजादिषु निरूपाभिमर्शनादीनाम् ॥
अख्येवमुत्पत्तिक्रमेण हविःषु संकाराणां प्रदृच्छित्वा एव संकाराः
किं काण्डानुसमयन्यायेनैकैकत्र काण्डेशः कार्याः उत पदार्थानुसम-
यन्यायेनैकैकः संकाराः सर्वेषु परिनिष्ठापनौय इत्यपेक्षायामभिमतं
न्यायं दर्शयति ॥

इति चतुर्विंश्मी कण्डिका ।

समानजातीयेन कर्मणैकैकमपवर्जयति । १ ।

एकविधिचोदित एको व्यापारः समानजातीयं कर्म । तस्य बहुषु
क्रियमाणस्य व्यक्तिनानावात्समानजातीयलाभिमानः । तेनैकैकं
हविरनुसमेत्यापवर्जयति निर्वृत्तार्थं करोति । न तु भिन्नजातीयैरन्ते-
कैरेकैकमित्यर्थः । तद्यथा प्रथमस्य क्लावा प्रथमं द्वितीयस्य करोति

तथैव स्त्रृणीकरणादीनि । एवं च पदार्थानुसमय एव सर्वचाभिमत इत्युक्तं भवति ॥ तत्राह सत्याषाढः संयुक्तानि लेकापर्वगाणि यथावदानप्रदाने उद्दपननिष्पवने चेति । मीमांसकाश्वाङ्गः संयुक्ते तु प्रक्रमात्तदन्तं स्वादितरस्य तदर्थलादिति ॥

यानि विभवन्ति सकृत्तानि क्रियन्ते । २ ।

तत्र यानि कर्माणि सकृत्कृतान्येव सर्वेषामुपकाराय प्रभवन्ति तानि सकृदेव क्रियन्ते । न लेकैकस्य । यथा पर्यग्निकरणादीनि बज्ज्वचनात्प्रोक्षणादीनि च सर्वाणि ॥

उह प्रथस्वोरुते यज्ञपतिः प्रथतामिति पुरोडाशं प्रथयन्सर्वाणि कपालान्यभितिष्ठति पुरोडाशस्तथा प्रथयतीत्यर्थः ॥

अतुज्ज्ञमनपूपाकृतिं कूर्मस्येव प्रतिकृतिमश्वशफमाचं करोति । ४ ।

अतुज्ज्ञो ऽनुच्छपृष्ठः । अनपूपाकृतिर्न चापूपवदतिनीचः । किं तु यथायं कूर्मस्य प्रतिकृतिरिव भवति तथा करोति । ते ऽपश्वन्पुरोडाशं कूर्मं भूतमिति कूर्माकृतिसंख्यादिति भावः ॥ शफः खुरः ॥

यावन्तं वा मन्यते । ५ ।

यावन्तमिज्यायाः शेषकार्याणां च पर्याप्तं मन्यते तावन्तमिति शफप्रमाणविकल्पः ॥

तं न सत्रा पृथं करोतीत्येके । ६ ।

तमुक्तात्प्रमाणात्सत्रा पृथुमत्यर्थं पृथं न कुर्यात् । अत्यं तु पार्थवं संमतमित्येके मन्यन्त इत्यर्थः ॥

त्वचं गृह्णीष्वेत्यद्भिः स्वश्शणीकरोत्यनतिक्षारयन् । ७ ।

अनतिक्षारयन्यथा पुरोडाशमतौत्य नापः चरन्ति तथा ॥

अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातय इति सर्वाणि हवींषि चिः पर्यग्नि कृत्वा देवस्त्वा सविता अपयत्वित्युत्तमुकैः परितपति । ८ ।

परित उल्मुकनयनं पर्यग्निकरणं तद्वौहयोरपि करोति सर्वाणीति वचनात् । तथा च भारद्वाजः पर्यग्निकरणकाले दधुपदधातीति । तत्र यदायाहवनीये इविःअपणं भवति तदापि प्रातर्दैहस्य गाईपत्यस्त्वानेनाग्निना पर्यग्निकरणं सामर्थ्यात् । परितपति परित-स्त्रपति पुरोडाशम् ॥

अग्निस्ते तनुवं मातिधागिति द्वैरभिज्जलयति ज्वालैर्वा । ९ ।

अभिज्जलयत्युपरि ज्वलयति । ज्वालैर्ज्जलद्भिस्त्रूणादिभिः ॥

अविद्वन्तः अपयतेति वाचं विस्तृजते । १० ।

तामभिवासयन्विस्तृजत इति प्रागुक्त्य वाग्विसर्गस्यायं कालः प्रदर्शते तामभिवासयन्विति लक्षणार्थं । भस्त्रानाभिवासनात्पूर्वकाखस्य लक्षणे-त्युकं भवति । संप्रैषोऽयमाग्नीध्रं प्रत्यविवक्षितवज्ज्वचनस्त्रैवोत्तरच अपणविधानात् ॥

आग्नीधो हवींषि सुशृतानि करोति । ११ ।

गतः ॥

सं ब्रह्मणा पृथ्यखेति वेदेन पुरोडाशे साङ्गारं
भस्माधूहति । १२ ।

अश्चूहत्यध्यर्युरभिवासयतीत्यर्थः ॥

अच वा वाचं विसृजेत् । १३ ।

अस्मिंसु कल्पे तामभिवासयन्निति शन्नाभिवासनोन्नरकालो लक्षितो
भवति । तेनाविदहन्त इति संप्रैषो ऽप्यत्रोत्कथ्यते ॥

अङ्गुलिप्रक्षालनं पाचीनिर्णेजनं चोल्युकेनाभितप्य
स्फेनान्तर्वेदि तिस्रो लेखा लिखति प्राचीरुदीचीर्वा
। १४ ।

अङ्गुरुयः प्रक्षाल्यन्ते येन येन च पाची निर्णिज्यते तदुभयमपि
सहगृहीतं जलमुल्युकेनोपरिगृहीतेन तापयति ॥ तथा च ब्राह्मणं
उल्युकेनाभिगृह्णाति इटतलायेति ॥ प्राचीः प्रागायतास्तथोदीचीः ।
तास्थोभयोऽपि पञ्चिमायामारभ्य पूर्वान्ना लेखा लेखितव्याः ॥

तास्वसंस्यन्दयंस्त्रिनिनयति प्रत्यगपर्वगमेकताय
स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । १५ ।

तासु बहिरस्यन्दयन्नेकैकेन मन्त्रेणैकैकच सङ्कातसङ्क्लिनयति । न
त्वैकैकच निनयनावृत्तिः चित्तिरित्यवचनात् ॥

निनीय वाभितपेदभितपेत् । १६ ।

रेखास्त्रदकं निनीय तत्र वा पृथगुल्मुकेनाभितपेत् । द्विरुक्तिः
प्रश्नसमाप्तिस्त्रचिका ॥

इति पञ्चविंश्टी कण्डिका ।

इति श्रीभद्ररुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्बस्त्रदृष्ट्यौ स्त्रदौपिकायाम-
ष्टमः पटलः ।

इति प्रथमः प्रश्नः ॥

च्चाम् ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति सप्त्यमादायेन्द्रस्य
बाहुरसि दक्षिण इत्यभिमन्त्य हरस्ते मा प्रतिगामिति
दर्भेण संमृज्यापरेणाहवनीयं यजमानमाचीमपरिमितां
वा ग्राचीं वेदिं करोति । १ ।

गार्हपत्याहवनीयोरन्तरालमहन्ते प्याहवनीयानन्तर्यं वेदेर्दर्शयन्नप-
रेणाहवनीयमिति ॥ अपरिमितशब्दः सर्वत्रोक्तात्प्रमाणादधिकविषय
इति न्यायविदः । कात्यायनश्चाह अपरिमितं प्रमाणाङ्गूय इति ।
तथापरिमितशब्दे संख्याया ऊर्ध्वमिति भारद्वाजः ॥

यथासन्नानि हवौंषि संभवेदेवं तिरश्चीम् । २ ।

यथासन्नानि हवौंषि वेदिः संभवेत्संगठ्हौयान्तथा तिरश्चौं तिर्थग्वि-
स्त्रीर्णाम् ॥

वेदेन वेदिं विविदुः पृथिवीं सा पप्रये पृथिवीं
पार्थिवानि । गर्भं बिभर्ति भुवनेष्वन्तस्ततो यज्ञो जायते
विश्वदानिरिति पुरस्तात्स्तम्बयजुषो वेदेन वेदिं चिः
संमार्घ्युपरिष्ठादा । ३ ।

स्तम्बयजुरित्यनन्तरस्य कर्मणो नाम । तस्य पुरस्तादुपरिष्ठाहा संमार्द्दि ॥

पूर्वार्धाद्वैदेवित्तीयदेशात्स्तम्बयजुर्हरति । ४ ।

वेदे: पूर्वार्धात्तत्रापि विगतवेदित्तीयदेशात् । किमुक्तं भवति पूर्वं वेदित्तीयं हित्वा मध्यमस्य वेदित्तीयस्य पूर्वार्धादिति यावत् । स्तम्बयजुरिति सदृणाः पांसूभैः अभिधौयन्ते तद्योगात्कर्म च क्वचित् ॥

पृथिव्यै वर्मासीति तत्त्वोदग्यं प्राग्यं वा दर्भं निधाय पृथिवि देवयजनीतिः तस्मिन्स्फ्येन प्रहृत्याप-हतोऽरुः पृथिव्या इति स्फ्येन सदृणान्पांसूनपादाय ब्रजं गच्छ गोस्थानमिति हरति । वर्षतु ते द्यौरिति वेदिं प्रत्यवेक्षते यजमानं वा । ५ ।

गतौ ॥

बधान देव सवितरित्युत्तरतः पुरस्ताद्वित्तीयदेश उदग्निपदे अपरिमिते वा वेदेनिंवपति । ६ ।

वेदेस्तरतो निवपति । कस्माद्वेदिप्रदेशादुत्तरतः कियति वाऽन्यु-त्तरतः । पुरस्ताद्वित्तीयदेश उदग्निपदे अपरिमिते वा । एतदुक्तं भवति पूर्वं वेदित्तीयं हित्वानन्तरदेशादुदग्निपदे ततो अधिके वा देशे अतीते निवपतीति ॥ वच्यति च महावेद्यां चालालाह्वादशसु प्रक्रमेषु प्रत्यगुत्करस्तावव्यवाभ्यन्युदग्यथा चालाल इति ॥

स उत्करः । ७ ।

यत्र न्युप्तं स्तम्बयजुः स देश उत्कर इत्यर्थः । तथा चान्यत्रानुवदि-
व्यत्युत्करे निवपति समान उत्कर इति । उक्तं च प्रागुत्करे परा-
पुनातीत्यादि ॥

अरहस्ते दिवं मा स्तानिति न्युप्तमाग्नीघो इज्जलि-
नाभिगृह्णाति । ८ ।

उत्करे न्युप्तं स्तम्बयजुरुपर्यज्जलिना गृह्णातीत्यर्थः । याजमाने दृत्क-
रमभिगृह्णमाणमिति तात्स्थाभिप्रायं वेदितव्यम् ॥

एवं द्वितीयं तृतीयं च हरति । ९ ।

एवं चयो हरणपर्याया भवन्ति ॥

तूष्णीं चतुर्थं हरनसर्वं दर्भशेषं हरति । १० ।

गतः ॥

इति प्रथमा कण्डिका ।

अपारहमदेवयजनं पृथिव्या इति द्वितीये प्रहरणो
इरहर्दीं मा पस्तदिति तृतीये । अपहतो इरुः पृथिव्यै
देवयजन्या इति द्वितीये इपादानो इपहतो इरुः
पृथिव्या अदेवयजन इति तृतीये । १ ।

प्रह्लियते येन मन्त्रः प्रहरणः । तथापादानः ॥

अवबाढं रक्ष इति द्वितीये निवपन आग्नीधो
ऽभिगृह्णात्यवबाढोऽघशंस इति तृतीये अवबाढा यातु-
धाना इति चतुर्थे । २ ।

द्वितीये निवपने न्युपमभिगृह्णातीत्यर्थः । आग्नीध्यहणमव्यामोहार्थम् ॥

इस्त्वा द्यां मा स्कानिति खनिं प्रत्यवेष्य स्फ्येन
वेदिं परिगृह्णाति वसवस्त्वा परिगृह्णन्तु गायचेण
छन्दसेति दक्षिणतो रुद्रा इति पश्चादादित्या इत्युत्त-
रतः । ३ ।

यतः पांसव उपात्ताः स प्रदेशः खनिः । परिगृह्णाति परितः खौका-
रचिङ्गं रेखादि करोति । रुद्रास्वेत्यत्र नापामुपस्यर्शनं रुद्रानुपका-
राद्गुद्रगणलाच । तद्विकूर्तैकरुद्रार्थकर्मविषयमिति ब्राह्मणप्रसिद्धिः ॥

अपाररुमदेवयजनं पृथिव्या अदेवयजनो जहीति
स्फ्येनोत्तमां त्वचमुड्जन्ति । ४ ।

उत्तमां लचं वेदिभूमेरुपरितनौं स्फदम् ॥

समुड्जतस्याग्नीध उत्करे चिर्निवपति । ५ ।

समुड्जतस्य समुड्जतम् ॥

इमां नराः क्षणुत वेदिभेत देवेभ्यो जुष्टामदित्या
उपस्थे । इमां देवा अजुषन्त विश्वे रायस्योषा यज-
मानं विशन्विति संप्रेष्यति । ६ ।

संप्रेषतीति परिक्षरणसंप्रैषेण व्याख्यातम् । अथवा परिकर्मणश्च
वेदिं कुर्वन्ति सौमिके इस्मिन्संप्रैषे तथादर्शनात् ॥

देवस्य सवितुः सव इति खनति द्वाङ्गुलां व्यङ्गुलां
चतुरङ्गुलां यावत्यार्थ्याः शुक्रं तावतो पृथमाचीं
रथवर्त्ममाचीं सीतामाचीं प्रादेशमाचीं वा पुरीष-
वतीम् । ७ ।

पार्णिः पादस्य पश्चिमभागस्तस्य यावाङ्गुलो देशस्तावत्खनति ।
पृथमाचं त्रयोदशाङ्गुलमिति बौधायनः । रथवर्त्म रथचक्रवर्त्म ।
सीता फालकृष्टा रेखा । पुरीषवतीं पुरीषं पांसुः तदती यथा भवति
तथा खनति ॥

नैता माचा अतिखनति । ८ ।

उक्तासु माचासु याया माचाङ्गौष्ठता तांतामतीत्य न खनति ।
न्यूनते हु नातीव दोष इति भावः ॥

दक्षिणतो वर्षीयसीं प्राक्प्रवणां प्रागुदक्प्रवणां
वा । ९ ।

पुरीषभूम्ना यथा दक्षिणत उन्नता नद्धासाच्च प्राक्प्रवणा स्वान्तथा
करोतीत्यर्थः ॥ तथा च श्रुतिः यथा वै दक्षिणः पाणिरेव देवय-
जनमिति ॥

इति द्वितीया कण्ठिका ।

प्राञ्चौ वेदांसावुन्नयति प्रतीची श्रोणी । १ ।

प्राञ्चावुन्नयत्यभित आह्वनीयमुन्नयत्युदूहति । श्रोणी च प्रतीचा-
वभितो गार्हपत्यम् ॥

**पुरस्तादंहीयसी पश्चात्रथीयसी मध्ये संनततरा
भवति । २ ।**

अंहीयसी तनौयसी । संनमनं शुल्के व्याख्यास्यते ॥

यन्मूलमतिशेते स्फ्येन तच्छिनत्ति न नखेन । ३ ।

घन्तचौषधादेष्ट्वस्य मूलमतिशेते इतितिष्ठति पुरीषं तत्स्फेन
द्वित्ति न नखेन सहकारिणा ॥

यन्पुरीषमतिशेत उल्करे तन्निवपति । ४ ।

अतिशेते इतिरिच्यते ॥

आहार्यपुरीषां पशुकामस्य कुर्यात् । ५ ।

आहार्यं पुरीषं देशान्तराद्यस्याः सा तथोक्ता । तत्र प्रकारमाह ॥

यत्प्राक् खननात्तल्कृत्वा यदाहरेत्तमन्लेण खनेत् । ६ ।

प्राक् खननादाहरेत्पुरीषं तत्खननमन्लेण खनेत् । तदा तु
द्वाङ्गुलादिनियमो वेद्यां पुरीषे भवति ॥

**ब्रह्मनुत्तरं परिग्राहं परिग्रहीष्यामीति ब्रह्माणमा-
मन्त्य स्फ्येन वेदिं परिगृह्णात्यृतमसीति दक्षिणतः ।
कृतसदनमसीति पश्चात् । कृतश्रीरसीत्युत्तरतः । ७ ।**

गतः ॥

विपरीतौ परिग्राहावेके समामनन्ति । ८ ।

विपरीतलं मन्त्रव्यत्यासात् । तत्र केचिद्दद्वन्ति ते उग्निना प्राञ्छो
उज्यन्ति लिङ्गाद्यत्वाविहृत आहवनीये वेदिस्तत्र विपरीतावेव
परिग्राहावन्यत्वानियम इति । तत्तु न मृष्टते प्रकृतौ तु ल्यार्थयो-
धर्मयोः प्रकृतिवद्विकृतावपि तु ल्यवत्त्राप्नेरनिवारणात् । अर्थवादे च
प्राग्भागपरिग्रहार्थायाः प्राग्भिना परिग्रहस्तेषुभावपि परिग्राहै
प्रत्यविशेषादिशेषे चोत्तरपरिग्राहे प्राग्भागपरिग्रहप्रसङ्गात् । तस्मा-
न्तु ल्यवद्विकल्पः सर्वत्र ॥

था असि स्वधा असीति प्रतीचीं वेदिं स्फ्येन योयु-
ष्टते । ६ ।

प्रतीचीं प्रत्यगपत्रं योयुष्टते निजोन्नतसमौकरणार्थं घट्यति ॥

उदादाय पृथिवीं जीरदानुरिति वेदिमनुवीक्ष्णते
। १० ।

गतः ॥

पश्चार्धे वेदेर्विहृतीयदेशे स्फ्यं तिर्यच्चं स्तव्या संप्रे-
ष्टति प्रोक्षणीरासादयेधावर्हिरूपसादय सुवं च सुचञ्च
संमृड्हि पत्रीं संनह्याज्येनोदेहीति । ११ ।

पश्चार्धे वेदेरित्यादिः पूर्वार्धादेदेरित्यादिना व्याख्यातः । पाशात्यं
वेदिहृतीयं हिला मध्यमस्य वेदिहृतीयस्यापरार्ध इत्युक्तं भवति ॥
संप्रैषस्य परार्थतादाग्नीष्ठ एतानि कर्मणि कुर्यात् । अध्वर्युरेव
वा करोति संप्रैषे परानुपादानात् आग्नीष्ठो उश्मानमाग्नीष्ठो हवीषी-

त्यादिवच विशेषावचनात् स्वयमात्मानमनुजानीयादिति न्यायेनात्म-
न्यपि संप्रैषोपपत्तेश्च । न चैवं प्रैषाजर्थक्यं कर्त्तसंस्कारार्थत्वादित्या-
हानुपूर्वताया इति श्रुतेश्च । तदुक्तं कात्यायनेन यथाप्रेषितमन्यः
करोति पराधिकारात्स्वयं वाविरोधादिति । भारद्वाजश्च आग्नीध्र
एतानि कर्माणि कुर्यादित्येकमध्यर्युरित्यपरमिति । पत्नीदित्यबज्जल-
योरपि पत्नीं संनहीत्यविकारः प्रकृतावृहप्रतिषेधात् । न च संप्रैषस्य
निष्टिन्तिः पत्नीपातिपदिकार्थसमवाये तद्वृणमंख्याविरोधमात्रेण
मन्त्रबाधस्यायुक्तत्वात् जातिसंख्याविवक्षयापि कथंचिदेकबचनोपपत्तेश्च ।
एवं च प्रकृतिसिद्ध्यैवास्य विकृतावयन्नूहः ॥

अपि वा न संप्रैषं ब्रूयात् । १२ ।

तदा तु परानधिकारादाध्वर्यवाष्ट्रे कर्माणि ॥

प्रेक्षणीरभिपूर्योदच्चं स्फ्यमपेह्य दक्षिणेन स्फ्यम-
संसृष्टा उपनिनीय स्फ्यस्य वर्त्मन्सादयत्यृतसधस्येति
द्वेष्यं मनसा ध्यायन् । १३ ।

स्फ्यमुदच्चं कर्षन्पोहति स्फ्यस्य वर्त्मनिति वचनात् । असंसृष्टाः
स्फ्येन । द्वेष्यं यजमानशत्रुम् । पापापि शत्रुहिंसकलात् पापानमेवास्य
भाद्रव्यं हन्तीति लिङ्गाच्च । मनसा ध्यायनिति व्याख्यातं प्राक् ॥

शतधृष्टिरसि वानस्पत्यो द्विषतो वध इति पुरस्तात्म-
त्यच्चमुत्करे स्फ्यमुदस्यति द्वेष्यं मनसा ध्यायन् । १४ ।
स्फ्यं पुरस्ताङ्गे प्रत्यग्यमुदस्यति ॥

नानवनिज्य हस्तौ पाचाणि पराहन्ति । १५ ।

अभिमृशति ॥

हस्ताववनिज्य स्फरं प्रक्षालयत्यग्मप्रतिस्थशन् । १६ ।

स्फरप्रक्षालनमप्यवनिक्तहस्तेनैवेत्यचामदेहार्थं पुनर्हस्तावनेजजवचनम् ॥

उत्तरेणाहवनीयं प्राग्यमिधावर्हिरूपसाद्यति द-
क्षिणमिधामुत्तरं वर्हिः । १७ ।

गतः ॥

इति हनौदा कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

पत्रीसंनहनमेके पूर्वं समामनन्ति सुक्संमार्जन-
मेके । १ ।

यदा पत्रीसंनहनं पूर्वं तदा संप्रैषनिवृत्तिः । क्रमविरोधादित्याहानु-
पूर्वतादा इति लिङ्गविरोधात् दृष्टौं यवमयमिति लिङ्गाच्च ॥

दृताचीरेताग्निर्बो छ्वयति देवयज्यादा इति सुच
आदाय प्रत्युष्टं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये
गार्हपत्ये वा प्रतितष्ठानिशिता स्थ सप्तद्वयणीरि-
त्यभिमन्त्य वेदाग्राणि प्रतिविभज्याप्रतिविभज्य वा तैः
सुचः संमार्ष्टि प्राचीरुदीचीर्वीत्ताना धारयमाणः । २ ।

सुवप्राणित्वहरणयोरपि सह सुभिरादानं प्रतितपनं च तयोरपि
संमार्गवचनात् । प्राचीसुदौचीर्वित्यविकल्प उपभृतो इन्यासां तस्मा
उपभृतसुदौचीमिति नियमात् ॥

उपभृतसेवोदीचीमित्येके । ३ ।

उपभृतसेवोदीचीं प्राचीरन्या इत्येके क्वच्यामाङ्गरित्यर्थः ॥

गोष्ठं मा निर्दृश्मिति सुवमग्रैरन्तरतो ऽभ्याकारं
सर्वतो बिलमभिसमाहारम् । मूलैर्दण्डम् । ४ ।

अग्नैर्वेदायैः । अन्तरतो बिलोदरम् । अभ्याकारमित्याभौद्ये एमुल् ।
अभ्याकारं संमार्गिष्ठं पुनःपुनः संमार्गीत्यर्थः । सर्वतो बिलमभि-
समाहारं सर्वभ्यः पार्श्वभ्यो बिलं प्रति समाहृत्यसमाहृत्य संमार्गिष्ठं ।
मूलैर्वेदायमूलैर्दण्डमुपरिष्टाप्राचीनमधस्तात्प्रतीचीनं च संमार्गिष्ठं तस्मा-
दरक्षौ प्राञ्छुपरिष्टाक्षोमानि प्रत्यञ्च्यधस्तादिति लिङ्गात् ॥

वाचं प्राणमिति जुह्नमग्रैरन्तरतो ऽभ्याकारं प्राचीं
मथैर्बाह्यतः प्रतीचीम् । मूलैर्दण्डम् । ५ ।

प्राचीं प्रतीचीमिति क्रियापर्वगवादः । वेदायमधैर्बिलादारभ्यायात्रा-
गपर्वगमुपरिभागं संमृज्य तावन्तं वाह्यभागं प्रत्यगपर्वगं संमार्गिष्ठं ।
पूर्ववन्धूलैर्दण्डम् ॥

चक्षुः ओचमित्युपभृतसुदौचीमग्रैरन्तरतो ऽभ्याकारं
प्रतीचीं मथैर्बाह्यतः प्राचीम् । मूलैर्दण्डम् । ६ ।

उदौचीसुदण्डग्राम् । उदक्षनियमार्थं वचनम् । प्रतीचीं मथैर्बाह्यतः

प्राचौं विलस्य सव्यं पार्श्वमुपरिभागे प्रत्यगधोभागे प्राक् संमार्द्दि ॥

प्रजां योनिमिति यथा स्तुवमेवं ध्रुवाम् । ७ ।

गतः ॥

रूपं वर्णं पश्चानां मा निर्वक्षं वाजि त्वा सपलसाहं
संमाजमीति प्राशिच्छहरणं तूष्णीं वा । ८ ।

अनियमो इस्य संमार्गप्रकारे । यथा स्तुवमिति केचिदनुवर्तयन्ति ॥

न संमृष्टान्यसंमृष्टैः संस्पर्शयति । ९ ।

संमृज्यमानपाचेषु न संमृष्टासंमृष्टयोः संसर्गः कार्यः । तत्र यदि
स्पर्शयेत्पुनरेव निष्टप्य संमृजेदिति भारदाजः ॥

अग्नेवस्त्वेजिष्ठेन तेजसा निष्टपामीति पुनः प्रतितप्य
प्रेष्याग्रेणोत्करं दर्भेषु सादयति जघनेन वा । १० ।

उत्करं जघनेनापरेणेत्यर्थः ॥

स्तुक्संमार्जनान्यद्द्विः संस्पर्श । ११ ।

इति चतुर्थी कण्डिका ।

द्विः शिल्पमवततं पृथिव्याः ककुभिः श्रितं तेन
वयं सहस्रवल्शेन सपलं नाशयामसि स्वाहेत्यग्नौ प्रह-
रति यस्मिन्प्रतितपत्युत्करे वा न्यस्यति । १ ।

यस्यैतान्यन्यत्राग्नेऽधतौत्यन्यनिन्दाग्निस्तुत्यर्थेति भावः ॥

आशासाना सौमनसमित्यपरेण गार्हपत्यमूर्ध्वज्ञु-
मासीनां पत्रीं संनह्यति तिष्ठन्तीं वा । २ ।
जर्घे जानुनी यस्याः सोर्ध्वज्ञः ॥

वाचयतीत्येके । ३ ।

पत्रीं वाचयति वा मन्त्रलिङ्गानुगुणार्थमिति भावः ॥

मौञ्ज्ञेन दाम्नान्यतरतः पाशेन योक्त्रेण वाभ्यन्तरं
वाससः । ४ ।

संनह्यतीत्यन्यथः । योक्त्रमनोवाहवस्त्रनी रङ्गुः । वाससो उभ्यन्तरं
वस्त्राव्यवहिते श्रौरे ॥

न वासो उभिसंनह्यति । अभिसंनह्यतीत्येके । ५ ।

न वासो उभिसंनह्यतीत्यस्य पूर्वेण सिद्धस्याभिसंनह्यतीत्यनेन
विकल्पार्थी उनुवादः ॥

उत्तरेण नाभिं निष्टक्यं ग्रन्थ्यं क्षत्वा प्रदक्षिणं पर्यूज्य
दक्षिणेन नाभिमवस्थाप्योपेत्यायामे गृहपत उप मा-
ह्यस्वेति गार्हपत्यमुपतिष्ठते । ६ ।

उपेत्यानसमानकर्त्तव्यत्रिकर्माणेतानि । अध्वर्युसु योक्त्रान्ते
पाशं प्रतिमुच्य त्रिरमति ॥ निष्टक्यः शिखाकृतिर्ग्रन्थिः । तं दक्षिणेन
नाभिं नथति प्रदक्षिणं नीत्वावस्थापयति न तु प्रसव्यम् ॥

देवानां पत्रीरूप मा ह्यथधं पत्रि पत्येष ते लोको
नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरिति देवपत्रीरूपतिष्ठते । ७ ।

अपरेण गार्हपत्यं देवपक्षीनां लोकसूत्रं ता उपतिष्ठते ॥

तस्मादेशादपवभ्य सुप्रजसस्वा वयमिति दक्षिणत
उदीच्युपविश्ति । ८ ।

देशादक्षिणत उदीच्यन्वास्त इति ब्राह्मणव्याचिख्यासयोक्तं तस्मादेशा-
दपक्रम्येति । दक्षिणतः कस्य । तस्यैव देशस्य ततो ऽन्यस्थानुपादा-
नात् ॥ उक्तं च हिरण्यकेशिना दक्षिणतः पश्चाज्ञार्हपत्यस्यादीच्युप-
विश्तीति ॥

इन्द्राणीवाविधवा भूयासमदितिरिव सुपुत्रा । अ-
स्थूरि त्वा गार्हपत्योपनिषदे सुप्रजास्वायेति जपति । ९ ।
गतः ॥

युक्ता मे यज्ञमन्वासाता इति यजमानः संप्रेष्यति
। १० ।

पक्षीमिति शेषः । संनहनादिः संप्रैषान्तो विधिः पक्षीसंस्कारत्वात्-
तिपत्यावर्तते ॥

ब्रह्माज्याभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां यजत इति विज्ञायते
। ११ ।

गतः ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

पूषा ते बिलं विष्णुत्विति सर्पिर्धानस्य बिलमपावर्त्य दक्षिणाग्रावाज्यं विलाप्यादितिरस्यच्छ्रद्रपत्तेवाज्यस्यालोमादाय महीनां पयोऽस्योषधीनां रसस्तस्य ते दक्षीयमाणस्य निर्वपामि देवयज्याया इति तस्यां पविचान्तर्हितायामाज्यं निरुप्येदं विष्णुर्विचक्रम इति दक्षिणाग्रावधिश्रित्येषे त्वेति दक्षिणार्थं गार्हपत्यस्याधिश्रित्योर्जे त्वेत्यपादाय वेदेनोपयम्य पत्वा उपहरति । १ ।

सर्पिर्धायते यस्मिन्नाएडे तत्सर्पिर्धानम् । बङ्गभिरत्र कल्पकारैर्गच्छालाभे ऽजामहिष्वाराज्यं तदभावे तैलं च प्रतिनिधेयमुक्तं यथा तदभाव आजं माहिषं वा तदभावे तैलमित्यादि । तत्र प्रतिनिधित्वात्तैलस्याप्याज्यवद्घर्मा द्रष्टव्यास्ताच्छब्द्यं च । यथोक्तमाश्वलायनेन प्राकृतास्त्वेव मन्त्राणां शब्दाः प्रतिनिधिष्वपीति ॥

तत्सा निमील्य वीक्ष्यानुच्छुसन्त्यवेक्षते महीनां पयोऽसीति । २ ।

दृष्णों निमील्य वीक्ष्य पश्चान्मन्त्रेणावेक्षते । पत्वनेकत्वे चाटृत्तिर्धायनेनोक्ता यथैकैकामाज्यमीक्षयेदिति ॥

तेजोऽसीत्युत्तरार्थं गार्हपत्यस्याधिश्रयति । ३ ।

गतः ॥

पत्वभावे तेजादि लुप्यते गार्हपत्येऽधिश्रयणम् । ४ ।

तेज इति मन्त्रस्थादिर्यस्याधिश्रयणस्य तन्नेजाग्रादि । तद्वार्हपत्ये-
ऽधिश्रयणं पत्यभावे लुप्यते तदौक्षणाभावात् ॥ तथा च ब्राह्मणं
असेधं वा एतल्करोति यत्पत्यवेक्षते गार्हपत्ये ऽधिश्रयति सेधला-
येति ॥ अधिश्रयणान्तरं तु भवत्येव पत्यभावनिमित्तं च प्रागेव
व्याख्यातम् ॥ तत्र पत्नीमन्त्वाणां प्रतिषेधमाह बौधायनः यथा
यजमानायतन आसीनो जयमान एवैतान्मन्त्रान्तिगदेदिति । तथा
नैवैनानाद्रिघेतेति च ॥

तेजसे त्वेत्यपादाय तेजो ऽसि तेजो ऽनुप्रेहोति हर-
ति । अग्निस्ते तेजो मा विनैदित्याहवनीये ऽधिश्रित्या-
ग्रेर्जिष्ठासीति सप्तयस्य वर्तमन्साद्यति । ५ ।

गतौ ॥

आज्यमसि सत्यमसीत्यधर्युर्यजमानश्च निमील्य
वीक्ष्यानुच्छुसन्तावाज्यमवेष्टते । ६ ।

पत्यवेक्षणेन व्याख्यातः ॥

अथैनदुदग्नाभ्यां पविचाभ्यां पुनराहारमुत्पुनाति
। ७ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

शुक्रमसीति प्रथमं ज्योतिरसीति द्वितीयं तेजो
इसीति तृतीयम् । १ ।

पुनराहारमविच्छेदेन पुनराहत्याहत्य ॥

पूर्ववदाज्यलिपाभ्यां प्रोक्षणीरूप्यानिष्कासिना स्तु-
वेण वेदमुपभृतं कृत्वान्तर्वेद्याज्यानि गृह्णाति २ ।

अनिष्कासिना निष्कासः शेषः वाहण्यै निष्कासेनेति दर्शनात् ।
स्तुवेद्वृतं निःशेषं गृह्णातीत्यर्थः । वेदमुपभृतं कृत्वा वेदेनोपयम्य
स्तुचम् ॥

समंबिलं धारयमाणो जुह्वां मध्यदेश उपभृति भूमौ
प्रतिष्ठितायां ध्रुवायाम् । ३ ।

समंबिलं जुङ्का बिलमाज्यस्यात्मा बिलेन समम् । मध्यदेश उपभृति
तस्या एव मध्यदेश उपभृतो बिलं धारयमाण उपभृति गृह्णाती-
त्यर्थः । ध्रुवायां तु सह वेदेन प्रतिष्ठितायां गृह्णाति ॥

चतुर्जुह्वामष्टावुपभृति चतुर्ध्रुवायाम् । ४ ।

गतः ॥

पशुकामस्य वा पञ्चगृहीतं ध्रुवायां यथाप्रकृतीतर-
याः । ५ ।

इतरथोर्यथाप्रकृति चतुरष्टकात्मस्येत्यर्थः । वाशव्दः पूर्वविधिविकल्पार्थः;
पञ्चव्यादृत्यर्थां वा ॥

दशगृहीतमुपभृति पञ्चगृहीतमितरथारित्येके । ६ ।

नायं कल्पः काम्येन पूर्वेण विकल्पते किं तु पूर्वतरेण निवेन ।
स चायं पञ्चावत्तिविषय इति केचित् । तदयुक्तं द्विः पञ्चावत्तिन
इत्यादिवद्विशेषावचनात् आज्ञभागप्रभृत्यवदानविधिव्यव तद्वचनाच्च ।
तस्मादविशेषेण सर्वविषय एवायं कल्पो युक्तः ॥

भूयो जुह्वामल्पीय उपभृति भूयिष्ठं भ्रुवायाम् । ७ ।

तातः ॥

शुक्रं त्वा शुक्रायामिति चिभिः पञ्चानां त्वा वाता-
नामिति च दाभ्यां जुह्वां चतुः पञ्चष्टत्वो वा प्रति-
मन्त्रम् । ८ ।

शुक्रं लेत्यादिषु चिषु धाम्नेधाम्न इत्यादेरनुषङ्गः ॥

पञ्चानां त्वा दिशां पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां पञ्चा-
नां त्वा सलिलानां धर्चाय गृह्णामि पञ्चानां त्वा
पृष्ठानां धर्चाय गृह्णामि धामासि प्रियं देवानामना-
धृष्टं देवयजनं देववीतये त्वा गृह्णामीति चरोत्त्वा
पञ्चबिलस्येति च पञ्चभिरूपभृत्यष्टष्टत्वो दशष्टत्वो वा
प्रतिमन्त्रम् । ९ ।

उपभृति प्रयाजानुयाजार्थौ द्वाविमौ पञ्चमन्त्रकौ गणौ तद्वोतकश्च
पञ्चममन्त्रान्त इतिकरणः । तत्र यदाष्टगृहीतं तदा गणान्त्ययोः

पञ्चमदशमयोर्लोपः । तथा प्रायणीयोदयनौययोः प्रयाजानुयाजा-
नामन्यतराभावे तदर्थस्य गणस्य लोपः ॥

शेषेण ध्रुवायां चतुः पञ्चकात्वो वा प्रतिमन्त्रम् । १० ।

शेषेणानुवाकशेषेण ॥

नोत्कर आज्यानि सादयति । ११ ।

गतः ॥

नान्तर्वेदि गृहीतस्य प्रतीचीनं हरन्ति । १२ ।

अन्तर्वेदि गृहीतं सुगतमाज्यं न पञ्चाद्वरन्ति ॥ कः प्रसङ्गः ।
पल्लीसंयाजेषु ध्रौवप्राप्नेरदर्विहेमाणाम् । केचिच्चित एव प्रतिषेधा-
न्पूर्वाग्निवर्तिनो दर्विहेमानपि ध्रौवादिच्छन्ति । तनन्दं तस्या-
दर्विहेममाचार्थते इषेवं प्रतिषेधोपपन्नेः सुबेण ध्रुवाया आज्यमादा-
येत्याघारे यन्विशेषाच्च । ब्राह्मणमपि प्रजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान्या-
दिशदिति प्रकृत्य तस्माद्यजन्याज्यभागावुपस्तुण्यभिघारयन्तौति
यज्ञार्थतामेव ध्रौवस्य दर्शयति । श्रुत्यन्तरं चाचोदाहरन्ति सर्वस्मै
वा एतद्यज्ञाय गृह्णते यज्ञवायामाज्यमिति । कात्यायनस्वाह
यजतयो ध्रौवादिडाप्राशिचाघाराज्ञेति ॥ तस्माद्यागा एव ध्रौवा-
त्कार्याः । दर्विहेमास्तुते वचनादाज्यस्यात्या इत्येव संप्रतम् ॥

इति सप्तमी कण्ठिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

पूर्ववत्प्रोक्षणीरभिमन्य ब्रह्माणमामन्य विस्त्रेधं
क्षणोऽस्याखरेष्ट इति चिः प्रोक्षति । वेदिरसीति चि-
र्वेदिं बहिरसीति चिर्बहिः । अन्तर्वेदि पुरोग्निं बहिर्-
रासाद्य दिवे त्वेत्यग्रं प्रोक्षत्यन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं
पृथिव्यै त्वेति मूलम् । १ ।

गताः ॥

सुच्चग्राहयुपपाद्य मूलान्युपपाद्ययति । २ ।

उपपाद्ययति क्लेदयति ॥

पोषाद्य त्वेति सहस्रुचा पुरस्तात्प्रत्यच्चं ग्रन्थिं
प्रत्युक्ष्य प्रोक्षणीशेषं स्वधा पितॄभ्य इति दक्षिणायै श्रोणे-
रोत्तरस्याः संतनं निनीय पूषा ते ग्रन्थिं विष्वत्विति
ग्रन्थिं विस्त्रसयति । ३ ।

सहस्रुचा हस्तेन पुरस्ताङ्गतेन सुचः प्रत्यच्चं संतं ग्रन्थिं प्रत्युक्तति ।
दक्षिणायै दक्षिणायाः ॥

प्राच्चमुङ्गूढं प्रत्यच्चमायच्छति । ४ ।

संनहनकाले यदि पञ्चामागुङ्गूढो ग्रन्थिसं पुच्छे गृहीत्वा पञ्चादा-
कर्षति । प्रागपर्वगत्वापवादार्थं वचनम् ॥

विष्णो स्तूपे इसीति कर्षन्निवाहवनीयं प्रति प्रस्त-
रमपादने नोद्यौति न प्रयौति न प्रतियौति न विक्षि-
पति न प्रमार्दि न प्रतिमार्दि नानुमार्दि । ५ ।

प्रस्तरमाहवनीयं प्रति बहिःषः कर्षन्निव श्नैरादने । नोद्यौति नोर्ध्वं
हरति । न च प्रयौति न च प्रकर्षेण पुरस्ताद्वरति । न च प्रतियौति
न प्रतीचीनं हरति । न विक्षिपति इतस्ततो न चालयति । न
प्रमार्दि न तिर्थज्ञार्दि सच्येन तस्वहक्ततेन वा दक्षिणेन । न प्रतिमार्दि
न प्रतिलोभं मार्दि । नानुमार्दि नानुलोभम् ॥

अयं प्राणश्चापानश्च यजमानमपिगच्छताम् । यज्ञे
द्व्यभूतां पोतारौ पवित्रे हव्यशेषाधने । यजमाने प्राणा-
पानौ दधामीति तस्मिन्पवित्रे अपिसृज्य प्राणापानाभ्यां
त्वा सतनुं करोमीति यजमानाय प्रयच्छति । यजमानो
ब्रह्मणे । ६ ।

अपिसृज्य चिप्ला । गतः शेषः ॥

ब्रह्मा प्रस्तरं धारयति यजमानो वा । ७ ।

खयमेव वा यजमानो धारयति न ब्रह्मणे प्रयच्छतीति भावः ॥

इत्यष्टमी कर्खका ।

दर्भैवेदिमन्तर्धाय दक्षिणतः संनहनं स्तूणात्यक्षाया
वा । १ ।

संनहनं शुल्वम् । दक्षिणतः प्राचीनं प्रागुदौचीनं वा स्तूणाति
निरधाति यदा विस्त्य दर्भान्स्तूणाति । तद्वसंनहनं विस्त्येति
कात्यायनबौधायनौ ॥

जणाम्बदसं त्वा स्तूणामीति बहिषा वेदिं स्तूणाति
बहुलमनतिदृश्यं प्रागपवर्गं प्रत्यगपवर्गं वा चिधातु
पञ्चधातु वा । २ ।

बज्जलं भूयिष्ठम् । अनतिदृश्यं यथा दणान्यतौत्य न दृश्यते भूमि-
स्थाया । चिधातु चिंधि ॥

अग्रैर्मूलान्यभिच्छादयति । ३ ।

प्रागपवर्गपते ऽप्येतत्समानमिद्यनुसंधातयम् ॥

धातौधातौ मन्त्रमार्वतयति । ४ ।

गतः ॥

प्रस्तरपाणिः संस्पृष्टान्परिधीन्परिदधाति गन्धर्वोऽसि
विश्वावसुरित्येतैः प्रतिमन्त्रमुदगयं मध्यमं प्रागग्रावि-
तरौ । ५ ।

संस्पृष्टानन्योन्यम् ॥

आहवनीयमभ्ययं दक्षिणमवाग्रमुत्तरम् । ६ ।

आहवनीयं प्रत्यभिसुखायं दक्षिणं परिदधाति विपरीतायसुन्तरम् ॥

रुद्यस्त्वा पुरस्तात्पात्वित्याहवनीयमभिमन्त्योपर्या-
हवनीये प्रस्तरं धारयन्नग्निं कल्पयति । ७ ।

पुरोभागपरिधानार्थमभिमन्त्रणं मन्त्रलिङ्गात् । तथा न पुरस्ता-
त्परिदधात्यादित्यो ह्येवोद्यन्पुरस्ताद्रक्षांस्यपहन्तीति वाक्यशेषात् ।
अथ सूर्येण पुरस्तात्परिदधानि सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पात्विति वौधायन-
वचनाच्च । तेनोपसदवभृथादिषु परिष्ठभावे न भवत्यभिमन्त्रणम् ।
कल्पयति बलवन्तं करोति ॥

अनूयाजार्थे प्राची उल्मुके उदूहतीति वाजसने-
यकम् । ८ ।

अथानूयाजार्थे द्वे उल्मुके उदूहति प्राग्भागगते करोति । वाज-
सनेययहएमादरार्थं न तु कल्पनेन विकल्पार्थं अपिसृज्योल्मुके
इत्युन्तरत्र नित्यवदनुवादात् उल्मुके उदूह्याहवनीयं कल्पयितेति
सत्याषाढेन व्यक्तवदनाच्च ॥

मध्यमं परिधिमुपस्थृश्योर्थे आधारसमिधावाद-
धाति । ९ ।

सष्टुपस्थृश्यं परिधिं समिधावृद्ध्याये आदधाति । कुच । मध्ये
अग्रेरिति भारदाजः ॥

वीतिहोचं त्वा कव इति दक्षिणां समिदस्यायुषे
त्वेत्युन्तराम् । १० ।

दक्षिणोत्तरत्वं मिथः ॥

त्रूषणीं वा । ११ ।

उत्तरामिति शेषः । आनन्दर्याद्यजुषान्यां त्रूषणीमन्यामिति श्रुतेष्व ॥

समावनन्तर्गम्भै द्भै विधृती कुरुते । १२ ।

विधृती कुरुते विधृतिलेन कल्पयति ॥

विश्वो यन्ते स्य इत्यन्तर्वेद्युदग्ग्रे निधाय वस्तुनां
रुद्राणामादित्यानां सदसि सीदेति तथेः प्रस्तरमत्या-
दधाति । १३ ।

विश्वो यन्ते स्य इति निधाने मन्त्रो न करणे । सादयति विश्वो
यन्ते स्य इति कल्पान्तरेषु अकर्दर्शनात् ॥

अभिहृततराणि प्रस्तरमूलानि वर्हिर्मूलेभ्यः । १४ ।

यत्र धातौ प्रस्तरः साद्यते तद्वर्हिर्मूलेभ्य प्रस्तरमूलान्यभिहृततराणि
आह्वनीयाभिमुखं पुरस्ताद्वृतानि भवन्ति ॥

जुह्वरसि दृताचीत्येतैः प्रतिमन्त्रमनूचीरसंस्युष्टाः
सुचः प्रस्तरे सादयति । १५ ।

जुह्वरसीत्यनुषक्तरूपनिर्देश उपमृद्भुवयोरपि प्रदर्शनार्थः । अनूचौः
प्राचौः । असंस्युष्टा मिथः ॥

इति नवमी कण्डिका ।

अपि वा जुह्नेव प्रस्तरे । १ ।

सादयौत्यन्वयः । अस्मिन्कल्पे सर्वासां सादनप्रकारमाह ॥

समं मूलैर्जुह्ना दण्डं करोति । उत्तरेण जुह्नमुप-
भृतं प्रतिष्ठृतरामिवाधस्ताद्विधृत्योः । उत्तरेणोपभृतं
ध्रुवां प्रतिष्ठृतरामिवोपरिष्ठाद्विधृत्योः । २ ।

यथा प्रस्तरमूलसमं जुह्नमूलं भवति तथा जुह्नं सादयिवा तस्या
ईषत्प्रतिष्ठृतां प्रत्यकृद्यामुपभृतं सादयति तस्या अपि प्रतिष्ठृतरां
ध्रुवाम् ॥

कृषभोऽसि शाकरो दृताचीनां स्त्रिनः प्रियेण नामा
प्रिये सदसि सीदेति दक्षिणेन जुह्नं सुवं सादयत्युत्तरे-
णोत्तरेण वा ध्रुवाम् । ३ ।

गतः ॥ तृष्णीमाज्यस्याल्पयासाद्या तस्या अपि याजमानदर्शनात् ॥

एता असदन्निति सुचोऽभिमन्त्य विष्णूनि स्थ वैष्ण-
वानि धामानि स्थ प्राजापत्यानीत्याज्यानि कपालव-
त्युरोडाशादङ्गरानपेह्य स्त्र्यं ज्योतिर्विभाहि महत
इन्द्रियायेत्यभिमन्त्यायायतां दृतयोनिरग्निर्ब्यानुमन्य-
ताम् । खमङ्गं त्वचमङ्गं सुरूपं त्वा वसुविदं पश्चनां
तेजसामये जुष्टमभिघारयामीत्याम्रेयं पुरोडाशमभि-
घारयति तृष्णीमुत्तरम् । ४ ।

सुच इति ससुवा गृह्णन्ते एतावसदतामिति लिङ्गात् । आज्यानीति
च सुगतानि सुचामधिकारात् । केचिच्चाज्यानीत्यविशेषवचनादा-
ज्यस्थात्या आसादितलाच्च तद्गतस्याप्यभिमन्त्रणमिच्छन्ति । समान-
जातीयेनेति न्यायेनाङ्गारापोहनादीनां प्रदृश्निकमः । हविरभिमन्त्र-
णमन्त्रस्यैकाभिधायिलादाहृत्तिः अभिधारणमन्त्रस्याग्रेयार्थलात्तदि-
कारेवेव भवति । तत्र च देवतावाचिनो द्वितीयाग्निशब्दस्यैवोहः ॥

यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टो देवानां निष्ठामनु यो
वितस्ये । आत्मन्वान्सोम दृतवान्हि भूत्वा देवान्गच्छ
सुवर्विन्द यजमानाय मह्यमिति प्रातर्दौहम् । ५ ।

गतः ॥

स्योनं ते सदनं करोमि दृतस्य धारया सुश्रेवं कल्प-
यामि त इति पाव्यामुपस्तीर्यार्द्धः प्रथस्त्रुभुवनस्य गोपाः
शृत उत्स्ताति जनिता मतीनामित्यपर्यावर्तयन्पुरो-
डाशमुद्दास्य । ६ ।

इति दशमी कण्डिका ।

वेदेन भस्म प्रसृज्य तस्मिन्सीदास्ते प्रतितिष्ठ ब्रीही-
णां मेध सुमनस्यमान इति पाव्यां प्रतिष्ठापयति । १ ।

सदनकरणं सर्वस्य छलोदासनादि प्रतिष्ठापनान्मेकैकस्य करोति ।
सदनकरणाद्यैकैकस्येत्यन्ये । ततः प्रातर्दौहमुद्दासयति ॥

तृष्णों यवमयम् । २ ।

यदा यवान्निर्वपति तदा तृष्णों प्रतिष्ठापयति । ब्रीहोणमिति
लिङ्गविरोधादिति भावः । एवं च विकृतावपि यवमयं तृष्णोमिति
सिद्धं भवति ॥

इरा भूतिः पृथिव्यै रसो मेत्क्रमीदिति स्तुवेण
कपालानि प्रत्यज्य देवस्त्वा सविता मध्वानक्रिति स्तुवेण
पुरोडाशमनक्ति स्वत्तमकूर्मपृष्ठन्तमपरिवर्गमणिकाषम्
। ३ ।

कपालाञ्जनमन्तस्य प्रतिकपालयोगमाटृत्तिः । अविभवादेकैकशः
कपालानौति तु सत्याषाढः । पुरोडाशयहणात्सानाय्योर्न भवत्यलं-
करणम् ॥ पृष्ठद्विपृष्ठद्विन्दुर्यस्य नास्ति सोऽकूर्मपृष्ठन् । नुम्
क्षान्दसः । कच्चित्कच्चिन्नानक्तो भवतीत्यर्थः ॥ परिवर्गो विच्छेदः ।
निकाषो निकषणम् । तौ यथा न भवतस्तथानक्तीत्यर्थः । एमुलन्तौ
वा । एकारस्क्षान्दसः ॥

उपरिष्टादभ्यज्याधस्तादुपानक्ति । ४ ।

अधस्तादञ्जनं हस्तेन पर्यावर्तनप्रतिषेधात् । तथा हस्तेनाधस्तादुपा-
नक्तीति सत्याषाढः ॥

चतुर्हेंचा पौर्णमास्यां हवींष्यासादयेत्पञ्चहेचा-
मावास्यायाम् । ५ ।

युगपश्चादनं सर्वेषामसंभवे ताटृत्तिर्मन्तस्य ॥

प्रियेण नामा प्रियं सद आसीदेति यदन्यज्ञविर्दीर्श-
पूर्णमासिकेभ्यस्तदेतेनासादयेदिति विज्ञायते । ६ ।

केचित्तु प्राक्षत एव हविरासादने मन्त्रमेतं विदधति । तन्निरासार्थ-
मस्य वैकृतत्वप्रदर्शनम् । तेनास्य विकृत्यर्थमुत्पन्नलाङ्गवज्ज्वनूहः ।
एकवचनं तु अयं यज्ञः समसददित्यादिवद्यज्ञादिरूपेण हविःसमुदा-
याभिधानं द्रष्टव्यम् ॥

अपरेण सुचः पुरोडाशावासादयति । ७ ।

गतः ॥

उत्तरौ देहौ । ८ ।

कसादुत्तरौ । सुग्र्भ्य इति ब्रूयात् तासामेवावधिवेनाधिकारात् ।
पुरोडाशाभ्यां वा रौद्र उत्तर इत्यादाववधिमन्त्या कृतस्याप्यव-
धिलदर्शनात् ॥

अपि वा मध्ये वेद्याः सांनाय्यकुम्भ्यौ संदधाति पूर्व
शृतमपरं दधि । अथैने व्युटूहति दक्षिणस्यां श्रोण्यां
शृतमासादयत्युत्तरस्यां दधि । ९ ।

हस्तस्ये एव कुम्भ्यौ सकृदेदिमध्ये संस्थेष्य नतस्ये व्युटूहति विभज्य
गमयति ॥

अयं वेदः पृथिवीमन्वविन्दज्ञुहा सतीं गहने गह्य-
रेषु । स विन्दतु यजमानाय लोकमच्छिद्रं यज्ञं भूरि-

कर्मा करोत्वित्यगेणोत्तरेण वा ध्रुवां वेदं निधाय
वेद्यन्तान्परिस्तीर्य होतृषदनं कल्पयित्वा सामिधेनीभ्यः
प्रतिपद्यते । १० ।

वेदिं परिस्तीर्यति यावानर्थस्तावानेव वेद्यन्तान्परिस्तीर्यति । यदा
यत्र हवौंषि सादितानि तान्वेदिप्रदेशानित्यर्थः । तथा सति महा-
वेद्यामपि परितो हवौंषोदं स्तरणं न परितो वेदिभिति सिद्धं
भवति । सामिधेनीभ्यः प्रतिपद्यते तदर्थमिधाधानादि प्रक्रमते ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

इति हत्तीयः पटलः ॥

अग्रये समिध्यमानायानुबूहीति संप्रेष्यति समिध्य-
मानायानुबूहीति वा । १ ।

बूहीत्यूकारः स्नावयितव्यः ॥

पञ्चदश सामिधेनीरन्वाह । २ ।

होतेति शेषः । परिभाषायामय पञ्चदशकल्पः सर्वेषामविशेषेणोक्तः
पञ्चदश सामिधेन्यो दर्शपूर्णमासयोरिति । स एवाचानूदितो वक्ष्य-
माणैः कल्पैर्विकल्प्यार्थं तेन राजन्यवैश्यबङ्गयजिकल्पैरपि स विकल्पते ॥

चींस्तचानित्युक्तम् । ३ ।

चौंसूचानित्यनुवाके नित्यः । काम्या दैभित्तिकास्त्र सामिधेनीकल्पा
उक्तः । ते ऽपि यथात्राह्वाणमनुसंधेया इत्यर्थः ॥

प्रणवेप्रणवे समिधमादधाति । ४ ।

गतः ॥

**सामिधेनीविष्टह्वौ काष्ठानि विवर्धन्ते । प्रतिह्वसमा-
नासु प्रकृतिवत् । ५ ।**

द्विह्वासौ पञ्चदशापेत्य । प्रकृतिवरप्रकृत्या पाञ्चदशेन तु लभि-
त्यर्थः । एतदुक्तं भवति चौंसूचाननुब्रूयात् । एकां सामिधेनीं
चिरत्वाहेत्यादिषु सामिधेनीह्वासे न समिधामपि ह्वास उक्तः ।
किं तु ताः पञ्चदशैव समशो विभज्याधेया इति । वक्ष्यति च पित्र्यायां
समश इधां चैधं विभज्य चिरादधातीति । परिधानीयायामाधेयाः
शिष्टा इत्यन्ये ॥

**समिह्वो अग्न आहुतेत्यभिज्ञायैकामनूयाजसमिधम-
वशिष्य सर्वमिधभेषमभ्यादधाति परिधानीयायां वा ६ ।
परिधानीयोन्तमा ॥**

वेदेनाग्निं चिरुपवाज्य सुवेण भ्रुवाया आज्यमादाय
वेदेनोपयम्यासीन उत्तरं परिधिसंधिमन्ववह्वत्य प्रजा-
पतिं मनसा ध्यायन्दश्मिणाप्राच्चमृजुं संततं ज्योतिष्य-
त्याघारमाधारयन्सर्वाणीधकाष्ठानि संस्पर्शयति । ७ ।

उपवासनसुपवीजनम् । तच्चादृष्टार्थं न तु दीप्तर्थं चिरिति निय-
मात् उदकसुपवाच्येत्यवभृथे सत्याषाढवचनाच्च । तस्मादवभृथे
अपैव्यते ॥ परिधिसंधिमनु तेन मार्गेणावहृत्य प्रपाद्य प्रजापतिं
मनसा ध्यायन्देवतालेन तस्मान्मनसा प्रजापतये जुङ्कतौति श्रुतेः ॥
ऋजुमवक्रम् । संततमविच्छिन्नधारम् । ज्योतिश्चिति ज्वलत्यग्नौ ।
आधारयन्दौर्धधारां कुर्वन् ॥

**आधारयोर्वदत्यृजू प्राच्चौ हेतव्यौ तिर्यच्चौ वा
व्यतिषक्तावव्यतिषक्तौ वा । ८ ।**

आधारयोरेतान्विकल्पान्वदति ब्राह्मणम् । के ते । ऋजू प्राच्चावि-
त्येकः कल्पः । तिर्यच्चौ मिथो व्यतिषक्ताविति द्वितीयः । तावेवाव्य-
तिषक्ताट्यृजू इति द्वितीयः ॥

**सुवेणाज्यस्थाल्या आज्यमादायाप्यायतां ध्रुवा घृते-
नेत्यवदायावदाय ध्रुवामाप्याययतीति सार्वचिकम् । ९ ।**

प्रतिस्तुवमाप्यायनं वीप्तावचनात् । सार्वचिकमिति न केवलमाधारे
किं तु सर्वेष्वेव कर्मसु यत्र ध्रौवादवद्यादित्यर्थः । मन्त्रस्तु प्रकरणादै-
षिक एवाप्यायन इत्येके ॥

**अग्नीत्परिधीश्वाभिं च चिस्तिः संमृड्ढीति संप्रे-
ष्यति । १० ।**

गतः ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

इधरसंनहनैः सहस्फैकृतेस्फैर्वाग्रीओ इनुपरिक्रामं परिधीन्यथापरिधितमन्वयं चिस्तिः संमृज्याग्रे वाजजि-द्वाजं त्वा सरिष्ठन्तं वाजं जेष्ठन्तं वाजिनं वाजजितं वाजजित्यायै संमार्ज्यग्रिमन्वादमन्वाद्यायेति चिरग्रिं प्राच्चम् । १ ।

अनुपरिक्रामं तंतं परिधिदेशं गत्वा । यथापरिधितं येन क्रमेण परिहितासेन क्रमेण । धकारभ्वान्दमः । अन्वयं मूलादारभ्यायात् ॥

भुवनमसीत्यग्रेण भ्रुवां जुह्नं वाञ्छलिं कृत्वा जुह्वे-हीति जुह्नमादत्त उपमृदेहीत्युपभृतम् । २ ।

अच्छलिराहवनीयनमस्कारार्थः । मन्त्वलिङ्गान्तस्मा एव नमस्करो-तीति मन्त्वविधिवाक्यशेषात् आहवनीयाथाच्छलिं करोतीति भारद्वा-जवचनाच्च । दक्षिणस्य व्याप्ततत्वात्स्वयेनादानमुपभृतः । तथा सव्येनो-पमृतमित्येव बौधायनः ॥

सुयमे मे अद्य दृताची भूयास्तं स्वादृतौ स्फुपादृता-वित्युपमृति जुह्नमत्यादधाति । ३ ।

अत्यादधाति स्थापयति ॥

मुखतेा इभिहृत्य मुखत उपावहरति । ४ ।

अत्यादधत् जुह्नमुपभृति मुखेनाभिहृत्याभिमुखं ह्लात्यादधाति । तथा ह्लामार्थमुपावहरन्मुखत एवोपावहरति अपादन्ते ॥

सर्वचैवमत्याधानोपावहरणे भवतः । ५ ।

अन्यत्राप्यत्याधानोपावहरणे एवमनन्तरोक्तप्रकारेण सुखतो भवतः ।
मन्त्रसु प्रकरणादाधारार्थं एवेष्टो नान्यत्र ॥

न च संशिङ्गयति नाभिदेशे च सुचौ धारयति । ६ ।

चशद्वादेतदपि इयं सार्वत्रिकम् । संशिङ्गयति शब्दाययति ॥

अग्राविष्णु मा वामवक्रमिषमित्यग्रेण सुचो ऽपरेण
मध्यमं परिधिमनवक्रामं प्रस्तरं दक्षिणेन पदा दक्षि-
णातिक्रामत्युदक् सव्येन । ७ ।

अनवक्राम पदा प्रस्तरमनवक्रम्यानवक्रम्य । दक्षिणेन सव्येनेति तथोः
प्राथम्यनियमः अनवक्राममित्याभौद्दण्डवचनात् । अथमपि मन्त्रवज्रं
सार्वत्रिको विधिः । तथा चोत्तरत्र वच्यति ॥

एतद्वा विपरीतम् । ८ ।

सव्येनातिक्रम्य दक्षिणेन प्रत्यक्रामतीत्यर्थः ॥

विष्णो स्थानमसीत्यवतिष्ठते । ९ ।

गतः ॥

अन्तर्वेदि दक्षिणः पादे भवत्यवघः सव्यः । १० ।

दक्षिणावघः सव्यः । तत्पार्षिसंसृष्टाङ्गुलिरित्यर्थः ॥

अथोर्धस्तिष्ठन्दक्षिणं परिधिसंधिमन्त्रवहृत्य । ११ ।

इति चयोदशी कण्ठिका ।

समारभ्योर्थो अध्वर इति प्राच्चमुदच्चमृजुं संततं
ज्योतिष्मत्याधारमाधारयन्सर्वाणीधकाषानि संस्पर्श-
यति । १ ।

जर्खीं उपङ्कः । शेषसु व्याख्यातः पूर्वाधारे । तत्राधारे धारायां
चादिसंयोग इति न प्रसर्तव्यम् ॥

यं कामयेत प्रमायुक्तः स्यादिति जिह्वां तस्येत्युक्तम् । २ ।
प्रमायुक्तो मरणधर्मा । जिह्वां वक्रम् ॥ ब्राह्मणप्रदर्शनमृजुलादरार्थम् ॥

जर्खमाधार्य विच्छिन्न्यादेष्यस्य । ३ ।

जर्खमाधार्य नाभिदेशादूर्ध्वमुड्हीतया सुचा धारामारभ्य मध्ये
विच्छिन्न्यात् ॥

व्यूषण्वा । ४ ।

इतद्दतो विकिरन्वा धारां विच्छिन्न्यादित्यर्थः । एकारश्चान्दसः ।
यजमानस्यादेष्यत्वान्वैव विच्छेत्त्यमिति भावः ॥

न्यच्चं दृष्टिकामस्य । ५ ।

न्यच्चं नाभिदेशान्वैचः सत्या सुचाधारयेदित्यर्थः ॥

द्वेष्यस्येत्येके । ६ ।

नौचैराधारे द्वेष्यस्य । तस्मादर्जनौय इत्येक इति भावः ॥

जर्धमाधारं स्वर्गकामस्य भूयिष्ठमाहुतीनां जुहु-
यात् । ७ ।

पूर्ववदूर्धे सर्वाङ्गतीनां मध्ये भूयिष्ठं च स्वर्गकामस्य जुह्यात् ॥

अपि वा नाधारयेत्पूर्वार्थे मध्ये पश्चार्थे वा जुहु-
यात् । ८ ।

नाधारयेदित्याधारगुणप्रतिषेधः । दीर्घधारादिसंयोगादयो धर्मा न
भवन्तीत्यर्थः ॥

हत्वाभिप्राणिति । ९ ।

आधारस्योपरि श्वसिति ॥

उहङ्गा इति सुचमुहूर्हा पाहि माघे दुश्श्रितादा मा
सुचरिते भजेत्यसंस्पर्शयनसुचौ प्रत्याक्रामति । १० ।

गतः ॥

एते एवाक्रमणप्रत्याक्रमणे मन्त्रवती भवतः । ११ ।

इत्यमन्यत्र मन्त्रपर्युदासान्ततोऽन्येषामाक्रमणप्रत्याक्रमणधर्माणां सार्व-
त्रिकलं स्थैर्यतं भवति । सुचोरसंस्पर्शननियमनं मन्त्रशात्रैवेष्यते
प्राण आधारः यत्संस्पर्शयेदिति तन्निन्दार्थवादस्याधारसंयोगात् ॥

मखस्य शिरो इसीति जुह्वा भ्रुवां द्विस्त्रिवां सम-
नक्ति । १२ ।

भ्रुवेति भ्रुवास्थमाज्यं लक्ष्यते ज्योतिषा ज्योतिरङ्गामिति लिङ्गात् ॥

उन्नीतं राय इति स्मुवेण भ्रुवाया आज्यमादाय सुवी-
राय स्वाहेति जुह्मभिघार्यं जुह्मोऽपादाय यज्ञेन यज्ञः
संतत इति भ्रुवां प्रत्यभिघार्यायतने सुचौ सादयित्वा
। १३ ।

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

क इदमध्यर्युर्भविष्यति स इदमध्यर्युर्भविष्यति यज्ञो
यज्ञस्य वागात्मिक्यं करोतु मन आत्मिक्यं करोतु वाचं
प्रपद्ये भूर्भुवः सुवर्विषणो स्थाने तिष्ठामीतीधासंनहनानि
स्पष्ट उपसंगृह्य वेदाश्च तृणमव्यन्तमादयोत्तरतः प्रव-
रायावर्तिष्ठेते पूर्वोऽध्यर्युरपर आमीध्रः । १ ।

जुङ्को जुङ्काः । उपसंगृह्योपस्थेत्य । अथनं वेद्या अविगतमन्तं
वेद्यन्तस्थमूलमिति यावत् वेद्या अविगतान्तं वा । उत्तरतः वेद्या
एवोत्तरतः । तत्रोत्तरत उत्कर इति तु भारदाजबौधायनौ ।
प्रवराय प्रवरं वक्तुं तिष्ठति तस्मिन्नल्वान्मन्त्रस्य । व्यवहितेनाप्यवतिष्ठेते
इत्यनेनान्वयः ॥

इध्यसंनहनान्यामीध्रोऽन्वारभ्य क इदमग्नीङ्गविष्यति
स इदमग्नीङ्गविष्यतीति मन्त्रं संनमति । २ ।

इधर्संनहनान्येवाग्नीधो उच्चारभते न स्फृष्टाणे ॥

ब्रह्मन्प्रवरायाश्रावयिष्यामीति ब्रह्माणमामन्याश्रावयो श्रावय श्रावयोमाश्रावयेति वाश्रावयति । ३ ।

अत्र हत्तीयो निगदस्यक्षरस्तुर्थः प्रणवादिः ॥ तेषु चाद्ययोरग्नी-
त्प्रेषणे परस्य चेति प्रथमद्वितीयावचौ ल्लवेते नान्यत्र । तावेवोदा-
ह्यात्रैवायं सुत इव्यत इति नियमात् । केचिच्चु चतुर्थे उपि प्रणवा-
दुत्तरौ ल्लावयन्ति प्रथम एव निगदः प्रणवाधिक इति क्षत्रा ॥

**अस्तु श्रौषडित्याग्नीधो उपरेणोत्करं दक्षिणामुखस्ति-
ष्ठनस्फृणं संमार्गंश्च धारयन्प्रत्याश्रावयति । ४ ।**

संमार्गं इधर्संनहनानि । तेषां स्फृस्य च धारणं प्रवरादन्यत्रेति
द्रष्टव्यं प्रवरे तेषामधर्युणा धृतलात् । श्रौषडित्यौकारं ल्लावयति ॥

आग्नीधे सोमे । ५ ।

सोमे लाग्नीध्रागारे तिष्ठन् ॥

सर्वचैवमाश्रुतप्रत्याश्रुते भवतः । ६ ।

आश्रुतमाश्रावणम् ॥

इति पञ्चदशी कण्ठिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

अनपव्याहरन्तः प्रचरन्ति । १ ।

मन्त्रादन्यस्य वचनमनपव्याहारः । तमवदानाद्या प्रदानात्र कुर्यात्
सर्वे प्रचरितारः । एतदेव प्रपञ्चयति ॥

आश्रावयिष्यन्नान्यदाश्रावणाद्ब्रूयादाश्राविते ना-
न्यदाग्नीध्रः प्रत्याश्रावणात् । प्रत्याश्राविते नान्यदधर्यु-
र्यजेति वचनाद्यजेत्युक्ते हेताता नान्यदष्टारात् । २ ।

गतः ॥

यद्यन्यद्ब्रूयान्युनरेवाश्रावयेत् । ३ ।

यद्येतेषां कश्चिदपव्याहरेत्युनरेवाश्रावणादि सर्वमात्मत्येत् । तत्रा-
श्रावणमात्रवचनं तस्मिन्नुक्तं इतरेषामर्थसिद्धुत्वाभिप्रायम् ॥

व्याहृतीर्वा जपेत् । ४ ।

अपव्याहृत्येति शेषः ॥

जर्धञ्जुमासीनं हेतारं वृणीते । मिर्देवो हेता देवा-
न्यक्षद्विदांश्चिकित्वान्मनुष्ठरतवद्मुवद्मुवदिति यथा-
र्थेयो यजमानः । ५ ।

देवहेतावृपेण स्वरूपेण च मानुषस्य हेतुर्देवेज्याप्रार्थनं वरण-
मग्निर्देवो हेतेत्यादिमन्त्वलिङ्गात् । ब्राह्मणे च य एव देवानां
हेता तं वृणीत इति स्वतनात् पश्चासोमयोर्देवं च मानुषं च

हेतारौ वृत्तेति वचनाच । यथार्थ्यः यस्य यजमानस्य यः प्रवरः प्रवरकाण्डे दर्शितस्तस्य ततोकानृषीनसुवदसुवदिति कौरतयन्होतारं वृणीते यावन्तः स्फुरिति । यथा जमदग्निवदैर्ववद्वृगुवदित्यादि ॥

चीन्यर्थिं मन्वकृतो वृणीते । ६ ।

यस्य यजमानस्य य ऋषयो गोत्र ऋषिवेनोपाख्यायने मन्वकृतस्य तांस्त्वौनृणीते कौरतयतीत्यर्थः ॥ अत्र चाविशेषेण चीनृणीत इति वचनात्पञ्चार्थेयस्यापि त्रयाणामेव वरणम् । एकद्वार्थेययोस्तु त्रयाणामभावान्विटन्तिरेवार्थेयवरणस्यापन्ना । तत एव च हेतोः कर्मणेवानधिकरस्ययोरित्यन्ये । यत्कें वृणीते द्वौ वृणीते चीनृणीत इति तदपि चित्विधेरेवावयुत्यानुवादं मन्यन्ते । तथा चात्मार्थेयस्याहानं स्थादिति मीमांसकाः ॥

अपि वैकं द्वौ चीन्यच्च । ७ ।

अपि वा यथासंभवं मन्वकृतो वृणीते । एकमेकार्थयो द्वौ द्वार्थेयस्त्रौस्थार्थ्यः पञ्च पञ्चार्थेय इति । तथा चाश्वलायनः यजमानस्थार्थयान्प्रवृणीते यावन्तः स्फुरिति ॥

न चतुरो वृणीते न पञ्चातिप्रवृणीते । ८ ।

तत्र चतुर्विषिंभवे पञ्चभ्योऽधिकर्षिमंभवे च न तेषां वरणमित्यर्थः । अथवाचैकं द्वौ चीन्यच्चेति नियतविधानादेव संख्यान्तरस्थापास्तेद्वामुष्यायणविषयः प्रतिषेधः । तस्य हि गोत्रदद्यवरणाच्चतुः-शङ्कादिवरणं प्राप्नोति ॥ यथाह भव्याशाढः दिग्गोत्रस्य चीन्स्त्वीनेकै-

कस्माङ्गोचादिति । कथं तर्ह्यस्य वरणमिति चेत्तनु प्रवरे दर्शयिष्यते ।
अथ द्वासुष्ट्यायणानां कुलानामिति ॥ आश्वलायनश्चाह तेषासुभयतः
प्रदृष्टैतैकमितरतो द्वावितरतः द्वौ वेतरतस्त्रीनितरतः । नहि
चतुर्णां प्रवरो ऽस्मि न पञ्चानामितिप्रवरणमिति ॥

इत ऊर्ध्वानधर्युर्दृणीते ऽमुतो ऽर्वाचिता होता । ६ ।

इतः प्रवरादारभ्य अमुतः परस्तादारभ्य । तत्त्वोभयं प्रवरेषूदाह-
रिष्यति ॥

मुरोहितस्य प्रवरेण राजा प्रदृणीते । १० ।

प्रवरकाण्डपठितानामेव विधीनामिहेषपदेश आदरार्थो द्रष्टव्यः ॥

ब्रह्मण्खदा च वक्षद्वाह्मणा आस्य यज्ञस्य ग्रावितार-
इति प्रवरशेषमाह । ११ ।

प्रवरशेषः प्रवरनिगदस्य शेषः ॥

अपि वा नार्षेयं दृणीते । मनुवदित्येव ब्रूयात् । १२ ।

इदं च संनिहितराजन्यविषयम् । अपि वा यथोक्तं प्रवरं न दृष्टीते
किं तु तत्स्थाने मनुवदित्येतावद्ब्रूयात् ॥

सीदति होता । १३ ।

हेतुरासनकालविकल्पार्थं वचनम् । आसीनं वा होतारं दृष्टीते
दृतो वाच काले निषीदति ॥

हेतुरूपांशु नाम गृह्णाति मानुष इत्युच्चैः । १४ ।

गतः ॥

वेदां वृणमपिसृजति । १५ ।

यदव्यन्नमानं हणं तवत्यपिसृजति ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

घृतवति शब्दे जुहूपञ्चतावादाय दक्षिणा सकृदति-
क्रान्तोऽपरेणाधारसंभेदं पञ्च प्रयाजान्प्राचेष्य यजति । १ ।

घृतवति शब्दे घृतवदिति शब्दे अथवा घृतशब्दवति घृतवतीमित्यस्मिन्
शब्द उक्त इत्यर्थः । यथा यहृतवत्यदमनूच्यत इति ॥ सकृदतिक्रान्तो
न तु प्रतिप्रयाजम् । आधारसंभेद आधारयोर्विषज्ञदेशः । प्राचः
प्रागपर्वगान् ॥

प्रतिदिशं वा समिधः पुरस्तात्तनूनपातं दक्षिणत
इडः पश्चाद्विरुत्तरतः स्वाहाकारं मध्ये । २ ।

प्रतिदिशं वा यजत्यपरेणैवाधारसंभेदम् ॥

सर्वान्वैकध्यम् । ३ ।

एकध्यमिति ध्यमुञ्जो रूपमेकधा । एकस्मिन्देश इत्यर्थः । अपरेणा-
धारसंभेदमित्येव ॥

आश्रावमाश्रावं प्रत्याश्राविते समिधे यजेति प्रथमं
संप्रेष्यति । यज यजेतोतरान् । ४ ।

प्रथमं संप्रेष्यति प्रथमं प्रयाजं प्रति हेतारं संप्रेष्यतौत्यर्थः । इत-
रानित्येवमेव योज्यम् । ननु किंदेवत्याः प्रयाजाः । तत्राह वौधायनः
चतुर्देवताः खलु प्रयाजा भवतीति । मन्त्रवर्णाश्च भवति । तथा
वसन्तमृद्गनां प्रीणामीत्यादि ब्राह्मणाच्च ॥

यं कामयेताभितरं वसीयान्स्यादित्यभिक्रामं तस्य
जुहुयादवतरं पापीयानिति प्रतिक्रामं न वसीयान्व
पापीयानिति समानत्वं तिष्ठन् । ५ ।

अभितरं सुतराम् । वसीयान्पुष्टः । अभिक्रामं प्रतिप्रयाजं किंचिदन्त-
रमग्निभिक्रम्याभिक्रम्य । अवतरमवकृष्टतरम् । पापीयान्दरिद्रिः ।
यः पुरा भद्रः सन्पापीयान्स्यात्स पुनर्वस्त्रोरग्निमादधीत पुनरेवैनं
वामं वस्त्रपावर्तते भद्रो भवतीति लिङ्गात् तथा तस्माच्छ्रेयांमं
पापीयान्पश्चादन्वेतीति लिङ्गाच्च । प्रतिक्रामं अग्नेः प्रतीपं क्रान्त्वा ।
समानत्वं तिष्ठन् उभयथाप्यक्रामन्वेकत्र स्थितः ॥

चीनिष्ठार्धमौपभृतस्य जुह्वामानीयोत्तराविष्टा प्रत्या-
क्रम्य शेषेण ध्रुवामभिधार्यानुपूर्वं हवींष्यभिधारयत्यु-
पभृतमन्ततः । ६ ।

अत्रापि ध्रुवासुपभृतमित्याज्यलक्षणा पश्चै नोपभृतमिति लिङ्गात् ।
इवौंषुत्पत्तिक्रमेणाभिधारयति ॥

न हवींष्यभिघारयेष्ट्व्यस्य । आयतने सुचौ साद-
यति । ७ ।

गतौ ॥

इति सप्तदशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

आग्रेयः सौम्यश्वाज्यहविषावाज्यभागै चतुर्गृहीता-
भ्याम् । १ ।

आज्यभागै नाम कर्मणै । तावाज्यहविष्कौ चतुर्गृहीताभ्यां चाज्याभ्या-
कार्या ॥ अथाज्यभागप्रसङ्गात्सर्वान्दर्विहेमसाधारणान्वर्मानाह ॥

जमदग्नीनां तु पञ्चावत्तमप्यजामदग्न्यो जामदग्न्य-
मामन्य पञ्चावत्तं कुर्वीत सर्वत्र । २ ।

यत्यत्र चतुरवत्तचोदना तत्र जमदग्निगोचाणां पञ्चावत्तं भवति
यथा यत्तुरवत्तं जुहेतौत्यादै । तथाजामदग्न्योऽपि पञ्चावत्त-
मिच्छञ्जामदग्न्यमनुज्ञाप्य पञ्चावत्तं कुर्वीत । सार्वत्रिकमिति वत्य-
माणेनैव सिद्धे सर्वत्रेति वचनमसंदेहार्थम् । केचिच्चनु सर्वत्रेति वचना-
दर्विहेमसेष्वपि चतुर्गृहीतवस्तु पञ्चगृहीतमिच्छन्ति । तदयुक्तमद-
र्विहेमाधिकारात् । तथाङ्गतौः प्रकृत्य याज्यापुरोऽनुवाक्यावतीषु
चतुरवत्तपञ्चावत्ते पञ्चावत्तं जमदग्नीनां चतुरवत्तमितरेषां गोचाणा-
मिति सत्याषाढादिभिर्यक्तवचनात् । तस्मादर्विहेमेषु चतुर्गृहीत-

चोदनायां पञ्चावन्निनोऽपि चतुर्गट्हौतमेव भवति न पञ्चगट्हौतम् ।
अग्निहोत्रे तु वचनाङ्गवति ॥

अवद्यन्नमुष्मा अनुब्रूहीति पुरोऽनुवाक्यां संप्रेष्यति ।
अवदायावदाय सुवेण प्रस्तरवर्हिः समज्य जुङ्घपभृता-
वादाय दक्षिणातिक्रम्याश्राव्य प्रत्याश्राविते ऽमुं यजेति
याज्यामिति सार्वचिकम् । ३ ।

अवद्यन्नवदाने प्रकान्त इत्यर्थः । जुङ्घासुपस्तीर्य सोमाय पितृमते
ऽनु खधेति संप्रेष्यतीति लिङ्गात् ॥ आयाय ध्रुवां प्रस्तरवर्हिषी
समनक्ति । याज्यां संप्रेष्यतीत्यन्वयः । तदर्थं हेतारं संप्रेष्यतीत्यर्थः ॥

उत्तरार्धपूर्वार्धे ऽग्नये जुहेति । ४ ।

गतः ॥

दक्षिणार्धपूर्वार्धे सोमाय समं पूर्वेण । ५ ।

थत्र छतः पूर्वेणाज्यभागेन दक्षिणमिव चक्षुः सवेन समा भवति
तत्र जुहेति ॥

उभे ज्योतिष्मति । ६ ।

उभे एते आज्ञतौ सार्चिष्यग्नौ जुहेति । न वक्ष्यमाणाङ्गतिव-
ङ्गतार्चिष्यतीत्यर्थः ॥

पूर्वमाज्यभागं प्रति सुचावात्ते न निदधात्या स्थिष्ट-
क्तः । ७ ।

आज्यभागं प्रति तत्काले । ततश्चात्तायामेव सुचि प्रकृतौ प्रधाना-
वदानदर्शनादनाज्यभागे इपि पशुप्रायणीयादावस्थिन्काले सुचा-
वादैयेते ॥

आज्यभागावन्तरेणेतरा आहुतीर्जुहेऽति । ८ ।

आज्यभागदेशयोर्मध्य एवेतरा अदर्विहेऽमाङ्गतीर्जुहेऽति न वर्हि-
स्ताभ्याम् । अदर्विहेऽमाङ्गतीनां तु देशो वक्ष्यते ॥

प्रत्याक्रम्य जुह्वामुपस्तीर्य मा भेर्मा संविक्ष्या मा
त्वा हिंसिषं मा ते तेजोऽपकमीत् । भरतमुद्बरेम-
नुषिञ्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि । नमस्ते अस्तु
मा मा हिंसीरित्याग्नेयस्य पुरोडाशस्य मध्यादङ्गुष्ठ-
पर्वमाचमवदानं तिरीचीनमवद्यति । पूर्वार्धाद्वितीय-
मनूचीनं चतुरवत्तिनः । पश्चार्धात्तृतीयं पञ्चावत्तिनः । ८ ।

अङ्गुष्ठपर्वाङ्गुष्ठस्तोन्मं काण्डम् । तिरीचीनं तिरस्त्रीनं तिर्यग्मि-
ङ्गुल्यङ्गुष्ठैरिति यावत् । अनूचीनं प्राचीनं प्रागायतैरङ्गुल्यङ्गुष्ठैर्द्वितीयं
हतीयं चेत्यर्थः । तयोस्तु नावदानमन्दस्यादृत्तिरपादानद्रव्याभि-
धायिवाच्चदेकलाच्च । न चावदानद्वित्वे निवर्तते जात्याख्यायां
बङ्गवचनात् ॥

**असंभिन्दन्मांससंहिताभ्यामङ्गुलीभ्यामङ्गुष्ठेन च पुरो-
डाशस्यावद्यति । १० ।**

इत्यष्टादशौ कण्ठिका ।

सुवेणाज्यसांनाययोः । १ ।

अमंभिन्दवदानदेशावसंकिरम् । इयोरवदानदेशयोर्मधे कियांश्चिदेशः
स्यायत इत्यर्थः ॥ मांससंहिताभ्यामनखसंहिताभ्यामङ्गुष्ठेन चानेन
च सुवेणावद्यति । हस्तेनावद्यतीत्यविशेषचोदितौ सुवहस्तौ द्रवकठि-
नयोर्हविषोः सामर्थ्यान्वियम्येते । तेन सांनायविकारे ऽपि वणादौ
हस्त इत्यते पुरोडाशविकारे ऽपि यवाग्वादौ सुवः ॥

**आनुजावरस्य पूर्वार्धात्पृथममवदानमवदाय पूर्वार्धे
सुचा निदध्यात् । मध्यादपरमवदाय पश्चार्धे सुचः । २ ।**

यो ऽत्येजख्वात्समानजातीयानामनुगन्ता भवति स आनुजावरः
प्रजापतिरिन्द्रमसृजतानुजावरं देवानामित्यनुवाके तथावगमात् ।
तस्य चायगमनं परौप्यतो ऽयं विधिः । इच्छो वै देवानामानुजावर
आसीदिति प्रक्षत्यानुजावरस्य विधिसुक्ता स एवैनमयं समानानां
परिणयतीति फलान्नानादश्चिनौ वै देवानामानुजावरौ पश्चेवायं
पर्येतामिति प्रक्षत्य तावैनमयं परिणयत इति अवणाच । तस्मा-
त्काम्य एवायं कर्त्यः ॥

**पूर्वप्रथमान्यवद्येऽज्येष्टस्य ज्यैष्टिनेयस्य यो वा गत-
श्रीः स्यात् । ३ ।**

ज्येष्ठा प्रथमोढा भार्या तस्याः पुत्रो ज्यैष्टिनेयः । तस्य प्रथमजस्य
गतश्रीयस्य पूर्वार्धात्प्रथमान्यवदानान्यवद्येऽदिति नैमित्तिको विधिः ॥

**अपरप्रथमानि कनिष्ठस्य कानिष्ठिनेयस्य यो वानु-
जावरो यो वा बुभूषेत् । ४ ।**

अत्राद्य पक्षो जैमित्तिकः उत्तरौ काम्यौ मध्यमश्च पूर्वेणानु-
जावरकत्वेन विकल्पते । कानिष्ठिनेयो ज्यैषिनेयेन आख्यातः ।
बुभृषेऽन्नवितुमिच्छेत् भूतिकाम इति यावत् ॥

अथ यदि पुरोहितः पुरोधाकामो वा यजेत् पूर्वा-
र्धात्यथममवदानमवदाय पूर्वार्धे सुचो निधाय पूर्वार्धे
इमेर्जुह्यात् । ५ ।

पौरोहित्यं पुरोधा । द्वितीयहतीययोरवदानयोर्निधानदेशावचना-
दनियमः ॥

अवदानान्यभिधार्य यदवदानानि ते इवद्यन्विलो-
माकार्षमात्मनः । आज्येन प्रत्यनजम्येनत्तत्त आप्यायतां
पुनरिति हविः प्रत्यभिधार्याग्नये इनुब्रूह्यमिं यजेति
संप्रैषौ । ६ ।

बूद्यादिति शेषः ॥ ननु सामान्यतः । प्रागेव विहितस्य याज्यानु-
वाक्यासंप्रैषस्य पुनर्विधिः । किमर्थम् । केचिदाज्ञः तत्र तावद-
वद्यन्संप्रेष्यतीत्यवदानसमयानुवाक्यासंप्रैषविधिरङ्गविषयः प्रधानविष-
यस्त्वयं प्रत्यभिधारणोन्तरकालविधानार्थं इति । तदयुक्तं तत्र
सार्वत्रिकमित्यनेन विरोधात् स्थिष्टत्यभिधारणोन्तरकालं तदचन-
विरोधादत्र च याज्यासंप्रैषोपादानवैर्यर्थान्स्य च क्रमार्थताया-
माश्रावणप्रत्याश्रावणयोरुत्कर्षप्रसङ्गान्मन्त्रब्राह्मणस्त्रिलिङ्गविरोधाच्च ॥
पुरोडाशानामवदीयमानानामनुब्रूहीति । ऐन्द्रस्यावद्यन्बूद्यादिन्द्रायानु-
ब्रूहीति जुक्कामुपस्त्रीय सामाय फूलमते इनु स्वधेति संप्रेष्यतीत्यादि ।

तथोपस्त्रीर्थं दक्षिणस्य पुरोडाशस्य पूर्वार्धादवद्यन्नाशाम्भये उनुब्रूहीत्येव
बौधायनः ॥ तस्मान् युक्तः पूर्वाक्तक्रमकल्पः अन्यन्तु मतम् । आज्ञानु-
वाक्ययोर्मूर्धलिङ्गलादभ्यये मूर्धन्वते अग्निं मूर्धन्वन्मिति मा भूताँ
संग्रेषावित्येवमर्थमिदं वचनमिति । तदप्ययुक्तं यदाग्नेयोऽष्टाकपाल
इत्युत्पत्तावश्रुतस्य गुणस्य देवताविशेषणलेन दुराशङ्कलादितरथाज्य-
भागयोरग्नये वृत्तम्भे अग्ने वृधन्वत इति लिङ्गानुगुणदेवतादेश-
प्रसङ्गाच्च ॥ तस्मात्पूर्वमसुश्चा अनुब्रूह्यमुं यजेति सामान्यतो निर्दिष्टस्य
देवतादेशनस्य विशेषतः प्रदर्शनमाचमेतदिति । नातीवाच क्लेष्ट्यमा-
युश्चिद्विरेवमन्योऽपि यस्ततत्र संग्रेषविधिः सोऽपि क्वचिद्वेता-
प्रदर्शनार्थः क्वचित्सप्तैषस्वरूपविशेषप्रदर्शनार्थः क्वचित्स्यैव विकार-
प्रदर्शनार्थः क्वचिद्विकल्पप्रदर्शनार्थः क्वचिदपद्मारप्रदानदर्शनलख्याप-
नार्थः क्वचिदसंदेहार्थ इति यथासंभवं द्रष्टव्यम् ॥

आज्यं प्रश्नोत्यापिदधिदिवाप्रक्षिणन्हत्वाज्येनाम्बव-
श्वोतयति । ७ ।

स्तुगतमाज्यं प्रथमं स्तावयिलाग्नौ प्रासां पुरोडाशमपिदधिदिव
स्तुगयन्विव स्तुता तं अप्रक्षिणन्विमन्डलाज्यशेषमन्ववस्त्रावयति ॥

आघारसंभेदेनाहुतीः प्रतिपादयति । ८ ।

आघारव्यतिष्ठङ्गदेशेनाहुतीः प्रतिपादयति प्रवेशयतौत्यर्थः । अथ
वा प्रतिपादयति प्रक्रमयति प्रथमाहुतिं तत्र जुहेतौत्यर्थः ॥

सुच्यमाघारमभिजुहेति पूर्वीपूर्वी संहिताम् । ९ ।

एवं प्रतिपाद्य सुच्याघारस्तोपरि पूर्वांपूर्वामाहुतिं परस्यरसंस्कृष्टा

जुहेति । पूर्वशब्दो इत्र पूर्वान्तरायां दिशि गौणो द्रष्टव्यः । अत एव वाच पूर्वविप्रतिषेधादैकल्पिकाविमौ विधी द्रष्टव्यौ ॥ तथा सुच्यमाघारमभिजुहेति पूर्वंपूर्वां वेत्येव सत्याषाढभारदाजौ । बौधायनस्त्वाह सुच्यमाघारमभिजुङ्गयादित्यौपमन्यवो मध्ये प्रदक्षिणं मण्डलौकारमिति राथीतर इति ॥

यं द्विष्यात्तं व्यृष्टन्मनसाहुतीर्जुहुयात् । १० ।

यं द्विष्याद्यजमानस्तं मनसा व्यृष्टन्द्विंसामभिधायन्निर्वर्थः ॥

यदा वीतार्चिलेलायतीवाभिरथाहुतीर्जुहेति । ११ ।
लेलायतीति लिङ्गो यडन्नास्त्रिव्ययेन परस्मैपदमौकारस्य चाकारः ।
यड्लुगन्तादा शपृद्धिश्च व्यत्ययेन क्वान्दस्त्वात् ॥ यथा पुष्करपर्णं
वातो भृतो उलेलायदिति । कण्वादिषु वा लेलेतिपाठो द्रष्टव्यः ॥
यदा शान्तार्चिरङ्गारेषु लेलौयमान इव विस्फूर्जत्यग्निस्तदा जुहोती-
त्वर्थः । वक्ष्यति च यदङ्गारेषु व्यवशान्तेषु लेलायद्वैव भातीति ॥

आज्यहविरुपांशुयाजः पौर्णमास्यासेव भवति वैष्ण-
वो इग्नीषोमीयः प्राजापत्यो वा । १२ ।

बौधायनादिभिरमावास्यायामप्युपांशुयाजविधानात्तन्निरासार्थः पौ-
र्णमास्यासेवेत्येवकारः ॥

प्रधानसेवेपांशु । १३ ।

उपांशुयाजस्तमाव्यानालात्ममन्त्रोपांशुते प्राप्ते वचनम् । प्रधानसेव
देवताभिधान एव मन्त्रांश उपांशुरन्त्रो यथाप्राप्ते इत्यर्थः ॥

विष्णुं बुभूषन्यजेत । १४ ।

इत्येकोनविंशी कण्डिका ।

अग्नीषोमौ भ्रातव्यवान् । १ ।

नित्ययोरेवानयोर्देवतयोः कामो वेदितव्यः नित्यवद्ये उनुक्रमणा-
दन्यथा तद्वैर्यर्थाच्च ॥

आग्नेयवदुत्तरैर्हविर्भिर्यथादेवतं प्रचरति । २ ।

गतः ॥

समवदाय दोहाभ्याम् । ३ ।

समवदाय सहावदाय दोहाभ्यां प्रचरति । देशकालकर्त्तदेवतैक्या-
दिति भावः । तत्रोपस्तरणाभिघारणे अपि विभुत्वान्तन्वेण भवतः ॥

**दध्मो इवदाय शृतस्यावद्यत्येतद्वा विपरीतम् । सर्वाणि
द्रवाणि सुझुखेन जुह्वति । ४ ।**

गताः ॥

**सुवेण पार्वणौ होमौ ॥ कृषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं
यजामहे । स नो दोहतां सुवीर्यं रायस्योषं सहस्रिणम् ।**

प्राणाय सुराधसे पूर्णमासाय स्वाहेति पौर्णमास्याम् ॥

**अमावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमाना ।
सा नो दोहतां सुवीर्यं रायस्योषं सहस्रिणम् । अपा-**

नाय सुराधसे इमावास्यायै स्वाहेत्यमावास्यायाम् । ५ ।

**पर्वशब्दो उत्र कर्मवचनः प्रकरणान्तद्वैवतवाच्च होमयोः । ताभ्यां
हि दर्शपूर्णमासावेव क्रियमाणाविज्ञेते मन्त्रलिङ्गान्तेन विकृतिषु**

**न गच्छतः तत्र तयोः समुदाययोरभावात् । कर्मणस्त्रयमृति-
लात्फलनियमकर्त्तसमुदायस्यानन्यस्त्रयनलादिति न्यायेन समु-**

दायस्य चानतिदेश्वरात्पार्वणाविति वचनाच्च । तदुक्तं न्यायविद्धिः पार्वणयोस्त्वप्रवृत्तिः समुदायार्थसंयोगान्तदभौज्या हीति ॥

नारिष्ठान्होमाज्जुहोति दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञियास्ताः प्रीणातु यजमानो घृतेन । नारिष्ठयोः प्राशिषमीडमानो देवानां दैव्ये १पि यजमानो १मृतो १भूत ॥ यं वां देवा अकल्पयन्नूर्जो भागं शतकत् । एतदां तेन प्रीणाति तेन तृप्यतमंहहौ ॥ अहं देवानां सुकृतामस्मि लोके ममेदमिष्टं न मिथुर्भवाति । अहं नारिष्ठावनुयजामि विद्वान्यदाभ्यामिन्द्रो अदधाङ्गागधेयम् ॥ अदारस्तद्वत देव सोमास्मिन्यज्ञे मरुतो मृडता नः । मा नो विद्वभिभासो अशस्तिर्भा नो विद्वृजना हेष्या या । ६ ।

इति विंश्ती कण्डिका ।

ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचो ब्रह्म यज्ञानां हविषामाज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणो यज्ञ हीनं यज्ञः पर्वाणि प्रतिरक्षेति कल्पयन् । स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ॥ सं ते मनसा मनः सं प्राणे प्राणं दधामि ते सं व्याने समपानं दधामि ते । परिगृह्य यजमानो १मृतो १भूच्छं न रथि द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहेत्यैः प्रतिमन्त्रम् । १ ।

नारिष्ठा नामोन्तरे हेमा नारिष्ठदेवतासंबन्धान्ते तु सुचा कार्याः ॥
 तत्र सं ते मनसा मन इत्यादि प्रदिष्टं यजुः षष्ठम् । सं प्राणे
 प्राणमित्यूक्तुष्यदा सप्तमी । सं ते मनसा मन इत्यादिर्यथा-
 पठित एको मन्त्र इति केचित्तेषां लृगच्चरपरिमाणविरोधः कारक-
 वैरूप्यं च स्थाद्यथा मनसा मनः प्राणे प्राणमित्यादि ॥

एष उपहेमानां काले इन्तरं वा प्रधानात्राग्वा
 समिष्टयजुषः । २ ।

यस्मिन्कर्मण्डुपहेमास्त्रोद्यन्ते तत्रैते कालविकल्पाः ॥

जुह्वामुपस्तीर्य सर्वेषां हविषामुत्तरार्धात्सकृत्सकृ-
 त्स्विष्टकृते इवद्यति । द्विः पञ्चावत्तिनः । ३ ।

उपांशुयाजस्य लर्यलुप्तानि शेषकार्याणि तदर्थस्य चतुर्ग्रहीतस्य
 शेषभावात्सुर्वार्थत्वाच्च ध्रौवस्य । सहद्युवाज्यादवद्यतीति वौधायनः ।
 न चावदानमन्तः स्थिष्टकृति प्रधानार्थत्वात् ॥

हैवतसौविष्टकृतैङ्गातुर्धाकारणिकानामुत्तरमुत्तरं
 ज्यायः । ४ ।

अवदानमिति शेषः ॥

द्विरभिघार्य न हविः प्रत्यभिघार्यति । ५ ।

अत एव प्रतिषेधाऽज्ञायते प्रत्यभिघारणं स्थिष्टकृदर्थमिति । तेन
 पश्चवदानेषु सौम्ये च चरौ निवर्तते ॥

अग्नये स्विष्टकृते ऽनुब्रूह्यग्निं स्विष्टकृतं यजेति संप्रैषौ ।
उत्तरार्धपूर्वार्थे जुहोत्यसंसक्तामितराभिराहुतीभिः । ६ ।
संप्रैषविधिः प्रागेव व्याख्यातः ॥

प्रत्याक्रम्य जुह्वामप आनीय वैश्वानरे हविरिदं
जुहोमि साहस्रमुत्सं शतधारमेतम् । स नः पितरं
पितामहं प्रपितामहं स्वर्गे लोके पितॄमानो विभर्तु
स्वाहेत्यन्तःपरिधि निनयति निनयति । ७ ।

प्रत्याक्रमणवचनं प्रत्याक्रम्यैव यथा निनयेन्न तु दक्षिणतः स्थित
इति । केचिच्चु पिदलिङ्गलान्मन्त्रस्य निनयने प्राचीनावीतमिच्छन्ति ॥

इत्येकविंश्टी कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरुद्रदत्तप्रणीतायामापस्तम्भसूचनृत्तौ सूचदौपिकायां
षष्ठः पठलः ।

इति द्वितीयः प्रश्नः ॥

च्चाम् ॥

इडामेके पूर्वं समामनन्ति प्राशिचमेके । १ ।

इडाशब्दो देवतावचनः तत्संबन्धाद्वये कर्मणि च प्रयुज्यते । प्राशिच-
शब्दो द्रव्यवचनः तत्संबन्धात्कर्मणि । तदिह सामर्थ्यात्कर्मपरौ वेदि-
तव्यै ॥ तत्र प्राशिचपूर्वकल्पः सूचकातैवानुक्रमिष्यते । यदा लितर-
खदावदानेषु प्राशने चेडा पूर्वा भवति यथाभिधार्थेऽडां प्राशिचमव-
द्यति प्राश्येऽडां मार्जयित्वा प्राशिचं प्राआतीति ॥

आग्रेयं पुरोडाशं प्राच्चं तिर्यच्चं वा विरुज्याङ्गुष्ठे-
नेष्मध्यमध्या चाङ्गुल्या व्यूह्या मध्यात्प्राशिचमवद्यति
यवमाचं पिप्पलमाचं वाच्यायो यवमाचादाव्याधा-
त्कृत्यतामिदम् । मा रूहपाम यज्ञस्य शुद्धं स्वष्टमिदं
हविरिति । २ ।

विहृज्य मस्तकं भड्का । उपमध्यमथानामिकया व्यूह्या अभ्यन्तरम-
ङ्गुली गमयित्वा । नष्ठात् पुरोडाशोदरात् । पिप्पलमाचं ब्रौहि-
प्रमाणमित्यर्थः । तथा चाह भारद्वाजः प्राशिचं पिप्पलमाचमिति
ब्रौहिमाचं स्वादिति ॥

एवमुत्तरस्यावद्यति । ३ ।

एवं विरोजनादिना विधिनावद्यति । तचाविष्णोन्तरस्मादिति तु सत्याषाढभारद्वाजौ । तथा चरोर्न प्राशिच्चमिति भारद्वाजः । न सांनाथात्प्राशिच्चं पुरोडाशाधिकारात् सर्वेभ्यो हविर्भ्य इतीडायां विशेषवचनाच्च ॥

**उपस्तीर्य नाभिघारयत्येतद्वा विपरीतम् । अपि वेष्ट्य-
पस्तृणात्यभि च घारयति । ४ ।**

अन्यतरन्त्र कर्तव्यमुभयं वेत्यर्थः ॥

अचैवास्य परिहरणप्राशनमेके समामनन्ति । ५ ।

यदेडा पूर्वा यदा वा प्राशिच्चं तयोरुभयोरपि कल्पयोरवदानानन्त-
रमेव वा प्राशिच्चस्य परिहरणप्राशने भवत इत्यर्थः ॥

**इडापात्र उपस्तीर्य सर्वेभ्यो हविर्भ्य इडां समवद्यति
चतुरवत्तां पञ्चावत्तां वा । ६ ।**

चतुरवत्तां पञ्चावत्तां वेत्यविशेषवचने ऽपि न पञ्चावत्तिनश्चतुरवत्त-
मिथ्यते तस्य पञ्चावत्तं सर्वत्रेति नियमात् द्विरभिघारयत्पञ्चावत्तिन
इति लिङ्गाच्च । विनिवेशविकल्पो वा प्रागुक्तव्यवस्थानुरोधेनास्येयः ॥

**मनुना हृष्टां दृतपदों मिचावरुणसमीरिताम् । दक्षि-
णार्धादसंभिन्दनवद्याम्येकतोमुखामित्याग्नेयस्य पुरोडा-
शस्य दक्षिणार्धात्प्रथममवदानमवद्यति । ७ ।**

गतः ॥

संभेदाद्वितीयम् । ८ ।

यो उवदानदेशयोर्मधे स्थितो हविरंशः स संभेदस्तो द्वितीयमवद्यति ॥

पूर्वार्धाच्च यजमानभागमणुमिव दीर्घम् । ९ ।

अवद्यतौति संबन्धः । इव ईषदर्थे ॥

तमाज्येन संतर्ष्य भ्रुवाया उपेहति । १० ।

संतर्ष्य समज्य भ्रुवाया उपोहति भ्रुवासमीपं गमयति । तत्रायेष
भ्रुवामिति भारद्वाजबौधायनौ ॥

अपि वा दक्षिणार्धाद्वदाय यजमानभागमथ संभेदात् । ११ ।

दक्षिणार्धात्पथमिडावदानमवदाय ततो यजमानभागमवद्यति ।
ततः संभेदात् द्वितीयमिडावदानमित्यर्थः ॥

एवमुत्तरस्यावद्यति । १२ ।

एवं मनुना दृष्टामित्यादिना विधिनेत्तरस्य हविषः पुरोडाशस्य
सांनायस्य चावद्यति सर्वेभ्यो हविर्भ्य इत्यधिकारात् ॥

इति प्रथमा कण्ठिका ।

**अभिघार्येडां हेत्वे प्रदाय दक्षिणेन हेतारमति-
क्रामत्यनुत्सृजन् । १ ।**

पञ्चावन्नायां लिङ्गायां द्विभिघारणेन मंखासंपत्तिः द्विभिघार-
येत्पञ्चावन्निन इति लिङ्गात् । पञ्चार्धान्तौयं पञ्चावन्नायामिति
तु सत्याषाढः । हेत्वे प्रदायेडां तामनुत्सृजनेवातिक्रामति हेतुः
पञ्चाङ्गच्छति तदञ्जुखञ्जने प्राञ्जुखलार्थम् । तथा च सत्याषाढभा-
रदाजौ दक्षिणातिकम्य पञ्चाव्राडाषीनो हेतुरञ्जुलिपर्वणी अन-
क्तिः ॥

हेतेडयाध्वर्यु परिगृह्णाति । २ ।

हेता लिङ्गाभादाय तथाध्वर्युमतिक्रामन्तं परिगृह्णाति दक्षिणतो
हृतेडामन्तराध्वर्युमात्मानं च करोतीत्यर्थः ॥

**अपि वा प्राचीमिङ्गामपेह्य दक्षिणत आसीनः
स्तुवेण हेतुरञ्जुलिपर्वणी अनक्तिः । ३ ।**

अपि वाध्वर्युर्हेत्वे इडामदन्वा प्राचीमपेह्य स्तुव्यं च पञ्चाङ्गला
हेतुर्दक्षिणत उदञ्जुख आसीनस्तदञ्जुलिपर्वणी अनक्ति तत इडां
ददातीत्यर्थः । पर्वणी प्रदेशिन्या उत्तमे इत्याश्वलायनः ॥

अपरमडक्का पूर्वमेतद्वा विपरीतम् । ४ ।

गतः ॥

**उपस्थष्टोदकाय पुरस्तात्यत्यङ्गासीन इडाया हेतु-
र्हस्ते इवान्तरेडामवद्यति । ५ ।**

उपस्थितोदकस्य हेतुर्इस्ते दृडातो ज्वान्तरेडामिहैकदेशमवदधातौ-
त्यर्थः ॥

अध्वर्युः प्रथममवदानमवद्यति स्वयं हेतात्तरम्
एतद्वा विपरीतम् । ६ ।

गतः ॥

लेपादुपस्तरणाभिधारणे भवतः । ७ ।

लेपात् दृडागताच्युलेपात् ॥

द्विरभिधारयेत्पञ्चावत्तिनः । उपह्लयमानामन्वारभेते
अध्वर्युर्यजमानश्च । दैव्या अध्वर्यव उपह्लता इत्यभि-
ज्ञायोपह्लतः पशुमानसानीत्यध्वर्युर्जपति । उपह्लतो इयं
यजमान इत्यभिज्ञा यैतमेव मन्त्रं यजमानः । ८ ।

गतः ॥

उपह्लतायामग्रेणाहवनीयं ब्रह्मणे प्राशिचं परिह-
रति । ९ ।

ब्रह्मणे परिहरति तत्सकाशं नीला प्रथच्छतीत्यर्थः । प्रदर्शनमिदमन्य-
स्यापि प्रस्तारादेवज्ञाङ्गस्य । तत्रान्तरानयने इष्यदोष दत्येके ॥

तस्मिन्प्राशिते हेतावान्तरेडां प्राश्नाति वाचस्पतये
त्वा हुतं प्राश्नामि सदस्पतये त्वा हुतं प्राश्नामीति । १० ।

गतः ॥

प्राशितायामिडे भागं जुषस्व नो जिन्व गा जिन्वा-
र्वतः । तस्यास्ते भक्षिवाणः स्याम सर्वात्मानः सर्वगणा
इति यजमानपञ्चमा इडां प्राश्य । ११ ।

इति द्वितीया कण्ठिका ।

वाग्यता आसत आ मार्जनात् । १ ।

वाग्यता आसते वाग्यता भवन्तीत्यर्थः ॥

मनो ज्योतिर्जुषतामित्यद्विरन्तर्वेदि प्रस्तरे मार्जयि-
त्वाग्नेयं पुरोडाशं चतुर्धाकृत्वा बहिष्पदं करोति बहिष्पदं
वा कृत्वा चतुर्धाकरोति । २ ।

मनो ज्योतिरिति द्विष्यतिविव्या मार्जनं तस्याः प्रकरणपाठात् ।
अन्तर्वेदीति वचनं वेदिष्य एव प्रस्तरे मार्जनं यथा स्यात् मा भृत्य-
स्तरमादाय बहिरिति । मार्जनमिति च हस्ते उपामासेचनमुच्यते ।
तदेव शिरस्यानयनमहितमिति केचित् । तदयुक्तं अग्निहोत्रान्ते मार्ज-
यते शिरस्यप आनयत इति पृथग्विधानात् । तथा अञ्जलिमन्त-
र्धायाप आसेचयते तन्मार्जनमित्येवाश्वलायनः ॥ बहिष्पदं स्तौर्णं
वहिषि सन्नम् । चतुर्धाकरणमाग्नेयस्यैवेष्यते नान्यस्य एवमुन्तरमित्य-
वचनात् । तेनोन्तरविकाराणामपि न भवति । तत्र चतुर्धाकरणं
करोन्न विद्यत इति भारद्वाजः ॥

तं यजमानो व्यादिशतीदं ब्रह्मण इदं हेतुरिद-
मध्यर्योरिदमग्नीध इति । ३ ।

तं चतुर्धाक्तं व्यादिशति विविधमादिशति इदं ब्रह्मण इदं हेतु-
रिति ॥

अग्नीत्यथमान्होतप्रथमान्वा । ४ ।

इदमग्नीध इदं ब्रह्मण इत्यग्नीत्यथमानृत्विजो भागित्वेनादिशतीत्यर्थः ।
तथा होतप्रथमानिति ॥

इदं यजमानस्येत्यध्यर्युर्यजमानभागं निर्दिश्य स्थवि-
ष्टमग्नीधे षडवक्तं संपादयति । ५ ।

स्थविष्ठो भागो यथाग्नीधः स्थान्तथा पूर्वमेव व्यादिश्च तमग्नीधे
प्रथमाय प्रयच्छन्षष्ठवक्तं संपादयति । कथमिव संपादयति ॥

सक्षदुपस्तीर्य द्विरादधदुपस्तीर्य द्विरभिघारयति । ६ ।

आग्नीधस्ते प्रथमं सक्षदुपस्तीर्य ततस्तद्वागं देधाण्डला एकमवधाय
पुनरुपस्तीर्यापरमाधाय द्विरभिघारयतीत्यर्थः ॥

**अपि वा द्विरुपस्तृणाति द्विरादधाति द्विरभिघार-
यति । ७ ।**

अथवा प्रथममेव द्विरुपस्तीर्य ततो द्विराधाय द्विरभिघारयति ॥

**अग्नेराग्नीधमस्यग्नेः शामिच्चमसि नमस्ते अस्तु मा-
मा हिंसीरित्याग्नीधो भक्षयति । ८ ।**

गतः ॥

वेदेन ब्रह्मयजमानभागौ परिहरति । ८ ।

वेदेन हृत्वा यथास्थानमासौनाभ्या प्रयच्छति ॥

पृथक् पाचाभ्यामितरयोः । १० ।

भागौ परिहरतौति श्रेष्ठः । वेदादन्येन पाचेण होतुर्भागं ततो
अन्येन चात्मन दद्यर्थः ॥

**पृथिव्यै भागो इसीति हेताभ क्षयत्यन्तरिक्षस्य
भागो इसीत्यधर्युर्दिवो भागो इसीति ब्रह्मा । ११ ।**

ब्रह्मणः स्वकाल एव भक्षणम् ॥

**दक्षिणाग्रावन्वाहार्यै महान्तमपरिमितमोदनं पचति
। १२ ।**

अन्वाहार्यै दक्षिणार्यै ओदनः । तं महान्तं पचति यथर्त्तिभ्यः
पर्वास्त्रो भवति । तत्रापरिमितमिति प्रखादिना तण्डुलपरिमाण-
प्रतिषेधः ॥

स्त्रीरे भवतीत्येके । १३ ।

गतः ॥

तमभिघार्यनभिघार्य वोद्वास्यान्तर्वेद्यासाद्य । १४ ।

इति हतीया कण्डिका ।

दक्षिणसङ्ग उपहर्तवा इति संप्रेष्यति । १ ।

यजमानं संप्रेष्यति दक्षिणतः स्थितेभ्य चृत्विभ्यो दक्षिणा तथो-
पहर्तव्येति ॥

**ये ब्राह्मणा उत्तरतस्तान्यजमान आह दक्षिणत
रतेति । २ ।**

ये उच्चर्यादय उत्तरतः स्थितास्तानाह । स्थित एव तु ब्रह्मा
दक्षिणत इति ॥

**तेभ्यो उच्चाहार्य ददाति ब्राह्मणा अयं व त्र्यादन
इति । ३ ।**

तेभ्यश्चतुर्भ्यो दक्षिणसङ्गो ददाति ॥

प्रतिगृहीत उत्तरतः परीतेति संप्रेष्यति । ४ ।

तैर्दक्षिणां प्रतिगृहीत्यन्तिवादिविधिना प्रतिगृहीत ओदने उत्तरत
आगतान्संप्रेष्यति यजमान इति शेषः परीतेति वचनात् ॥

**इविःशेषानुदास्यापिसृज्योत्तुके ब्रह्मन्प्रस्थास्यामः
समिधमाधायामीत्परिधीञ्चाग्निं च सकृत्सकृत्संमृड्हीति
संप्रेष्यति । ५ ।**

ये पूर्वमुख्यके उदूढे ते प्रत्यूह्य संप्रेष्यति । ब्रह्मन्प्रस्थास्याम
इत्यनूयाजार्थं प्रतिपद्यामहे तदर्थं प्रसुहीति । अग्नौत्तमपि समिध-
माधाय संमृड्हीति ॥

अनुज्ञातो ब्रह्मणामीधः समिधमाद्धात्येषा ते अग्ने
समित्या वर्धस्व चा च प्यायस्व वर्धतां च ते यज्ञ-
पतिरा च प्यायतां वर्धिषीमहि च वयमा च प्या-
यिषीमहि स्वाहेति । ६ ।

नन्वामन्वयिताध्वर्युरेव ब्रह्मणाण्यनुज्ञातव्य ओं प्रतिष्ठेति तत्कथ-
मुच्यते अनुज्ञातो ब्रह्मणामीध इति । श्रूयतामध्वर्युणा तावत्प्र-
स्थास्याम इति बज्जवचनात् । सर्वलिंगर्थमामन्वणमुक्तं ब्रह्मणाण्यों
प्रतिष्ठेति । बज्जवचनार्थैनैकवचनेन सर्वार्थं एव प्रसवः कृतः तेनाग्नी-
प्रस्थापि अनुज्ञातवात् । युक्तसेव तथा वक्तुम् । अथवानूयाज-
प्रक्रमार्थमें प्रतिष्ठेत्याग्नीप्रस्थैवानुज्ञा यथाहाश्वलायनः ओं प्रतिष्ठेति
समिधमनुजानीयादिति ॥

पूर्ववत्परिधीन्सकृत्सकृत्संमुज्याग्ने वाजजिद्वाजं त्वा
सस्त्रवांसं वाजं जिगिवांसं वाजिनं वाजजितं वाज-
जित्यायै संमाजर्म्ममिमन्नादमन्नाद्यायेति सकृदग्निं
प्राच्चम् । ७ ।

गतः ॥

इध्यसंनहनान्यद्द्विः संस्पर्श्य यो भूतानामधिपती
रुद्रस्तन्तिचरो वृष्टा । पशूनस्माकं मा हिंसीरेतदस्तु
हुतं तव स्वाहेत्यग्नौ प्रहरत्युक्तरे वा न्यस्यति शालायां
बलजायां परोगेष्ठे परोगव्यूतौ वा । ८ ।

शालाग्निशाला । बलजा धान्यराशि: वंशवन्धनार्था रक्षुरित्येके ।
 परो गोष्ठाद्यो देशः स परोगोष्ठः । परोच्चशब्दवत्समासः परशब्दस्य
 च परोभावो द्रष्टव्यः । एवं परोगव्यूतिरिति । गव्यूतिर्गमार्गः ।
 गोखानाङ्गोमार्गाङ्गा अन्यत्र यत्र क्वचिव्यस्तीत्यर्थः ॥ तथा च
 ब्राह्मणं यद्येनानि पश्चोऽभितिष्ठेयुर्व तत्पूरुभ्यः कमिति ।
 मन्त्रवर्णश्च भवति पशूनस्माकं मा हिंसौरिति ॥

इति चतुर्थौ कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

अौपधृतं जुह्वामानीय जुह्वपधृतावादाय दक्षिणा
 सकृदतिक्रान्तोऽग्नेणाघारसंभेदं प्रतीचस्वीननूयाजान्य-
 जत्याश्रावमाश्रावं प्रत्याश्राविते देवान्यजेति प्रथमं
 संप्रेष्यति । यज यजेतीतरौ । १ ।

व्याख्यातोऽयं प्रयाजयन्येन । अत्र तु देवान्यजेति सर्वान्नूयाजार्थः
 प्रथमः संप्रैषः प्रातिस्थिकौ लितरौ । तेनोच्चरथोर्द्धियजत्रं बेद्धुव्यम् ।
 प्रयोजनं च पश्चौ दर्शयिष्यामः ॥

पूर्वार्धे प्रथमं समिधि जुहोति मध्ये द्वितीयं प्राञ्च-
 मुत्तमं संस्थापयन्नितरावनुसंभिद्य । २ ।

अग्नेणाघारसंभेदं यो देशस्तस्य पूर्वभागे प्रथममनूयाजं समिधि
 जुहोति मध्यदेशे द्वितीयम् । ततः पश्चात्तममारभ्य प्राञ्चमप-

वर्जयन्पूर्वज्ञतावनुयाजौ संस्तुत्य जुहेति ॥ अत्राह बौधायनः
किंदेवत्याः खस्तनुयाजा भवन्तीति आग्नेया इत्येव ब्रूयात् ।
विज्ञायते तं देवा आङ्गतीभिरनुयाजेष्वित्यादि ॥

प्रत्याक्षम्यायतने सुचौ सादयित्वा वाजवतीभ्यां
व्यूहति । ३ ।

वाजवतीभ्यां वक्ष्यमाणाभ्यां व्यूहति विविधं गमयति सुचौ । तत्र
द्वितीयस्या वाजवतीलोपचारः प्राणभृद्वत्पथमसाहचर्याद्वृष्टयः । तदेव
वाजवतीभ्यां व्यूहतीति कर्मविधिब्राह्मणमुदाहृतं तदेव व्याचष्टे ॥

वाजस्य मा प्रसवेनेति दक्षिणेन हस्तेनेत्तानेन
सप्रस्तरां जुह्नमुद्यच्छति । अथा सपत्नानिति सव्ये-
नेपृष्ठतं नियच्छति । ४ ।

नियच्छति निघङ्गति ॥

उद्ग्राभं चेति जुह्नमुद्यच्छति निग्राभं चेत्युपृष्ठतं
नियच्छति । ५ ।

अत्रोभयं दक्षिणेन हस्तेन सव्याग्रहणादुपरि पुनःसव्यग्रहणाच्च ॥

ब्रह्म देवा अवीवधन्ति प्राचीं जुह्नं प्रेहति । ६ ।

गतः

अथा सप्तानिति सव्येनोपभृतं प्रतीचो बहिर्वेदि
निरसित्वा प्रेष्यैनामभ्युदाहृत्य जुह्वा परिधीननक्ति
वसुभ्यस्त्वेति मध्यमं रुद्रेभ्यस्त्वेति दक्षिणमादित्येभ्यस्त्वे-
त्युत्तरम् । ७ ।

जुङ्काज्यलेपेन । सर्वाञ्जनासंभवात्परिष्ठेकदेशानामञ्जनम् ॥

न प्रस्तरे जुह्वं सादयति । ८ ।

वेदामेव बहिः प्रस्तरात्मादयति ॥

संजानाथां द्यावापृथिवी मित्रावस्थां त्वा वृष्ट्या-
वतामिति विधतीभ्यां प्रस्तरमपादाय बहिषि विधती
अपिस्तज्य सुक्षु प्रस्तरमनक्ति । ९ ।

गतः ॥

इति पञ्चमौ कण्डिका ।

अत्रं दिहाणा इति जुह्वामग्रम् । प्रजां योनिमि-
त्युपभृति मध्यम् । आप्यायन्तामाप त्रोषधय इति
धुवायां मूलम् । एवं चिः । १ ।

एवं चिरिति वचनात्ममन्तकस्यादृत्तिः ॥

अपि वा दिव्यड़क्षेति जुह्वामग्रम् । अन्तरिष्टेऽड़क्षे-
त्युपधृति मध्यम् । पृथिव्यामड़क्षेति ध्रुवायां मूलम् । २ ।
मन्त्रमाचे विकल्पः ॥

एवं पुनः । ३ ।

एवं चिरित्यर्थः ॥

अथापरम् । पृथिव्यै त्वेति ध्रुवायां मूलमन्तरिष्टाय
त्वेत्युपधृति मध्यं द्विवे त्वेति जुह्वामग्रम् । ४ ।

गतः ॥

आयुषे त्वेत्यक्तस्य दृणमपादाय प्रज्ञातं निधाय
दक्षिणोन्नराभ्यां पाणीभ्यां प्रस्तरं गृहीत्वा जुह्वां प्रतिष्ठा-
प्यासीन आश्राव्य प्रत्याश्राविते संप्रेष्यतीषिता दैव्या
होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः स्फूतवाकाय
स्फूता ब्रूहीति । ५ ।

अक्तस्य हणं अक्तस्य प्रस्तरस्य संबन्धि हणम् । दक्षिणोन्नराभ्यां दक्षिण
उत्तरः सव्यादुपरि यथोस्त्रौ तथोक्त्रौ । पाणीभ्यामिति दीर्घपाठः
प्रामादिकः ॥

अनूच्यमाने स्फूतवाके मरुतां पृष्ठतय स्येति सह
शाखया प्रस्तरमाहवनीये प्रहरति । ६ ।

स्फूतवाके नामेष्टदेवतानुकौर्तनार्थ इदं द्यावाष्टिवौ इत्यनुवाकस्तद-

नुवचनकाले प्रस्तरं प्रहरति । शाखा चेदस्ति सापि तेन सह प्रहरत्ये-
त्यर्थः । सा त्वपवित्रा प्रह्रियते ॥

न स्वाहाकरोति । ७ ।

मस्तां पृष्ठतय स्थेति मन्त्रे स्वाहाकारं न करोति नवजुह्वेतिला-
देवाप्राप्ते स्वाहाकारे किं प्रतिषेधेन । सत्यं न प्राप्तस्तथापि परम-
तेनाशङ्कितः प्रतिषिद्धते । एतद्विभवं जैमिनीयानां अर्स्ति याग-
विधिः सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति तत्र याज्यास्यानीयः सूक्तवाकः
प्रस्तरो द्रव्यं मान्वर्णिक्यो देवताः प्रहरत्यश्च यजत्यर्थ इति ।
प्रस्तरप्रतिपत्तेस्तु कालविधिरिति सूक्ततो ऽभिप्रायः । अत एवोक्त-
मनूच्यमाने सूक्तवाक इति तस्माद्युक्तः प्रतिषेधः ॥

न विधूनोति नावधूनोति न विश्विपति न प्रमार्दि
न प्रतिमार्दि नानुमार्दि नोदञ्चं प्रहरेत् । ८ ।

जुङ्गा प्रस्तरं प्रहरन्व विधूनोति न चालयति । नावधूनोति नावाचीनं
कम्ययति । इतरेषां चतुर्णां पूर्ववद्वाख्या । नोदञ्चं नोदगयम् ॥

तिर्यच्चं हस्तं धारयन्कर्षन्निवाहवनीये प्रहरति । ९ ।

दक्षिणं हस्तं तिर्यच्चमधस्तादुच्चानोदञ्जुखाङ्गुलिकं जिञ्चां धारयन्मुष्टि-
नैव सह कर्षन्निव शनैःशनैः प्रहरति । तथा जिञ्चामिव हस्तं धारयन्नि-
त्येव सद्याषाढभारद्वाजौ । स्वयं च वच्यति न्यञ्चं हस्तं पर्यावर्तय-
न्निति ॥

न प्रतिशृणातीत्युक्तम् । १० ।

न प्रतिशृणातीत्यादित्राह्वणे चदुक्तं नियमजातं तदथनुसंधातव्यमि-
त्यर्थः । न प्रतिशृणाति यथा प्रस्तुरप्रमर्दिता अङ्गाराः प्रतिशीर्णा न
भवन्ति तथा प्रहरतीत्यर्थः । तथोपरौव प्रहरतीति नियच्छति
नात्यगं प्रहरेदित्यादि इष्टव्यम् । नात्यमिति यथाग्निमतीत्यागं
गतं न भवति तथेत्यर्थः ॥

प्रथयित्वा प्रहरेद्यं कामयेत स्यस्य जायेतेति । ११ ।

न प्रथयितव्य इति भावः ॥

आशीः प्रति प्रस्तरमवस्तुजति । १२ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

न्यञ्चं हस्तं पर्यावर्तयन् । १ ।

आशीः प्रति आशिषः प्रति हेतुः आशीर्वचनकाल इत्यर्थः । अव-
स्तुजति विस्तुजति । कथम् । यथोक्तप्रकारधृतं हस्तं दक्षिणं प्रसार्य
प्रस्तुरस्योपरि न्यञ्चं पर्यावर्तयन् ॥

अग्नीङ्गमयेति संप्रेष्यति । २ ।

प्रस्तुरमग्निं गमयेति संप्रैषार्थः ॥

चिरञ्जलिनामीध्रो ऽविष्वच्चं प्रस्तरमूर्ध्वमुद्यौति रोहि-
तेन त्वाग्निर्देवतां गमयत्वित्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ३ ।

अविष्वच्चं सर्वतोऽयं प्रस्तरमूर्ध्वमुद्यौति । यथोदयतः सर्वोऽग्निः
गमिनः स्वात्तथोदयस्य प्रहरतीत्यर्थः यदेतैः प्रस्तरं प्रहरतीति श्रुतेः ।
खयं च वक्ष्यत्यग्नीधा प्रस्तरं प्रह्रियमाणमिति ॥

अथैनमाहामीध्रो ऽनुप्रहरेति । ४ ।

अनुप्रहरेति को ऽर्थस्तमेव व्यनक्ति ॥

यत्प्रस्तरात्तृणमपानं तदनुप्रहरति स्वगा तनुभ्य
इति । ५ ।

अध्वर्युरिति शेषः ॥

एतदेतदिति चिरञ्जुल्या निर्दिश्याग्निमभिमन्त्रयत
आयुष्या अग्ने इस्यायुर्मे पाहीति । ६ ।

एतदित्यञ्जुल्या तदेव हणं निर्दिश्य दर्शयित्वा ॥

श्रुवासीत्यन्तर्वेदि पृथिवीमभिमृशति । ७ ।

गतः ॥

अथैनमाहामीध्रः संवद्स्वेति । ८ ।

को ऽयं संवादो नाम । तदेव दर्शयति ॥

अगानग्नीदित्यध्वर्युराह । अग्नित्याग्नीध्रः । आवये-
त्यध्वर्युः । श्रौषडित्याग्नीध्रः । ९ ।

अग्नीत्वस्तरः किमग्निमग्नानिति प्रश्नः । तथाग्नित्युत्तरम् ॥

मध्यमं परिधिमन्वारभ्य संप्रेष्यति स्वगा दैव्याहे-
त्वभ्यः स्वस्तिर्माननुषेभ्यः शंयोर्बूहीति । १० ।

गतः ॥

अनूच्यमाने शंयुवाक आहवनीये परिधीन्प्रहरति
। ११ ।

अनूच्यमान इति पूर्वत् ॥

यं परिधिं पर्यधत्या इति मध्यमम् । यज्ञस्य पाथ
उपसमितमितीतरौ । १२ ।

युगपदितरयोः प्रहरणं समितमिति लिङ्गात् ॥

उत्तरार्थस्याग्रमङ्गारेषूपोहति । १३ ।

उपेहति उपगूहति ॥

यजमानं प्रथतेति परिधीनभिमन्व्य जुह्वामुपभृतो
उग्रमवधाय संस्खावभागा इति संस्खावेणाभिजुहेति । १४ ।
संस्खावहेामः परिधिङ्गं तदभिहेामलात् प्रहृत्य परिधीञ्जुहेतौति
वाजिनब्राह्मणस्य परिधीन्प्रहृत्य संस्खावान्तं क्वत्वेति व्याकरणाच ।
अतो उमौ न निवर्तते प्रायणीयायाम् ॥

अचैवत्विंजो हविःशेषान्भक्षयन्ति । १५ ।

अस्मिन्काले भक्षयन्ति नातः पुरस्तात्परस्तादा ॥

इति सप्तमौ कण्ठिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

आज्यलेपान्प्रक्षाल्य ससुवे जुह्वपभृतावध्वर्युरादन्ते
वेदं हेता स्फ्यमाज्यस्थालीमुद्कमण्डलुं चामीधः । १ ।
गताः ॥

आमीधप्रथमाः पत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रत्यज्ञो
यन्ति । २ ।

पत्नीः संयाजयिष्यन्तः नान्यथा । अतः पित्र्यामपत्नीसंयाजायां न
गच्छन्ति । गच्छत्येवाध्वर्युः कर्मान्नरार्थम् ॥

अग्रेण गार्हपत्यं दक्षिणाध्वर्युः प्रतिपद्यते उत्तरे-
रोतरौ । ३ ।

प्रतिपद्यते गच्छन्ति ॥

अग्रेवामपन्नगृहस्य सदसि सादयामीति कस्तम्भ्यां
सुचौ सादयित्वा धुरि धुर्यै पातमिति युगधुरोः
प्राहति । ४ ।

कं शकटं तद्यत्र स्तम्भते सा कस्तम्भी । पश्चादौ तु सुखज्ञत्वे वां
सुचिन्नी धन्तं पातमित्येषां बज्जवदूहः न धुर्याविव्यस्य दंपत्यभिधा-
नात् । तथा च ब्राह्मणं धुरि धुर्यै पातमित्याह जायापत्योर्गापी-
थायेति मन्त्रश्च भवति यज्ञस्य युक्तौ धुर्यावभृतामिति ॥

यदि पात्या निर्विपेदेताभ्यामेव यजूर्भ्यां स्फ्ये सुचौ
सादयेत् । ५ ।

यदि पात्रैतो निर्वापस्तदा द्वाभ्यामपि यजुर्भ्यां स्फ्ये सुवावासाद-
धेत् । यदापि सुवाभ्यां पत्रौः संयाजयिष्ठन्ति तदापि नियतं सुचो-
र्नयनं सादनं च नियवदेव विधानात् । अत एवापत्रौसंयाजार्थलम-
यनयोः सूचितं भवति । तेन पित्र्यायामपि क्रियते ॥

सुग्रन्थां सुवाभ्यां वा पत्रौः संयाजयन्ति । ६ ।

ताभ्यामेव सुग्रन्थां यजन्तीत्येकः कल्पः तत्स्थानौयाभ्यामागन्तुकाभ्यां
सुवाभ्यामिति द्वितीयः । यहणार्थस्तु सुवः सर्वत्र नियः तत्र जुह्व-
स्थानौयः सुवः पृथुबिलः सामर्थ्यात् ॥

वेदसुपभृतं कृत्वा जुह्वा सुवेण चेत्येके । ७ ।

सुवेणेति यहणार्थस्यैव सुवस्थानुवादः । वेदसुपभृतः स्थाने कृत्वा यथा
पूर्वं जुङ्का सुवेण चेत्यर्थः । सुवेणपि कश्चिदागन्तुर्जुङ्का सह धार्यत
दृश्यन्ते ॥

**अपरेण गार्हपत्यमूर्धज्ञव आसीनां ध्वानेनोपांशु
वा पत्रौः संयाजयन्ति । ८ ।**

अत्र स्वरव्यञ्जनयोः पृथगुपलक्ष्मिः स धनिर्धानः । मुखप्रयत्नवान-
नभियक्तशब्दप्रयोगः उपांश्टुः । अनयोऽस्त्रं कुष्ठेन शेष इति क्रुष्ट-
खरापवादार्थं वचनम् । पत्रौरिति वक्ष्यमाणा देवताः समाचष्टे
देवपत्रौसंबन्धात् ॥

दद्धिष्यो ऽध्युरुत्तर आग्नीधो मध्य हेता । ९ ।

गतः ॥

**आज्येन सोमत्वष्टाराविष्टा जाघन्या पत्रीः संयाज-
यन्याज्यस्य वा यथागृहीतेन । १० ।**

यज्ञियस्य पश्चोर्जाघन्या पुच्छेन स्तौकिकेन देवानां पत्रीः संया-
ज्यन्ति । आज्यस्यैव वा यथागृहीतेन यथा यस्य यहणमुक्तं तथा
चतुरवन्तेन पञ्चावन्तेन वेत्यर्थः ॥

**सोमायानुब्रूहि सोमं यजेति संप्रैषावृत्तरार्थं जु-
हेति । ११ ।**

व्याख्यातः प्राक् ॥

एवमितरांस्त्वष्टारम् । १२ ।

इत्यष्टमी कण्डिका ।

देवानां पत्रीरभिं गृहपतिमिति । १ ।

एतान्येवं याज्यानुवाक्याप्रैषैवृत्तरार्थं यजतीत्यर्थः ॥

दक्षिणत्वष्टारमुत्तरतो वा मध्ये ऽभिं गृहपतिम् । २ ।

दक्षिणतः सोमस्त्रोत्तरतो वा लघ्टारं यजत्वृत्तरार्थं एव । तयोर्मध्ये
ऽभिं गृहपतिमित्यर्थः ॥

आहवनीयतः परिश्रिते देवपत्रीरपरिश्रिते वा । ३ ।

यथाहवनीयो न दृश्यते तथा परिश्रिते प्रच्छादिते गार्हपत्य इत्यर्थः ॥

राकां पुचकामो यजेत सिनीवालीं पशुकामः कुहं
पुष्टिकामः । ४ ।

नामानि चौष्णेतानि न पत्रौपसंयाजाः किं तु तत्कालभावौनि
काम्यानि यागन्तराणि । कुतः । पूर्वत्र सोमादीनां परिगणना-
च्चत्वारः पत्रौपसंयाजा इति श्रुतेष्व । तेनैषां नेत्तरार्धादिनियमः ॥

नित्यवदेके समामनन्ति । ५ ।

नित्यवद्यथा नित्यं तथा कामोपबन्धरहितमित्यर्थः । नित्यपत्ते
विक्षतावपि गच्छन्ति ॥

पुरस्ताहेवपत्रीभ्य एता एके समामनन्ति । उपरि-
ष्टाद्वा । ह्य ।

द्वावेतौ यागकालौ राकादीनामुभयथायाव्वानात् ॥

पूर्ववद्वोतुरङ्गुलिपर्वणी अङ्गोपसृष्टोदकाय हेतुर्हस्ते
चतुर आज्यविन्दूनिडामवद्यति घडग्रीधः । ७ ।

उपसृष्टोदकायेति पूर्ववत् ॥

उपह्लयमानामन्वारभन्ते अव्युरामीध्रः पत्री च । ८ ।

गतः ॥

उपह्लतां प्राश्रीतो हेतामीध्रश्च । ९ ।

उभौ खांखां इख्यां प्राश्रीतः ॥

अत्र सुवेण संपत्तीयं जुहोति पत्वा मन्वारभ्यायां सं
पत्ती पत्वा सुकृतेन गच्छतां यज्ञस्य युक्तौ धर्यावभूताम् ।
संजानानौ विजहतामरातीर्दिवि ज्योतिरजरमारभेतां
खाहेति । १० ।

अत्र अस्मिन्काले । सं पत्तीति मन्वाक्षरसंबन्धात्संपत्तीय इति हेम-
नाम । अन्वारभ्यायामिति कर्तरि निष्ठा । न चानालभुकायां
हेमनिष्टिः अङ्गनिष्टिः प्रधानस्थानिष्टिः ॥

मुरस्ताहेवपत्तीभ्य एतामेके समामनन्युपरिष्टादा ।
उपरिष्टादा पिष्टलेपफलीकरणहेमाभ्याम् । ११ ।

चयो ऽमौ कालविकल्पाः पूर्वेण सह चत्वारः तत्र पत्तीसंयाजाना-
मपि पिष्टलेपफलीकरणहेमवल्कालोपलक्षणमाचत्वात् । न तदङ्गमयं
हेमः । तेन पित्र्यायामपि क्रियते ॥

दक्षिणामाविधप्रवश्ननान्यभ्याधाय पिष्टलेपफलीक-
रणहेमौ जुहोति । १२ ।

पिष्टलेपसंयुक्तो हेमः पिष्टलेपहेमः तथा फलीकरणहेमः । तौ
चाज्ञामित्रादितन्त्रेष्वर्थलोपान्विवर्तते पिष्टलेपफलीकरणप्रतिपत्त्य-
त्वात् । पिष्टलेपहेमसु न केवलं तप्रतिपत्त्यर्थः किं तु विपुड्डेमा-
दिवदुलूखलादिस्त्रिष्टपिष्टावथवादिप्रतिपादनार्थं च मन्वलिङ्गात् ।
तेन पश्चादिषु पिष्टलेपाभावे ऽपि आज्ञेन केवलेन कार्यः ॥ तथा

चतुर्गृहीतं प्रकृत्याह बौधायनः अन्वाहार्यपचने प्रायश्चिन्तं जुहोत्यु-
लूखले मुसल इति । भारदाजश्वाह आज्येनैव पिष्टलेपं जुहोतीति ॥
तत्र चाश्चिक्षेष चच्चराविति मन्त्रमूहति ॥

इति नवमी कण्डिका ।

फलीकरणहेऽमं पूर्वमेतद्वा विपरीतम् । चतुर्गृहीत
आज्ये फलीकरणनोप्यामे इदव्यायो इशीततने इति
जुहोति । एवं पिष्टलेपानुलूखले मुसले यच्च शूर्पं आशि-
क्षेष हृषदि यत्कपाले । अवप्रुषेऽविप्रुषः संयजामि
विश्वे देवा हविरिदं जुषन्ताम् । यज्ञे या विप्रुषः सन्ति
बह्वीरग्नौ ताः सर्वाः स्विष्टाः सुहुता जुहोमि स्वाहेति । १।
गताः ॥

या सरस्वती विशेषभगीना तस्यै स्वाहा या सरस्वती
वेशभगीना तस्यै स्वाहेन्द्रोपानस्यकेहमनसो वेशान्कुरु
सुमनसः सजातानस्वाहेति दक्षिणाग्नौ प्रतिमन्त्रं
जुहोति । २।

पुनर्दक्षिणाग्नियहणं विस्पष्टार्थम् ॥

वेदो इसीति वेदं होता पत्वा उपस्थे चिः प्राप्त्य-
ति । ३।

हैत्रस्थाचोपदेशो ब्राह्मणानुसारात् ॥ उपस्थोऽङ्गः । प्रास्थति चिपति । प्रतिप्रासनं मन्वस्थाट्तिः क्रियते क्रियान्तरेण व्यवायात् । पक्षीसंख्कारस्थायं विन्दते प्रजामिति लिङ्गात् । तेन प्रतिपत्ति प्रास्थति ॥

निर्दिष्टनं निररातिं नुदेतीतरा प्रास्तंप्रास्तं प्रति-
निरस्थति । ४ ।

प्रतिनिरस्थति प्रतिच्छिपति ॥

तन्तुं तन्वन्निति वेदं होता गाह्पत्यात्प्रक्रम्य संतत-
माहवनीयात्स्तृणात्या वा वेदेः । ५ ।

आङ् उभयत्र मर्यादायाम् । वेदं विस्त्रय स्तृणाति ॥

इमं विष्यामीति पक्षी योक्तपाशं विमुच्चते । ६ ।

गतः ॥

तस्याः सयोक्त्रोऽञ्जलौ पूर्णपात्रमानयनि । ७ ।

पात्रपूर्णमुदकं पूर्णपात्रं तन्तूष्णौमानयति । पव्यनेकले चाट्तिः
पूर्ववत् ॥

समायुषा सं प्रजयेत्यानीयमाने जपति । ८ ।

मन्वलिङ्गादयं पक्षीमन्वः ॥

निनीय मुखं विमुच्योक्तिष्ठति पुष्टिमती पशुमती
प्रजावती गृहमेधिनी भूयासमिति । ९ ।

नदुदकं भूमौ निनौयाद्रेण हस्तेन सुखं विमृज्य मन्त्रेणोच्चिष्ठति ॥

इति इश्मौ कण्डिका ।

इति वृत्तीयः पठलः ॥

यथेतमाहवनीयं गत्वा जुह्वा सुवेण वा सर्वप्राय-
श्चित्तानि जुह्वेति । १ ।

यथेत येत्त मार्गेण प्रस्तावतः तेन प्रत्यागत्य दर्शपूर्णमासयोरवि-
ज्ञातदोषनिर्दीतार्थानि प्रायश्चित्तानि जुह्वायाज्यस्थाल्या आज्ञेन
दर्विहेमलात् । तच्च दर्शितमेव प्राक् । तथाज्यस्थाल्याः सर्वप्राय-
श्चित्तानीत्येव कल्पान्तरकाराः ॥

ब्रह्मा प्रतिष्ठा मनस इत्येषा ॥ आश्रावितमत्याश्रा-
वितं वषट्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे । अतिरिक्तं कर्मणो
यज्ञ हीनं यज्ञः पर्वाणि प्रतिरक्षेति कल्पयन् ।
स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ॥ यद्वो देवा अतिपादयानि
वाचा चित्रयतं देवहेडनम् । अरायो अस्माँ अभि-
दुच्छुनायते इन्यचास्मन्मरुतस्तं निधेतन ॥ ततं म आप-
स्तदु तायते पुनः स्वादिष्ठा धीतिरुचथाय शस्यते ।
अयं समुद्र उत विश्वभेषजः स्वाहाकृतस्य समु तृप्णुत-
र्भुवः ॥ उद्ययं तमसस्पर्युदु त्यं चिचमिमं मे वरुण तत्वा

यामि त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने त्वमग्ने अयास्यया-
सन्मनसा हितः । अयासन्त्वयमूहिषे इया नो धेहि
भेषजम् ॥ प्रजापत इत्येषा ॥ इष्टेभ्यः स्वाहा वषडनि-
ष्टेभ्यः स्वाहा । भेषजं दुरिष्ठै स्वाहा निष्कृत्यै स्वाहा ।
दौराङ्गै स्वाहा दैवीभ्यस्तनूभ्यः स्वाहा । कृष्णै स्वाहा
समृद्धै स्वाहा ॥ अयाश्वाग्ने इस्यनभिशस्तिश्च सत्य-
मित्तमया असि । अयसा मनसा इतो इयसा हव्य-
मूहिषे इया नो धेहि भेषजम् ॥ यदस्मिन्यज्ञे इन्तरगाम
मन्त्रतः कर्मतो वा । अनयाहुत्या तच्छमयामि सर्व
तृप्यन्तु देवा आवृष्टनां इतेन । २ ।

इत्येकादशी कण्डिका ।

आज्ञातमनाज्ञातममतं च मतं च यत् । जातवेदः
संधेहि त्वं हि वेत्य यथातयम् ॥ यदकर्म यन्नाकर्म
यदत्यरेचि यन्नात्यरेचि । अग्निष्ठत्विष्टक्षद्वान्सर्वं
स्विष्टं सुहुतं करोतु ॥ यदस्य कर्मणो इत्यरीरिचं यदा
न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्ठत्विष्टक्षद्वान्सर्वं स्विष्टं सु-
हुतं करोतु ॥ यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं
क्षधि । मधवच्छग्निधि तव तन्न ऊतये वि द्विषेषा वि मृष्टेषा
जहि ॥ स्वस्तिदा विशस्यतिर्षचहा विमृष्टेषा वशी ।

दृष्टेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयंकरः ॥ आभि-
र्गीर्भिर्यदतो न जनमाप्यायय हरिवो वर्धमानः ।
यदा स्तोत्रभ्यो महि गोचा रुजासि भूयिष्ठभाजो अध-
ते स्याम ॥ अनाज्ञातं यदाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथु ।
अग्ने तदस्य कल्पय त्वं हि वेत्य यथातथम् ॥ पुरुष-
संमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्ने तदस्य कल्पय
त्वं हि वेत्य यथातथम् ॥ यत्याकचा मनसा दीनदक्षा न
यज्ञस्य मन्वते मर्तासः । अग्निष्ठोता क्रतुविद्विजान-
न्यजिष्ठो देवाँ कृतुशो यजाति ॥ यद्विद्वांसो यद्विद्वांसो
मुग्धः कुर्वन्यृत्विजः । अग्निर्मा तस्मादेनसः अङ्गा देवी
च मुच्चताम् । १ ।

इति द्वादशी कण्डिका ।

अयाऽग्निर्जातवेदा अन्तरः पूर्वे अस्मन्निषद्य । स-
न्वन्सनिं सुविमुचा विमुच्च धेह्यस्मासु द्रविणं जात-
वेदो यच्च भद्रम् ॥ ये ते शतं वस्तु ये सहस्रं यज्ञियाः
पाशा वितता पुरुचा । तेभ्यो न इन्द्रः सवितेात विष्णु-
र्विश्वे देवा मुच्चन्तु मरुतः स्वस्त्या ॥ यो भूतानामुद्गुध्य-
स्वाग्र उदुत्तममिति व्याहृतिभिर्विहृताभिः समस्ता-
भिश्च हुत्वा । १ ।

अत्रोद्भवाम् इति सांहित्येव गृह्णते नामिहोत्रे वक्ष्यमाणा आदि-
प्रदिष्टत्वात् ॥

पूर्ववद्वामाप्याय्य देवा गातुविद इत्यन्तर्वेद्यूर्ध्व-
स्तिष्ठन्धुवया समिष्टयजुर्जुहेति । २ ।

अत्रापूर्वाप्यायनविधानादेवाप्राप्तो मन्त्र इति क्ला पूर्ववदिति
मन्त्रातिदेशः । मन्त्रान्त एव होमो न पूर्वयोः स्वाहाकारयोः
समिष्टयजुरित्येकवचनात् पश्चावनेन सहान्ये च द्वे उक्ता त्रीणि
समिष्टयजूषि जुहोतीति वचनाच्च ॥

मध्यमे स्वाहाकारे बर्हिरनुप्रहरति । ३ ।

मन्त्रान्ते पारिभाषिकस्वाहाकारापेक्ष्या द्वितीयस्थात्र मध्यमत्व-
मभिप्रेतम् । अत एव च लिङ्गादवगच्छामो मन्त्रान्तगत एव
स्वाहाकारः प्रदानार्थो न मध्यगत इति । आदिगतस्यापि क्वचित्प्र-
दानार्थत्वं परिवर्षे दर्शयिष्यामः ॥ मध्यमे स्वाहाकार इति कोऽर्थः ।
वाचि स्वाहेत्यस्मिन्नित्यर्थः । तेन पश्चुसेवयोः समिष्टयजुर्विद्वद्वावपि
तस्मिन्नेव बर्हिःप्रहारः । प्राकृतस्यैव मध्यमस्य तत्रापि विद्यमानत्वा-
इर्हिः सर्वमनुप्रहरति ॥ बर्हिसुष्टिं वेति तु सत्याषाढभारद्वाजौ ॥

यदि यजमानः प्रवसेत्रजापतेर्विभान्नाम लोक इति
ध्रुवायां यजमानभागमवधाय समिष्टयजुषा सह जुहु-
यात् । ४ ।

दधामीति लिङ्गादवधाने मन्त्रः ॥

अभिस्तुणीहि परिधेहि वेदिं जामिं मा हिंसीरमुया
शयाना । हेतुषदना हरिताः सुवर्णा निष्का इमे
यजमानस्य ब्रह्म इति हेतुषदनैर्वेदिमभिस्तीर्य को वे
ज्योक्षीत्स वो विमुच्चत्वित्यन्तर्वेदि प्रणीता आसाद्य
विमुच्चति । ५ ।

प्रणीतानां विमोचने मन्त्रसंज्ञिङ्गत्वात् । कर्माङ्गलनिवर्तनार्थतया
मन्त्रोच्चारणमेव विमोक्षः ॥

यं देवा मनुष्येषूपवेषमधारयन् । ये अस्मदपचेतस-
स्तानसम्भयमिहा कुरु ॥ उपवेषोपविडिठ नः प्रजां
पुष्टिमयो धनम् । द्विपदो नश्चतुष्पदो ध्रुवाननपगान्कु-
र्विति पुरस्तात्रत्यच्चमुत्कर उपवेषं स्थविमत उपगू-
हति । ६ ।

स्थविमतः स्थूलमूलप्रदेशादारभ्योत्कररपांसुषु पुरस्ताङ्गागेन प्रत्यगुप-
गूहति ॥

इति चयोदशी कण्ठिका ।

यद्यभिचरेद्योपवेषे शुक् सामुमृच्छतु यं द्विष्म इत्य-
आस्मै नामगृह्ण्य प्रहरति । १ ।

यद्यभिचरितुमिच्छेदथास्मै नामगृह्ण्य अस्याभिचर्यमाणस्य नाम
योपवेषे शुक् सा देवदत्तमृच्छलिति गृहौलोत्कर एव प्रहरति

वज्ज्वन्तद्विंशार्थतयाक्षिपतीत्यर्थः । अथवा अस्मै एनसुहित्य तस्यैव
नाम गृहीत्वा प्रहरतीत्यर्थः ॥

निरमुं नुद आकसः सपलो यः पृतन्यति । निर्बा-
धेन हविषेन्द्र एणं पराशरीत् ॥ इहि तिसः परावत
इहि पञ्च जनां अति । इहि तिसो ऽति रोचना
यावत्सूर्यो असद्विषि ॥ परमां त्वा परावतमिन्द्रो नयतु
हृच्छा यतो न पुनरायसि शश्वतीभ्यः समाभ्य इति
हतो ऽसाववधिष्मासुमित्येताभिः पञ्चभिर्निरस्येन्निख-
नेदा । २ ।

यजुष्टे ऽप्यन्ययोर्कृष्णबाङ्ग्ल्यादेताभिरिति स्त्रौलिङ्गनिर्देशः । तत्र च
क्षम्यजुर्विवेचनार्थः प्रथम इतिकरणः । शत्रुनामग्रहणार्थो मन्त्रेष्वदः-
शब्दः । निरस्येन्निर्णुदेदुत्करे । निखनेन्निहन्याच्चकुवत् ॥

अवस्थैः परापत शरो ब्रह्मसंशितः । गच्छामिचा-
न्प्रविश मैषां कंचनोच्छिष इति वा । ३ ।

अनन्तरविधावेवायं मन्त्रविकल्पः ॥

यानि घर्मे कपालानीति चतुष्पद्यर्चा कपालानि
विमुच्य संख्यायोदासयति । ४ ।

चतुष्पद्यर्चेति ब्राह्मणानुकरणम् । अत्रापि विमोक्षः पूर्ववत् । संख्या-
वचनमप्रमादार्थं यद्येकं कपालं नश्येदिति प्रणाशे प्रत्यवायप्राय-
श्चित्तयोः श्रवणात् ॥

संतिष्ठेते दर्शपूर्णमासौ । ५ ।

एवमन्नावाध्वर्यवेण संतिष्ठेते याजमानशेषसु वक्ष्यते ॥ सन्ति हेडा-
सूक्तवाकशंयुवाका नाम हेडनिगदसंयुक्तास्त्वयः कर्मविशेषास्त्रेष्विडा
तावद्वयभेदेनोभयोरप्याहवनीयगार्हपत्ययोर्नियता हविरिडाहवनीये
आज्ञेडा गार्हपत्य इति । तथा सूक्तवाकशंयुवाकावपि सूत्रान्तर-
कारैनियमविकल्पाभ्यासुभयचेष्येते । सूत्रकारसु तावन्यतरत्वैवेच्छन्
हविरिडानन्तरमाहवनीये पूर्वमभिहितवानिदानौं लाज्ञेडानन्तरं
गार्हपत्ये स्थातां नाहवनीय इत्याह ॥

शंखन्तं वाहवनीये संस्थापयेदाज्ञेडान्तं गार्हपत्ये ।
इडान्तं वाहवनीये शंखन्तं गार्हपत्ये । ६ ।

तत्र तावद्वाभ्यां वाशद्वाभ्यां द्वावेव कल्पौ विकल्पेते न चलारः ।
आहवनीयगार्हपत्यशब्दाभ्यां च गार्हपत्यात्पूर्वापरदेशौ लक्ष्येते
अनग्निसंयोगिलादिडायाः यदि शंखन्तं पश्चात्यादिति लिङ्गाच्च ।
तदयमर्थः । यत्पूर्वदेशसंयुक्तमिडादि कर्म तद्यथाप्रसिद्धमेव शंयु-
वाकान्तं कुर्यादपरदेशसंयुक्तमप्याज्ञेडान्तमिति प्रथमः कल्पः । स च
पूर्वोक्त एव कल्प उत्तरविकल्पार्थमनूदितो वेदितव्यः यथा चैत्रो
भोजनीय इत्युक्ता चैत्रो वा भोज्यतां मैत्रो वेति । द्वितीयः कल्प-
स्त्रिडान्तमेव संस्थापयेत्पूर्वदेशे न तु सूक्तवाकशंयुवाकौ तत्र भवतः
तौ लपरदेशे भवत इति । यदा लपरदेशे भवतस्तदैवं प्रयोग इत्याह ॥

यदि शंखन्तं पश्चात्यादेदान्तृणमपादाय जुह्वामय-
मञ्ज्यात्सुवे मध्यमुपभृति वाज्यस्यात्यां मूलम् । तस्य
प्रस्तरवत्कल्पः सूक्तवाकाद्या शंयुवाकात् । ७ ।

यदि शंयुवाकान्तं कर्म पश्चाद्देशे स्वात्तदाज्ञेडानन्तं प्रस्तुरस्याने
वेदहण्मङ्गा नद्ददेव प्रहरति । तत्र सूक्तवाकाद्यविज्ञतमा शंयुवा-
कादित्यर्थः ॥ प्रस्तुरप्रहारस्तु निवर्तते प्रत्याम्बानात् । परिधिप्रहारस्तु
भवत्येव स्खकाले प्राप्तलादप्रत्याम्बातलाच्च । न चैषां गार्हपत्ये प्रहारः
शंयुवाकानङ्गत्वादाहवनीयमंयोगिलाच्च । तथान्येषामपि तदेशसंयो-
गिनां तत्रतत्र यथाकालं प्रयोगो ऽवगन्त्यः ॥ केचित्तु संस्थापनश-
ब्दौचित्यादृशपूर्णमासयोरेवेमौ खण्डसंस्थाविकल्पौ व्याच्चते तत्रतत्र
यत्तन्तं तच्छंयुवाकाद्यन्तमेव संस्थापयेदिति । तत्र गुणागुणयोः स्थापने
प्रमाणं सूचविद इत्यलं निर्बन्धेन ॥ सन्तीह दर्शपूर्णमासयोरधिका-
रवाक्यानि स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत सर्वभ्यः कामेभ्यो
दर्शपूर्णमासौ यावज्जीवं दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यादीनि । तानो-
दानीं व्याच्छे ॥

स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासौ । ८ ।

कुर्यादिति शेषः । नित्यौ दर्शपूर्णमासावफलार्थिनायनुष्टेयाविति
स्थास्यति । तथायेतौ स्वर्गं कामयमानस्य तमपि साधयत इत्यर्थः ॥

एककामः सर्वकामो वा । ९ ।

एककाम इत्यन्तरोक्तस्यैव स्वर्गकामस्योत्तरविकल्पार्थोऽनुवादः ।
स्वर्गकामश्रुतेश्च स्वर्गकामो वा तौ कुर्यात्सर्वेभ्यः कामेभ्य इति श्रुतेः
सर्वकामो वेत्यर्थः । यदा तु सर्वकामस्तदा

युगपत्कामयेताहारपृथक्के वा । १० ।

दर्शपूर्णमासयोरारम्भदशायामेव सर्वप्रयोगार्थं सर्वान्कामान्युगपत्काम-
येत आहारआहारे वा पृथगकैकमित्यर्थः ॥

ताभ्यां यावज्जीवं यजेत् । ११ ।

आधानप्रभृति यावन्तं कालं जीवति तावद्यजेत न कदाचिद्दिक्षि-
न्द्यात् । यदि विक्षिन्द्यात्वत्यवेयादित्यर्थः । प्रवजितस्य तु दीचित-
वत्प्रतिषेधादेव निवृत्तिरन्गिलवचनसामर्थ्याच्च ॥

चिंशतं वा वर्षाणि । १२ ।

चिंशतसेव वर्षाणि यजेत ततो विरमेत् ॥

जीणीं वा विरमेत् । १३ ।

यावज्जरसाभिभूतो ऽस्मर्थः कर्मणि स्यात्तावदिष्टा विरमेत्तदिरमा-
देव निवृत्तिस्तदिकाराणाम् । न तु विरमेदग्निहोत्रादिति यथोक्तं
कात्यायनेन अग्निहोत्रसेव जुड्यादिति ॥

द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत यः कामयेतर्भु-
यामित्युक्ताहैकामेव यजेतेति । १४ ।

अथानयोः कर्मणोर्च्छद्विकामप्रयोगे विशेषः प्रदर्श्यते । यः कामये-
तर्भुयामिति पौर्णमासीममावास्यां च खेस्वे काले द्वेद्वे यजेत ।
किमुक्तं भवति । एकस्तिव्रेव पर्वणि पौर्णमासीमभ्यस्येत् पञ्चदशासेकां
प्रतिपदीतराम् । तथा खकाले ऽमावास्यामित्यर्थः ॥ तत्र प्रथमेति-
शब्दानन्तरमिति तत्रोपात्तं द्रष्टव्यम् ॥ इत्युक्ताह एवमभ्यासमुक्ता

पुनर्ब्राह्मणमाह एकामेव यजेतेति । उभयोमध्येकामनभ्यस्तामेव यजेत
न तु द्वेदे इत्यर्थः । वैकल्पिकोऽभ्यास इत्युक्तं भवति ॥

इति चतुर्दशी कण्ठिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

अथोन्नरेण पटलेन दर्शपूर्णमासयोर्निव्यान्काम्यांश्चानुनिवायान् गुण-
विकारांश्चापदिशति ॥

संस्थाप्य पौर्णमासीमिन्द्राय वैमृधाय पुरोडाशमे-
कादशकपालमनुनिर्वपति । १ ।

पौर्णमासीमनुनिर्वपतीति वचनात् । समुदायाङ्गं वैमृधः तेन पौर्ण-
मासविकारेषु न भवति । आमावास्यं लस्य तन्त्रमैन्द्राग्रविकारत्वात् ॥

समानतन्त्रमेके समामनन्ति । २ ।

गतः ॥

तस्य याथाकामी प्रक्रमे । प्रक्रमात्तु नियम्यते । ३ ।

तस्य वैमृधस्य प्रक्रमे याथाकाम्यं दर्शपूर्णमासारभद्रशायामेवारभ्यते न
वा । अयं तु विशेषः प्रक्रमान्नियम्यते इति । किमुक्तं भवति ।
यद्यारभ्यते न कदाचित्यज्यते यदि नारभ्यते न कदाचिद्गृह्णते इत्यर्थः ॥
तथा च वैमृधं प्रकृत्याह कात्यायनः तं यदा निर्वपेन तत ऊर्ध्वं
विरमेदिति । भारद्वाजश्चाह नित्यवदेके समामनन्ति काम्यवदेके
इति ॥

सप्तदशसामिधेनीको यथा श्रद्धदक्षिणः । ४ ।

वैमृधं इति शेषः । समानतन्त्रे ऽपि केचिद्विज्ञानाचाः समुच्चयमिच्छन्ति ॥

शर्धवत्यौ संयाज्ये । अग्ने शर्ध महते सौभगाय तव
द्युम्नान्युत्तमानि सन्तु । सं जास्पत्यं सुयममाङ्गुष्ठं शत्रू-
यतामभितिष्ठा महांसि ॥ वातेपधूतं इषिरेव वशं अनु-
वृषु यदन्ना वेविषद्वितिष्ठसे । आ ते यतन्ते रथ्यो यथा
पृथक् शर्धांस्यग्ने अजराणि धक्ष्यस्ते इति । ५ ।

संयाज्ये इति सौविष्टक्त्योर्याज्यानुवाकयोः समाख्या ॥

अग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौर्णमास्यामनुनिर्वप-
त्यादित्यं घृते चरुं सारस्वतं चरुममावास्यायां पौर्णं
चैन्द्रमेकादशकपालममावास्यायां पौर्णमास्यां च भ्रातृ-
व्यवतेऽभिचरते वा । ६ ।

भ्रातृव्यादात्मानं रिरक्षितस्तं जिधांसते वा दे इमे इष्टै इयोः
पर्वणोरनुनिर्वपति । तत्र पौर्णमास्यां संख्याय वैमृधं अग्नीषोमीया-
दित्यौ निर्वाप्तौ सारस्वतपौष्णावमावास्यायाम् । ऐन्द्रस्त्रभयत्र ।
तत्तीयस्तेषु च पौर्णाः पिष्टैश्चरः तस्मात्यूषा प्रपिष्टभाग इत्यविशेषेण
अवणात् पिष्टानां पौर्णां अपयतीति प्रदर्शनाच्च ॥

इन्द्राय चाचे चरुं द्वितीयं वैमृधस्य कुर्याद्यो मृत्यो-
र्ज्यान्या वा विभीयात् । मुष्करो दक्षिणा । ७ ।

द्वितीयं वैमृधस्येति वैमृधेन समानतत्त्वमित्यर्थः । वैमृधः पौर्णमा-
ससमानतत्त्वे ऽपि सद्वितीयो निरूप्यते । ज्यानिः व्याधिपौडा ।
मुष्को ऽण्डः तद्वान्वल्लीवर्द्धा मुष्करः सेचनसमर्थ इति यावत् ॥

**इन्द्रायेन्द्रियावते पुरोडाशमेकादशकपालमनुनिर्व-
पेत्प्रजाकामः पशुकामः सजातकामः । ८ ।**

सजाताः सग्रामाः तत्कामस्तैः सह वस्तुकामः ग्रामकाम इति
यावत् ॥

एतं वानुनिर्वाप्यं कुर्वीत । ९ ।

एतमैन्द्रियावतमेव वा वैमृधस्य स्थाने नित्यमनुनिर्वाप्यं कुर्वीत ॥

इतरौ वा । १० ।

अनन्तरोक्तौ वा वैमृधत्रात्रौ सहितावित्यर्थः ॥

यमभीव संशयीत । ११ ।

इति पञ्चदशी कण्ठिका ।

स इन्द्राय वैमृधायानुनिर्वपेत् । १ ।

यं प्रति रोगाभिभवाद्विनिमित्तादिना वा संशयीत इव लोकः जीवे-
दयं न वेति सद्वितीयं वैमृधं निर्वपेत् ॥

यो नेव घोषेन्नेव शृणुयात्स इन्द्रायांहोमुचे । २ ।

पुरोडाशमेकादशकपालमनुनिर्वपेदिति प्राक्षतेनान्वयः । यो नेव घोषेत्
यो रोगवशान् घोषेदिव न व्यक्तं भाषितुं च मेत न च गृण्यादि-
वाव्यक्तं गृण्यादित्यर्थः ॥

यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स इन्द्राय वृचतुरे । ३ ।

पूर्ववदेवान्वयः ॥

अथ यं न कुतश्चनातपेत्स इन्द्रायैव । ४ ।

यं रोगोपहतकायेन्द्रियं कुतश्चिदपि प्रकारादुष्णं वस्तु नातपेत् स
इन्द्राय निरूपपदाय निर्वपेदित्यर्थः ॥

यो भ्रातृव्यवान्स्यात्स पौर्णमासं संखायैतामिष्ट-
मनुनिर्वपेदाग्नावैष्णवमेकादशकपालं सरस्वत्यै चरुं सर-
स्वते चरुम् । ५ ।

पौर्णमासं संखायेति ब्राह्मणानुकरणार्थम् । प्रकान्तवैस्तुधस्य तु तद-
नुभाविन्यवेष्यते ॥

पौर्णमासीमेव यजेत भ्रातृव्यवानामावास्याम् । ६ ।

किं तर्हि कृत्यममावास्यायाम् । न किंचिदन्त्यत्पिण्डपितृयज्ञादि-
त्याह ॥

पितृयज्ञमेवामावास्यायां कुरुते । ७ ।

नन्वमावास्या निषेधादेव निर्वर्तिष्यते पितृयज्ञशानङ्गलात्मवर्तिष्यते ।
किमर्थो ऽयमारभः । सत्यं पौर्णमास्या एवामावास्यायामपि प्रदृत्ति-

मंदेहनिरासार्थमिति ब्रूयात् । कः प्रसङ्गः । अस्ति प्रसङ्गः पौर्णमा-
सीमेव यजेतेति ब्राह्मणार्थस्य विशयित्वात् । तथा च बौधायनः ।
उभयत्र पौर्णमासहविर्भिर्यजेतेति बौधायन इति ॥

संक्रामेसंक्रामे वज्रं भाटव्याय प्रहरतीति विज्ञा-
यते । ८ ।

संक्रामो ऽतिक्रमः । दर्शकातिक्रमेऽतिक्रमे वज्रं शत्रवे प्रहरति स
एवातिक्रमो वज्रीभूला तं हन्तीत्यर्थः ॥

व्यवरार्थममावास्यां संक्रामति । ६ ।

अवरान्दर्शानतिक्रामत एव कामावाप्निर्वागित्यर्थः ॥ अथ दर्शपूर्ण-
मासयोर्गुणविकारानुपदिशति ॥

अग्नीषोमीयानि प्रधानानि स्युरमावास्यायां पौर्ण-
मास्यां च भाटव्यवतोऽभिचरतो वा । १० ।

यानि प्रधानानि दर्शपूर्णमासयोर्हवैषिति तान्यग्नीषोमीयानि स्युरग्नी-
षोमदेवताक्लेन गुणेन विकृतानि स्युः । तस्यतस्य धर्मेषु ये देवता-
निगमास्तेषु तदेवतापनयेनाग्नीषोमोपलक्षणं स्यादिति यावत् यथाग्ने-
यस्याग्नीषोमाभ्यां जुष्टं निर्वपामि अग्नीषोमाभ्यां जुष्टमभिघारयामि
अग्नीषोमयोरहं देवयज्ययान्नादो भूयासमित्यादि । एवमेव सांनाये
आयायध्वमन्त्रिया अग्नीषोमाभ्यां देवभागमित्यादि द्रष्टव्यम् । याज्या-
नुवाक्ये लग्नीषोमीये एव देवतानुसारित्वात् तन्देण चामावास्यायां
प्रदानविभवात् तस्य प्रातर्दीहेन समवदायेति लिङ्गाच्च ॥ समुच्चय-

ख्वाशिषां द्रष्टव्यभेदात् । पृथक् प्रचार एव पौर्णमासां नानाधर्मेणो-
पांशुयाजेन व्यावायात् ॥

**साकंप्रस्थायीयेन यजेत् पशुकाम इत्यमावास्या वि-
क्रियते । ११ ।**

साकंप्रस्थायीयेन यजेत् पशुकाम इति ब्राह्मणे । साकंप्रस्थायीयो
नामामावास्याया गुणविकारमात्रं न तु मन्ज्ञया कर्मान्तरं न चोभ-
योर्विकार इत्यर्थः । यत्राध्वर्युः साकं बज्जर्भिर्दैहैः प्रस्थाय यजति स
साकंप्रस्थायीयः तत्र च गुणफलं पश्वस्तेन नित्यफलस्थाविरोधः ॥

द्वौ सायं दोहावेवं प्रातः । १२ ।

यथोक्तेन दोहविधिना दोहयोदर्योरभ्यासः कार्यः । तत्र सर्वेष्वपि
दोहधर्मेषु विभवतां तत्त्वमविभूनां चाष्टत्तिर्यथायथमनुसंधातव्ये ॥

**सायं सायंदोहाभ्यां प्रचरन्ति प्रातः प्रातर्दोहा-
भ्याम् । १३ ।**

सायं पूर्वद्यू रात्रौ सायंदोहाभ्यां प्रचरन्ति प्रातरपरेद्युर्यथाकालं
प्रातर्दोहाभ्यामित्येकीयः पक्षः । पक्षान्तरमात् ॥

सर्वैर्वा प्रातः । १४ ।

पूर्वस्मिन्पक्षे कतिपथप्रधानप्रतिकर्षेण नानाकाललाप्रधानाना तत्त्वस्त्र
प्रतिकर्षात्कर्षाभ्यामावृत्यादिबज्जन्यायविप्रतिषेधान्तमुपेत्यायमेव पक्षः
सुचक्तताङ्गीकृत इति ज्ञायते तत्रैव प्रयोगविधानात् ॥

**पाचसंसादनकाले चत्वार्यैदुम्बराणि पाचाणि प्र-
युनक्ति । १५ ।**

चत्वारि हेमार्थानि पाचाणि जुङ्गा सहैकौकृत्य प्रयुनक्ति प्रागुक्त-
न्यायात् ॥

तेषां जुङ्गवत्कल्पः । १६ ।

तेषां संमार्जनादिसंस्कारो जुङ्गवत्कार्यः । तत्र वाचं प्राणमिति
मन्त्रो वाजि ला सप्तवसाहमित्यूद्घाते गुणविळतिलात् ॥

**आज्यभागाभ्यां प्रचर्याग्नेयेन च पुरोडाशेनाग्नीधे
सुचौ प्रदाय सह कुम्भोभिरभिक्रामन्नाहेन्द्रायानु-
ब्रूद्घाश्रावयेन्द्रं यजेति संप्रैषौ । १७ ।**

आश्रावणवद्दिस्यार्थमाज्यभागवचनम् । सायंदोह्योः सायंप्रचार-
पक्षार्थमिति केचित् । तदयुक्तं कुम्भोभिरिति बङ्गवचनेन विरोधात्
आग्नेयेन च पुरोडाशेनेति समुच्चयवचनविरोधाच्च । आग्नेयप्रचारा-
नुवादस्त्रैव विशेषविवक्षया वेदितव्यः यथाग्नेयेन प्रचर्यानन्तरमग्नीधे
सुचौ दत्ता कुम्भोरादाय दक्षिणातिक्रामन्पुरोऽनुवाक्यां संप्रेष्यतीति ।
इत्यग्नहणं महेन्द्रस्याग्नेयुपलक्षणं प्राक्षतदेवतानुवादलात् ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

**यावत्यः कुम्भस्तावन्तो ब्राह्मणा दक्षिणतउपवीतिन
उपेत्याय कुम्भीभ्यः पाचाणि पूर्वित्वा तैरध्वर्युं
जुहृतमनु जुहृति । १ ।**

यावत्यः कुम्भ इति विशेषणमसमासार्थं ब्राह्मणानां ते चत्विंश्चा
उभिप्रेताः अधिकारात् अध्वर्युं जुहृतमिति लिङ्गाच्च ॥ दक्षिणत-
उपवीतिन इति यज्ञोपवीतिन इत्यर्थः यथा दक्षिणत उपवीतोप-
विश्व अजिनं वासा वा दक्षिणत उपवीतेयादौ । अथ वोपवीतिनो
दक्षिणत उपेत्याय न ल्परेणाह्वनीयमतिक्रम्येत्यर्थः ॥ उपवीत-
बचनमुत्तरीयनियमार्थं मा भूतस्तुतविकल्पोऽपि वा सूचनेवोपवीतार्थं
इति । कर्मार्थं वा द्वितीयमुपवीतं विधीयते । तथा कर्मार्थं
यज्ञोपवीतविधिं प्रकृत्य बौधायनः अजिनं वासः सूचं वा द्वितीयं
यस्य यद्वति तेन स उपव्ययत इति ॥

स्विष्टदद्वक्षात्त न विद्यन्ते । २ ।

दोहानामिति श्रेष्ठः । तेन दोहाः सर्वज्ञता इत्युक्तं भवति ॥

समानमत ऊर्ध्वम् । संतिष्ठते साकंप्रस्थायीयः । ३ ।
गतौ ॥

दाक्षायण्यज्ञेन सुवर्गकामः । ४ ।

यजेतेति श्रेष्ठः ॥ दाक्षायणेन दृष्टे यज्ञो दाक्षायण्यज्ञः । कर्म-
धारय इति केचित् । तत्र श्रोभते दाक्षायणलनान्नो विशेषणस्या-
प्रसिद्धेः यज्ञो दाक्षायणस्येति मानववचनात् सार्वसेनियज्ञो वसिष्ठ-

यज्ञः शैनकथज्ञ इत्यादिभिर्वृहष्टायोगाच्च ॥ सोऽपि दर्शपूर्णमास-
योरेव गुणविकारः । कर्मान्तरमित्येके । तथा चाह कात्यायनः
नामफलगुणयोगात्कर्मान्तरं गुणविधानं वा संनिधिसंपद्वचनाभ्या-
मिति ॥

द्वे पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये यजेत् । ५ ।

व्याख्यातो इथद्विकामप्रयोगे ॥

आग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोभीय एकादशकपालः
पूर्वस्यां पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्युत्तर-
स्याम् । आग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्राग्न एकादशकपालः
पूर्वस्याममावास्यायामाग्नेयोऽष्टाकपालो मैत्रावरुण्या-
मिक्षा द्वितीयोत्तरस्याम् । ६ ।

अत्र पुनर्विधानादसेमयाजिनोऽपि ब्राह्मणस्याग्नीषोभीयः पुरो-
डाशो भवति सनयतोऽप्यैन्द्राग्नः सांनायं च । नित्यमैन्द्रं च तत्स-
र्वेषाम् । तथा शृणु चोपांशुयाजश्च न भवतः सर्वहविषां पुन-
रनुक्रमणात् । आमिक्षामाग्यणे व्याख्यास्यति ॥

व्याघ्रकाम इत्युक्तम् । ७ ।

व्याघ्रकाम एतेन यज्ञेन यजेतेत्यादि ब्राह्मणे यदुक्तमान्तादनुवाकस्य
तदप्यनुसंधातयमित्यर्थः । तत्र व्याघ्रकामः समानेभ्य आत्मनो
व्याघ्रत्तिमौप्युः ॥ चुरपविरसिधारा । ताजक् सद्यः । पत्पूलनमश्चा-
दिभिर्विना इस्ताभिमर्दनेन शोधनम् ॥

कृत्वे वा जायामुपेयात् । ८ ।

यदुकं ब्राह्मणे न स्त्रियमुपेयादिति तत्र कृतावुपेयादा । महिषी-
मित्यर्थः ॥ अत्र दर्शपूर्णमासत्रतवत्कर्मकालान्येतानि ब्रतानीत्युक्ता
पुनराह भारद्वाजः तेन मन्यामहे उन्नरात्कालब्रतानि यथा
चातुर्मास्येविति ॥

**सो इयं दर्शपूर्णमासयोः प्रक्रमे विकल्पो इनेन दर्श-
पूर्णमासाभ्यां वा यजेत् । ९ ।**

अथमपि यज्ञो वैमृधवद्वक्तम् एव दर्शपूर्णमासाभ्यां विकल्पते ।
आदित एव प्रकाश्यानेन यजेत ताभ्यां वा । न तु प्रकाश्यस्य त्यागो
प्रकाश्यस्य वा यहणमिति ॥

तेन पञ्चदश वर्षाणीष्ठा विरमेद्यजेत वा । १० ।

पञ्चदशवर्षतास्य दर्शपूर्णमासयोस्त्रिंशदर्षतया संभिता वेदितव्या
प्रयोगतो दैगुण्यात् । यजेत वा यावज्जीवमिति श्रेष्ठः ॥

संतिष्ठते दाक्षायण्यज्ञः । ११ ।

गतः ॥

**एतेनैडादधः सार्वसेनियज्ञो वसिष्ठयज्ञः शौनक-
यज्ञश्च व्याख्याताः । १२ ।**

इडादधेन दृष्ट ऐडादधः । एवमुच्चरे ऽपि द्रष्टव्यासो च दाक्षायण-

यज्ञेन व्याख्याताः तत्समानप्रयोगास्तस्मानफलाश्चेत्यर्थः । नामधेय-
प्रयोजनमैडादधीयं हविरिद्भेषां मयीत्यादि द्रष्टव्यम् ॥

इति सप्तदशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

ब्रह्मिष्ठो ब्रह्मा दर्शपूर्णमासयोः । १ ।

दार्शपौर्णमासिकमिदानौं ब्रह्मालमुपदिश्यते । यो ब्रह्मिष्ठो ब्राह्मण-
गुणेन प्रकृष्टः स ब्रह्मा भवति ॥

तं वृणीते भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्र-
ह्माणं त्वा वृणीमह इति । २ ।

यजमान इति शेषः तथा याजमाने ऽनुवादात् । यथा चैतदेवं तथा
तत्रैव वक्ष्यते ॥

वृतो जपति । ३ ।

यदैवं वृतस्तदोन्नरं मन्त्रं जपतीत्यर्थः । वृत इति वचनात्प्रायणीयादौ
निर्वर्तते ॥

अहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य पति-
देवेन सविचा प्रसूत आर्विज्यं करिष्यामि देव सवि-
तरेन्न त्वा वृणते वृहस्पतिं दैव्यं ब्रह्माणं तदहं मनसे

प्रब्रवीमि मनो गायचिये गायची चिषुभे चिषुभगत्यै
जगत्यनुषुभे ऽनुषुप्पड़क्त्यै पक्किः प्रजापतये प्रजापति-
र्विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वे देवा वृहस्पतये वृहस्पतिर्ब्रह्मणे
ब्रह्म भूर्भुवः सुवर्द्धस्पतिर्देवानां ब्रह्माहं मनुष्याणां
वृहस्पते यज्ञं गोपायेत्युक्तापरेणाहवनीयं दक्षिणाति-
क्रम्य निरस्तः पराग्वसुः सह पाप्ननेति ब्रह्मसदनात् तृणं
निरस्येदमहमर्वाग्वसेः सदने सीदामि प्रसूतो देवेन
सविचा वृहस्पतेः सदने सीदामि तद्ग्रये प्रब्रवीमि
तद्वायवे तत्सूर्याय तत्पृथिव्या इत्युपविशति । ४ ।

उत्तरतो वेदेस्तिष्ठन्ते तं जपमुक्ता ततो दक्षिणातिक्रम्योपविशति ॥

आहवनीयमभ्याद्यत्यास्ते । ५ ।

उपविशन्नाद्याहवनीयाभिमुख आस्ते ॥

कर्मणिकर्मणि वाचं यच्छति । ६ ।

कर्मणिकर्मणि सर्वेष्वेव कर्मसु ॥

मन्त्रवत्सु वा कर्मसु । याथाकामी तृष्णीकेषु । ७ ।

अथवा मन्त्रवत्स्वेव कर्मसु वाग्मननियमस्त्रृष्णीकेषु लनियम
इत्यर्थः ॥

यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्णवीमृचं व्याहतीश्च जपित्वा
वाचं यच्छेत् । ८ ।

प्रमादे प्रायश्चित्तमेतत् ॥

ब्रह्मान्पः प्रणेष्यामीत्युच्यमाने । ६ ।

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

प्रणय यज्ञं देवता वर्धय त्वं नाकस्य पृष्ठे यजमाने
अस्तु । सप्तर्णिणां सुकृतां यत्र लोकस्त्वचेमं यज्ञं यज-
मानं च धेद्यों प्रणयेति प्रसौति । १ ।

उच्यमान इत्यत्र न वर्तमानकालो विवक्षितः आमन्त्रणमध्ये
उनुज्ञानुपपत्तेः । प्रसौति अनुज्ञानाति । उपांशुजपमुक्तोच्चैः प्रसवः
स च प्रणवादिः यज्ञेषु चैतदादयः प्रसवा इति वचनात् ओमिति
ब्रह्मा प्रसौतीति श्रुतेष्व ॥

सर्वेषामन्त्रणेष्वेवं प्रसवस्तेन कर्मणा यस्मिन्नामन्त्र-
यते । २ ।

यत्रयत्र कर्मणेनमध्यर्युरामन्त्रयते ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीत्यादिभिर्निर्गदै-
स्त्राचत्त्रामन्त्रितेनैव तेनतेनामन्त्रणविषयेण प्रोक्षणादिना कर्मणा
विशिष्टः प्रसवः कार्यः यथा ओं प्रोक्ष ओं परिगृह्णेत्यादि ॥

ग्रेष्म यज्ञमिति हविष इध्याबहिर्षष्म प्रेष्मे । वृह-
स्पते परिगृह्णाण वेदिं स्वगा वो देवाः सदनानि सन्तु ।
तस्यां बहिः प्रथतां साध्वन्तरहिंसा नः पृथिवी देव्य-
स्त्वित्युरस्मिन्परिग्राहे । प्रजापते उन्नबूहि यज्ञमिति

सामिधेनीरनुवक्ष्यन्तम् । वाचस्पते वाचमाश्रावयैता-
माश्रावय यज्ञं देवेषु मां मनुष्येष्विति प्रवरे । ३ ।

एतेषु कर्मखामन्त्वित एतान्मन्त्वाज्ञपिला प्रसौति ॥ सामिधेनीरनु-
वक्ष्यन्तमिति हेतारमिति शेषः । स यत्र ब्रूयाद्रुद्धान्सामिधेनीरनु-
वक्ष्यामीति तदा प्रजापते उनुब्रूहीति प्रसौति ॥

देवता वर्धय त्वमिति सर्वत्रानुषजति । ४ ।

गतः ॥

मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष इति प्राशिच्चमवदीयमाणं
प्रेक्षते । ५ ।

प्रेक्षणे सङ्कदेव मन्त्रो हविर्गणे उप्यकरणत्वादव्यवाच्च यथा पशुगणे
मनोता ॥

कृतस्य पथा पर्यहीति परिह्रियमाणं सूर्यस्य त्वा
चक्षुषा प्रतिपश्यामीत्याह्रियमाणम् । ६ ।

परिह्रियमाणमयेणाहवनीयं आह्रियमाणमासनं ह्रियमाणम् । प्रतौ-
क्त इति शेषः ॥

सावित्रेण प्रतिगृह्ण्य पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामी-
डायाः पद इत्यन्तर्वेदि व्यूह्य तृणानि प्राग्दण्डं सादयि-
त्वादव्येन त्वा चक्षुषावेक्ष इत्यवेक्ष्य सावित्रेणाङ्गुष्ठेनो-
पमध्यमया चाङ्गुल्यादायामेस्त्वास्येन प्राश्नामि ब्राह्मण-
स्योदरेण वृहस्पतेर्ब्रह्मणेन्द्रस्य त्वा जठरे सादयामीत्य-
संन्वेत्यापिगिरति । ७ ।

खाविचः प्रतिगृहामौत्यनः प्रतियहे तथैव ब्राह्मणे पाठात् । आदाने
लादद इत्यन्तः तथा दर्शितलात् । उपमध्यमानामिका । असंखेत्य
प्राशिचं दलैरनभिमृद्य । अपिगिरति निगिरति ॥

इत्येकोनविश्वी कण्डिका ।

या अप्स्वन्तदेवतास्ता इदं शमयन्तु स्वाहाकृतं जठर-
मिन्द्रस्य गच्छ स्वाहेत्यङ्गिरभ्यवनीयाच्य घसीना मे
मा संपृक्षा ऊर्ध्वं मे नाभेः सीदेन्द्रस्य त्वा जठरे
सादयामीति नाभिदेशमभिमृशति । १ ।

उच्छिष्ट एवाङ्गिः प्राशिचमभ्यवनीयान्तं नीला तत आचामति ॥

वाञ्छ आसन्निति यथालिङ्गमज्ञानि । २ ।

तत्तस्तिष्ठेन मन्त्रेण तत्तदङ्गमभिमृशति ॥

अरिष्टा विश्वानीत्यवशिष्टानि । ३ ।

विश्वश्चो ऽच सामर्थ्यादवशिष्टविश्वाङ्गाभिधायीति भावः ॥

प्रक्षाल्य पाचं पूर्यित्वा दिशो जिन्वेति पराचीनं
निनयति । ४ ।

पराचीनमेकप्रयत्नेन निनयति ॥

मां जिन्वेत्यभ्यात्मम् । ५ ।

पुनरपो गृहीताभ्यात्ममात्मन उपरि निनयति शेषमित्यवचनात्
अपरं पूरयिलेति कल्पान्तरवचनाच्च ॥

यत्तास्मै ब्रह्मभागमाहरति तं प्रतियज्ञा नासंस्थिते
भक्षयति । ६ ।

नासंस्थिते न कपालविमोचनात्पूर्वमित्यर्थः तत्र संस्थावचनात् ॥

ब्रह्मब्रह्मासि ब्रह्मणे त्वाहुताद्य मा मा हिंसीर-
हुतो महां शिवो भवेत्यन्तर्वेद्यन्वाहार्यमासन्नमभि-
मृशति । ७ ।

विष्णतिषु दक्षिणानेकले ब्रह्माणो ब्रह्माणः स्य इत्यादि यथार्थमूष्टे
द्रष्टव्यः ॥

ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इत्युच्यमाने देव सवितरेतत्ते प्राह
तत्र च सुव प्र च यज वृहस्पतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पाहि स
यज्ञपतिं पाहि स मां पाह्यों प्रतिष्ठेति प्रसौति । ८ ।

ननु सर्वेषामन्वणेष्वेऽ प्रसव इत्यनेनैव सिद्धूस्य प्रसवस्येह पुनर्वचनं
ततो ऽपलघ्येह पूर्वजपविधानं च किमर्थम् । ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इति
बङ्गवचनेनामन्त्ययतः प्रतिष्ठेत्येकवचनेन प्रसवः पूर्वजपस्य देवता
वर्धय त्वमित्यनुषङ्गलोपश्च यथा स्याताभिवेवमर्थम् । अन्यथा हि
विपरीतः प्रयोगो भवेत् । प्रतिष्ठेत्येकवचनं त्वनुज्ञातो ब्रह्मणामीध
इत्यचैव व्याख्यातम् ॥

भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् । भूयास्म पुच्छः
पशुभिर्यो नेऽदेष्टि स भिद्यतामिति यत्किंच यज्ञे स्फन्नयं
भिद्येत तदभिमन्त्रयेत । ६ ।

अनेनाभिमन्त्रितमनेनैवापो ऽभ्यवहरत्यध्यर्थुः ॥

ब्रह्मभागं प्राश्यायाऽग्निर्जातवेदाः प्रणो यद्यथभि
वस्यो अस्मान्सं नः सृज सुमत्या वाजवत्येत्याहवनीय-
मुपस्थाय यथेतं प्रतिनिष्क्रामति । १० ।

कपालविमोचनान्ते दिवो भागोऽसीति ब्रह्मभागं प्राश्याचम्याया-
डग्गिरित्युचा प्रणो यज्ञोति यजुषा चोपस्थाय येन मार्गेण प्रविष्ट-
सेन प्रतिनिष्क्रामति ॥

एवं विहितमिष्ठिपशुबन्धानां ब्रह्मत्वं ब्रह्मत्वम् । ११ ।

यदेवं विहितं इश्वर्पूर्णमासयोर्ब्रह्मलभिदमेव सर्वेषौनां पशुबन्धानां च
ब्रह्मलभित्यर्थः ॥

इति विंश्टी कण्डिका ।

इति श्रीभद्रदद्दन्तप्रणीतायामापस्तम्बसूचट्टन्तौ सूचदौपिकार्था षष्ठः
पटलः ।

इति दत्तौयः प्रश्नः ॥

श्राम् ॥

यजमानं व्याख्यास्यामः । १ ।

दर्शपूर्णमास्थोरिदानीं यजमानकर्म व्याख्यायते । तत्रमस्तुत्क्षिप्त्यन्नोकर्मापि यथा जायापत्रौ अश्रीत इत्यादि । यजमानयोर्वा कर्म यजमानं उपज्ञतोऽयं यजमान इत्यादौ पव्यामपि यजमान-अपदेशीपलम्भात् ॥

यजमानस्य ब्रह्मचर्यं दक्षिणादानं द्रव्यप्रकल्पनं कामानां कामनम् । २ ।

ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचर्या मैथुनवर्जनादि । दक्षिणादानमृत्विक्परिक्षयः । द्रव्यप्रकल्पनं यज्ञसाधनद्रव्याणामुपस्थापनम् । काम्यन्त इति कामाः क्रतुफलान्यज्ञफलानि च । यजमानाधिकारे पुनर्यजमानग्रहणं सर्व-चिकलार्थम् । तदयमर्थः । ब्रह्मचर्यादि चतुष्टयमविशेषेण चोदितमपि सर्वत्र यजमानस्यैव भवति नर्तिजाम् । कुतः । कर्मणस्तदर्थलात् । वैष्णवाहृत्विजामपि भवति यथा योऽस्याग्निमाधास्यन्स्यात्स एतां शाचिं ब्रतं चरति अनज्ञानहेत्रा देयः यदि कामयेताध्वर्युरात्मान-मित्यादि ॥ तथा च यावदुक्तमेव कर्म पव्याः सर्वत्रेति न्यायविदः । सत्याषाढश्चाह यावदुक्तं पव्याः कर्माणि ब्रह्मचर्यं जपाश्रेति । भार-द्वाजैन दृक्मात्रपञ्चाश्चारा वापनवर्जं पव्या इति ॥

प्रत्यगाशिषो मन्त्राच्छपत्यकरणानुपतिष्ठते ३नुमन्त्र-
यते । ३ ।

वेदस्याध्वर्यवस्त्रमाख्यया सर्वेषां मन्त्राणामाध्वर्यवले प्राप्त उच्यते ।
य आत्माशिरभिवादिन आध्वर्यवे कर्मणि करणतया चाविनियका
मन्त्रास्ताच्छपति तैरुपतिष्ठते तैरनुमन्त्रयते वा यजमानो न लब्ध्वर्यः ।
कुतः । आश्चासिद्वगामिफलवादात्माशिषां स्वाम्यद्वाच्च सर्वकर्मफ-
लानाम् । अतः सामर्थ्येन समाख्या बाध्यत इति भावः । तदुक्तं
जैमिनिनापि मन्त्राश्वाकर्मकरणास्तद्विति ॥ ये तु करणमन्त्रास्ते
प्रत्यगाशिषो ३पि विनियोगबलादाध्वर्यवा एव यथा ममाग्ने वर्च
इत्यादयः । तेष्व्याशिषो यजमानार्था एवेष्यन्ते भाक्तस्वस्त्राच्छब्दो
भविष्यति ॥ जपादीनां तु विषयविभागं स्वयमेव तत्रतत्र दर्शयिष्यति
यथा अन्वाधौयमाने जपति अथादित्यसुपतिष्ठते प्रणीताः प्रणीय-
माना अनुमन्त्रयत इत्यादि । यत्र तु न दर्शयिष्यति योग्यतयैव
तत्र अवस्थानुसंधेया यथा प्रवरे प्रवियमाण इत्यादौ जपः स्व
आयतने मनौषयेति गार्हण्यमित्यादावुपस्थानमनुमन्त्रणं वा वेदिं
संस्त्रियमानामित्यादावनुमन्त्रणमिति । प्रायिकं चेतज्जपादि इष्टव्यं
क्रियान्तराणामपि क्वचित्पृदर्शनात् यथा पुरोडाशमभिस्त्रियतौ-
त्यादि ॥

पर्वणि च केशश्मश्रु वापयते । ४ ।

ऐच्छिकत्वादापनस्य पर्वणि पात्रिकं सन्नियम्यते वापयत एव
र्घवस्तीति । तेनापर्वण्यनियमः । तत्र पिण्डयज्ञवदनङ्गं स्वकालविधा-

नात् तेनाकरणे उपि दर्शपूर्णमासयोः कार्यं यथा संवत्सरमग्निहोत्रं
जलाथ दर्शपूर्णमासावारभते त्रिंशतं वा वर्षाणि जीर्णे वा विरमे-
दियादिकल्पेषु ॥ कर्माङ्गं वा वपनं प्रकरणात् मृता वा एषा
त्वगमेथा यत्केशशस्त्रु मृतामेव त्वचमनेधामपहत्य यज्ञियो भूला
मेधमुपैतौति लिङ्गाच्च तदापि पर्वयहणात् ॥ परिक्लीनुखार्यां
प्रकृतौ विळतिषु चापर्वकालासु नेत्रते यथा नैमित्तिकेष्टिषु
केशशस्त्रुयहणा लोमवपनमैच्छिकं वेदितयम् । वाजसनेयिमतात्तु
तदेवादृतमित्याह ॥

**अप्यत्यग्ने लोमानि वापयत इति वाजसनेय-
कम् । ५ ।**

लोमानि तनूरुहाणि तान्यत्यान्यपि वापयितव्यानि । केशशस्त्रु त्वर्यं
सदुपेत्यतामिति भावः । प्रकृतमेव वा श्मशुलोमशब्देन विवक्षितं
लोर्मविशेषत्वाच्चाश्रुणः । यथा झर्नेघटुकाः तनूरुहं रेतम् लोम
तदृद्धौ श्मशु पुंसुख इति ॥ तदयमर्थः । केशशस्त्रुषु च मध्ये श्मशु
त्वर्यमपि वापयत एव केशात्मत्वे सन्तो नोष्येरन्निति । बौधायन-
स्त्राह यदि केवलं श्मशु वापयिव्यमाणः स्यादिति ॥

**विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपैमीति यस्य-
माणो उपस्थृशति । ६ ।**

यस्यमाणो यद्यु कृतसंकल्पः । संकल्पश्च मनसो उसाधारणव्यापार-
लान्मानसः यथा डः संख्याः मनःसंकल्पमिति । वाचिको उपीत्य-
परं यो यस्य इत्युक्ता न यजत इति लिङ्गात् मनसा चिः संकल्पयति

वाचा चिह्नैरिति बौधायनवचनाच ॥ तत्र क्रतुकामो ऽपि कामयि-
तत्थः यथा वक्ष्यति क्रवादौ क्रतुकामं कामयते यज्ञाङ्गादौ
यज्ञकाममिति । तत्पुकारश्वोक्तो बौधायनेन यथा सर्वकामो ऽग्नीना-
धास्य इत्यग्न्याधेये स्वर्गकामो दर्शपूर्णमासाभ्यां यक्ष्य इति दर्शपूर्ण-
मासयोः स्वर्गकामः पश्चुना यक्ष्य इति पश्चुबन्धे स्वर्गकामः सोमेन
यक्ष्य इति सोमे सर्वकामो ऽग्निं चेष्ट इत्यग्निचयन इति ॥ तत्र लेवं
कामशब्दो ऽस्ति कामे लुष्टते सत्यपि वा वर्जनम् । अतेष्टद्विं
परमं परदेवताप्रीणनं परमे निःअतेष्टायेति सर्वशास्त्राणां मर्यादा ।
यथोक्तं भगवद्गौतामु कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियते ऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्ता फलं द्वैव स त्यागः सात्त्विको मत इति । सूचकारश्वाह
नेमं सौकिकमर्थं पुरस्त्रात्य धर्माश्वरेदिति तथा धर्मं चर्यमाणमर्था
श्रूतूपद्यन्त इति च । श्रुतिश्च कामानुपहृतस्थानन्दानुपदिशति ओचि-
थस्य चाकामहतस्येति । तस्मादग्नीनाधास्ये दर्शनं यक्ष्ये इत्येतावानेव
युक्तः संकल्पः ॥

तदिदं सर्वयज्ञेषूपस्पर्शनं भवति । ७ ।

तदिदमपामुपस्पर्शनं न केवलं दर्शपूर्णमासयोः किं तु सर्वस्वेव यजति-
चोदितेष्विष्टिपश्चुसोमेषु भवति यक्ष्यमाणो वेष्टा वेति श्रुतेः । अतश्च
दर्विहोमेषु न भवति ॥

**अग्निं गृह्णामि सुरथं यो मयोभूर्य उद्यन्तमारोहति
रूर्ध्यमहे । आदित्यं ज्योतिषां ज्योतिरुत्तमं श्रोयज्ञाय
रमतां देवताभ्यः ॥ वस्त्रन् रूद्रानादित्यानिन्द्रेण सह देव-**

ताः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया ॥
इमामूर्जं पञ्चदशीं ये प्रविष्टास्तान्देवान्परिगृह्णामि
पूर्वः । अभिर्व्यवाडिह तानावहतु पौर्णमासं हविरि-
दमेषां मयामावास्यं हविरिदमेषां मयोति यथालिङ्ग-
माहवनीये इन्वाधीयमाने जपति । ८ ।

सद्यस्कालायां पौर्णमास्यामाद्या लुप्ते श्रोयज्ञायेति लिङ्गविरोधात् ।
तथां हतौया पञ्चदशीमिति लिङ्गविरोधात् । यदा लत्पापि
पञ्चदशी स्थान्तदा न लोपः । हतौयस्या विकृतिषु तु यथार्थमूहः सर्वच
यथा अद्ययज्ञाय इमामूर्जं प्रथमामित्यादि ॥ तथा नामवनीष्ठिष्ठिषु
तेनतेन नान्नोपलक्षणं कर्मणः यथा चैत्रं हविः आरयणौयं हविरि-
त्यादि । अनामकाम्तु सामान्यनान्नोपलक्षणीयाः यथेष्टं हविरिति ॥

अन्तरामी पश्वेवा देवसंसदमागमन् । तान्पूर्वः परि-
गृह्णामि स्व आयतने मनीषयेत्यन्तरामी तिष्ठञ्जपति । ९ ।
अम्बी गार्हपत्याह्वनीयौ ॥

इह प्रजा विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृहपतिमभिसंब-
सानाः । ताः पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीषया ॥
इह पश्वेवा विश्वरूपा रमन्तामग्निं गृहपतिमभिसंब-
सानाः । तान्पूर्वः परिगृह्णामि स्व आयतने मनीष-
येति गार्हपत्यम् । १० ।

इति प्रथमा कण्ठका ।

अयं पितृणामग्निरवाङ्ग्या पितृभ्य आ । तं पूर्वः
घरिगृह्णाम्यविषं नः पितुं करदिति दक्षिणाग्निम् ॥ अजस्तं
त्वा सभापाला विजयभागं समिन्धताम् । अग्ने दीदाय
मे सभ्य विजित्यै शरदः शतमिति सभ्यम् ॥ अन्नमावस-
शीयमभिहराणि शरदः शतम् । आवसये श्रियं मन्त्र-
महिर्बुध्नियो नियच्छत्वित्यावसथ्यम् । १ ।

सर्वचास्त्राधीयमानसुपतिष्ठत इति शेषो ऽनुमन्त्रयत इति वा ॥

इदमहमग्नियेष्टेभ्यो वसुभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदम-
हमिन्द्रज्येष्टेभ्यो रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमि । इदमहं वरुण-
ज्येष्टेभ्य आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमीत्यन्वाहितेषु जपति
। २ ।

अचान्वाधीयमान इति प्रकर्त्य पञ्चानामग्नीनां याजमानानुक्रा-
तेत्वन्वाहितेत्वित्युपसंहारात् ॥ सभ्यावसथ्योराध्वर्यवे ऽनुक्रमण्यस्ति
द्वृष्णीकमन्वाधानमित्यवगन्तव्यम् । मन्त्रवर्णश्च भवति विजयभागं
समिन्धतामिति ॥

पयस्ततीरोषधय इति पुरा बहिर्ष आहर्तेर्जाया-
पती अश्रीतः । पुरा वत्सानामपाकर्तेरमावास्यायाम्
। ३ ।

आहर्तेराहरणात् तथापाकर्तेरिति । काललक्षणा चेयम् । तेन
यदा पौर्णमास्यामन्वाधानपरिस्तरणोपवासा एव क्रियन्ते यदा

चामावास्याद्यां न संनयते तयोः कालयोरश्चीतः प्राक् परिस्तरणानां
बहिर्घो वाहरणात् । प्रथमया से चोभयोर्मन्तः । अद्यं चास्मिन्बहन्य-
र्थप्राप्तस्याशनस्य कालनियमस्तेन सद्यमुलाखमत्यां चुधि नेष्टते ॥

पौर्णमासायोपवत्स्यन्तौ नातिसुहितौ भवतः । ४ ।

उपवासः प्रागेव व्याख्यातः । तं रात्रौ करिष्यन्तावहरपि नातिसु-
हितौ नातिहस्तौ भवतः । वृप्तिश्वान्वस्तेव्यस्यापवादः ॥

**श्रीमाषममांसमाज्येनाश्रीयातां तदभावे दम्भा पथसा-
वा । ५ ।**

माषमांसयोः व्यञ्जनार्थयोः प्रतिषेधः । आज्यादीनि दृपसेके
नियम्यन्ते । माषशब्दो मुद्गादेरपि कोशीधान्यस्य प्रदर्शनार्थः आ
प्राशातिकादिति लिङ्गात् । बौधायनश्चाह सर्वमेतद्वः कोशीधान्यं
वर्जयेदन्यत्र तिलेभ्यस्य ब्राह्मणं प्रतिपाद्याश्रीयादिति तथा पत्वा
एवैतदहस्तच्छिष्टं दद्यादिति च ॥

**बहिर्घा पूर्णमासे व्रतमुपैति । वत्सेष्पाक्तेष्मावा-
स्यायाम् । ६ ।**

अत्रापि बहिर्वत्सश्वदाभ्यां पूर्ववृत्काललक्षणा । बहिर्घाह्रियमाणेन
सहेति शेषः ॥

**प्रणीतासु प्रणीयमानास्वासन्वेषु वा हविःषु व्रतमुपै-
तीत्युभयच साधारणम् । ७ ।**

उभयघोभयोः पौर्णमास्यमावास्ययोः साधारणमिदं कालदद्यमि-
त्यर्थः ॥

अश्नमग्न्यन्वाधानं व्रतोपायनमित्येके । व्रतोपाय-
नमश्नमग्न्यन्वाधानमित्येके । अग्न्यन्वाधानं व्रतोपा-
यनमश्नमित्येके । ८ ।

चय एते क्रमविकल्पास्तथाणामेषां कर्मणां यथोक्तेन सुखेन सह
चलारस्त्वं यदायश्ननं पूर्वं तदापि प्रणयनात् परमे वेति वेदि-
तव्यम् ॥

पयस्तीरोषधय इत्यप आचामत्युपस्तृश्नति वा ९६ ।
आचामति भक्षयति ॥

अपरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रामति । १० ।
गतः ॥

एष एवात ऊर्ध्वं यजमानस्य संचरो भवति । ११ ।
ग्रास्त्रौययोर्निर्गमनप्रवेशयोरेष एव पन्थाः ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

दक्षिणोनाहवनीयमवस्थाय व्रतमुपैष्यन्समुद्रं मनसा
ध्यायति । १ ।

व्रतमुपयन्निति कल्पान्तरकारमतनिराकरणार्थमुक्तं व्रतमुपैष्यन्निति ॥

अथ जपत्यग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामोति ब्राह्मणः ।
वायो व्रतपत आदित्य व्रतपते व्रतानां व्रतपते व्रतं
चरिष्यामीति राजन्यवैश्यौ । २ ।

राजन्यवैश्ययोरेकैकस्य चयोऽपि मन्वाः ॥

सर्वान्वा ब्राह्मणः । ३ ।

गतः ॥

अथादित्यमुपतिष्ठते सम्बाडसि व्रतपा असि व्रतप-
तिरसि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयं तेन शकेयं तेन
राध्यासमिति । ४ ।

अत्राह बौधायनः उपनिषद्ग्राम्यागारादादित्यमुपतिष्ठत इति
बौधायनोऽत्रैव तिष्ठन्निति शालीकिरिति ॥

यद्यस्तमिते व्रतमुपेयादाहवनीयमुपतिष्ठन्नेतद्यजुर्ज-
पेत् । ५ ।

गहसेधीयाद्यर्थं वचनम् ॥

उभावग्नी उपस्तुतेते देवता उपवसन्तु मे । अहं
ग्राम्यानुपवसामि मह्यं गोपतये पशुनिति सायं परि-
स्तीर्यमाणेषु जपति । ६ ।

उभाविति लिङ्गाद्वाह्नणोक्ताग्निद्वयपरिस्तरणविषय एवायं मन्त्र इति
केचित् । तदयुक्तं परिस्तीर्यमाणेष्विति बहुवचनात् प्राधान्यान्वया-
दुभयाभिधानोपपत्तेष्व यथा बहुव्यागतेषु वसिष्ठवामदेवावागता-
विति ॥

आरण्यं सायमाणे ऽन्नात्यमाषममांसम् । ७ ।

अरण्येभवमन्नमारण्यं नैवारादि तत्सायमाशस्याने उश्चाति । माष-
मांसयोः पूर्ववद्युज्जनार्थयोः प्रतिषेधः । अन्यथा ग्राम्यत्वादेव माष-
स्याप्राप्तेर्माषशब्दो उत्तरापि पूर्ववद्याख्येयः ॥ अश्चातौत्येकवचनात्
आरण्याशनं पत्वा नेष्यते । भारद्वाजेन लिष्टा एवात्मसंख्कारास्तस्याः ॥

**अपि वा काममा मार्गादा मधुन आ प्राशाति-
कात् । ८ ।**

मार्गं सृगविकारं मांसम् ॥ प्राशातिकं कोशीधान्यं यस्मात्प्रशातने-
नोद्द्वियते ॥ तदयमर्थः । यदेव किंचिद्यज्ञनमौष्ठितं तदेव काम-
मश्चीयान्नं मार्गमिष्यमाणं भोक्तव्यमिति । मधुनस्त्वप्रतिषिद्धस्यापि
अवत्यसामान्यादेव प्रायो निवृत्तिः स्यादिति प्रतिप्रसवः ॥

अपो वा । न वा किंचित् । ९ ।
गतौ ॥

न तस्य सायमश्चीयाद्येन प्रातर्यक्ष्यमाणः स्यात् । १० ।

यज्ञातौयेन हविषा श्वोयष्टा तज्ञातौयं द्रव्यं नाश्चीयात् । ततश्चा-
ज्ञेनानुपसेच्यः पौर्णमास्यां सायमाशो भवति दधिपयोभ्यां च दर्शे ।
तथानुपवस्थेष्वपौष्टिपशु श्वोभाविषु तत्साधनद्रव्याशननिवृत्तिः येन
प्रातर्यक्ष्यमाण इति सामान्यतो निर्देशात् पुनःसायंगहणाच्च ॥

आरण्यायोपवत्स्यन्पो उश्चाति न वा । ११ ।

आरण्येनैव हविषा श्वोयष्टा यस्तस्य नाश्च्यारण्याशनं तदा लिमावेव
कल्पौ व्यवतिष्ठेते इत्यर्थः । वानप्रस्थार्थमिदं वचनमितरेषां त्रौहियत्र-

विधानात् तस्यारणेनियमाच्च यथा तस्यारणेनैवात् ऊर्ध्वं होम इति ।
विकृत्यर्थं वा वचनं यत्तारणं हविर्यथा गार्मुतं चर्हं निर्वपेदित्यादौ ।
तदा लिदमेव वचनं ज्ञापकं भविष्यति सोपवसथा अपि विकृतयो
लभ्यन्त इति । बौधायनशाह इष्टिपशुबन्धाः सोपवसथाः सद्योयज्ञा
वेति ॥

जञ्जभ्यमानो ब्रूयान्मयि दक्षक्रतृ इति । १२ ।

कर्ममध्ये यदा जञ्जभ्यते जम्भते तदा प्रायश्चित्तार्थमेतद्युर्जपेत् ॥

अमावास्यां रात्रिं जागर्ति । १३ ।

गतः ॥

अपि वा सुप्यादुपरि त्वेव न शयीत । १४ ।

जागरणाशक्तौ सुप्यात् उपरिश्यनमेव तु वर्जयेत् ॥

अपि वोपरि शयीत ब्रह्मचारी त्वेव स्यात् । १५ ।

उपरि अपि वा शयीत सर्वथापि तावद्ब्रह्मचर्यं परिपालयेदित्यर्थः ॥

उभयच जागरणमेके समामनन्ति । १६ ।

उभयत्रामावास्यायां पौर्णमास्यां च ॥

आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा शेते । १७ ।

अन्यदाहवनीयागारमन्यद्वार्हपत्यस्येति वक्ष्यति । तयोरन्यतरत्रैव शेते ॥

इति हतौया कण्डिका ।

देवा देवेषु पराक्रमधं प्रथमा द्वितीयेषु द्वितीयास्त्-
तीयेषु चिरेकादशा इह मावत इदं शकेयं यदिदं
करोम्यात्मा करोत्वात्मने । इदं करिष्ये भेषजमिदं
मे विश्वभेषजा अश्विना प्रावतं युवमिति जपित्वा
श्रोभृते ब्रह्माणं वृणीते । १ ।

उक्तं ब्रह्मालविधावेव ब्रह्मवरणं तस्यानेन काल उच्यते । श्रोभृते प्रक्रान्ते
तन्ते कृप्ते च ब्रह्मासने देवा देवेष्विति जपित्वा ततो ब्रह्माणं वृणीते ।
न चायं जपेऽब्रह्मवरणशेषः कर्मशक्तिप्रार्थनार्थलात् । अतः प्राय-
णीयादावपि परिस्तरणोन्तरकाले भवति । केचित्तु जपित्वेत्यनं पूर्व-
ग्रन्थेन योजयन्ति जपित्वा श्रेत इति ॥

भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं त्वा
वृणीमह इत्युक्तापरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्योपवि-
श्ति । २ ।

यो उयं ब्रह्मवरणार्था मन्त्रस्तमुक्तानन्तरमेव तेन सहातिक्रम्य यज-
मान उपविशति ॥

पूर्वो ब्रह्मापरो यजमानः । ३ ।

पूर्वोपरत्वं देशतः कालतश्च ॥

भूश्च कश्च वाक् चर्क् च गौश्च वट् च खं च धूश्च
नूश्च पूंश्चैकाक्षराः पूर्दशमा विराजो या इदं विश्वं भुवनं
व्यानशुस्ता नो देवीस्तरसा संविदानाः स्वस्ति यज्ञं

नयत प्रजानतीर्बद्धपूता स्थ । को वो युनक्ति स वो
युनक्तु विश्वेभ्यः कामेभ्यो देवयज्यायै । याः पुरस्तात्प्रस-
वन्द्युपरिष्टात्सर्वतश्च याः । ताभी रश्मिपविचाभिः अङ्गां
यज्ञमारभ इति प्रणीताः प्रणीयमाना अनुमन्त्रयते ॥
यजमान हविर्निर्वप्यामीत्युच्यमान ओं निर्वपेत्युचैर-
नुजानाति । ४ ।

गतौ ॥

अग्निं होतारमिह तं हुव इति हविर्निर्हृष्यमाणम-
भिमन्त्रयते । ५ ।

प्रतिहविरभिमन्त्रणावृत्तिः हविषो मे अस्येतेकवचनात् निर्हृष्यमाण-
मिति वर्तमाननिर्देशाच्च ॥

हविर्निर्वपणं वा पात्रमभिसृशत्यभि वा मन्त्रयते
। ६ ।

निर्हृष्यते यस्मिन्पात्रे तद्विर्निर्वपणम् । तस्मादौ सकृदभिमर्शनमभि-
मन्त्रणं वा पात्रसंस्कारत्वात् ॥

तदुदित्वा वाचं यच्छति । ७ ।

पूर्वं हृष्वर्युयजमानयोः शाखान्तरीयो वाग्यमनकाल उक्तः प्रणीय-
मानासु वाचं यच्छत इति । तेनेदानीं स्त्रशाखास्यः कालो विकल्पते
यजमानस्य । तदिति च वाक्यादिसामान्यरूपविवक्षयापि नपुंसके
निर्देशः ॥

अथ यज्ञं युनक्ति । ८ ।

अथशब्दः कर्मान्तरत्वद्वोतनार्थः । तेनानौषधतत्त्वास्त्रयुपमदादिषु
यज्ञयोगः कार्यः । को इयं यज्ञयोगो नाम । तं दर्शयति ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिं सर्वं विहारमनुवी-
क्षते । ८ ।

गतः ॥

इति चतुर्थौ कण्डिका ।

इति प्रथमः पठलः ॥

चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा दृतप्रतीका भुवनस्य
मध्ये । मर्त्यमाना महते सौभगाय मह्यं धुक्ष
यजमानाय कामानिति वेदिं संमृज्यमानाम् । १ ।

अनुमन्त्रयत इति शेषः ॥

यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा कर्मणा
द्वेष्टि देवाः । यः श्रुतेन हृदयेनेषणाता च तस्येन्द्र वज्रेण
शिरश्छनद्वीति स्तम्बयजुर्हियमाणम् । २ ।

तत्र स्तम्बयजुषां पृथक्कानन्त्वावृत्तिः । चतुर्थस्य तु हरणस्य दृष्ट्यौ-
कलान् भवत्यनुमन्त्रणम् ॥

इदं तस्मै हर्म्यं करोमि यो वो देवाश्चरति ब्रह्म-
चर्यम् । मेधावी दिक्षु मनसा तपस्व्यन्तर्दूतश्चरति मा-
नुषीष्टिव्युत्करमभिगृह्णमाणम् । ३ ।

अभिगृहणस्य तु चतुर्थस्यायद्वृष्णीकलाद्वव्येतानुमन्त्रणम् ॥

यज्ञस्य त्वा प्रमयाभिमया प्रतिमयोन्मया परिगृह्णा-
मीति वेदिं परिगृह्णमाणम् । ४ ।

उभयोः परिगृहयोरनुमन्त्रयते अविशेषात् पूर्वश्चेति भारद्वाजवचनाच्च ॥

यदुद्घन्तो जिह्विसिम पृथिवीमोषधीरपः । अध्व-
र्यवः स्फ्यवृतः स्फ्येनान्तरिक्षं मोरु पातु तस्मात् ॥
यदुद्घन्तो जिह्विसिम कूरमस्या वेदिं चक्रमा मनसा
देवयन्तः । मा तेन हेड उपगाम भूम्याः शिवो नो
विश्वैर्भुवनेभिरस्त्विव्युद्वन्यमानाम् ॥ भूमिभूत्वा महि-
मानं पुपोष ततो देवो वर्धयते पर्यांसि । यज्ञिया यज्ञं
विचयन्ति शं चौपधीराप इह शक्तरीश्वेति द्वियमा-
णम् ॥ इडेन्यवत्तूरहमपो देवोरुपब्रुवे । दिवा नक्तं च
ससुषीरपस्वरीरिति प्रेष्ठश्चणीरासाद्यमानाः ॥ ऊर्णाम्बुदु
प्रथमानं स्योनं देवेभ्यो जुष्टं सदनाय वर्हिः । सुवर्गे
खोके यजमानं हि देहिं मां नाकस्य पृष्ठे परमे व्यो-
मन्त्रिति वर्हिरासाद्यमानम् । ५ ।

गतः ॥

अद्विराज्यमाज्येनापः सम्यक् पुनीत सवितुः पवित्रैः ।
 ता देवीः शक्तरीः शक्तरेणेमं यज्ञमवत् संविदाना
 इत्याज्यं प्रोक्षणीश्चोत्पूयमानाः । ६ ।
 आज्यमुत्पूतं प्रोक्षणीश्चोत्पूयमाना इत्यर्थः ॥

उभावाज्यग्रहाज्ञपतः । ७ ।

उभाविति वचनमध्यर्युणा सह प्रयोगार्थं याजमानाधर्यवकाण्डयोः
 संकौर्णलात् । अमीषामित्यभिप्रायः ॥

 इति पञ्चमी कण्डिका ।

अशिश्रेम बहिरन्तः पृथिव्यां संरोहयन्त त्रेषधी-
 र्विष्टक्णाः । यासां मूलमुद्वधीः स्फेन शिवा नस्ताः
 सुहवा भवन्तु ॥ सुमनसो यज्ञमानाय सन्त्वोपधीराप
 इह शक्तरीश्च । दृष्टिद्यावा पर्जन्य एना विरोहयतु
 हिरण्यवर्णाः शतवलशा अद्व्या इत्यन्तर्वेदि बहिरा-
 सन्नम् । १ ।

गतः ॥

चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा दृतप्रतीका वयुनानि
 वस्ते । सा स्तीर्यमाणा महते सौभग्याय सा मे धुक्ष

यजमानाय कामान् ॥ शिवा च मे शग्गा चैधि स्योना
च मे सुषदा चैधूर्जस्वती च मे पयस्वती चैधि ।
इष्मूर्जं मे पिन्वस्व ब्रह्मा तेजो मे पिन्वस्व क्षत्रियोजो
मे पिन्वस्व विशं पुष्टिं मे पिन्वस्वायुरव्वाद्यं मे पिन्वस्व
प्रजां पश्चान्मे पिन्वस्वेति स्तीर्यमाणाम् । २ ।

नाच धातौधातौ मन्त्रावृत्तिः स्तीर्यमाणाया वेदेरेकलात् तदभि-
धानलबाच्च मन्त्रस्य ॥

भ्रुवो इसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं परिधीन्परिधीयमानान् ।
अस्मिन्यज्ञ उप भूय इन्नु मे इविष्ठोभाय परिधीन्दधामि ।
धर्ता धरुणो धरीयानग्निर्देषांसि निरितो नु दाता
इति च । ३ ।

अस्मिन्यज्ञ इत्यनया सकृदन्ते इनुमन्त्रणं परिधीन्दधामौति लिङ्गात्
अस्मिन्यज्ञ इति सर्वानिति भारदाजवचनाच्च ॥

युनजिम त्वा ब्रह्मणा दैव्येनेत्याहवनीयम् । तेजिष्ठा
ते तपना या च रोचना प्रत्योपन्तीस्त चो यास्ते अग्ने ।
ताभिर्वर्माण्यभितो व्ययस्व मा त्वा दभन्यज्ञहनः पि-
शाचा इति च । ४ ।

अनुमन्त्रयत इति शेषः उपतिष्ठत इति वा । युनज्ञौति प्रतीकेन
द्वृचस्यैव यद्यां न व्याहृतीनामपि तासामग्निहोत्रोपसादनादौ

विनियोगद्वाक्तवचनाच्च कल्पान्तरेषु । परिध्वनिमिदमनुमन्त्रणं तत्सं-
निधावान्नानात् । स्यादेतत् ॥ युनज्ञि त्वा ब्रह्मणा दैवेनेत्याहैष
वा अग्नेर्योगस्तेनेति श्रुतेः पृथक्मैवेदमग्नियोगो नामेति । तन्मन्दं
परिधियोगस्त्वैत तत्राग्नियोगवेनाभिप्रेतत्वात् तथा तदिमोक्ष्यैवाग्नि-
विमोक्लेन । तदुक्तं ब्राह्मणे वि ते मुञ्चामि रशना वि रग्नीनित्या-
हैष वा अग्नेर्विमोक्त इति । व्याख्यास्यति च तथा स्त्रकारः वि ते
मुञ्चामौति परिधिषु विमुच्यमानेष्विति । व्यक्तोक्तं च तत्सत्याघाडेन
यथा युनज्ञि त्वा यन्मे अग्न इति द्वाभ्यामग्निं परिधीयमानं
तेजिष्ठा त इति परिधितमिति । तस्मादुपसदवभृथगृहमेधौयादिषु
परिध्यभावादनुमन्त्रणस्य लोपः ॥

विच्छिन्नग्नि विधृतीभ्यां सपत्नाञ्जातान्भ्रातृव्यान्ये च
जनिष्यमाणाः । विशो यन्त्राभ्यां विधमाग्येनानहं
स्वानामुक्तमो इसानि देवाः ॥ विशो यन्त्रे नुदमाने
अरातिं विश्वं पाप्नानममतिं दुर्मरायुम् । सीदन्ती
देवी सुकृतस्य लोके धृती स्थो विधृती स्वधृती प्राणा-
न्मयि धारयतं प्रजां मयि धारयतं पश्चन्मयि धारयत-
मिति विधृती आसाद्यमाने । ५ ।

गतः ॥

इति षष्ठी कण्ठिका ।

अयं प्रस्तर उभयस्य धर्ता धर्ता प्रयाजानामुतानू-
याजानाम् । स दाधार समिधो विश्वरूपास्तस्मिन्सुचो
अध्यासाद्यामीति प्रस्तरमासाद्यमानम् । १ ।

अपि वा जुह्वमेव प्रस्तर दत्यस्मिन्कल्पे लुष्टते मन्त्रः उतानूयाजा-
नामिति सुच इति च लिङ्गविरोधात् । तथा प्रायणीयोदद्यनौद्यो-
रनूयाजप्रयाजयोर्यथार्थमूऽप्ते उन्यतरस्य धर्ता धर्ता प्रयाजानां स
दाधारेत्यादि ॥

आरोह पथो जुहु देवयानान्यचर्पयः प्रथमजा ये
पुराणाः । हिरण्यपक्षाजिरा संभृताङ्गा वहासि मा
सुक्षतां यत्र लोकाः ॥ जुह्वगसि घृताची गायत्रीयास्त्री
कविभिर्जुपाणा । अव्यथमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती
यज्ञं नयास्युप देवाजाग्नेयेन शर्मणा दैव्येनेति जुह्वम् ॥
अवाहं बाध उपभृता सप्तत्राज्ञातान्भ्रातृव्यान्वे च
जनिष्यमाणाः । द्वैहै यज्ञं सुदुघामिव धेनुमहमुत्तरो
भूयासमधरे मत्सपत्राः ॥ सुभृदस्युपभृहृताची चैषुभेन
छन्दसा विश्ववेदाः । अव्यथमाना यज्ञमनुयच्छस्व
सुनीती यज्ञं नयास्युप देवानैन्द्रेण शर्मणा दैव्येनेत्युप-
भृतम् ॥ यो मा वाचा मनसा दुर्मारायुर्हंदारातीया-
दभिदासदमे । इदमस्य चित्तमधरं भ्रुवाया अहमुत्तरो
भूयासमधरे मत्सपत्राः ॥ भ्रुवासि धरणी धनस्य पूर्णा

जागतेन छन्दसा विश्ववेदाः । अव्यथमाना यज्ञमनु-
यच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युप देवान्वैश्वदेवेन शर्मणा
दैव्येनेति ध्रुवाम् ॥ स्योनें मे सीद सुपदः पृथिव्यां
प्रथयि प्रजया पशुभिः सुवर्गे लोके । दिवि सीद पृथि-
व्यामन्तरिक्षे इहमुत्तरो भूयासमधरे मत्सपलाः ॥ अयं
सुवो अभिजिह्विति हेमाञ्छतक्षरश्छन्दसानुषुभेन ।
सर्वा यज्ञस्य समनक्ति विष्टा वाह्वस्यत्येन शर्मणा दैव्ये-
नेति सुवम् ॥ इयं स्थाली द्युस्य पूर्णाञ्छिन्नपयाः शत-
धार उत्सः । मारुतेन शर्मणा दैव्येनेत्याज्यस्थालीम् ॥२
सर्वत्र साद्यमानमनुमन्दयत इति शेषः ॥

इति सप्तमी कण्ठिका ।

तृप्तिरसि गायत्रं छन्दस्तर्पय मा तेऽसा ब्रह्मवर्चसेन
तृप्तिरसि चैषुभं छन्दस्तर्पय मौजसा वीर्येण तृप्तिरसि
जागतं छन्दस्तर्पय मा प्रजया पशुभिरिति पुरोडाशा-
नज्यमानान् । १ ।

प्रतिहविराट्निर्मन्त्रस्य तृप्तिरसीत्येकवचनात् अज्ञमानान्तिति वर्त-
माननिर्देशाच्च ॥

यज्ञो इसि सर्वतः श्रितः सर्वतो मां भूतं भविष्यच्छ-
यतां शतं मे सन्वाशिषः सहस्रं मे सन्तु स्फुटता इरा-

वतीः पशुमतीः प्रजापतिरसि सर्वतः श्रितः सर्वतो मां
भूतं भविष्यच्छयतां शतं मे सन्वाशिषः सहस्रं मे सन्तु
स्फृता इरावतीः पशुमतीरित्याग्नेयं पुरोडाशमासन्न-
मभिमृशति सर्वाणि वा हवींषि । २ ।

यदा सर्वाणि तदावृत्तिर्मन्त्रस्य यज्ञो ऽमीति पुरोडाशाभिधानादे-
कवचनाच्च । सर्वाणि हवींषीति च येषामासादगमुक्तमाध्वर्यवे चतु-
र्हात्रा पौर्णमास्यामित्यादिना तेषामेव ग्रहणं न लाज्यानामपि ।
कुतः । स्यानात् आसन्नान्यभिमृशतीति वचनात् सर्वेषां हविषामुक्त-
राधात्सर्वेभ्यो हविर्भ्य इडामित्यादौ तथादर्शनाच्च । तेनोपसदादाव-
भिमर्जननिवृत्तिराज्यस्य ॥

इदमिन्द्रियममृतं वीर्यमनेनेन्द्राय पश्वेण चिकि-
त्सन् । तेन देवा अवतोप मामिहेषमूर्जं यशः सह
आजः सनेयं शृतं मयि श्रयतार्मिति प्रातदीहम् ।
यतपृथिवीमचरत्तविष्ट येनासिच्चदलमिन्द्रे प्रजापतिः ।
इदं तच्छुकं मधु वाजिनीवद्यनेापरिष्ठादधिनेामहेन्द्रं
दधि मां धिनेात्विति दधि । ३ ।

आसन्नमभिमृशतीत्यन्यः ॥

अयं यज्ञः समसद्विष्मान्वचा साम्ना यजुषा देव-
ताभिः । तेन लोकान्हर्यवतो जयेमेन्द्रस्य सख्यममृत-
त्वमश्यामिति सर्वाणि हवींषि । ४ ।

हविष्मानयं यज्ञ इति यज्ञाभिधानात् नाशुर्जिमन्वस्य । तथा च
भारद्वाजः सर्वाणि समस्तान्यभिस्तुशति समाग्रे वर्चो विहवेष्वित्यनु-
वाकेनायं यज्ञः समसदद्विष्मानिति चेति ॥

यो नः कनीय इह कामयाता अस्मिन्यज्ञे यजमा-
नाय मह्यम् । अप तमिन्द्राग्नी भुवनानुदेतामहं प्रजां
वीरवतीं विदेयेत्यैन्द्राग्नम् । ५ ।

जहेनाभिर्जनं वैमृधस्यापि ॥

समाग्रे वर्चो विहवेष्वित्यनुवाकेन सर्वाणि हवों-
ष्यासन्नान्यभिस्तुशेदष्टाभिर्वा । ६ ।

व्याख्यातः पूर्वतरेण ॥

चतुर्हेंचा पौर्णमास्यां हवोंष्यासन्नान्यभिस्तुशेत्यजा-
कामः पञ्चहेंचामावास्यायां स्वर्गकामो नित्यवदेके
समामनन्ति । ७ ।

गतौ ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

दशहेतारं वदेत्पुरस्तात्सामिधेनीनाम् । १ ।

गतः ॥

अद्भिरसो मास्य यज्ञस्य प्रातरनुवाकैरवन्विति
सामिधेनीनां प्रतिपदि जपति । २ ।

प्रतिपदि प्रथमायाम्बुद्धारम्भे वा ॥

अनूच्यमानासु दशहेतारं व्याख्यायेच्छुष्मो अग्ने
इति समिधमानम् । समिद्बो अग्निराहुतः स्वाहाकृतः
पिपर्तु नः । स्वगा देवेभ्य इदं नम इति समिद्बम् । ३ ।

अनुमन्वयत इति शेषः उपतिष्ठत इति वा ॥

मने इसि प्राजापत्यमिति सौवमाधार्यमाणम् । ४ ।

आधारमनुमन्वयत इति शेषः ॥

सुच्यमन्वारभ्य वागस्यैन्द्रीत्यनुमन्वयते । ५ ।

आधारयितुरच्चारम्भ एवाधाराच्चारम्भः । अनुमन्वणवचनमन्वार-
भार्या इयं मन्व इति मा शङ्कौति ॥

देवाः पितरः पितरो देवा यो इहमस्मि स सन्यजे
यस्यास्मि न तमन्तरेमि स्वं म इष्टं स्वं दक्षं स्वं पूर्तं स्वं
आनं स्वं हुतम् । तस्य मे इग्निरूपद्रष्टा वायुरूपश्रोता-
दित्यो इन्द्रियाता द्यौः पिता पृथिवी माता प्रजापति-

बैन्धुर्य एवास्मि स सन्यज इति हेऽत्प्रवरे ऽध्वर्युप्रवरे
च प्रवियमाणे । ६ ।

जपतौति शेषः । प्रवरस्थानापन्ने ऽपि सौद छोतगित्यत्र गोचर्षिमं-
वन्धाकौर्तनान्नायं जपः यो ऽहमस्मि स सन्यजे यस्यास्मि न तमन्त-
रेमौति लिङ्गानुरोधात् ॥

चतुर्हीतारं व्याख्याय वसन्तमृतूनां प्रीणामीत्यैः
प्रतिमन्त्रं प्रयाजान्हुतंहुतम् । ७ ।

अनुमन्त्रयत इति शेषः । सर्वप्रयाजशेषश्चतुर्हीता । अतो न प्रतिप्रया-
जमावर्तते ॥

एको ममैका तस्य यो ऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष्ठो
द्वौ मम द्वै तस्य चयो मम तिस्रस्तस्य चत्वारो मम
चतस्रस्तस्य पञ्च मम न तस्य किंचन यो ऽस्मान्देष्टि यं
च वयं द्विष्ठम इत्येतैश्च प्रतिमन्त्रम् । ८ ।

ज्ञतंज्ञतमनुमन्त्रयत इत्यन्वयः । यो ऽस्मानित्यादेः सर्वत्रानुषङ्गः ॥

अग्नीषोमयोरहं देवयज्यया चक्षुषान्भूयासमित्या-
ज्यभागौ । ९ ।

ज्ञतावनुमन्त्रयत इति शेषः ॥

विहृतानुमन्त्रणौ वा । १० ।

विहृतं वस्तुमनुमन्त्रणं यथोस्तौ तथोक्तौ ॥

अग्निना यज्ञश्चक्षुष्मानग्नेरहं देवयज्यया चक्षुष्मा-
नभूयासम् । सोमेन यज्ञश्चक्षुष्मां सोमस्याहं देवयज्यया
चक्षुष्मानभूयासमिति विहृतौ । ११ ।

यदा विहृतौ तदाभ्यां पृथग्नुमन्त्रयितयौ ॥

पञ्चहेतारं वदेत्पुरस्ताङ्गविरवदानस्य । १२ ।

सर्वहविरर्थः पञ्चहोता न तु प्रत्येकसामार्वते वीष्माभावात् ॥

अग्नेरहं देवयज्ययान्नादा भूयासमित्याग्नेयं हुतमनु-
मन्त्रयते दध्यिरसीत्युपांशुयाजमग्नीषोमयोरित्यग्नीषो-
मीयमिन्द्राग्नियोरित्यैन्द्राग्निमिन्द्रस्येत्यैन्द्रं सांनायं महे-
न्द्रस्येति माहेन्द्रमग्नेः स्विष्टकृत इति सौविष्टकृतम् । १३ ।

अग्नीषोमीये उपांशुयाजे दध्यिरसीत्युपांशु-
याजमिति वचनात् । न च लिङ्गविरोधः यागाभिधानात् ॥

पुरस्तात्क्षिष्टकृतो ऽन्यदेवतान्येके समामनन्ति । १४ ।

प्राकृते झतानुमन्त्रणसमाप्ताये स्विष्टकृतमन्त्रात्पूर्वं प्राकृतीभ्यो ऽन्यदे-
वतान्यपि वक्ष्यमाणानि यजूष्येके ग्राहिनः समामनन्ति किं चात-
स्तानि तु प्रकृतात्वसंभवात्प्रकरणं बाधिला तस्मिन्नानुरोधेन विकृ-
तिषु निवेशयितव्यानीत्याह ॥

इति नवमी कण्डिका ।

इन्द्रस्य वैमृधस्याहं देवयज्ययासपलो वीर्यवानभूया-
समिन्द्रस्य चातुरहं देवयज्यया चातो भूयासं द्यावापु-
थिव्योरहं देवयज्ययोभयोर्लोकयोर्कर्त्तव्यासं । भूमानं
प्रतिष्ठां गमेयमित्येके । पूषणोऽहं देवयज्यया प्रजनि-
षीय प्रजया पशुभिः सरस्वत्या अहं देवयज्यया वाच-
मन्त्राद्यं पुषेयं विश्वेषां देवानामहं देवयज्यया प्राणैः
सायुज्यं गमेयमर्यमणोऽहं देवयज्यया स्वर्गं लोकं गमे-
यमदित्या अहं देवयज्यया प्र प्रजया च पशुभिश्च
जनिषीयेन्द्रस्येन्द्रियावतोऽहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नादो
भूयासमिति यथालिङ्गं वैकृतीः । १ ।

एतैर्यथालिङ्गं वैकृतीर्देवता इष्टा अनुमन्त्रयत इत्यर्थः । एवं चैर्षा
प्रत्यक्षमानानास्वर्वव्ययेतदेवत्येषु हविःषु हविःमान्यविरोधे इयेता-
न्येवानुमन्त्रणानि भवन्ति न प्राकृतान्यूद्घन्ते ॥

अग्निर्मा दुरिष्टात्पात्विति प्राशिचमवदीयमानम् । २ ।
इविर्गणादवदाने ऽपि मकुदेव मन्त्रः । यथा चैवं तथा ब्रह्मावे
व्याख्यातम् ॥

सुरुपर्वर्षवर्णं एहीतीडाम् । ३ ।

अवदीयमानामित्यनुषङ्गः । मकुदत्रापि मन्त्रः पूर्ववत् ॥

भूयस्येहि श्रेयस्येहि वसीयस्येहि चित्त एहि दधिष
एहीड एहि स्फृत एहीतीडाया उपांशूपहवे सप्त देव-

गवीर्जपति । चिदसि मनासि धीरसि रन्ती रमतिः
स्तुनः स्तुनरीत्युचैरुपहवे सप्त मनुष्यगवीः । देवोदेवैरभि
मा निवर्तधं स्योनाः स्योनेन इतेन मा समुक्षत नम
इदमुदं भिषगृषिर्ब्रह्मा यद्वदे समुद्रादुदचन्निव सुचा
वाग्ये विप्रस्य तिष्ठति श्रङ्गेभिर्दशभिर्दिशन्निति च । ४ ।

देवगव्यभिधायिनो मन्त्रा देवगव्य इत्युच्यन्ते । तथा मनुष्यगव्यः ॥

उपह्रूयमानायां वायविडा ते मातेति हेतारमीक्ष-
माणो वायुं मनसा ध्यायेत् । ५ ।

वायविडा ते माता वायो ते वस्त्रभूतस्येऽा मातेति ध्यानप्रकार-
विधिर्न तु मन्त्रस्थाना ब्राह्मणे व्यक्तवाद्यथा वार्युर्वत्स इति प्रकृत्योक्तं
वायुं मनसा ध्यायेनाचे वस्त्रमुपावस्त्रजतौति ॥

सा मे सत्याशीरित्याशिःषु । आशीर्म ऊर्जमिति च
। ६ ।

जपतौति शेषः । अर्यं च जपः सोमेष्टिष्वपि भवत्येवैकस्या आशिषो
विद्यमानवात् । तत्र लस्मास्त्रिद्र इत्यादि निवर्तयति ॥

इडाया अहं देवयज्यया पशुमान्भूयासमित्युपह्र-
ताम् ॥ इडा धेनुः सहवत्सा न आगादूर्जं दुहाना
पयसा प्रपीना । सा नो अन्नेन हविषोत गोभिरिडा-
भ्यस्माँ आगादिति भक्षायाह्वियमाणाम् । ७ ।

उभयनानुमन्त्रयत इति शेषः ॥

उक्त इडाभस्तो मार्जनी च । ८ ।

भक्तो भक्तणम् । मार्जनीशब्देन मार्जनं लक्ष्यते । तदुभयसुक्रमाध्वर्यव एव यजमानस्यापि तन्नेदानौ प्रस्तर्तव्यमिति भावः ॥

ब्रह्म पिन्वस्य ददतो मे मा क्षायि कुर्वते मे मोपद-
सहिष्णां कुप्तिरसि दिशो मे कल्पन्तां कल्पन्तां मे दिशो
दैवीश्च मानुषीश्चाहेराचे मे कल्पेतामर्धमासा मे
कल्पन्तां मासा मे कल्पन्तामृतवेऽ मे कल्पन्तां संवत्सरो
मे कल्पतां कुप्तिरसि कल्पतां म इति बर्हिषि पुरोडा-
शमासन्नमभिमृशति । ८ ।

चतुर्धा क्ला सहनिहितं पुरोडाशं तन्नेणाभिमृशति ॥

इति दशमौ कण्डिका ।

अथैनं प्रतिदिशं व्यूहत्याशानां त्वाशापालेभ्यश्चतुभ्यो
असृतेभ्यः । इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यो विधेम हविया वयम् ॥
ब्रह्मपा हि भजतां भागी भागं माभागो भक्त निरभागं
भजामः । अपस्थिन्वौषधीर्जिन्व द्विपात्याहि चतुष्पादव

दिवो वृष्टिमेरय ॥ ब्राह्मणानामिदं हविः सेम्यानां
सेमपीथिनाम् । निर्भक्तो इब्राह्मणो नेहाब्राह्मणस्या-
स्तीति । १ ।

ब्रूहनि विभज्य गमयति सङ्कुरक्तेन मन्त्रेण ॥

उपह्रते द्यौः पितोप मां द्यौः पिता ह्यतामग्निरा-
ग्नीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्मै पुण्यायोपह्रता पृथिवी
मातोप मां माता पृथिवी ह्यतामग्निराग्नीध्रादायुषे
वर्चसे जीवात्मै पुण्यायेत्याग्नीध्रभागस्य वैशेषिकम् । २ ।

ब्रूहनमिति विपरिणामेन संबन्धः । पूर्वे तु ब्रूहनं चतुर्णां भागानां
साधारणमिदं चाग्नीध्रभागस्य वैशेषिकमित्यर्थः । तत्त्वाग्नीध्रभागस्येति
वचनादिदं ब्रह्मण इत्यादिषु व्यादिष्टेषु भागेष्विति इष्टव्यम् ॥

ब्रह्म पिन्वस्वेत्यन्तर्वेद्यन्वाहार्यमासन्नमभिमृशति ॥
इयं स्थाल्यमृतस्य पूर्णा सहस्रधार उत्सो अक्षीयमाणः ।
स दाधार पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च तेनौदनेनातितरा-
णि मृत्युमिति च । ३ ।

प्रथममन्त्रस्य मर्वत्राविकारो भागाभिधानात् । द्वितीये लादितः
पदचतुष्टयस्यौदनस्थाल्यमिधायिनो इन्यत्र तदभावे लोपः । सहस्र-
धाराचीचमाणश्वस्योद्ध लिङ्गस्थाविकारः उत्सविशेषणतात् । शेषस्तु
यथार्थमूद्यः ॥

उक्तः संप्रैषो ऽन्वाहार्यस्य च दानम् । ४ ।

उक्त इडाभक्त इतिवद्गात्मा । संप्रैष इति च दक्षिणत एतोन्तरतः
परौतेति इयोरपि संप्रैषयोर्यहलं तथा तत्र दर्शितवात् ॥

एषा ते अग्ने समिदित्यानूयाजिकीं समिधमाधीय-
मानाम् ॥ यं ते अग्न आवश्यम्यहं वा क्षिपितश्वरन् ।
प्रजां च तस्य मूलं च नीचैर्देवा निवृश्वत ॥ अग्ने यो
नो ऽभिदासति समानो यश्च निष्ठः । इधास्येव प्रक्षा-
यतो मा तस्योच्छेषि किंचन ॥ यो मां द्वेष्टि जातवेदो
यं चाहं द्वेष्मि यश्च माम् । सवीक्ष्यानग्ने संदह यांश्वाहं
द्वेष्मि ये च मामित्याहितायामग्निम् । ५ ।

गतौ ॥

वेदिर्बहिः शृतं हविरिध्मः परिधयः सुचः । आज्यं
यज्ञ ऋचो यजुर्याज्याश्च वपद्धाराः । सं मे संनतयो
नमन्तामिधसंनहने हुत इति संमार्गान्नहुतान् । ह ।
संमार्गा इधसंनहनानि तेषां च वज्रतनिर्देश इधसंनहने झत इति
चैतदस्तु झतमिति च मन्त्रानुकरणाद्यृष्ट्यः ॥

सप्तहोतारं वदेत्पुरस्तादनूयाजानामुपरिष्टादा । ७ ।
सप्तहोतुरनुयाजाङ्गत्वादननुयाज उदयनौये न भवति ॥

इत्येकादशी कण्डिका ।

बर्हिषोऽहं देवयज्यया प्रजावान्मूयासमित्येतैः
प्रतिमन्त्रमनूयाजान्तुंहुतम् । १ ।

गतः ॥

उभौ वाजवत्यौ जपतः । २ ।

उभयोरपि याजमानाध्वर्यवकाण्डयोः पाठादिति भावः ॥

वस्तुन्देवान्यज्ञेनापिमें रुद्रान्देवान्यज्ञेनापिमेमादि-
त्यान्देवान्यज्ञेनापिमेमिति प्रतिमन्त्रं परिधीनज्यमा-
नान् ॥ समझां बर्हिर्हविषा एतेन समादित्यैर्वसुभिः
सं मरुद्धिः । समिन्द्रेण विश्वेभिर्देवेभिरङ्गां दिव्यं नभो
गच्छतु यत्खाहेति प्रस्तरमज्यमानम् । ३ ।

गतौ ॥

अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमिति यथालिङ्गं सूक्तवाक्-
देवताः । ४ ।

सूक्तवाके कीर्तिता देवताः रुक्तवाकदेवतास्तास्तिङ्गाभिरुज्जितिभि-
रूपतिष्ठते ऽनुमन्त्रयते वा । यथालिङ्गमिति समान्नायसिद्धानां
मन्त्राणां लिङ्गवशेन विनियोगादनान्नाताया उपांशुयाजदेवताया
आज्यपानां च नोज्जित्योपस्थानम् ॥ अथवा तन्मन्त्रयोरपि शाखान्त-
रीयः पाठोऽनुमौयते निर्वापादिष्वेवैन्द्राग्नमन्त्रस्य । कुतः । सूक्तवाक-
देवता इत्यविशेषवचनात् सूक्तवाके होता यांयां देवतामभियाहरति
तांतां यजमानोऽनुमन्त्रयत इति सत्याषाढवचनाच्च ॥

यदा चास्य होता नाम गृह्णीयादथ ब्रूयादेमा
अग्मन्नाशिषो दोहकामा इति । ५ ।

सोमेषिष्वाशिष एकवादेयमग्नाशीर्दोहकामेत्यूहः ॥

सा मे सत्याशीर्देवान्गम्याच्छुष्टाच्छुष्टतरा पण्यात्प-
रण्यतरारेडता मनसा देवान्गम्याद्यज्ञो देवान्गच्छत्वदो
म आगच्छत्विति स्तुत्वाकस्याशिःषु यत्कामयते तस्य
नाम गृह्णाति । ६ ।

अविकृत एवायं मन्त्रः सोमेषिषु ॥

रोहितेन त्वाग्निर्देवतां गमयत्वित्यैः प्रतिमन्त्रम-
ग्नीधा प्रस्तरं प्रह्लियमाणम् । ७ ।

गतः ॥

दिवः खीलो इवततः पृथिव्या अध्युत्थितः । तेना
सहस्रकाण्डेन द्विष्ठनं शोचयामसि । द्विष्ठन्मे बहु शोच-
त्वोपधे मो अहं शुचमिति प्रस्तरत्वणे प्रह्लियमाणे । ८ ।
जपतौति शेषः ॥

वि ते मुञ्चामीति परिधिषु विमुच्यमानेषु । ९ ।

परिधिषु ततस्तो देशादिमुच्यमानेषु प्रह्लियमानेष्विति यावत् ।
विमुच्यमानेष्विति वचनमेष वा अग्नेर्विमोक इति ब्राह्मण्याचिख्या-
सया परिधियोगे पूर्वं युनज्ञि लेति युक्तस्याग्नेरिदानीं परिधिविमोके
वि ते मुञ्चामीति विमोकाभिसंधानमेव विमोक इति ॥

विष्णोः शंयोरिति शंयुवाके । यज्ञ नमस्ते यज्ञ नमो
नमश्च ते यज्ञ शिवेन मे संतिष्ठस्व स्योनेन मे संतिष्ठस्व
सुभूतेन मे संतिष्ठस्व ब्रह्मवर्चसेन मे संतिष्ठस्व यज्ञस्य-
द्विमनु संतिष्ठस्वोप ते यज्ञ नम उप ते नम उप ते
नम इति च ॥ इष्टो यज्ञो भृगुभिर्द्विष्णोदा यतिभिरा-
शीर्दा वसुभिराशीर्वान् । अथर्वभिस्तस्य मेष्टस्य वीतस्य
द्विष्णेहागमेरिति संसावं हुतम् । १० ।

गताः ॥

इति दादशौ कण्डिका ।

इति वृत्तीयः पटलः ॥

सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता रेतो धिषीयेति यथा-
लिङ्गं पनीसंयाजान्हुतंहुतम् । १ ।

देवपनीनां गृहपतेश्च यागान्तरव्यवाये ऽपि समानमनुमन्त्रणं
मन्त्रलिङ्गात् ॥

राकाया अहं देवयज्यया प्रजावान्भूयासं सिनी-
वाल्या अहं देवयज्यया पशुमान्भूयासं कुह्वा अहं
देवयज्यया पुष्टिमान्पशुमान्भूयासमिति काम्याः । २ ।

काम्यग्रहणेन काम्यदेवता उपलक्ष्यति न तु नित्या व्यावर्तयति ।
तेनाविशिष्टमनुमन्त्रणं नित्यत्वे ऽपि ॥

राकाया अहं देवयज्यया प्रजावती भूयासं सिनी-
वाल्या अहं देवयज्यया पशुमती भूयासं कुह्वा अहं
देवयज्यया पुष्टिमती पशुमती भूयासमिति पव्यनुम-
न्त्यते । ३ ।

गतः ॥

इडास्माननु वस्तां दृतेन यस्याः पदे पुनते देवयन्तः ।
वैश्वानरी शकरी वावधानोप यज्ञमस्थित वैश्वदेवीत्या-
ज्येडाम् । ४ ।

घृतेनेत्युदकाभिधानात्मांसेडायामयनूहः । तथा च ब्राह्मणं दृष्टिर्वा
इडा दृष्ट्यै वै निक्रमणे घृतं प्रजाः संजीवन्तीः पिबन्तीति ॥

अन्तर्वेदि वेदं निधायाभिसृशति वेदो ऽसीति । ५ ।

गतः ॥

पुरा विदेयेति यद्यद्भ्रातृव्यस्याभिध्यायेत्तस्य नाम
गृह्णीयात् । तदेवास्य सर्वं दृष्टं इति विज्ञायते । ६ ।

तत्र विदेयेतच्छब्दात्पूर्वं भ्रातृव्यस्य स्वं यद्यत् गोहिरण्णादि अभि-
धायेत् इदं मे स्थादिति तस्य नाम गृह्णीयात् यथा देवदत्तस्य गां
विदेयेति । तस्वर्वमेवास्यापादत्त इत्याह श्रुतिः । असति तु कामे
यथाक्षातो मन्त्रः ॥

या सरस्वती विशेषभगीना तस्यां मे रास्त तस्यास्ते

भक्तिवानो भूयास्मेति फलीकरणहोमे हुते मुखं
विमृष्टे । ७ ।

मुखविमार्गी इयं फलीकरणहोमसंयोगात्तदङ्गमतो इनौषधतत्त्वासु
निवर्तते ॥

वसुर्यज्ञो वसुमान्यज्ञस्तस्य मा यज्ञस्य वसोर्वसुमतो
वस्वागच्छत्वदो म आगच्छत्विति समिष्टयजुर्हुतमनुम-
न्वयते । यत्कामयते तस्य नाम गृह्णाति । ८ ।

गतः ॥

सं यज्ञपतिराशिषेति यजमानभागं प्राश्राति । ९ ।

इति च्योदशी कण्डिका ।

दधिक्रावणो अकारिषमिति सायंदोहम् । इदं हवि-
रिति प्रातर्दोहम् । १ ।

इदं हविरिति सौत्रामणीपठितः स्वाहान्तो मन्त्रः ॥

नाब्राह्मणः सांनायं प्राश्रीयात् । २ ।

स्वनियवैश्यो न सांनायेऽप्यजमानभागौ प्राश्रीतः ॥

अन्तर्वेदि प्रणीतास्वध्वर्युः संततामुद्कधारां साव-
यति । सदसि सन्मे भूया इत्यानीयमानायां जपति । ३ ।

गतः ॥

प्राच्यां दिशि देवा कृत्विजो मार्जयन्तामित्यैर्यथा-
लिङ्गं व्युत्सिच्य समुद्रं वः प्रह्लिणोमि स्वां योनिमपिग-
च्छत् । अच्छिद्रः प्रजया भूयासं मा परासेचि मत्यय
इत्यन्तर्वेदि शेषं निनीय यदप्सु ते सरस्वति गोष्ठश्वेषु
यन्मधु । तेन मे वाजिनीवति मुखमडिग्ध सरस्वति ।
या सरस्वती वैशम्बल्या* तस्यां मे रास्व तस्यास्ते
भक्षीय तस्यास्ते भूयिष्ठभाजो भूयास्मेति मुखं विमृष्टे । ४।

यथालिङ्गं व्युत्सिच्य तत्त्वन्त्वप्रकाशितायां दिशि तेनतेन मन्त्रेण-
र्धमपः सिक्ता ॥

उभौ कपालविमोचनं जपतः । ५ ।

उभयोरप्याध्वर्यव्याजमानकाण्डयोः पाठादिति भावः ॥

विष्णोः क्रमो इसीति दक्षिणे वेद्यन्ते दक्षिणेन पदा
चतुरो विष्णुक्रमान्प्राचः क्रामत्युत्तरमुत्तरं ज्यायांसम-
नतिहरन्सव्यम् । ६ ।

विष्णुक्रमा नाम तत्त्वमन्त्वविशिष्टाः पदविचेपाः तान्दक्षिणे वेदि-
सीक्रि क्रामति । तेषु चोन्नरोत्तरं क्रममधिकान्तरालं क्रामति न
च कदाचित्स्वयं पादं पुरस्तान्वयति ॥

* Thus according to the best MS., the others, read वैशम्बल्या
and वैशम्बल्या like Taittirîya Brâhmaṇa 2. 5. 8. 6.

नाहवनीयमतिक्रामति । ७ ।

यत्राप्याहवनीयसीमः परतो वेदिः सोमपशुचातुर्मास्येषु तत्रापि न
तमतिक्रामति ॥

अवस्थाय चतुर्थं जपति । ८ ।

चतुर्थं तु क्रमं दृष्ट्याणि क्रान्त्वावस्थाय ततो मन्त्रं जपति न तु मन्त्रान्ते
क्रामतीत्यर्थः । अथवा वृत्तीयक्रमं क्रान्त्वा तत्रैवावस्थाय चतुर्थं मन्त्रं
जपति न तु तेन क्रामतीत्यर्थः । चतुरो विष्णुक्रमानिति तु मन्त्रा-
भिप्रायं द्रष्टव्यम् । कस्मात् । विष्णोः क्रमत्वैनैषां क्रमाणां स्ववनात्तस्य
चतुर्थक्रमाभावात् व्यक्तवचनाच्च बौधायनादिभिः यथा वृत्तीये चतुर्थ-
मनुवर्तयति न चतुर्थाय प्रक्रामतीत्यादि ॥ उक्तः स्वशाखास्यो विष्णु-
क्रमकल्पः अथापरौ शाखान्तरौयौ विकल्पौ दर्शयति ॥

विष्णुक्रमान्विष्णवतिक्रमानतीमोक्षानिति व्यतिष- क्तानेके समामनन्ति । विनिरूढानेके । ९ ।

अथमर्थः । प्राकृते याजमानकाण्डे चौनेतानेके उधीयते व्यतिषक्तांश्च
तान्यथा प्रथमं विष्णुक्रमपर्यायमुक्ताय विष्णवतिक्रमातीमोक्षाणा-
माद्यै पर्यायौ ततो द्वितीयमुक्ता तेषामपि द्वितीयाविव्यादि ।
अन्ये तु चौनेतानधीयाना विनिरूढानन्यममंकीर्णानधीयते यथा
समाय विष्णुक्रमांस्तो विष्णवतिक्रमांस्तो उत्तीमोक्षानिति । तदेव-
मेते पूर्वेण केवलविष्णुक्रमकल्पेन सह चयः कल्पा उक्ता भवन्ति ॥
केचिच्चु विष्णुक्रमवद्विष्णवतिक्रमातीमोक्षानपि नित्यानिष्टा तेषां

व्यतिषङ्गाच्यतिषङ्गमाच्चविकल्पमेनमिच्छन्ति । तदयुक्तं विष्णुक्रमवत्तेषां स्वरूपस्यान्यतो मिद्धेः । न तावदेषां अुतितः मिद्धिः दर्शपूर्णमासम-न्त्वब्राह्मणप्रकरणयोः केवलविष्णुक्रमाणामान्वानात् सूत्रे उपि त एवा-नन्तरं नित्यवद्विहिता अनुदिताश्च प्रदेशान्तरेषु यथा पूर्णपात्रं निनयति विष्णुक्रमान्कामतीत्यादि । कल्पान्तरेष्वनुपात्ता एव विष्णव-तिक्रमादय इति न कुतश्चिदप्येषां स्वरूपमिद्धिं पश्यामः । तस्मा-द्वितिषङ्गादिविश्युस्वरूपमेवैषामत्र विकल्पत इति सूक्तमिति । अस्मि केवलो विष्णुक्रमकल्प इति ॥

अग्निना देवेन पृतना जयामीति विष्णवतिक्रमाः ।
ये देवा यज्ञहन इत्यतीमोष्टाः । १० ।

गतः ॥

अग्नम् सुवः सुवरग्नमेत्यादित्यमुपतिष्ठते । ११ ।
इति चतुर्दशौ काण्डिका ।

उद्यन्नद्य मित्रमहः सप्तान्मे अनीनशः । दिवैना-
न्विद्युता जह्नि निम्रोचन्नधरान्कधि ॥ उद्यन्नद्य वि नो
भज पिता पुचेभ्यो यथा । दीर्घायुत्वस्य हेशिष्वे तस्य
नो देहि सूर्य ॥ उद्यन्नद्य मित्रमह आरोहन्वन्तरां
दिवम् । हृद्रोगं मम सूर्यं हरिमाणं च नाशय ॥
शुकेषु मे हरिमाणं रोपणाकासु दध्यसि । अथो हारि-
द्रवेषु मे हरिमाणं निदध्यसि ॥ उदगादयमादित्यो

विश्वेन सहसा सह । द्विषन्तं मम रन्धयन्मो अहं द्विषते
रथम् ॥ यो नः शपादशपते यश्च नः शपतः शपात् ।
उषाश्च तस्मै निमुक्त्वा सर्वं पापं समूहतामिति च । १ ।
व्याख्यातः पूर्वेणादित्योपखानेन ॥

ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्त इति प्रदक्षिणमावर्तते । २ ।

गतः ॥

यद्यभिचरेदिदमहममुष्यामुष्यायणस्य प्राणं निवेष्ट-
यामीति दक्षिणस्य पदः पाषण्ठा निमृद्धीयात् । ३ ।

आमुष्यायणस्येति गोत्रनिर्देशः यथा देवदत्तस्य गौतमस्येत्यादि ।
बबरः प्रावाहणिरित्यादिवत्पितृनिर्देश इत्यन्ये ॥ निमृद्धीयात् भावव्यं
पौद्यमानं बुद्धा पाषण्ठा भूमिं निपौड्येत् ॥

मुण्डा भवन्तु या लक्ष्मीः पराभवन्तु याः पापीरि-
त्युक्ता समहं प्रजया सं मया प्रजेति पुनरूपावर्तते । ४ ।

खस्ति पुनरागच्छतीत्यादिवत्प्रतिनिवृत्तिवचनः पुनःशब्दः । पुनरूपा-
वर्तते प्रसव्य आवर्तत इत्यर्थः । तथोदक् पर्यावर्तते समहं प्रजयेति
बौधायनः ॥

समिद्धो अग्ने मे दीदिहि समेद्धा ते अग्ने दीद्यास-
मित्याहवनीयमुपसमिन्द्धे । वसुमान्यज्ञो वसीयान्भू-
यासुमित्युपतिष्ठते । ५ ।

इति पञ्चदशी कण्ठिका ।

ये नः सपलो यो इरणो मर्तोऽभिदासति देवाः ।
इध्मस्येव प्रक्षायतो मा तस्योच्छेषि किंचनेति च । १ ।
गतः ॥

अग्र आयूंषि पवस इत्याग्निपावमानीभ्यां गार्हपत्यम्-
पतिष्ठते । अग्ने गृहपत इति च । २ ।

अग्ने गृहपत इति मन्त्रः शतं हिमा इत्यनः । गतः शेषः ॥

पुत्रस्य नाम गृह्णाति तामाशिषमाशासे तन्त्रव
इत्यजातस्य । अमुष्मा इति जातस्य । ३ ।

द्वे एते यजुषी जाताजातयोः पुत्रयोर्नामग्रहणार्थे । तयोः प्रथमेन
प्रथममजातस्य पुत्रस्य नाम गृह्णाति तन्त्रव इति परोक्षनाम्ना ।
तच्च तज्जन्मार्थं तेजस्येवास्य ब्रह्मावर्चसौ पुत्रो जायत इति श्रुतेः ॥
अथ द्वितीयेन यजुषा जातस्य नाम गृह्णाति अमुष्मा इति तदीय-
नाम्ना । तच्च तत्सम्भद्रार्थं तेज एवास्मिन्ब्रह्मावर्चसं दधातीति श्रुतेः ॥
तेन जातस्यापि मृतस्य पुत्रस्य न नाम गृह्णाति । तदेवं पुत्रवतो
नामग्रहणदद्यं भवति तद्यथा तामाशिषमाशासे तन्त्रवे ज्योतिष्ठतौं
तामाशिषमाशासे देवदत्ताय ज्योतिष्ठतौमिति । अपुत्रस्य तु प्रथम-
मेव द्वितीयस्यासंभवात् । पुत्रवतो ऽपि द्वितीयमेव न प्रथममिति
केचित् । तदयुक्तं तन्त्रव इत्यजातस्येत्यविशेषोक्ते भविष्यत्युत्त्रार्थं पुत्रवतो
अपि तदनिवारणात् अजातपुत्रस्येत्यवचनाच्च ॥ व्यक्तोक्तश्च समुच्चयो
बौधायनेन तामाशिषमाशासे अमुष्माअमुष्मा इति यावत्तो इत्युपुत्रा

जाता भवन्ति तत्त्व इत्यन्त इति ॥ बङ्गपुत्रवे तु स्वस्यानविद्वद्वा
नास्त्रां यहणं न त्वभावत्या यथोक्तं सत्याषाढेन बङ्गपुत्रः सर्वेषां
पुत्राणां नामान्यनुद्रुत्य ज्योतिश्चतीमित्यन्ततो ऽवदधातौति यद्यथा
तामाशिषमाशासे रुद्राय सूर्याय विष्णवे ज्योतिश्चतीमिति ॥
अकृतनाम्नस्तु नक्तनाम याह्यम् । नैव याह्यं पुत्राः पुत्रस्येति
वचनात् ॥

ज्योतिषे तत्त्वे त्वासावनु मा तत्त्वच्छिन्नो दैव्यस्त-
न्तुर्मा मनुष्यश्चेदि दिव्याद्वाम्नो मा च्छित्सि मा
मानुषादिति प्रियस्य पुत्रस्य नाम घट्टाति । ४ ।

असाविति संबुद्धा नामग्रहणम् । प्रियपुत्रस्येति वचनात् जाताजात-
विभागवचनाच्चाप्रियपुत्रस्यापुत्रस्य च कृत्स्नमन्तर्ख लोपः । बङ्गपुत्रस्य
चाभावृत्तिः अनु मा तत्त्वच्छिन्न इत्येकवचनात् ऊहप्रतिषेधाच्च ॥

अग्ने वह्ने स्वदितं नस्तनये पितुं पत्त । शं तोकाय
तनुवे स्योन इति दक्षिणामिम् । ५ ।

उपतिष्ठत इति शेषः ॥

ज्योतिषे तत्त्वे त्वेत्यन्तर्वेद्युपविशति । पूर्ववन्नामग्र-
हणम् । ६ ।

वाय्यातः पूर्वतरेण ॥

ज्योतिरसि तत्त्व इत्युपविश्य जपति । ७ ।

उपविश्य जपस्यापि लोपो ऽपुत्रस्य मध्यमपुरुषविरोधात् ॥

वेदमुपस्थ आधायान्तर्वेद्यासीने ऽतीमोक्षाज्ञपति । ८ ।

वेदाधानमुपरिष्ठाद्वेदस्तरणपक्षाश्रयणेनोक्तं अन्यत्र स्तौर्णलाद्वेदस्य ।
आश्वलायनेन तु पूर्वत्रैव स्तरण उक्तं शेषं निधायेति । सत्याषाढ़-
स्त्वा ह वेदहणान्तुपस्थ आधायेति ॥

अत्र वेदस्तरणं यजमानभागस्य च प्राशनमेके समा-
मनन्ति । ९ ।

यदा त्वं तदा सहैवोभयोरुत्कर्षेण नान्यतरस्य ॥

कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुच्चत्विति यज्ञं विमुच्चति । १० ।

मन्त्रोच्चारणमेव विमोक्तः ॥

अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमिति व्रतं विस्तृजते । ११ ।

यैर्यजुर्मिः प्राग्व्रतमुपेनं तैरेव विस्तृजते । विकारमाचेण विशेषः ॥

यज्ञा बभूवेति यज्ञस्य पुनरालम्भं जपति । १२ ।

विक्षतावपि यत्र पुनःक्रियेणा तत्रैव पुनरालम्भस्य जपे ऽन्वर्यचा-
द्यथा पश्चाययणादिषु ॥

गोमानिति प्राङ्मुदेत्य गोमतीं जपति । १३ ।

सर्वेषिपशुषु नियो गोमतीजपः ॥

अच वा यजमानभागं प्राप्नीयात् । १४ ।

गतः ॥

यज्ञ शं च म उप च म आयुश्च मे बलं च मे यज्ञ
शिवो मे संतिष्ठस्व यज्ञ स्विष्टो मे संतिष्ठस्व यज्ञारिष्टो
मे संतिष्ठस्वेति दर्शपूर्णमासाभ्यां सामेन पशुना वेष्टा
जपति । १५ ।

अधिकारादेव सिद्धेः पुनर्दर्शपूर्णमासग्रहणं तदिकारेषु मा भृदिति ॥

वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपागामितीद्वाप
उपस्थृशति । तदिदं सर्वयज्ञेषूपस्पर्शनं भवति । १६ ।

गतो ऽयं विद्युद्मीत्यादिना व्याख्यातः ॥

ब्राह्मणांस्तर्पयितवा इति संप्रेष्यति । १७ ।

च्छलिजः संनिधानात्तांस्तर्पयितवै तर्पयत भोजनादिभिः । तेषां च
तर्पणं यज्ञसम्भ्रांत्य यज्ञमेव तर्पयतीति वाजसनेयश्रुतेः ॥

प्रवसन्काले विहारमभिमुखो याजमानं जपति
। १८ ।

प्रवसन्देशान्तरे वसन् स्वेस्वे काले उपवसथे ऽहनि यजनीये च विहा-
रदेशमभिमुखो याजमानाध्वर्यवकाण्डोकान्सर्वानपि याजमानमन्वा-
ञ्जपति । तदौयानि तु कर्माण्णधर्युः करोति । तथा च भारद्वाजा-

दयः यानि संसृश कर्माणव्युत्सानि कुर्यादिति । यानि तु संभवन्ति
तानि स्वयमेव तत्र कुर्यात् यथापासुपस्तर्णमादित्योपस्थानमि-
त्यादि ॥

प्राचो विष्णुक्रमान्कामति । १६ ।

दक्षिणवेद्यन्तालाभान्ना लोपिषत विष्णुक्रमाः । प्राञ्छः विहाराभि-
मुखाः क्रमिष्यन्त इत्यारभः ॥

प्राङ्मुदेत्य गोमतीं जपति जपति । २० ।

प्राङ्मुदेत्य ततो विहाराभिमुख एव स्थितो जपति ॥

इति घोडशी कण्डिका ।

इति श्रीभट्टरदन्तप्रणीतायामापस्तम्बसूत्रवृत्तौ सूत्रदीपिकार्यां
चतुर्थः पटलः ।

इति चतुर्थः प्रश्नः ॥

ओम् ॥

एवं दर्शपूर्णमासौ व्याख्यायाजन्तरं सर्वश्रौतकाण्डोपकारकं सर्वप्रथ-
मभावि चाग्न्याधेयमारभते ॥

अग्न्याधेयं व्याख्यास्यामः । १ ।

अग्नेराधेयमग्न्याधेयम् । कृत्यल्लुटो बड्डलमिति भावे यः द्रष्टव्यः ।
अग्निराधेयोऽस्मिन्कर्मणीति वा बड्डब्रीहिः ॥ तत्त्वोपनयनादिवदा-
वश्यकं पुरुषस्य । कुतः । कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेति श्रुतेः सृतिष्व-
यग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावित्यावश्यकेषु पुरुषसंस्कारेषु पाठात्
अवश्यं च ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेति वसिष्ठवचनात् आचार्यणाप्यशू-
द्राणामदृष्टकर्मणामुपायनं वेदाध्ययनमग्न्याधेयं फलवन्ति च कर्मा-
णीति द्विजातीनां वर्णधर्मवेनानुक्रमणात् मनुनाथनाहिताग्निता
स्त्वैषमिति तदक्रियायामुपपातकल्पेन स्मरणाच्च । तसामिद्द्वामावश्य-
कमग्न्याधेयमिति ॥ अत्राह वौधायनः अग्नीनाधास्यमानः प्राज्यमा-
त्मानं कुर्वीत येनास्य कुशलं स्थानेन कुशलं कुर्वीतेति । तथोक्त-
मात्मनः पुरश्चरणमिति च ॥

ये अश्वत्यः शमीगर्भं आहुरोह त्वे सच्चा । तं ते
हरामि ब्रह्मणा यज्ञियैः केतुभिः सहेति शमीगर्भस्या-
श्वत्यस्यारणी आहरति । २ ।

अत्र यजमान आगुरते अग्नीनाधास्य इति । न विद्युदमीत्यपामु-
पस्यर्थं अयज्ञत्वात् । अथाध्वर्युररणी पूर्वाह्वते अपि मन्त्रेण युग-
पदाहरति ॥ शमीगर्भस्येति षष्ठीसमाप्तः इयं वै शमी तस्या एष गर्भा
यदश्वत्य इति श्रुतेः यो अश्वत्यः शमीगर्भा भूमिं मूलेन स्थृष्ट इति
भारद्वाजवचनाच ॥ अरणीप्रमाणं चानुकृतादर्थलक्षणं भवति ।
चतुरङ्गुलमुत्सेधां द्वादशाङ्गुलं विस्तीर्णं षोडशाङ्गुलमायतामिति
बौधायनः । चतुर्विंशत्यङ्गुला वेति कात्यायनौयाः । तथा वैष्णव-
पुराण उक्तं अरणीं च कारयेत्प्रमाणं चाङ्गुलैः कुर्वन् गायत्रौं पठेत्पठ-
तश्चाक्षरसंख्यान्येवाङ्गुलान्यरणा भवन्तीति ॥

अप्यशमीगर्भस्येति वाजसनेयकम् । ३ ।

अशमीगर्भे ऽपि मन्त्रानिवृत्तिः अश्वत्यमात्रस्यैव शमीगर्भस्ववनात् ।
यथोक्तं हिरण्यकेशिना इयं वै शमी तस्या एष गर्भा यदश्वत्य इति वि-
ज्ञायत इति । बौधायनश्चाह अथो खलु य एवाश्वत्यः शमीगर्भ इति ॥

अश्वत्याङ्गव्यवाहाद्वि जातामग्नेस्तनुं यज्ञियां संभ-
रामि । शान्तयोनिं शमीगर्भमग्नये प्रजनयितवे । आ-
युर्मयि धेह्नायुर्यजमान इत्यरणी अभिमन्त्य सप्त पार्थि-
वान्संभारानाहरति । एवं वानस्पत्यान् । पञ्चपञ्च वा । ४।
गतौ ॥

भूयसो वा पार्थिवान् । ५ ।

अष्टौ पार्थिवा वक्ष्यन्ते ते सर्वे भवन्ति सप्तवे वानस्पत्यानाम् ।
पञ्चते तु सप्ताष्ट वा स्युः ॥

न संभारान्संभरेदिति वाजसनेयकम् । ६ ।

गतः ॥

वैश्वानरस्य रूपं पृथिव्यां परिस्थिता । स्योनमाविशन्तु
न इति सिकताः ॥ यदिदं दिवेष्य यददः पृथिव्याः
संज्ञाने रोदसी संबभूवतुः । ऊपान्कषणमवतु कृष्ण-
मूषा इहोभयोर्यज्ञियमागमिष्ठा इत्यूपान् ॥ उतीः कुर्वी-
णो यत्पृथिवीमचरो गृहाकारमाखुरूपं प्रतीत्य । तत्ते
न्यक्तमिह संभरन्तः शतं जीवेम शरदः सुवीरा इत्या-
खुकरीषम् ॥ ऊर्जं पृथिव्या रसमाभरन्तः शतं जीवेम
शरदः पुरुचीः । वम्बीभिरनुवित्तं गुहासु श्रोत्रं त
उर्व्ववधिरा भवाम इति वल्लीकवपाम् ॥ प्रजापतिसृ-
ष्टानां प्रजानां द्युधो इपहत्यै सुवितं नो अस्तु । उपग्र-
भिन्नमिष्ठमूर्जं प्रजाभ्यः स्तुदं गृहेभ्यो रसमाभरामीति
स्तुदम् ॥ यस्य रूपं विभ्रदिमामविन्दज्ञुहा प्रविष्टां सरि-
स्य मध्ये । तस्येदं विहतमाभरन्तो इच्छम्बद्धारमस्यां
विधेमेति वराहविहतम् । ७ ।

इति प्रथमा कण्डिका ।

याभिरहं हज्जगतः प्रतिष्ठामुर्वीमिमां विश्वजनस्य
भर्तीम् । ता नः शिवाः शर्कराः सन्तु सर्वा इति
शर्कराः ॥ अग्ने रेतश्चन्द्रं हिरण्यमङ्ग्यः संभूतमस्तुतं
प्रजासु । तत्संभरन्तुत्तरतो निधायातिप्रयच्छन्दुरितिं
तरेयमिति हिरण्यम् । १ ।

सर्वत्राहरतौति संबन्धः ॥ आगतुकरौषमारहत्करः । वल्लौकस्य मृद-
स्त्रौकवपा । स्तुदो जलाशयस्य मृदशोशयस्य । तथा चाह वौधायनः
यो उनुपदासी स्तुदः स्यात्तत आहारयेत् स्तुदे इविद्यमाने कुलोरसु-
षिरादाहारयेदिति । चयो हिरण्यशक्ला भवन्ति पञ्चपञ्चाग्नेः । केचिन्तु
कल्पान्तरहृष्टा हिरण्यस्यासंभारत्वं मन्यन्ते । तदशुक्रं संभारानाहर-
तौति प्रकृत्य हिरण्यमप्युक्ता तत ऊर्ध्वमिति पार्थिवा इति निगम-
नात् तत्संभरन्तिः मन्त्रलिङ्गाच्च । तस्मादसंभारपते हिरण्यमपि
निर्वर्तते ॥

इति पार्थिवाः । २ ।

संभारा इति शेषः ॥

यदि पञ्चादुम्बराणि लोहशक्लानि पञ्चमो भवति
। ३ ।

उदुम्बरं ताम्रम् । पञ्चसंभारपते ताम्रमयानि लोहशक्लानि पञ्चमः
संभारो भवति । तेषां द्वृष्णीं संभरणम् ॥

अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्ये इतिष्ठः संवत्सरं देवेभ्यो
निलाय । तन्ते न्यक्तमिह संभरन्तः शतं जीवेम शरदः

सुवीरा इत्यश्वत्यम् ॥ ऊर्जः पृथिव्या अध्युत्थितो इसि
वनस्पते शतवस्त्रो विरोह । त्वया वयमिषमूर्ज मदन्तो
रायस्पोषेण समिषा मदेमेत्युद्भ्वरम् ॥ गायचिया
ह्रियमाणस्य यत्ते पर्णमपतत्तृतीयस्यै दिवेऽधि । सो
इयं पर्णः सोमपर्णाङ्गि जातस्ततो हरामि सोमपीथ-
स्थावरुद्धौ ॥ देवानां ब्रह्मवादं वदतां यदुपाशृणोः
सुश्रवा वै श्रुतो इसि । ततो मामाविश्वतु ब्रह्मवर्चसं
तत्संभरं स्तदवरुन्धीय साक्षादित्येताभ्यां पर्णम् ॥ यया
ते स्तष्टस्याग्नेहेतिमशमयत्रजापतिः । तामिमामप्रदा-
हाय शमीं शान्त्यै हराम्यहमिति शमीम् ॥ यत्ते स्तष्टस्य
यतो विकङ्कतं भा आर्द्धज्ञातवेदः । तया भासा संमित
उरुं नेा लोकमनुप्रभाहीति विकङ्कतम् ॥ यत्ते तान्तस्य
हृदयमाच्छिन्दज्ञातवेदो मरुतो अद्विस्तमयित्वा ।
एतत्ते तदशनेः संभरामि सात्मा अग्ने सहृदयो भवेहे-
त्यशनिहतस्य वृक्षस्य ॥ यत्पर्यपश्यत्सरिरस्य मध्य उर्वी-
मपश्यज्जगतः प्रतिष्ठाम् । तत्पुष्करस्यायतनाङ्गि जातं
पर्णं पृथिव्याः प्रथनं हरामीति पुष्करपर्णम् ॥ इति
वानस्पत्याः । ४ ।

पूर्ववदोजना । तत्राश्वत्यादयः शब्दास्तदवयवपरा द्रष्टव्याः । अशनिह-
ताभावे श्रीतहतं वातहतं वेति वौधायनः ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

यं त्वा समभरं जातवेदो यथा शरीरं भूतेषु व्यक्तम् ।
स संभृतः सीद शिवः प्रजाभ्य उरुं नेत्राकमनुनेत्रि
विद्वानिति संभृत्य निदधाति । १ ।

संभृत्य एवमाहृत्य तान्संभारनेकस्यान्कला निदधातीत्यर्थः । अथवा
आहरणमेव संभरणम् । एवं सर्वानाहृत्य समुदितमनेन निदधाती-
त्यर्थः नारणोरनेन निधानं संभारलिङ्गल्वात् । अत्र आद्यमाह वौ-
धायनः ॥

अथ नष्टचाणि । २ ।

वच्यन्त इति शेषः ॥

कृत्तिकासु ब्रह्मण आदधीत मुख्यो ब्रह्मवर्चसी
भवति । ३ ।

मुख्यो ब्रह्मवर्चसौति ब्रह्मवर्चसिनां प्रथम इत्यर्थः ॥

यहांस्तस्याग्निर्दाहुको भवति । ४ ।

दाड़कः दहनशैल इति । इमं दोषमनुजानतो यं काल इति
भावः ॥

रोहिण्यामाधाय सर्वान्नरोहान्नरोहति । ५ ।

सर्वानुच्छायान्प्राप्नोतीत्यर्थः ॥

स्तुगशीर्षे ब्रह्मवर्चसकामो यज्ञकामो वा । ६ ।

आदधीतेति शेषः ॥

यः पुरा भद्रः सन्पापीयान्स्यात्पुनर्वस्वोः । ७ ।

भद्रो वसुमान् पापीयान्दरिद्धिः । पुनरेवैनं वामं वस्त्रपावर्तते भद्रो
भवतीति लिङ्गात् ॥

पूर्वयोः फलगुन्योर्यः कामयेत दानकामा मे प्रजा
स्युरिति । ८ ।

मह्यं दातुमिच्छन्तु प्रजा इति कामः ॥

उत्तरयोर्यः कामयेत भग्यन्नादः स्यामिति । ९ ।

भग्नी बड्डश्रीः । अन्नादो भाजनशक्तः ॥

एतदेव पूर्वान्तरयोः फलगुन्यारुक्तं कामदद्यं विपर्यस्तमेके समामनन्ति ॥

अथापरम् । पूर्वयोराधाय पापीयान्मवत्युत्तरयोर्व-
सीयान् । ११ ।

गतः ॥

हस्ते यः कामयेत प्र मे दीयेतेति । १२ ।

मह्यं दीयेत जनैरिति कामः ॥

चिचायां राजन्यो भ्रातृव्यवान्वा । १३ ।

राजन्यस्य चिचा नित्या ॥

विशाखयोः प्रजाकामोऽनुराधेष्टद्विकामः श्रवणे
मुष्टिकाम उत्तरेषु प्रोष्टपदेषु प्रतिष्ठाकामः । १४ ।

गताः ॥

सर्वाणि नित्यवदेके समामनन्ति । १५ ।

सर्वाण्येतानि काम्यतयोक्तानि नित्यवत् नित्यं यथा तथा कामोपबन्धरहितानीत्यर्थः । अथ पर्वणोराधानं विधास्त्वं स्त्रचे फलगुनीपौर्णमासाधाने विशेषं दर्शयति ॥

फलगुनीपूर्णमास आदधीतेत्युक्ताह यत्फलगुनीपूर्णमास आदध्यात्संवत्सरस्यैनमासन्दध्याह्वरहे पुरैकाहे वा । १६ ।

फलगुनीपूर्णमास आदधीतेति ब्राह्मणं प्रथमसुक्ता पुनरेवाह यदि यजमानः फलगुनीपूर्णमास आदध्यात् एनमग्निं संवत्सरस्यासन् आस्ये आदध्यात् । आसन्नित्यवत् सर्वण्डौर्ध्यस्त्रो इत्यर्थः । आस्ये चित्पं च भक्तिमित्यास्त्रेपेणाग्निनाशो लक्ष्यते । अतः पर्वणः प्राक् द्वाह एकाहे वा काले वा आधेय इति वच्यमाणेन संबन्धः ॥ अथवा यदि फलगुनीपूर्णमास आदध्यात् अध्यर्युरेनं यजमानं संवत्सरस्यास्ये आदध्यादिति योजना परस्मैपदैचित्यात् । अतः प्राक् द्वाह एकाहे वाधेय इत्येव ॥ इयं च फलगुनीपूर्णमासनिन्दा अनुदितहेऽमनिन्दावदुत्तरविधिस्तुत्यर्था न तु फलगुनीपूर्णमासपरिहारार्था विधानर्थक्यप्रसङ्गात् । तेन द्वावपि विधी विकल्पेते । भारद्वाजस्तु या पूर्वाभ्यां फलगुनीभ्यां पूर्णमासौ स्थानं तस्यामादधीतेत्याह ॥

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वाधेयः । १७ ।

अग्निरिति शेषः ॥

वसन्तो ब्राह्मणस्य ग्रीष्मो राजन्यस्य हेमन्तो वा
शरदैश्यस्य वर्षा रथकारस्य । १८ ।

आधानकाल इति शेषः । किमत्र रथकार इति द्विजातिभ्यो ऽन्य-
जातौयस्यान्तरप्रभवस्य यहणं नेत्याह ॥

ये चयाणां वर्णानामेतत्कर्म कुर्युस्तेपामेष कालः । १९ ।

त्रिषु वर्णब्लज्जर्भूता एव स्वट्टन्तिकर्षिता ये रथं कुर्वन्ति तेषामय-
माधानकालः ॥

शिशिरः सार्ववर्णिकः । २० ।

वर्णव्यसाधारण इत्यर्थः ॥ अत्र वसन्ताद्यृतुकूप्तिः सौरेण वा चान्द्र-
मसेन वा उभयथापि शास्त्रेषु प्रवृत्तेः । केचिच्चन्द्रमाः षड्वृतास
च्छटून्कल्पयतौति श्रुतेश्वान्द्रमसीमेवाङ्गः । तदयुक्तं इतरथापि अव-
णात् यथा देव सूर्यं सोमं क्रेयाम च्छटून्कल्पयते । कालतन्त्रे तु
प्रायेण सौरमेवानुरुद्ध्य च्छटुकूप्तिः प्रवर्तते । तत्र यदा मौनमेषयो-
रादित्यो ऽवतिष्ठते स सौरस्तावद्वसन्तः यथोक्तं सूर्यकालविदृह्णैः उद-
गयने भक्तरादाद्यतवः शिशिरादयश्च सूर्यवशादिति । तथा वैष्णव-
पुराण उक्तं शरदवसन्तयोर्मध्ये विषुवं तु प्रवर्तत इति ॥ चान्द्रमस्त्वृतु-
श्वान्द्रैर्मासैर्भवति । मेषादिगते सूर्ये योयो दर्श आगच्छेत्तदन्ता-
श्वैचादयश्वान्द्रमसा मासाः । तत्र चैत्रफालगुनौ वसन्तः । कुतः । मुखं
वा एतदृढनां यद्वसन्तः मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यत्फलगुनौपूर्णमास
इति श्रुतेः । यनु मुखं वा एतत्संवत्सरस्य यच्चित्रापूर्णमास इति चैत्रा

मुख्यलादिधानं तन्मुख्यलान्तर्गतलाभिप्रायं द्रष्टव्यं अन्ययोभयमुख-
लायोगात् । न च विपर्ययः शक्य आस्थातुं तदा फालगुन्नाः
पूर्वभाविन्याः कृत्वन्तर्गत्यमंभवात् । वाजसनेयके चाश्वसेधं प्रकृत्या-
श्वायते तस्माद्वसन्त एवारभ्य यज्ञेत सा या फालगुतौभ्यां पौर्णमासौ
भवतीति । तस्मांफालगुन्यादिर्युक्तो वसन्तः चैत्रादिरित्यन्ये । यथाऽऽः
मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैः क्रमात्पद्गतवः स्त्रताः शिशिराद्यास्त्रिभिस्त्वैसु
विद्यादयनमुत्तरमिति । क्वान्दोग्यकल्पे च पञ्चशारदीयं प्रकृत्योक्तं
शरदि कार्त्तिके मासि यज्ञेतेति तस्मादैशाखोऽपि चान्द्रो वसन्त
इति ॥ तथोक्तानामृतुपर्वनक्षत्राणां सति संभवे समुच्चयो न्यायः ।
यथोक्तमाश्वलायनेन एतेषां कस्मिंश्वित्यर्वणि ब्राह्मण आदधीतेति ।
सत्याषाढस्त्रव्याह अमावास्यायां पौर्णमास्यामापूर्यमाणपक्षस्य वा
पुण्ये नक्षत्रे यत्र चौणि संनिपतितान्यृतुर्नक्षत्रं पर्वं च तत्सम्भद्रं
विप्रतिषेधे कृतुनक्षत्रं बलौय इति । वाजसनेयके तु श्रूयते
यथापिहितायां द्वार्यदारा पुरं प्रपित्सेत्प जिज्ञाः पुरः स्वादेवं
तयो नक्षत्र आधन्ते तस्मान्न नक्षत्र आदधीतेति । तथा स
योऽमावास्यामग्नी आधन्ते यथा विट्ठायां द्वारि द्वारा
पुरं प्रपद्येतेति प्रशंसापुरःसरमुक्तं तस्मादमावास्यामेवाग्नीनाद-
धीतेति । तथा यासौ वैशाखस्यामावास्या तस्यामादधीते ता
रोहिण्या संपद्यत इति च । तदिदं बौधायनेन व्याख्यातं
या सा वैशाख्याः पौर्णमास्या उपरिद्यादमावास्या सा सकृ-
त्वंवस्तुरस्य रोहिण्या संपद्यते तस्यामादधीतेति । तथा यदैवेनं
अद्भूतपनमेत्तदादधीतेति श्रुतिमुदाहृत्य व्याचष्टे तदेतदार्तस्यातिवेलं

अद्वायुक्तस्येति । भारद्वाजश्वाह अथातः अद्वधानस्यादधानस्य नर्तुं
मृच्छेन नक्षत्रमिति ॥

सोमेन यश्यमाणो नर्तुं स्त्रीन् नक्षत्रम् । २१ ।

य आधानानन्तरं सर्वकर्मभ्यः प्राक् सोमाय दीक्षिष्यते यो वा
दर्शपूर्णमासारभ्यः ब्रत्यपश्चिमादिना कियताचिद्विलभेनापि सोम एव
पर्यवस्थति स सोमकालानुरोधेनाधानं कर्तुमृतुं नक्षत्रं च न स्त्रींत्
नाद्रियेत चत्रियोऽपि वसन्त आदधीत यत्र क्वापि नक्षत्रे । पर्व तु
स्त्रींदेव । तत्र तु सोमपूर्ववेऽपि पक्षापवर्गमासापवर्गम्भ्यामाधान-
सोमयोः पर्वापपत्तिः ॥ चक्षुनक्षत्रग्रहणं प्रदर्शनार्थमित्यन्ये । केचित्पुनः
सोमकालस्थाप्यनेन बाधं मन्यन्ते । तदयुक्तं मन्यन्ते प्रकरणादाधान-
कालस्थैवानेन बाधावगमात् नक्षत्रग्रहणाच्च । नहि सोमस्य किंचिन्न-
क्षत्रमुपदिष्टं येन तत्त्विष्येत तस्मादयुक्तः सोमकालबाधः ॥

उद्वसाय शालीन आदधीतानुद्वसाय याया- वरः । २२ ।

शालीनः शालायां गृहे नियतवासी । स उद्वसाय गृहादेशान्तरं
गला तत्रादधीत । यायावरः यानशीलः यात्वायात्वा यत्र क्वचन
वासीति यावत्स तदा यत्र वसति तत्रैवादधीत ॥

एकाहं वा प्रयायात् । २३ ।

अथवा यायावरोऽप्येकाहप्रयाणेनोद्वसायादधीत ॥

इति हत्तीया कण्डिका ।

उद्भव्यमानमस्या अमेधमप पाप्मानं यजमानस्य
हन्तु । शिवा नः सन्तु प्रदिशश्चतस्रः शं नो माता
पृथिवी तोकसातेति प्राचीनप्रवणं देवयजनमुद्वत्य शं
नेता देवीरभिष्ठय आपो भवन्तु पीतये । शंयोरभिस्वन्तु
न इत्यद्विरवोद्ध्य तस्मिन्नुदीचीनवंशं शरणं करोति । १ ।

उदीचीनाच्चशान्निधाय गार्हपत्यशरणं करोति ॥

तस्याग्रेण मध्यमं वंशं गार्हपत्यायतनं भवति । २ ।

तस्य शरणस्य पृष्ठवंशादधस्तानं देशमयेण गार्हपत्यस्य स्थानं भवति ॥

तस्मात्प्राचीनमष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणस्याहवनीयाय-
तनम् । एकादशसु राजन्यस्य । द्वादशसु वैश्यस्य । ३ ।

अष्टासु प्रक्रमेष्वनीतेष्वाहवनीयस्थानम् । प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा ।
पदं पञ्चदशाङ्गुलमिति वौधायनः द्वादशाङ्गुलमिति काव्यायनः ॥

चतुर्विंशत्यामपरिमिते यावता वा चक्षुपा मन्यते
तस्मान्नातिदूरमाधेय इति सर्वेषामविशेषेण श्रूयते । ४ ।

चतुर्विंशतिप्रक्रमेष्वाधेयः । अपरिमिते वा देशे अपरिमितमुक्तात्परि-
माणादूर्ध्विषय इति प्रागेवोक्तम् । यावता वा चक्षुषेत्यादि तस्यार्थः
नायप्रक्रमादिना रज्वा मिमीते किं तु यावता देशेन यथोक्तान्प्रक्र-
मांश्वनुषा परिच्छिनन्ति यदद्यौ प्रक्रमा यच्चतुर्विंशतिरिति । तस्मा-
न्नातिदूरं तस्यावधेरत्यान्तरे संनिकर्षं आधेय इति ॥ तथा च

ब्राह्मणं चतुर्भिर्मित आदधीत इयद्वादश विक्रामा ५ इति परिमितं
चैवापरिमितं चावरुन्दू इति । सत्याषाढश्वाह चतुष्प्रा प्रक्रमान्प्रभि-
मौतेति विज्ञायत इति ॥ तदेतद्विधित्रयं सर्वेषां वर्णानामविशेषेण
श्रूयते । द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादधीतेति ब्राह्मणोक्तपत्रोऽपि
हिरण्यकेशिना सर्वार्थलेन दर्शितः द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादधीते-
त्यनवयवेन श्रूयत इति ॥

**दक्षिणतःपुरस्ताद्विटृतीयदेशे गार्हपत्यस्य नेदीयसि
दक्षिणाग्नेरायतनम् । ५ ।**

गार्हपत्यस्य दक्षिणतःपुरस्ताद्विटृतीयदेशे गार्हपत्याहवनीययोरन्तरा-
लदेशस्य लृतीयोऽंशो विगतो यस्माद्वेशात्स तथोक्तः ॥ गार्हपत्यस्य
नेदीयस्त्रीति परमतनिरामार्थं वौधायनेन मध्यदेशवचनात् यथा
दक्षिणतो विपुवत्यन्वाहार्यपत्रस्येति । समौपसप्तमी चेयं विटृतीय-
देशस्य पञ्चात् स्तोकान्तरे देश इत्यर्थः । तथा च स्वयं दर्शयिष्यति
गार्हपत्याहवनीययोरन्तरालमित्यादिना ॥

अन्यदाहवनीयागारमन्यज्ञार्हपत्यस्य । ६ ।

गार्हपत्यागारात्पृथगेवाहवनीयस्यायागारं कर्तव्यमित्यर्थः । तयोरे-
वान्यतरत्र दक्षिणाग्न्यायतनम् ॥

अग्रेणाहवनीयं सभायां सभ्यः । ७ ।

सभा द्यूनशाला । तत्र सभ्योऽग्निराधेयः ततश्च तत्रास्यायतनं
स्थादिति भावः ॥

तं पूर्वेणावसथ आवसथः । ८ ।

आवसयोऽतिथीनां वासभूमिः । शेषं पूर्ववत् ॥

केशश्मश्रु वपते नखानि निक्षलते स्नाति । एवं पत्नी
केशवर्जम् । ९ ।

वपते वापयते । शेषः सुगमः ॥

क्षौमे वसानौ जायापती अग्निमादधीयाताम् । १० ।

खाला क्षौमे वसीयातां न च ते प्रागाधानाज्ज्ञातामित्यर्थः ।
भारद्वाजस्त्वाह पुरस्ताद्वाहौदनिकात्परिद्घौयातामित्येकं पुरस्ता-
त्क्षंभारनिवपनादित्यपरमिति ॥

ते दक्षिणाकाले उधर्यवे दत्तः । ११ ।

गतः । अत्राह बौधायनः अथाभ्यां ब्रतोपायनीयं पाचयति तस्याश्चित्तौ
भवतः सर्पिर्मिश्रस्य पयोमिश्रस्येति । तथा दिवाश्राति रात्रौ वेपा-
स्त्वमयमिति काव्यायनः ॥

**अपराल्ले उधिष्ठशस्त्र्ये वौपासनादग्निमाहत्यापरेण
गाहूपत्यायतनं ब्राह्मौदनिकमादधाति । १२ ।**

अध्वर्युरिति शेषः । कालविशेषौ पिण्डपितृष्ठे व्याख्यातौ । ब्रह्मौ-
दनार्थं उग्निब्राह्मौदनिकः ॥

चौपासनं वा सर्वम् । १३ ।

सर्वाधाने तदर्तिकर्मणां प्रकार उपरिष्टाद्वच्यते ॥

निर्मथ्यं वा । १४ ।

गतः ॥

यदि सर्वमौपासनमाहरेद्युपं यवमयं ब्रीहिमयं
चौदुम्बरपर्णाभ्यां संगृह्यायतन उपास्येयवमयं पश्चा-
द्वीहिमयं पुरस्तात्सिन्नादध्यात् । १५ ।

सर्वाधाने द्वावपूर्पौ पृथक् पर्णाभ्यां संगृह्य ब्राह्मौदनिकायतने क्षिप्ता
तत्राग्निमादध्यात् ॥

सर्वमप्यौपासनमाहरन्नायुपावुपास्येदित्यपरम् । १६ ।

गतः ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

अपरेण ब्राह्मौदनिकं लोहिते चर्मण्यानडुहे प्राची-
नयोव उत्तरलोभि पाजके वा निशायां ब्रह्मौदनं
चतुःशरावं निर्वपति । १ ।

पाजके नाम वैदलं महानसेापकरणम् । निशा चतुर्धाक्षताया रात्रे-
द्वितीयो भागः । ब्राह्मणेभ्य ओदनो ब्रह्मौदनः प्राणेभ्य ओदनो वा
ब्रह्मणे प्राणायेति लिङ्गात् । चतुःशरावं निर्वपति चतुर्भिः शरावैः

परिमितान्त्रीहौन्यवान्वा निर्वपति । ब्रह्मादनशब्दः कर्मनाम । एते-
नान्यत्रापि ब्रह्मादनचोदनासु नान्ना धर्मातिदेशः सिद्धो भवति ।
भवति चाच लिङ्गं तस्मिन्ब्रह्मादनं पक्षा चतुरो ब्राह्मणान्भोजयेत्
चतुःशरावं वैदनमिति ॥

देवस्य त्वेत्यनुद्रुत्य ब्रह्मणे प्राणाय जुष्टं निर्वपामीति
प्रथममपानायेति द्वितीयं व्यानायेति तृतीयं ब्रह्मणे
जुष्टमिति चतुर्थम् । २ ।

द्वितीयहतीययोरपि ब्रह्मण इत्यनुषङ्गः ॥

तृष्णों वा सर्वाणि । ३ ।

गतः ॥

चतुर्पूर्वदपाचेषु पचति । ४ ।

पाचपरिमितमुदकं उदपाचम् ॥

न प्रक्षालयति न प्रस्तावयति । ५ ।

तण्डुलानप्यु चिन्प्रा हस्तेन न शोधयति न चापस्ताः स्तावयति किं
तु अनिर्निकानेव पचतीत्यर्थः ॥

क्षीरे भवतीत्येके । ६ ।

गतः ॥

जीवतण्डुलमिव अपयतीति विज्ञायते । ७ ।

ईषदनवक्षिन्नतण्डुलमित्यर्थः ॥

दर्था ब्रह्मौदनादुङ्गृत्य प्र वेधसे कवये मेधाय वचो
वन्दारु उषभाय उषणे । यतो भयमभयं तत्रो अस्त्वव
देवान्यजेहेद्यानिति जुहोत्यभि वा मन्त्रयते । ८ ।

ब्रह्मौदनमुदास्य ततो दर्था गृहीता जुहोति तमभिमन्त्रयते वा ॥

चतुर्धा ब्रह्मौदनं व्युङ्गृत्य प्रभूतेन सर्पिषेऽपसिच्च
कर्षन्ननुच्छिन्दश्चतुर्भ्य आर्षेयेभ्य चृत्विगम्य उपोहति । ९ ।

व्युङ्गृत्य पृथक् पात्रेषु निक्षिप्य । कर्षन् भूमेरनुक्षिप्य पात्राणि गम-
यन् । अनुच्छिन्दन् यावद्विलिजो गृहन्ति तावदनुसृजन् । आर्षेयेभ्यः
चृषिर्वेदः तं ये विदुस्त आर्षेयाः वेदतदर्थयोः श्रुतवन्त इत्यर्थः एष
वै ब्राह्मण चृषिरार्षेयो यः गुश्रुतानिति लिङ्गात् । कात्यायनम्ल्वाह
ये सप्त भूयः पञ्चपुरुषं वा योनिं श्रुतवन्तः पितृवन्तः पैतृमत्या
आर्षेयास्ते संहतकुलीना आर्लिजीना भवन्तीति ॥ व्युङ्गूरणादि
याजमानं चतुर्भ्य उपोहतीति वचनात् । अत एव वचनान्नोङ्गातुरंशः
सत्यपुङ्गातरि । तथा च तासु ब्रह्मौदनं पचतीत्यत्र तं चतुर्भ्य आर्ष-
येभ्यो महर्लिंग्य उपोहतीति तत्प्राप्त्यर्थं यत्रं करिष्यतीति ॥

अपात्ताः प्रथमे पिण्डा भवन्त्यप्रतिहताः पाण्यः ।
अथ ब्रह्मौदनशेषं संकृष्ट तस्मिन्नाज्यशेषमानीय तस्मिं-
श्चिचियस्याश्वत्यस्य तिसः समिध आर्द्राः सपलाशाः
प्रादेशमात्यः स्तिभिगवत्यो विवर्तयति । १० ।

इति पञ्चमी कण्डिका ।

चिचियादश्वत्यात्संभृता वृहत्यः शरीरमभिसंसृता
स्थ । प्रजापतिना यज्ञमुखेन संमितास्तिस्त्रिवृद्धिर्मि-
थुनाः प्रजात्या इति । १ ।

ऋलिभिः प्रथमे यामा गृहीता भवन्ति । अप्रतिहताश्च पाण्डः
पात्रेषु ॥ एवं स्थिते अध्यर्थः शेषसंकरणादि प्रतिपद्यते । पिण्डं स्थेन
प्रियते सामर्थ्यात् ॥ संकरणं निष्कर्षणम् । चित्रियो लक्ष्मणः याम-
तीर्थादिव्यपदेशक इत्यर्थः । स्त्रीभगवत्यः फलवत्यः । विवर्तयति
विलोडयति ॥

अथादधाति घृतवतीभिराग्नेयीभिर्गायत्रीभिर्ब्राह्मण-
स्य चिष्टुगभी राजन्यस्य जगतीभिर्वैश्यस्य । २ ।

उत्तरसूचेऽप्तैः सिद्धे घृतवतीभिरित्याद्यनुक्रमणं वैचित्रार्थं ब्राह्मणा-
नुकरणार्थं वा ॥

समिधाग्निं दुवस्यतेत्यथा ॥ उप त्वाग्ने हविष्मतीर्द्ध-
ताचीर्यन्तु हर्यत । जुषस्व समिधो मम ॥ तं त्वा समि-
द्धिरङ्गिरो घृतेन वर्धयामसि । वृहच्छोचा यविश्वेति
ब्राह्मणस्य ॥ समिध्यमानः प्रथमो नु धर्मः समक्तुभिर-
ज्यते विश्ववारः । शोचिष्केशो घृतनिर्णिक् पावकः सुयज्ञो
अग्निर्यजथाय देवान् ॥ घृतप्रतीको घृतयोनिरग्निर्दृतैः
समिद्धो घृतमस्यान्नम् । घृतप्रुषस्वा सरितो वहन्ति
घृतं पिबन्मुयजा यक्षिं देवान् ॥ आयुर्दा अग्न इति

राजन्यस्य ॥ त्वामग्ने समिधानं यविष्ठ देवा दूतं चक्रिरे
हव्यवाहम् । उरुज्जयसं घृतयोनिमाहुतं लेषं चक्षुर्दधिरे
चोदयन्वति ॥ त्वामग्ने प्रदिव आहुतं घृतेन सुम्नायवः
सुषमिधा समीधिरे । स वावधान आषधीभिरुक्षित
उरु ज्यांसि पार्थिवा वितिष्ठसे ॥ घृतप्रतीकं व ऋतस्य
धूर्षदमग्निं मित्रं न समिधान कर्ज्जते । इन्यानेऽक्रो
विद्यथेषु दीद्यच्छुक्वर्णामुदु नो यंसते धियमिति
वैश्यस्य । ३ ।

गतः ॥

इति षष्ठी कण्डिका ।

समित्सु तिस्रो वत्सतरीर्ददाति । १ ।

अध्वर्यवे इति ग्रेषः । तथा च वच्यत्युपोत्तरसुचे वत्सतरीरतिक्रा-
न्तवत्सभावा स्तनपानोपरता इति यावत् । नात्र प्रतिग्रहमन्त्राः
अयज्ञत्वादङ्गदक्षिणात्वाच ॥

प्राश्नन्ति ब्राह्मणा आदनम् । २ ।

ब्राह्मणा ऋत्विजः ॥

प्राशितवद्द्वः समानं वरं ददाति । ३ ।

वरशब्दो व्याख्यास्यते । समाजमिति वचनादन्ये वरा अधर्यारेव
भवन्ति ॥

यस्मिन्वक्ष्यते ऽग्निमाधास्यन्स्यात्स्मिन्संवत्सरे पुरस्ता-
देताः समिध आदध्याद्वादशाहे द्वाहे व्य ह एकाहे
वा । ४ ।

यस्मिन्वहन्याधाख्यते ततः पुरस्तात्संवत्सरे यत्समानस्यानमहः तस्मि-
न्द्वादशाहादौ वारण्याहरणादि क्लासमिध आदध्यात् ॥

आधेयास्त्वेवाग्निमादधानेन । ५ ।

प्रमादादिस्मृता अप्याधेया एव प्राक् समागोपणात् न द्विपेक्षणीयाः ।
कम्पात् । अनाहितस्तस्याग्निशिखाङ्गः यः समिधो ऽनाधायाग्निमाधन्त
इति श्रुतेश्चिति भावः ॥

अथ व्रतं चरति न मांसमश्चाति न स्वियमुपैति
नास्याग्निं द्वादशाहादौ नान्यत आहरन्ति । ६ ।

गताः ॥

ब्राह्मौदनिकेन संवत्सरमासीत । ७ ।

संवत्सरग्रहणं द्वादशाहादौ नामयुपलक्षणं इतरया तदिधिवैयर्थ्यात् ॥

श्रैपासनश्चेदाहित एतस्मिन्स्याग्निकर्माणि क्रियन्ते
। ८ ।

श्रैपासनश्चेदाहितः न त्वैपासनादेकदेशः तदेतत्सिद्धिवैवाग्नौ नित्यन्ते-
मित्तिकानि कर्माणि क्रियन्ते । ऊर्ध्वं लग्नादध्याच्छिखानि खुष्यन्ते ।
एषामर्थाः श्रौतरेवायने यथा नित्यहोमादौ नाम । नैमित्तिकान्य-

षट्कादौनि च लौकिके ऽग्नौ क्रियन्ते । एकदेशाधाने पुनरौपासन एवैतानि क्रियन्ते । ध्रियते च सः तिथो धार्य इति वचनात् ॥ होमशेदानौं न लुप्यते उभयत्र जुङ्घयादौपासनमग्निहोत्रं चेति भारद्वाजवचनात् । बौधायनेनापि सर्वं वा ब्राह्मौदिनिकमौपासनं कुर्वन्ति सोऽत्रैव हि ह्यत इति सर्वाधानपत्ते ऽग्निहोत्रैवास्य होमावाप्तिमभिदधानेन पक्षान्तरे पृथगुभयत्र होतव्यमित्युक्तं भवतीति ॥

न प्रयायात् । ६ ।

यजमान इति शेषः । तथा यजमानाधिकारे न प्रयातीति सत्यापाठः ॥

नानुगच्छेत् । १० ।

ब्राह्मौदिनिक इति शेषः । तथा नैषोऽग्निरनुगच्छेदिति भारद्वाजः ॥

यदि प्रयायादनु वा गच्छेद्रह्मौदिनं पक्षैतयैवावृता समिध आदध्यात् । ११ ।

अनुगतस्य च यथायोन्युत्पत्तिरौपासनवर्त्सवाधाने । आवृत् प्रकारः ॥

यद्येनं संवत्सरे ऽन्याधेयं नोपनमेद्रह्मौदिनं पक्षा समिध आधाय यदैनमुपनमेदधादधीत । १२ ।

संवत्सरग्रहणमत्रापि प्रदर्शनार्थम् । तत्रतत्र काले ऽन्याधेयाशकौ प्रायश्चित्तमेतत्त्वात् यदा शकुयात्तदादधीत । तत्र तु नक्षत्रादेश्यनादर इति केचित् । पूर्वसूचे चात्र ब्रह्मौदिनात्पृथक् समिधां ग्रहणात्

ब्रह्मौदनाङ्गत्वमासामेव बाधितं भवति आधेयाख्येवाग्निमादधानेनेति
वचनाचाधानाङ्गत्वम् । तस्माद्ब्रह्मौदनान्तरेषु समिधो न भवन्ति ॥

तस्य याथाकामी भरणकल्पानाम् । १३ ।

तस्यानुपनताग्न्याधेयस्य यावदुपनामं ब्राह्मौदनिकोक्तभरणकल्पानां
याथाकामी । तद्भरणकालोक्तानि ब्रतानि भवन्ति न वेत्यर्थः ॥

द्वादशाहं चरेदेकाहं वा । १४ ।

यदोपनतमग्न्याधेयं तदा पुनरपि द्वादशाहस्रेकाहं वा ब्रतानि चरिता-
दधीत ॥

श्व आधास्यमानः पुनर्ब्रह्मौदनं पचति । १५ ।

अधिकारादयमण्णनुपनताग्न्याधेयस्य विधिः । अन्यन्तु मतम् । श्व
आधास्यमान इत्यविशेषवचनात् सर्वस्यायं नित्यः पुनर्ब्रह्मौदनः तेन
यो उपेकाह्वतकल्पेन श्व आधाता तस्याप्यावर्तनीय इति । तदुक्तं
बौधायनेन द्विर्ब्रह्मौदनम् हैके ब्रुवत इति ॥

**यो इस्याग्निमाधास्यनस्यात्स एतां राचिं ब्रतं चरति
न मांसमश्वाति न स्त्रियमुपैति । १६ ।**

य आधास्यनित्यधर्योरेव यहणं सर्वर्किजामुपलक्षणं वा । तथा च
भारद्वाजः अधर्यर्योरेव ब्रतं चरेदित्येकं सर्वर्किज इत्यपरमिति ॥

प्रजा अग्ने संवासयाश्च पशुभिः सह । राष्ट्राण्यस्मा

आधेहि यान्यासन्सवितुः सव इत्युत्तरेण गार्हपत्यायतनं
कल्माषमजं बभाति । १७ ।

कल्माषः कृष्णविन्दुः ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

अथ यजमानो व्रतमुपैति वाचं च यच्छत्यन्ततात्स-
त्यमुपैमि मानुषादैव्यमुपैमि दैवीं वाचं यच्छामौति । १ ।

सत्यवचनसंकल्पेनाच व्रतोपायनमभिप्रेतं मन्त्रलिङ्गात् ब्राह्मौदनिक-
कालब्रतानां अर्वागेवोपेतवाच ॥

वीणातूणवेनैनमेतां राचिं जागरयन्ति । २ ।

द्वॄणवो वंशः ॥

अपि वा न जागर्ति न वाचं यच्छति । ३ ।

अस्मिन्पचे वाग्यमन्त्रमन्त्यस्य लोपो दैवीं वाचं यच्छामौति ॥

श्ल्कैरेतां राचिमेतमग्निमित्यान आस्ते श्ल्कैरग्नि-
मित्यान उभौ लोकौ सनेमहम् । उभयोर्लोकयोर्कृद्वा-
ति मृत्युं तराम्यहसित्येतया । ४ ।

श्ल्कैः श्ल्कलैः । जागरणपञ्चे मन्त्रातृत्तिः विपर्यये तु मक्षदेव महान्ति
काष्ठाचाधाय खपिति ॥

तस्मिन्वुपव्युषमरणी निष्टपति जातवेदो भुवनस्य रेत

इह सिच्च तपसो यज्जनिष्टते । अग्निमश्वत्यादधि हव्य-
वाहं शमीगर्भाज्जनयन्यो मयोभुः ॥ अयं ते योनिर्कृ-
त्विय इत्येताभ्याम् । ५ ।

उपव्युषं उषःसमीपे । निष्टपनानन्तरमग्निमुद्रापयेत् भस्मापोद्देत्युच्च-
रचवचनात् अनुगमयत्येतमग्निमिति कन्यान्तरेषु व्यक्तवचनाच्च ॥

अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिरमर्त्यः । शुचिः
पावक ईर्द्य इत्यरणी अभिमन्य मही विश्पत्री सदने
कृतस्यार्वाची एतं धरुणे रथोणाम् । अन्तर्वत्री जन्यं
जातवेदसमध्वराणां जनयथः पुरोगामित्यरणी आह्वि-
यमाणे यजमानः प्रतीक्षते । ६ ।

प्रथमं निष्टप्ते अभिमन्य तत आह्वियमाणे प्रतीक्षते ॥

दोह्या च ते दुग्धमृच्छोर्वरी ते ते भागधेयं प्रयच्छा-
मीति यजमानाय प्रयच्छति । ७ ।

गतः ॥

आरोहतं दशतं शक्तरीर्ममतेनाम आयुषा वर्चसा
सह । ज्योगजीवन्त उत्तरामुत्तरां समां दर्शमहं पूर्ण-
मासं यज्ञं यथा यजा इति प्रतिगृह्यत्वियवती स्थो
अग्निरेतसौ गर्भं दधाथां ते वामहं ददे । तत्सत्यं यद्वीरं
विभृथो वीरं जनयिष्यथः ॥ ते मत्यातः प्रजनिष्येये ते

मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः । प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन
सुवर्गे लोक इति प्रतिगृह्णाभिमन्त्रयते यजमानः । ८ ।

पुनः प्रतिगृह्णेति वचनमानन्तर्यार्थं मा भृदवश्यक्त्यैरप्यभिमन्त्रणस्य
व्यावाय इति ॥

इत्यष्टमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पठलः ॥

मयि गृह्णाम्यग्ने अग्निं यो नो अग्निः पितर इत्युभौ
जपतः । अपेत वीतेति गार्हपत्यायतनमुड्यते शं नो
देवीरभिष्ठय इत्यद्विरवोद्धति । १ ।

गतौ ॥

एवं दक्षिणामेराहवनीयस्य सभ्यावस्थयोश्च । २ ।
एषामायतनान्यप्येवमेवैकैकमुद्भूत्यावोचति ॥

एवमनुपूर्वाण्येवैष्टत ऊर्ध्वं कर्माणि क्रियन्ते । ३ ।

गतः ॥

सिकतानामर्धं द्वैधं विभज्यार्धं गार्हपत्यायतने निव-
पत्यर्धं दक्षिणामे । अर्धं चैधं विभज्य पूर्वेषु । ४ ।

पूर्वेषु आयतनेष्विति शेषः । यदा न सभ्यावस्थौ तदार्धं सर्वमाहव-
नीय एव ॥

रेतेनैव कल्पेन सर्वान्पार्थिवान्निवपति । ५ ।

कन्यो विभागप्रकारः ॥

अग्रेभस्मासीति सिकता निवपति । संज्ञानमित्यूपान् । ६ ।

गतः ॥

तान्निवपन्यददश्चन्द्रमसि क्षणं तदिहास्त्वति मनसा ध्यायति । ७ ।

यदद इति चन्द्रलक्ष्मध्यानप्रकारो ब्राह्मणाजुमाराद्विष्टो न मन्त्र इति द्रष्टव्यम् ॥

उद्देश्यम् अर्धि मातुः पृथिव्या विश आविश महतः सधस्थात् । आखुं त्वा ये दधिरे देवयन्तो हव्यवाहं भुवनस्य गोपामित्याखुकरीपम् ॥ यत्पृथिव्या अनामृतं संबभूव त्वे सचा । तद्गिरमये ऽददात्तस्मिन्नाधीयतामयमिति गार्हपत्यायतने वल्मीकिवपां निवपति । ८ ।

गतौ ॥

यदन्तरिक्षस्तेति दक्षिणाम्भेः । यह्विव इति पूर्वेषु । ९ ।

अनामृतमित्यादेहभयत्रानुषङ्गः । इमौ तु मन्त्रौ तद्वायुग्रये ऽददात्तदादित्योऽग्नये ऽददादिति विक्रतरूपौ पठितवान्वौधायनः ॥

उत्समुद्रान्मधुमाँ ऊर्मिरागात्साम्राज्याय प्रतरां द्यानः । अमो च ये मधवानो वयं चेष्मूर्जि मधमत्स-

भरेमेति स्तुदम् । इयत्यग्र आसीरिति वराहविहतम्
। १० ।

गतौ ॥

अदेहा देवी प्रथमाना पृथग्यहैवैन्युसा व्यसर्पे
महित्वा । अदुङ्घथाः शर्कराभिस्त्रिविष्टप्यजयेऽलाका-
न्प्रदिशश्चतस्र इति शर्कराः । देष्यं च मनसा धायति
। ११ ।

निवपन्देष्यं मनसा धायति । पञ्चसंभारपते ताम्रशकलानां दृष्ट्यौं
निवपनम् ॥

इति नवमी कण्डिका ।

कृतं स्तूणामि पुरीषं पृथिव्यामृते इध्यग्निमादधे सत्ये
इध्यग्निमादध इत्यायतनेषु संभाराननुव्यूहति । १ ।

अनुव्यूहति प्रथयति ॥

सं या वः प्रियास्तनुव इत्येषा ॥ सं वः स्तजामि
हृदयानि संस्तुष्टं मनो अस्तु वः । संस्तुष्टः प्राणो अस्तु
व इति वानस्पत्यान्संस्तज्य सिकतावन्निवपतीतः प्रथम
जज्ञे अग्निरित्येतया । २ ।

सिकतावदर्धं परयोदैधा त्रेधा चार्धं पूर्ववित्यर्थः ॥

यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदो या अन्तरिक्षे दिवि
याः पृथिव्याम् । ताभिः संभूय सगणः सज्जापा हिरण्य-
यानिर्वह्न व्यवस्थ इति गाह्वपत्यायतने सौवर्णि हिरण्य-
शकलमुत्तरतः संभारेषूपास्यति । ३ ।

हिरण्यस्य पार्थिवसंभारते ऽपि वचनादुक्तर्षः । तसंभाराणामुपर्युत्त-
रभागे न्यस्यति ॥

चन्द्रमग्निं चन्द्ररथं हरित्वचं वैश्वानरमसुपदं सुव-
र्विदम् । विगाहं तूर्णि तवियीभिराश्वतं भूर्णि देवास
इह सुश्रियं दधुरित्युपास्तमभिमन्त्रयते । देष्याय रजतं
प्रयच्छति । ४ ।

गतौ ॥

यदि द्वेष्यं नाधिगच्छेद्यां दिशं द्वेष्यः स्यात्तेन निर-
स्येत् । ५ ।

यां दिशं प्रति द्वेष्यः स्थितः स्यात्तेन दिग्भागेन निरस्येत् । रजतं
वृषलाय वाज्ञाताय वातिप्रयच्छतौति बौधायनः ॥

एवं सर्वेषूपास्य करोति । ६ ।

आयतनालरेष्येवं हिरण्यमुपास्य शेषमपि तत्रतत्र करोतीत्यर्थः ॥

ब्राह्मौदनिकाङ्गसापेष्य तस्मिन्द्वयमीगर्भादग्निं मन्त्र-
ति । ७ ।

ब्राह्मौदनिकादिति पश्यर्थं पञ्चमी । तथा ब्राह्मौदनिकस्येत्येव भार-
द्वाजः । तस्य भस्मापनीय तस्मिन्देशे मन्यति ॥

उद्यत्सु रस्मिषु दशहोत्तारणी समवदधाति । ८ ।

उदयात्पूर्वभाविनो ये रश्मयस्तेषूद्यत्सु प्राच्यां दिशि जातप्रकाशाया-
मित्यर्थः अन्यथार्धादिते रुद्य आह्ववनीयमित्यनेज विरोधात् नक्तं
गार्हपत्यमादधातौति श्रुतेष्व । समवदधाति अधरस्यामुन्तरां स्थाप-
यति । तत्र प्रतीचैनप्रजननामरणिं निधायेति बौधायनः ॥

**सहामे ऽग्निना जायस्व सह रथ्या सह पुष्ट्या सह
प्रजया सह पशुभिः सह ब्रह्मवर्चसेनेत्युपतिष्ठत्यव्ये
ऽग्निं मन्यति । ९ ।**

उपतिष्ठति समीपस्ये ॥

**श्वेतो ऽश्वो ऽविक्लिन्नाक्षो भवति रोहितो वासित-
जानुरपि वा य एव कश्चित्सारङ्गः । १० ।**

अविक्लिन्नाक्षः अस्तिवनेत्रः ॥

**मथ्यमाने शक्तेः सांक्षतेः साम गायति । धूमे जाते
गाथिनः कौशिकस्य । अरण्योनिर्हितो जातवेदा इति
च । ११ ।**

शक्तिना दृष्टं साम शक्तेः साम ॥

उपावरोह जातवेद इति निर्वर्त्यमानमभिमन्त्र-
यते । १२ ।

निर्वृत्तमात्रमित्यर्थ ॥

इति दशमी कल्पिका ॥

अत्र चतुर्हीतृन्यजमानं वाचयति । १ ।

चिन्तः सुगित्यादि पञ्चानुवाकाश्चतुर्हीतारः ॥

अजन्नमिः पूर्वः पूर्वेभ्यः पवमानः शुचिः पावक
ईद्य इति जातमभिमन्त्रयते । २ ।

गतः ॥

जाते यजमानो वरं ददाति । ३ ।

पूर्ववदधर्यव एव । वरस्य रूपमाह ॥

गैवै वरो इतिवरो इन्यो धेनुर्वरो इतिवरो इन्यो
इन्द्रान्वरो इतिवरो इन्यः पष्ठौही वरो इतिवरो
इन्यः । ४ ।

वरो वरयितव्यः स च गौः । कुतः । तस्या एव जात्यन्तरेभ्यो बङ्ग-
फलत्वेन वरयितव्यतात् । अन्यस्त्वजाश्वादिजातिरतिवरः वरजातीय-
मतीय वर्तते न वर इत्यर्थः । गोस्तुत्यर्थं चैतत् यथा पश्चो वा
अन्ये गोअश्वेभ्य इति । ततस्य वरचोदनासु गौरेव देयेत्यर्थः । गोष्वपि

संभवे धेनुर्देया सद्यःफलत्वात् । अनञ्चान्देयः उद्दहनकर्षणादिभिः प्रकृष्टफलत्वात् । पष्ठौही गर्भिणी द्वैरूप्याच्च प्रकर्षः । अतिवरो ऽन्य इति पुनःपुनरनुक्रमणं च तत्त्वग्रंथसार्थमेव ॥

जातं यजमानोऽभिप्राणिति प्रजापतेस्वा प्राणेनाभिप्राणिमि पूष्णः पेषेण मह्यं दीर्घायुत्वाय शतशारदाय शतं शरद्द्वय आयुषे वर्चसे जीवात्मै पुण्यायेति । ५ ।
अभिप्राणिति अग्नेरूपर्युच्छमिति ॥

अजीजननमृतं मर्यासोऽस्मेमाणं तरणिं वीडुजम्भम् । दश स्वसारो अग्रुवः समीचीः पुमांसं जातमभिसंरभन्तामिति जातमञ्जलिनाभिगृह्य सम्राडसि विराडसि सारस्वतै लोक्सौ समिन्यातामन्नादं त्वान्नपत्यायेत्युपसमिध्याथैनं प्राच्चमुद्भृत्यासीनः सर्वेषां मन्त्राणामन्तेन रथंतरे गीयमाने यज्ञायज्ञीये च यथर्घाधानेन प्रथमया व्याहृत्या द्वाभ्यां वा प्रथमाभ्यां च सर्पराज्ञीभ्यां प्रथमेन च घर्मशिरसा । ६ ।

संभारेषु निदधातीति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । अभिग्रहणमाध्वर्यवम् । अभिगृह्य न्यञ्चमञ्जलिमग्नेरूपरि कृत्वा । उद्दृत्योर्ध्वाञ्जलिना गृहीत्वा । आसीनः सम्यगासीनः दक्षिणाग्नाकूर्वज्ञुरासीन इति विशेषणात् । यदा दक्षिणाग्नाविवेक्षज्ञुलादिनियमो नास्तीत्यर्थः । अथ समाख्याभिरूपदिष्टानि यथर्घाधानादीनि स्वरूपेण दर्शयति ॥

भृगूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति भार्ग-
वस्यादध्यात् । अङ्गिरसां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनाद-
धामीति यो ब्राह्मण आङ्गिरसः स्यात् । आदित्यानां
त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीत्यन्यासां ब्राह्मणीनां
प्रजानाम् । वरुणस्य त्वा राज्ञो व्रतपते व्रतेनादधामीति
राज्ञः । इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण व्रतपते व्रतेनादधामीति
राजन्यस्य । मनोस्त्वा यामण्डो व्रतपते व्रतेनादधामीति
वैश्यस्य । ऋभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनादधामीति
रथकारस्येति यथर्ष्याधानानि । ७ ।

राजा अभिषिक्तः । राजन्यः चत्वियः । रथकारो व्याख्यातः ॥

इत्येकादशी कण्ठिका ।

भूर्भुवः सुवरिति व्याहृत्यः । भूमिर्भूम्बेति सर्पराज्ञियः ।
घर्मः शिरस्तदयमग्निः संप्रियः पशुभिर्भुवत् । छर्दिस्तो-
काय तनयाय यच्च ॥ वातः प्राणस्तदयमग्निः संप्रियः
पशुभिर्भुवत् । स्वदितं तोकाय तनयाय पितुं पच ॥
अर्कश्चक्षुस्तदसौ सूर्यस्तदयमग्निः संप्रियः पशुभिर्भुवत् ।
यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्चः शुक्रा तनूः शुक्रं ज्योतिरजसं तेन
मे दीदिहि तेन त्वादधे ऽग्निनाम्ने ब्रह्मणेति घर्मशि-
रांसि । १ ।

चतस्रः सार्पराज्य इति सत्यापाढः । चौणि घर्मशिरांसि । वृत्तीयं तु
घर्मशिरो ब्रह्मणेत्यन्नं भवति ॥

यास्ते शिवास्तनुवो जातवेदेऽया अन्तरिक्ष उत
पार्थिवीर्याः । तामिः संभूय सगणः सज्जापा हिरण्यये-
निर्वह हव्यमग्ने ॥ प्राणं त्वामृत आदधाम्यनादमन्ना-
द्याय गोपारं गुप्त्यै । दिवस्त्वा वीर्येण पृथिव्यै महिम्ना-
न्तरिक्षस्य पोषेण पश्चनां तेजसा सर्वपशुमादधे ॥ अग्ने
गृहपते ऽहे बुद्ध्य परिषद्य दिवः पृथिव्याः पर्यन्त-
रिक्षास्त्रोकं विन्द यजमानाय । पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्सा-
दयामि यज्ञिये लोके । यो नेऽग्ने निष्ठो योऽनिष्ठो
ऽभिदासतीदमहं तं त्वयाभिनिदधामीति संभारेषु नि-
दधाति । २ ।

स्य म् ॥

सुगार्हपत्यो विद्वन्वरातीरुपसः श्रेयसीःश्रेयसीर्द-
धत् । अग्ने सप्तनां अपवाधमानो रायस्योषमिष्पमूर्जम-
स्मासु धेहीत्याधीयमानमभिमन्त्रयते यजमानो घर्म-
शिरांसि चैनमध्यर्युवाचयति । ३

गतः ॥

इति दादशी कण्डिका ।

इति वृत्तीयः पटलः ॥

अर्धोदिते स्तुर्यं आहवनीयमादधाति । १ ।

अर्धोदिते अग्नेः प्रतिष्ठापनं चथा स्यान्तच्या प्रारम्भः कार्यः ॥

उदिते ब्रह्मवर्चसकामस्य । २ ।

तत्र गार्हपत्यस्यापुदिताधानमाह सत्याषाढः सर्वानुदिते ब्रह्मवर्चस-
कामस्येति ॥

गार्हपत्ये प्रणयनीयमाश्वत्यमिधमादीपयति सिक-
ताश्चोपयमनीरूपकल्पयते । ३ ।

प्रणयनीयं प्रणयनार्थमित्यनम् । उपकल्पयते पात्रेण गट्जाति ॥

तमुद्यच्छत्योजसे बलाय त्वोद्यच्छे वृषणे श्रुप्तायायुषे
वर्चसे । सपत्नवूरसि वृत्ततृः ॥ यस्ते देवेषु महिमा
सुवर्गो यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः । पुष्टिर्था ते मनुष्येषु
पप्रये तथा नेत्र अग्ने जुपमाण एहि ॥ दिवः पृथिव्या:
पर्यन्तरिक्षाद्वातात्पशुभ्यो अध्योपधीभ्यः । यत्त्वयत्त्वा
वेदः संबभूय ततो नेत्र अग्ने जुपमाण एहि ॥ उदुत्वा
विश्वे देवा इत्येताभिश्वतस्त्रभिः । ४ ।

तमादीप्तमिधमुद्धरति ॥

उपरीवाग्निमुद्यच्छति । ५ ।

इवेषदर्थे । अग्निमुद्धरन्किञ्चिदुद्गृह्णतीत्यर्थः । उपरीवाग्निमुद्गृह्णीया-
दुद्धरन्तिः हि ब्राह्मणम् ॥

उद्यतमुपयतं धारयति ॥ ६ ॥

उपयतं सिकताभिरुपगृहीतम् ॥

अथाश्वस्य दक्षिणे कर्णे यजमानमग्नितनूर्वाचयति
या वाजिन्नग्रः पशुषु पवमाना प्रिया तनूस्तामावह
या वाजिन्नग्रेरसु पावका प्रिया तनूस्तामावह या
वाजिन्नग्रः स्त्र्ये शुचिः प्रिया तनूस्तामावहेति । धार-
यत्येवाग्निम् ॥ ७ ॥

अश्वस्य दक्षिणे कर्णे वदन्यजमानं वाचयति । धारयत्येव किंचिन्कालं
न निदधाति ॥

अथाग्नीभ्रो लौकिकमग्निमाहृत्य मथित्वा वोर्धञ्जु-
रासीनो दक्षिणमग्निमादधाति यज्ञायज्ञीये गीयमाने
यथर्धाधानेन द्वितीयया व्याहृत्या तिसृभिः सर्पराज्ञी-
मिद्वितीयेन च घर्मशिरसा ॥ यास्ते शिवास्तनुवो जात-
वेदा या अन्तरिक्ष उत पार्थिवीर्याः । ताभिः संभूय
सगणः सजोपा हिरण्ययोनिर्वह हव्यमग्ने ॥ व्यानं
त्वासृत आदधाम्यन्नादमन्नाद्याय गोप्तारं गुस्तै । दिव-
स्त्वा वीर्येण पृथिव्यै महिम्नान्तरिक्षस्य पेषेण पश्चनां
तेजसा सर्वपशुमादधे ॥ अग्ने इन्द्रपा मयोभुव सुश्रेव
दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षालोकं विन्द यजमानाय ।
पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्सादयामि यज्ञीये लोके । यो नो

अग्ने निष्ठो ये इनिष्ठो इभिदासतीदमहं तं त्वयाभि-
निदधामीति संभारेषु निदधाति । ८ ।
गतौ ॥

इति चयोदशी कण्डिका ।

यो ब्राह्मणो राजन्यो वैश्यः शूद्रो वासुर इव बहुपुष्टः
स्यात्तस्य गृहादाहत्यादध्यात्पुष्टिकामस्य । १ ।

बज्जपुष्टः स्कौतश्चौः असुरनिर्दर्शनं च पोषातिशयदर्शनार्थम् । ए हि
नृशंसो बलिष्ठश्च सन् पुंसः पुंसो धनमादाय स्कौततरो भवति ॥

गृहे त्वस्य ततो नाश्रीयात् । २ ।

अस्य बज्जपुष्टस्य गृहे ततः परं नाश्रीयाद्यजमानः ॥

अम्बरीषादनकामस्य दृक्षाग्राञ्जलतो ब्रह्मवर्चस-
कामस्य । ३ ।

अम्बरीषं भाष्मम् । अत्र बौधायनः अपि वा गार्हपत्यादेवान्वाहार्यपत्त-
नमादधातौति । लिङ्गं चात्र प्रदर्शितं तस्य चेधा महिमानं वौहिदि-
ति । विट्कुलादित्तवतो वैक्योनय इत्येक इत्याश्वलायनः ॥

वामदेव्यमभिगायत आहवनीय उद्भ्रुयमाणे । ४ ।

गतः ॥

प्राचीमनु प्रदिशमित्येषा ॥ विक्रमस्व महां असि
वेदिषन्मानुषेभ्यः । चिषु लोकेषु जागृहि प्रजया च धनेन
च ॥ इमा उ मासुपतिष्ठन्तु राय आभिः प्रजाभिरहि
संवसेय । इहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी मध्ये वसोर्दी-
दिहि जातवेद इति प्राच्चो ऽश्वप्रथमा अभिग्रवजन्ति
। ५ ।

अश्वयजमानापेक्षया बङ्गवचनम् । तेन गमनमन्ता यजमानस्यापि
भवन्ति ॥

दक्षिणतेा ब्रह्मा रथं रथचक्रं वा वर्तयति यावच्चक्रं
चिः परिवर्तते । ६ ।

दक्षिणतेा विहारस्य गमयति चक्रं तद्यावत्तिः परिवर्तते ॥

षट्क्षत्वो द्वेष्यस्य । ७ ।

षट्क्षत्वो यावत्परिवर्तत इत्यनुषङ्गः ॥

जानुदध्मे धारयमाणस्तृतीयमध्वनेा ऽग्निं हरति
नाभिदध्मे तृतीयमास्यदध्मे तृतीयम् । न कर्णदध्ममत्यु-
द्धृत्वाति । ८ ।

गताः ॥

यद्युन्नत्य नियत्तीयान्मुखेन संमायादध्यात् । ९ ।

यदि जान्वादिप्रमाणान्वाभ्यादिप्रमाणे ऽग्निसुदृद्धा ततः प्रमाणात्य-

नर्नैचैर्गृहीयात् तदैनं सुखेन संमाय सुखतुल्यं धारयित्वादधात् ।
तदेवाच प्रायश्चित्तमिति भावः ॥

नामिमादित्यं च व्यवेयात् । १० ।

आग्न्यागारस्यानामयमन्तरागमनप्रतिषेधः ॥

दक्षिणतः परिगृह्य हरति । ११ ।

आत्मनो दक्षिणतः प्रसारिताभ्यां हस्ताभ्यां धारयन्हरति ॥

अर्धाध्वे यजमानो वरं ददाति । १२ ।

गतः ॥

अर्धाध्वे हिरण्यं निधाय नाको इसि ब्रह्मः प्रतिष्ठा
संक्रमण इत्यतिक्रामति । १३ ।

अध्वर्युरिति शेषः ॥

प्राच्चमश्वमभ्यस्थादिश्वा इति दक्षिणेन पदेत्तरतः
संभारानाक्रमयति यथा हितस्याग्नेरङ्गाराः पदमधवव-
त्तेरन्निति । १४ ।

उत्तरतः उत्तरेण पार्श्वेन पार्श्वत आक्रमयेदिति श्रुतेः । इति:
प्रकारार्थः । तथा नाम संभारानाक्रमयति यथा तेष्वाहितस्याग्नेरङ्गा-
रास्तयदमधववत्तेरन् । तत्रैव स्थयमेव पतिष्ठन्नित्यर्थः ॥

**प्रदक्षिणमावर्तयित्वा यदक्षन्द इति पुनरेवाक्रमय-
ति । १५ ।**

गतः ॥

पुरस्तात्रत्यच्चमश्वं धारयति । १६ ।

आक्रामन्तं चाश्वमाहवनीयायतनस्य पुरस्तात्रत्यड्मुखं धारयतीत्यर्थः।
तथा प्रदक्षिणमावर्त्य प्रत्यच्चमाक्रमयतीति कल्पान्तराणि । द्वितीय-
मपि प्राच्चमेवाक्रमय ततः प्रत्यड्मुखो धार्यत इत्येके ॥

पूर्ववाडश्वो भवति । १७ ।

पूर्ववाट् युवेत्यर्थः । तदुक्तं वैधायनेन अश्वं पूर्ववाहमिति सुवानमि-
त्येवेदमुक्तं भवतीति ॥

**तदभावे इन्द्रानपूर्ववाडेतानि कर्माणि करोतीति
पैङ्गायनिब्राह्मणं भवति । १८ ।**

एतानि कर्माण्युपतिष्ठत्यश्व इत्यादीनि । तत्राश्वप्रतिनिधिवादनुद्घ-
ष्यलिङ्गानां मन्त्राणामनिवृत्तिः । अजकमण्डलोम्सु निवृत्तिः अश्व-
विकल्पवात् ॥

इति चतुर्दशी कण्ठिका ।

**कमण्डलुपद आदधीतेति बहूचब्राह्मणम् । अजस्य
पद आदधीतेति वाजसनेयकम् । १ ।**

अस्ति कमण्डलुशब्दः पशुजातिविशेषवचनः यथा चतुष्पाद्धो ढञ्जित्यच-
शान्दिकटद्वैरुदाहृतं कामण्डलेय इति । विवृतं च कमण्डलादि-

शब्दाः पशुजातिविशेषवचना इति अस्ति च करकवचन इति । तत्र पशुवचनोऽयमिष्यते न करकवचनः पशुशब्दमध्यपठितलात् पदशब्दमभिव्याहाराच्च । न च करकपृष्ठे पदोपचार इति वाचं मुख्यार्थं संभवत्युपचाराश्रयणस्यायुक्तलात् अश्वस्य पदे ऽजस्य पदे इति पूर्वापराम्भां वैलक्षण्यप्रसङ्गाच्च ॥

अथ यजमानः शिवा जपति ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विराट्च स्वराट्च ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ सम्भाट्चाभिभूश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ विभूश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ प्रम्बी च प्रभूतिश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वताम् । यास्ते अग्ने शिवास्तनुवस्ताभिस्त्वादध्य इति । २ ।

गतः ॥

यास्ते अग्ने धोरास्तनुवस्ताभिरमुं गच्छेति यजमानेऽह्वेष्याय प्रहिणोति ताभिरेनं पराभावयति । ३ ।

अनेन पारनुद्देण यजुषा द्वेष्यं प्रति प्रहिणोति तं धोरतनुविशिष्टमग्निं मन्त्रलिङ्गात् । ताभिरिति धोरतनूनां परामर्शः मन्त्रार्थवेनासां बुद्धिस्थलात् । पराभावनसुत्तादनम् ॥

अरण्येऽनुवाक्या भवन्ति । ४ ।

अरण्येनुवाक्याश्च घोरास्तन्वा इति प्रयोक्तव्या भवन्तीत्यर्थः । ताश्च
यास्ते अग्ने स्त्रिक् चेत्यनुवाकौ ॥

यदिदं दिवेऽयददः पृथिव्याः संविदाने रोदसी
संबभूवतुः । तयोः पृष्ठे सीदतु जातवेदाः शंभूः प्रजा-
भ्यस्तनुवे स्यान इत्यभिमन्त्य पुरस्तात्रत्यडः तिष्ठन्नाह-
वनीयमादधाति । ५ ।

तिष्ठन्नेवादधाति । प्रक्षलिष्टन्निति तु भारद्वाजः ॥

वृहति गीयमाने श्यैतवारवन्तीययोर्यज्ञायज्ञीये च
यथर्धाधानेन सर्वाभिर्याहृतीभिः सर्वाभिः सर्पराज्ञी-
भिस्तृतीयेन च घर्मशिरसा यास्ते शिवास्तनुवो जात-
वेदेऽया अन्तरिक्ष उत पार्थिवीर्याः । ताभिः संभूय
सगणः सजोपा हिरण्ययोऽनिर्वह हत्यमग्ने ॥ अपानं
त्वामृत आदधाम्यन्नादमन्नाद्याय गोपारं गुण्यै । दिव-
स्त्वा वीर्येण पृथिव्यै महिमान्तरिक्षस्य पेषेण पश्चनां
तेजसा सर्वपशुमादधे ॥ अग्ने समाडजैकपादाहवनीय
दिवः पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षास्तोकं विन्द यजमानाय ।
पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्सादयामि यज्ञिये लोके । यो नो
अग्ने निष्ठो यो ऽनिष्ठो ऽभिदासतीदमहं तं त्वयाभि-
निदधामीति संभारेषु निदधाति । ६ ।

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

आनशे व्यानशे सर्वमायुर्व्यानशे । अहं त्वदस्मि
मदसि त्वमेतन्ममासि योनिस्तव ये निरस्मि । ममैव
सन्वह हव्यान्यग्ने पुचः पित्रे लोकक्षज्ञातवेद इत्याधी-
यमानमभिमन्त्रयते यजमानः । १ ।

गतौ ॥

व्याहृतीः सर्पराज्ञीर्धर्मशिरांसीति सर्वेषाधानेषु
यजमानोऽनुवर्तयते येनयेनादधाति । २ ।

एतस्मिंस्त्वये येनयेन मन्त्रेणाध्यर्युराग्नीष्ठो वाग्मिमादधाति तत्तं मन्त्रं
तेनतेन सह पठति यजमानः ॥

नाहितमनभिहुतमग्निमुपस्थृशति । आज्येनौषधी-
भिष्ठ शमयितव्यः । ३ ।

तौन्नण इवायमेतद्विर्गिनाशमितः स्पृष्टव्यः । अतः शमयितव्योऽसावा-
ञ्चौषधीभिः । ततश्च

या ते अग्ने पशुषु पवमाना प्रिया तनूर्या पृथिव्यां
याग्नौ या रथन्तरे या गायत्रे छन्दसि तां त एतेनाव-
यजे स्वाहा । या ते अग्ने ऽसु पावका प्रिया तनूर्यान्त-
रिष्ठे या वायौ या वामदेव्ये या चैषुभे छन्दसि तां त
एतेनावयजे स्वाहा । या ते अग्ने स्त्र॒यै शुचिः प्रिया

तनूर्या दिवि यादित्ये या वृहति या जागते छन्दसि तां
त एतेनावयजे स्वाहेत्येतैः प्रतिमन्त्रमाज्यमोषधीश्च
जुहोति । ४ ।

समानोऽयं विधिः सर्वाग्नीनां नाहितमनभिज्ञतमग्निसुपस्थृश्नोति
सामान्यनिर्देशात् पूर्वान्तरयोरपि विष्णोः सामान्याधिकारत्वात् व्याह-
तीभिरग्नीञ्चमथिलेति बौधायनीये अक्षत्वाच्च । विकल्पं चाह भार-
दाजः आधानादनन्तरं सर्वमन्त्रैरेकैकं शमयेदाहवनीयं वेति ॥

समिध आदधातीत्येके । ५ ।

गतः ॥

ब्रह्माग्न्याधेये सामानि गायति । ६ ।

छन्दोगानां तु ब्रह्माङ्गाचेऽर्विकल्पः ॥

प्रतिषिद्धान्येकेषाम् । ७ ।

गतः ॥

व्याहतीभिरेवोङ्गीशं भवतीति वाजसनेयकम् । ८ ।
उङ्गीथमुद्गानम् ॥

इति षोडशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

ततः सभ्यावसथ्यावादधाति लौकिकमग्निमाहत्य
मथित्वाहवनीयादा यथर्षाधानेन । १ ।

यथर्षाधानमेवानयोराधानमन्तः । नित्यमाधानं सभ्यावसथ्योः सूत्र-
कारमतात् । वैकल्पिकं चाङ्गः सूत्रान्तरकाराः । सत्याषाढस्तावत्प्र-
तिषिद्धौ सभ्यावसथ्यावेकेषामिति । बौधायनश्चाह सभ्यावसथ्योः
करण इति कुर्यादिति बौधायनो न कुर्यादिति शास्त्रीकिरिति ।
तथा च भारद्वाजेनाषुक्तं चयो वा अग्नयो न पञ्चेति विज्ञायते
स्मा उयं कर्मप्रतिषेध इत्याश्मरथ्यो उग्नेऽप्रतिषेध इत्यालेखन इति ॥
अत्यापि तयोराधानविकल्पो उवसीयते उभयथापि लिङ्गोपलभात् ।
आधाने तावत् तस्मादेतावन्तो उग्नय आधौयन्ते पाङ्क्रं वा इदं
सर्वमिति । विषये च यत्तेधाग्निराधीयत इति ॥ तथा चयाणामा-
धानमुक्ता अनन्तरमिष्टिविधानं चाग्निचित्वे लिङ्गम् । आचार्यणापि
क्वचिदग्नित्रयाणामनुक्रमणमितरथ्योरनित्यत्वाभिप्रायमित्येके यथा मन्त्रे-
द्वार्हपत्यं या प्रकृतिर्दक्षिणाग्नेः समोऽयेतरावित्यादौ । तस्माद्विकल्पो
युक्तः । बौधायनस्त्वत्रानुग्रहमुक्तवान् आहवनीये वा सभ्यावसथ्योः
संकल्प इति । भारद्वाजश्चाह अथ सभ्यावसथ्यो न शक्त्याद्यो नित्य-
स्त्वस्मिन्नन्त्रप्रयोग इति ॥

अग्न आयुषिपवसे उग्ने पवस्त्व स्वपाः । अग्निर्कृषिपः
पवमानः पाच्चजन्यः पुरोहितः । उभीभृते महाग-
यमिति तिस्र आश्वत्थ्यः समिध एकेकस्मिन्नादधाति
। २ ।

तिस्तिस्ति आश्वत्थीरेकैकशस्तिस्त्रभिः प्रत्युचमेकैकस्मिन्नादधातौत्तर्यः ॥

आहवनीये वा तिसः । ३ ।

गतः ॥

समुद्रादूर्मिर्मधुमां उदारदुपांशुना समस्तत्वमानट् । घृतस्य नाम गुह्यं यदस्ति जिह्वा देवानामस्तत्वमानभिः ॥ वयं नाम प्रब्रवामा घृतेनास्मिन्यज्ञे धारयामा नमेभिः । उप ब्रह्मा शृणवच्छस्यमानं चतुःशृङ्गोऽवमी-ज्ञौर एतत् ॥ चत्वारि शृङ्गा चयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य । चिधा बड्डो दृष्टभो रोरवीति महो देवो मर्त्यां आविवेशेति शमीमयो घृतान्वक्तास्तिस्त्रभिस्तिस्ति एकैकस्मिन्नादधाति । आहवनीये वा तिसः । ४ ।

अन्वक्ता आनुपूर्वेण सर्वाकाः ॥

एवं नानावृक्षीयाः । प्रेष्ठो अग्ने दीदिहि पुरो न इत्यौदुम्बरीं समिधमादधाति । विषेम ते परमे जन्म-नम्र इति वैकङ्गतीम् । तां सवितुर्वरेण्यस्य चिचामिति शमीमयीम् । ५ ।

एवमिति पूर्वतः । घृतान्वक्तास्तिस्त्रभिस्तिस्ति एकैकस्मिन्नित्यर्थः ॥

ततस्तूणीमग्निहोचं जुहेऽति । ६ ।

पूर्वाङ्गतिरेव दृष्टौं सर्वमन्यसुमन्तकं सर्वं दृष्टौं क्रियेतेति क्वचिद्बद्धेनात् प्रातर्हीमधर्मकं च कालसामान्यात् अयथापूर्वमाङ्गतौ जुङ्गयादिति लिङ्गाच्च । प्रातरग्निहोत्रस्यावृतेत्येव मत्याषाढभारद्वाजौ बौधायनमतान्तु सर्वं दृष्टौमुभयधर्मकं च यथा सर्वं दृष्टौमनुकामन्त्रुच मार्श्वं च मार्ष्टीति तथा उभे एवैते सायंप्रातरग्निहोत्रे प्रतिजुङ्गन्मन्यत इति च ॥ पयसाच हौमः । काम्यत्वाद्वयान्तराणामाञ्चेन वेति तु बौधायनः ॥

अपि वा द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा प्रजापतिं मनसा ध्यायञ्जुहेति । साग्निहोत्रस्य स्थाने भवति । ७ । सा आङ्गतिः साङ्गस्याग्निहोत्रकर्मणः स्थाने भवति ॥

यस्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं गच्छेति यजमाने द्वैष्याय प्रहिणोति ताभिरेनं नितमयति । अरण्येऽनुवाक्या भवन्ति । ८ ।

नितमयति ग्लपयति । शेषं पूर्ववत् ॥

इति सप्तदशी कण्डिका ।

द्वादशगृहीतेन सुचं पूरयित्वा सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिङ्गा इति सप्तवत्या पूर्णाहुतिं

जुहोति । हुतायां यजमानो वरं दत्ता शिवा जपति ।
 ये अग्नयो दिवो ये पृथिव्याः समागच्छन्तीष्मूर्जं
 दुहानाः । ते अस्मा अग्नयो द्रविणं दत्तेष्टाः प्रीता
 आहुतिभाजो भूत्वा यथालोकं पुनरस्तं परेत स्वाहेति
 जुहोति । १ ।

गताः ॥

अथ विराट्कर्मैर्यजमान उपतिष्ठते इर्थवं पितुं
 मे गोपायान्नं प्राणेन संमितम् । त्वया गुप्ता इष्मूर्जं
 मदन्तो रायस्योषेण समिषा मदेमेत्यन्वाहार्यपच-
 नम् ॥ नर्य ग्रजां मे गोपाय मूलं लोकस्य संततिम् ।
 आत्मनो हृदयान्विर्मितां तां ते परिददास्यहमिति
 गार्हपत्यम् ॥ शंस्य पश्चन्मे गोपाय विश्वरूपं धनं
 वसु । एहाणां पुष्टिमानन्दं तांस्ते परिददास्यहमि-
 त्याहवनीयम् ॥ सप्रथ सभां मे गोपायेन्द्रियं भूतिव-
 धनम् । विश्वजनस्य छायां तां ते परिददास्यहमिति
 सभ्यम् ॥ अहे बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय श्रियं च
 यशसा सह । अहये बुध्नियाय मन्त्रं श्रियं यशः परि-
 ददास्यहमित्यावसर्यम् ॥ पञ्चधामीन्द्र्यक्रामद्विराट् सृष्टा

प्रजापतेः । ऊर्ध्वारोहद्रोहिणी योनिरग्नेः प्रतिष्ठिति-
रिति सर्वान् । २ ।

पञ्चधेयेवान्तो मन्त्रस्तिले इष्मीनां विराडभिधानात् ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

आग्नेयस्याष्टाकपालस्य तन्त्रं प्रकमयति । १ ।

तेष्वेवाग्निषु तन्त्रं प्रकमयति तच्च पौर्णमासं तन्त्रं तत्रैव प्रयोगतो
मुख्यलात् । तथा तमेव हेतुमुक्ताह भारदाजः तस्मान्निरूढमयाग्नेयं
पौर्णमासविकारं स्यादिति । तन्त्रं प्रकमयतीति च व्याख्यातं प्राक् ॥

निरुतं हविरुपसन्त्रमप्रोक्षितं भवति । अथ सभाया
मध्ये इधिदेवनमुड्यावेश्याक्षान्व्युप्याक्षेषु हिरण्यं नि-
धाय समूह्यं व्यूह्यं प्रथयित्वा निषसाद् धृतव्रतं इति
मध्ये इधिदेवने राजन्यस्य जुह्वाति । २ ।

उपसादनवचनेनैव मिद्दे निरुपवचनमप्रोक्षितवचनं च उपसादनस्य
निर्वपाङ्गलख्यापनार्थं प्रोक्षणस्थानङ्गलख्यापनार्थं च । तेन साकं
स्त्र्येणोद्यता निर्वपतीयादावुपसादनान्तं क्रियते । वैचित्रार्थं वा ॥
यत्र दीव्यन्ति तदधिदेवनम् । अक्षाः विभौतकाः । समूह्यं संहत्य ।
व्यूह्यं वियुत्य । प्रथयित्वा प्रसार्य । राजन्यगच्छान्तं वर्णान्तरस्थार्थं
होमः ॥

आवसथे परिषदो मध्ये हिरण्यं निधाय मन्त्रवत्या
हिरण्ये जुहेति प्र नूनं ब्रह्मणस्यतिर्मन्त्रं वदत्युक्थ्यम् ।
यस्मिन्निन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमा देवा चेकांसि
चक्रिर इति । ३ ।

परिषदो मध्ये आधानप्रेक्षिणो जनस्य मध्ये ॥

उत नोऽहिर्बुद्ध्यः शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्रः ।
विश्वे देवा चतुर्वधो हुवानाः स्तुता मन्त्राः कविशस्ता
अवन्तु न इत्युक्ता शतमक्षान्यजमानाय प्रयच्छन्नाह
ब्रीहिभ्यो गां दीव्यताहिंसन्तः परुंषि विशसतेति । ४ ।
अक्षान्प्रयच्छन्संप्रेष्यति कितवान् ब्रीहिभ्यो हेतुभ्यः ब्रीहीन्केतुं मूल्यवेन
गां दीव्यत तां पाणं क्लवा दीव्यत । सस्याः पर्वाण्णहिंसन्तस्यां विशसत ।
विशसनशब्देन तत्वार्थं विभागो लक्ष्यते । जीवन्धा एव गोरङ्गानि
तवेदं समेदमिति विभजतेवर्थः ॥

संप्रैषवत्कुर्वन्ति । ५ ।

गतः ॥

इत्येकोनविंशी कण्ठिका ।

कृतं यजमानो विजिनाति । १ ।

कृतचेतादापरकलिनामानो द्यूतप्रकारा ये कृतमयानामिति श्रुतावया
इत्याख्यायने । न्युप्तेष्वक्तेषु चतुष्कशो विभज्यमानेषु यत्र सर्वे भागाः

समा भवन्ति तत्कातं नाम अथ यत्रान्ततस्तयोऽवशिष्यन्ते सा चेता
यत्र द्वौ स द्वापरः यत्रैकः स कल्पः । तथा च श्रुतिः ये वै चबार
स्तोमाः कृतं तत् अथ ये पञ्च कल्पः स इति ॥ तत्राचाणां शतत्वात्
कृतेन प्रकारेण यजमानो विजिनाति विजयते ॥

तथा यज्जयन्ति तदन्वं संस्कृत्य सभासङ्गं उपहरन्ति । २ ।

तथा गवा क्रीतान्यावतो ब्रीहींज्ञभन्ते ते कितवाः तौः सर्वैरन्वसं-
स्कारैरन्वं संस्कृत्य सभासङ्गः कृते आवसये उपहरन्ति यदावसये ऽन्वं
हरन्तीति लिङ्गात् तत्र भोजनविधानाच्च ॥

आवसये भुज्जते । ३ ।

सभ्या इति शेषः । अधिदेवनोद्घननादि भोजनान्तं कर्म सभ्यावसय-
योरभावे नेष्टते तत्सभायां विजयन्ते यदावसये हरन्तीति लिङ्गात् ।
केचित्पुनरत्रापि राजन्यस्तेत्यनुवर्त्यन्ति अधिदेवनमंस्कारस्य राजन्य-
संयोगात् तस्य च देवनार्थत्वात् राजसूयाश्वमेधादिषु देवनस्यापि रा-
जन्ययजमानसंयोगित्वाच्च ॥

**कूसुमसामनसीभ्यामग्नीन्यजमान उपतिष्ठते कल्पेतां
द्यावापृथिवी ये ऽग्नयः समनस इति । ४ ।**

तत्र यथर्तुपतिष्ठत इति सत्याषाढः । तद्यथा सामनस्यां वासन्ति-
कावृत्त गैश्चावृत्त इत्यादि ॥

प्रोक्षादि कर्म प्रतिपद्यते । ५ ।

प्रोक्षणाङ्गत्वात्प्रोक्षणैसंस्कारो इष्टचैव क्रियते ॥

आग्नेयस्य दक्षिणाकाले दक्षिणा ददाति । ६ ।

आग्नेयस्य दक्षिणाकाले उन्याधेयस्य दक्षिणां ददाति । अतो नैष्टि-
काचाहार्यधर्मा भवन्ति न चाग्नेयस्याच्चाहार्यस्तासामेव प्रसङ्गात् ।
बौधायनीयमतात् नित्यो उच्चाहार्यः सर्वैष्टीनाम् ॥

अजं पूर्णपाचमुपवर्हणं सार्वसूचमित्यग्नीष्ठे । ७ ।

पूर्णपाचे नाम पुष्कलचतुष्टयसंमितो ब्रीह्मादिः पुष्कलमिति च द्वा-
चिंश्चनुष्टिमितिं द्रव्यमित्याचक्षते । उपवर्हणमुपधानं तच्च सार्वयुच्चं
सर्ववर्णः सूत्रैः क्षतं भवति ॥

वहिनमश्वं ब्रह्मणे इधर्यवे वा । ८ ।

वहनसमर्थो वही । तस्य च विभवे सत्यदातुर्दाषः स्मर्यते यथा
मनुः प्राजापत्यमदत्त्वाश्वमन्याधेयस्य दक्षिणाम् । अनाहिताग्निर्भवति
ब्राह्मणो विभवे सतीति ॥

आहवनीयदेशे इन्द्राहमधर्यवे । ९ ।

तत्र स्थितायेत्यर्थः ॥

अपरेण गाहृपत्यं धेनुं हेत्रे । १० ।

धेनुर्दानाय चाद्यमाना वत्समप्याकर्षते तेन विना धेनूपकारामिष्टेः ।
भवति चाच लिङ्गं यथा धेन्वा सह नव क्रयद्रव्याणि विधाय निग-
मयति श्रुतिः दश संपद्यन्त इति ॥

वासो मिथुनै गावै नवं च रथं ददाति । तानि
साधारणानि सर्वेषाम् । ११ ।

गतः ॥

आ द्वादशभ्यो ददातीत्युक्ताह काममूर्धं देयमपि-
मितस्यावरुद्धा इति विज्ञायते । १२ ।

एता दक्षिणा दत्ता भूयस्तावतीर्णा ददाति यावतीभिः पूर्वा द्वादश
पूर्यन्त इत्युक्ता पुनराह ब्राह्मणं काममूर्धं देयमिति । एतदुक्तं भवति
द्वादश तावदेता नियताः तत ऊर्ध्वमपि शक्तिशद्योः सत्योर्द्यथाकामं
ददातीति ॥ आहेति विज्ञायत इति चेभयवचनमादरार्थं भवति ।
हेति वा पदच्छेदः ॥

जर्ध्वमादिष्टदक्षिणाभ्यो वदति षड् देया द्वादश
देयाश्चतुर्विंशतिर्देया इति । १३ ।

एताश्च दक्षिणा देया इति वदति ब्राह्मणम् । ताश्च द्वादशभ्य आ-
दिष्टदक्षिणाभ्यो उधिका नित्याः न च ताभिर्व्यतिकीर्यन्ते न च ता-
भिर्विकल्पन्त इत्यर्थः । केचित्तु सृचक्तो विपरीतं मन्त्रन्त इति
तन्निरासार्था श्रुतिव्याख्या । काममूर्धं देयमित्यनियमे प्राप्ते षडादि-
संख्यानियमः ख्याप्तत इत्येके ॥

ता विकल्पन्ते । १४ ।

तास्त्वेताः संख्या मिथो विकल्पन्ते समुच्चये षडादिसंख्या विलयप्रसङ्गात्
दाचत्वारिंशदेया इति वक्त्यत्वाच्च ॥

येषां पशुनां पुष्टिं भूयसीं कामयेत तेषां वयसाम् । १५ ।

एकहायनप्रभृत्या पञ्चहायनेभ्यो वयांसीति वक्ष्यति । यद्योऽवस्थानां पशुनां उद्गमिक्षेत्रदवस्थेषु वयःसु षडाशा गावो देया इत्यर्थः ॥

दित्यौहीं दद्याहित्यवाहं च मुक्तरम् । १६ ।

दित्यौही द्विर्वा । तथा दित्यवाट् । मुक्तरः साण्डः । तौ च देयेषु वयःखल्लर्भाव्यावित्यर्थः । अधिकावेतौ नित्यौ च षडादिकल्पेभ्यत्येके ॥

वर्धमानां दक्षिणां ददाति । १७ ।

सर्वापि दक्षिणा वर्धमानैव दातव्या न क्षीयमाणा ॥

यद्यनाद्योऽग्नीनादधीत काममेवैकां गां दद्यात्सा गवां प्रत्याम्नायो भवतीति विज्ञायते । १८ ।

गवां प्रत्याम्नाय इति वचनात् गोरन्यत्सर्वं दातव्यम् । अङ्गदक्षिणाश्च न निर्वर्तन्ते असमानकालतादसमानार्थत्वाच्च । बौधायनेन तत्रानुग्रह उक्तः प्रसिद्धा अग्न्याधेयदक्षिणा ददाति ताश्चेन्नाधिगच्छेत् वासांस्येतावन्ति मन्यान्वैदनान्वैतावतो दद्यादिति ॥

सिद्धमिष्ठिः संतिष्ठते । १९ ।

यथा प्रकृतौ सिद्धुं तथा समाप्तत इत्यर्थः ॥

इति विश्वी कण्ठिका ।

पवमानहवींषि सदो निर्वपेत् । १ ।

पवमानहवींषि नाम चौण्यनन्तरं वन्द्यमाणानि तानि सदः समाने
इहनि यस्मिन्नाधानं तस्मिन्नेव निर्वपेत् ॥

द्वादशाहे द्वाहे व्यहे चतुरहे ईर्धमासे मास्यृतौ
संवत्सरे वा । २ ।

सर्वत्रातीत इति शेषः । द्वादशसु व्युष्टाख्यिवेव बौधायनः ॥

न सोमेनायश्यमाणः पुरा संवत्सरान्निर्वपेत् । ३ ।

संवत्सरकल्प एवासोमपूर्वं आधान इत्यर्थः ॥

निर्वपेदित्येके । ४ ।

गतः ॥

यदि निर्वपेदमये पवमानायामये पावकायामये
शुचय इति तिस आज्याहुतीः सोमदेवताभ्यो वा
हुत्वा निर्वपेत् । ५ ।

यदापि सोमदेवताभ्यस्तदापि तिस एवाज्याङ्गतयस्तिस्तुभ्यः सवनदेव-
ताभ्यो हेतव्याः तासामेवावाहनात् ॥

**समानतन्त्राणि नानातन्त्राणि वाम्बेयेन वा समान-
तन्त्राणि । ६ ।**

गताः ॥

यं कामयेत पापीयान्स्यादिति तस्यैकमेकमेतानि
इवोऽपि निर्वपेत् । न वसीयान्न पापीयानिति तस्य
साकं सर्वाणि । यं कामयेतोत्तरं वसीयाच्छ्यान्स्यादिति
तस्याग्रये पवमानाय निरुप्य पावकशुचिभ्यां समान-
बहिंषी निर्वपेत् । ७ ।

अत्र पूर्वयोः कल्पयोर्निन्दोत्तरविधिप्रश्नार्था न तु पूर्वनिष्टत्यर्था ।
तयोरप्यनन्तरमेव विहितलादतस्त्वयोऽमी कल्पा विकल्पन्ते । समा-
नबहिंषी समानतन्ते इत्यर्थः ॥

शतमानं हिरण्यं दक्षिणा । ८ ।

शतं मानानि यस्य तच्छतमानम् ॥

**पूर्वयोर्हविषेददै चिंशन्माने उत्तरस्मिंश्वत्वारिंशन्मा-
नम् । ९ ।**

यदा नानातन्वाणि तदैवं विभज्य ददाति । यदाष्टाघेयेन समान-
तन्वाणि तदापि समुच्चयः शतमानस्य । तत्र च लिङ्गं वासः श्वामाके
मुक्तरो दक्षिणेत्यादि ॥

येन हिरण्यं मिमते तेन मीत्वा ददाति । १० ।

येन धनमानादिना हिरण्यं मिमते वण्िजः परिच्छिन्दन्ति तेन
मीत्वा ददाति । एतेन मानपरिमाणमपि वणिकप्रमिद्धमुसारौति
दर्शितं भवति ॥

सिद्धमिष्ठिः संतिष्ठते । ११ ।

गतः ॥

इत्येकविंश्टी कण्डिका ।

इति षष्ठः पठनः ॥

**ऐन्द्राग्नमेकादशकपालमनुनिर्वपत्यादित्यं च घृते
चरुम् । १ ।**

संख्याय पवमानह्वौषि तस्मिन्वेवाहनि तस्मिन्वेवाग्नावनुनिर्वपेत् ।
आदित्यमित्यदितेस्तद्वितो नादित्यात् इयं वा अदितिरिति वाक्य-
शेषात् ॥

सप्तदश सामिधेन्यः । २ ।

गतः । आमावास्य तन्वं अस्याः ऐन्द्राग्नस्य मुख्यत्वात् चरुषु विशेषाश्च
दर्शपूर्णमासयोरेव दर्शिताः ॥

चतुर्धाकरणकाल आदित्यं ब्रह्मणे परिहरति । ३ ।

चतुर्धाकरणकाले प्राप्ते आदित्यमिभक्तं ब्रह्मणे प्रयच्छति ॥

तं चत्वार आर्षेयाः प्राङ्मन्ति । ४ ।

तं ततो विभज्य भच्यन्ति चत्वार इति वचनात् । ब्रह्मायचैव भज-
यति न तु संस्थिते ॥

प्राप्तिवद्धः समानं वरं ददाति । धेन्वनदुहोर्दान-
मेके समामनन्ति । सिङ्गमिष्ठिः संतिष्ठते । ५ ।

गताः ॥

आप्तवैष्णवमेकादशकपालमनुनिर्वपत्यग्नीषोमीय-
मेकादशकपालं विष्णवे शिपिविष्टाय त्युद्धौ घृते चरुम्
। ६ ।

चौणि पर्वाणि यस्याः स्थात्याः सा त्युद्धिः । सत्याषाढख्लेतामिष्ठिं
पूर्वेष्या सहैकतन्वामुक्तवान् । क्रमसु इविषामन्यो ऽभिहितः यथाग्नी-
षोमीयमेकादशकपालमनुनिर्वपेदाग्नवैष्णवमेकादशकपालमैन्द्राग्नमेका-
दशकपालमदित्यै घृते चरं विष्णवे शिपिविष्टाय त्युद्धौ घृते चरं
सप्तदश सामिधेन्य इति ॥

सिङ्गमिष्ठिः संतिष्ठते । ७ ।

गताः ॥

आदित्यं घृते चरं सप्तदशसामिधेनीकं धेनुदक्षिणं
सर्वेषामनुनिर्वाप्याणां स्थाने वाजसनेयिनः समाम-
नन्ति । ८ ।

पवमानहविर्भिः अस्याः कालो व्याख्यातः तस्यानापत्तेः । पूर्वादित्य-
धर्मासु न भवन्ति सप्तदशसामिधेनौकलस्य पुनर्विधानात् ॥

सिङ्गमिष्ठिः संतिष्ठते । ९ ।

गतः ॥ एवम् शाधेयं व्याख्यायानन्तरं कालप्राप्त्यारभप्रकारमाह ॥

**अग्निहोत्रमारप्यमानो दशहेतारं मनसानुद्रुत्या-
हवनीये सग्रहं हुत्वाथ सायमग्निहोत्रं जुहोति । १० ।**

पवमानहविषामुक्तर्थं उग्निहोत्रादेरप्युक्तर्थः अग्न्याधेयस्यापरिमाप्त-
त्वात् सर्वेषान्ते विधानाच्च । अतो यस्मिन्नहनि चेष्टिकमग्न्याधेयं
संतिष्ठते तस्मिन्बहव्यग्निहोत्रकालः तस्मिन्नेवाश्वपदिके उग्रावध्यर्युणा
दशहेतारि इते सायमग्निहोत्रं जुहोति यजमानः । यथा चैतदेवं
तथोपरिष्टाङ्गकं भविष्यति । सग्रहमिति च आहवनौय इति च विस्प-
ष्टार्थं त्राञ्छाणानुकरणार्थं वा ॥

व्याहृतीभिरुपसाद्येत् । ११ ।

तस्मिन्सायमग्निहोत्रे व्याहृतीभिर्वृहुपसाद्येत् । नित्यस्तुपसादन-
मन्त्रे निवर्तते ॥

संवत्सरे पर्यागत एताभिरेवोपसाद्येत् । १२ ।

तत आरभ्य संवत्सरे इतीते यदनन्तरं सायमग्निहोत्रहोमः तत्राप्ते-
वमुपसाद्येत् ॥ अथाग्नीनाहितवतो उग्न्याधेयानन्तरभार्वि द्वादशा-
हमार्थं व्रतमाह ॥

**द्वादशाहमजस्तेष्मिषु यजमानः स्वयमग्निहोत्रं
जुहुयादप्रवसन्नहतं वासेऽविभर्ति । १३ ।**

इति द्वाविंशौ कण्डिका ।

यां प्रथमामग्निहोत्राय देग्धि तां दक्षिणां ददाति । १ ।

अजस्तेषु धार्यमाणेष्वग्निषु यजमानः स्वयं जुहोति नान्यः । कल्पा-
न्तरेषु द्वक्तं अन्यो वा जुङ्यात्वयं त्रयोदशीं जुङ्यादिति । तथा-
ज्ञेनेति क्वचित् चौरेणेति क्वचित् । अप्रवसन् यामान्तरे रात्रिमव-
सन् । अहतं अकारुहतं अनुपयुक्तं वा । दक्षिणां ददाति व्रतान्ते
ब्रतदक्षिणां ददाति यस्मा इच्छति ॥ ब्रतस्य तु द्वादशाहाशकावनुकल्प
उक्तः कात्यायनेन यथा चौरेष्टाम्यग्निसुपश्यतौ द्वादशरात्रं षड्वात्रं
त्रिरात्रमन्तत इति । तत्र चाजस्तेषु जुङ्यायादिति हेमानुवादेनाज-
स्त्रविधिः हेमस्यान्यतः मिद्दल्लात् । तथाधानाद्वादशरात्रमजस्ता इत्ये-
वाश्वलायनः । तेन सेमपूर्वाधाने इयाधानादारभ्य सह सेमदिवसै-
र्द्द्वादशहेनाजस्तापवर्गः । हेमस्तु सेमात्परेषु यावत्कंभवं क्रियत इति
मिद्दुं भवति । भारद्वाजस्त्वाह सेमाधानेनाजस्तान्कुर्यादिति ॥ अथ
दर्शपूर्णमासारम्भं विधास्त्वंत्वैवावसरे शाखान्तरीयौ कौचित्वर्मणामा-
रम्भप्रकारविकल्पौ दर्शयति ॥

अथैकेपाम् । अग्नीनाधाय हस्ताववनिज्य संवत्सर-
मग्निहोत्रं हुत्वाथ दर्शपूर्णमासावारभते ताभ्यां संवत्स-
रमिद्वा सेमेन पशुना वा यजते तत ऊर्ध्वमन्यानि
कर्माणि कुरुते । २ ।

आधानानन्तरं दृष्टीं हस्ताववनेनेकि तावद्यजमानः । ततो यथोक्तेन
विधिनाग्निहोत्रमारभ्य संवत्सरमग्निहोत्रमेव जुहोति न दर्शपूर्णमासा-

वारभते । ततः पूर्णे संवत्सरे तावारभ्य ताभ्यामेव संवत्सरं यजते नाच्ये-
ष्टिपश्चादिना । अग्निहोत्रं तु क्रियत एव प्रथमत एव प्रारब्धस्यावि-
च्छेद्यत्वात् । आग्रयणमप्यविरुद्धैरनुकृत्यैरभयसिन्संवत्सरे क्रियते ।
ततसृतीये संवत्सरे उम्मिष्टोमेन निरुद्धपशुवन्धेन वा यजेत । ततः
परस्ताद्यथोपपादमन्यानि नित्यनैमित्तिककाम्यानि कर्मणि कुरुत
इत्ययमेकशाखानुगतः पञ्चः । अथापरं दर्शयति ॥

चयोदशरात्रमहतवासा यजमानः स्वयमग्निहोत्रं
जुहुयादप्रवसन्नचैव सोमेन पशुना वेष्टाग्नीनुत्सृजति
यथा सुयवसान्कृत्वा प्राज्यात्ताद्वक्तदिति शाश्वायनि-
ब्राह्मणं भवति । ३ ।

आधायाग्नीर्ग्निहोत्रमारभ्य द्वादशाह्व्रतविधिना चयोदशरात्रमग्नि-
होत्रं ज्ञवानन्नरमत्रैवाग्न्याधेयिकेष्वग्निष्वेवाग्निष्टोमेन निरुद्धपशुव-
न्धेन वेष्टा तदन्ते ज्वलतसानुत्सृजति नाजसान्धारयतीत्यर्थः ॥ द्वाद-
शरात्रमजस्तेष्वाज्येन स्वयमग्निहोत्रं जुहोति अहतं वासा वस्ते काम-
मन्यो जुङ्याद्रुतचारी लेव स्यात्स्वयं चयोदशी जुहोति यां प्रथमा-
मग्निहोत्राय दुहन्ति साग्निहोत्रस्य दक्षिणेति हिरण्यकेशस्त्रे ॥
यथा हि शाकटिको उन्डुहः सुयवसान् सुभक्षितघासान् कृत्वा प्राज्या
द्वहनाय प्रेरयेत् तथाय यजमानो उपग्नीन्प्रथममेव सोमेन पशुना
वा सुद्वप्तान्कृत्वा हर्विवहनाय प्रेरयति । तस्मात्यथममेवं कृत्वा ततो
यथाकालमिष्टिपशुसामैयजेतेत्यर्थः । एवं प्रासङ्गिकौ कर्मणामारभ-
विकृत्यावुक्ता प्रकृतमेवारभप्रकारमनुसरति ॥

पूर्णा पश्चाद्यत्ते देवा अदधुरिति सारस्वतौ होमौ
हुत्वान्वारभणीयामिष्टं निर्वपति । ४ ।

अन्वारभ्यते इनयेत्यन्वारभणीया मा च दर्शपूर्णमासारभणीयः । तथा
सारस्वतौ होमौ दर्शपूर्णमासावारभमाण इति प्रकृत्य चयणामान्वा-
नात् । दर्शपूर्णमासयोऽथ पूर्णमासः पूर्व इति स्थास्यति । तेन संस्थिते
सेषिके इन्द्राधेये याजन्तरा पौर्णमासी तस्यां सारस्वतौ झल्लान्वार-
भणीयां निर्वपेत् । पूर्वस्य पर्वण श्रौपवस्थे इहनीति सत्याषाढः
प्रातरन्वाधानं पौर्णमासस्य मा वाधीदिति तस्याभिप्रायः । बौधा-
यतस्तु सारस्वतादि पौर्णमासान्तं सर्वमपि यजनीये इहनि विकल्पि-
तवान् यथा सर्वमेवैतदिष्ट्यहनि कुर्यादित्यैषमन्यवौ पुत्र इति ॥
अत्र मारस्वतयुगलस्यान्वारभणीयायाश्चाभयोरपि दर्शपूर्णमासारभेण
निमित्तं प्रवर्तमानयोः स्ततन्वलात्युथगम्यः प्रणयनमिष्यते न चाद्य
पौर्णमासेन समानाग्नी भवतः सर्वप्रयोगाङ्गलात् । तत्र च लिङ्गं
पञ्चहोत्रवैश्वानरपार्जन्याभ्यां पृथग्वैश्वदेवप्रणयनानुवादः यथा पञ्चुब-
न्धवद्वार्हपत्यादग्निं प्रणयन्निति । किं च यान्वत्र क्रतुशरीरान्तर्गतान्य-
ज्ञानि तेषामेवाङ्गिनां समानाग्निलभिष्टं न तु बहिस्तन्त्रवर्तिनामपि
यया पञ्च पश्वः मौत्रामण्डुदवसानीया संभारयजूंषि सावित्राणीत्या-
दौनाम् । अत एव पश्वावाग्नवैष्णवान्ते इमेस्त्वां सिद्धं क्वला वक्ष्यति
धारयत्याहवनीयमिति । तस्मात्सिद्धं पृथगग्नीन्येव सारस्वतादीनीति ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं सरस्वत्यै चरुं सरस्वते
द्वादशकपालम् । ५ ।

उक्तः ॥

अग्नये भगिने इष्टाकपालं यः कामयेत भग्यन्नादः
स्यामिति । ६ ।

भग्यन्नाद इति व्याख्यातः प्राक् ॥

नित्यवदेके समामनन्ति । ७ ।

गतः ॥

नानातन्त्रमेके । ८ ।

नित्यस्य काम्यस्य च नानातन्त्रलविकल्पः ॥

त्वदिष्वा सुभग सौभगान्यग्ने वि यन्ति वनिनो न
वयाः । श्रुष्टी रथिर्वाजो वृत्ततूर्ये दिवो वृष्टिरीज्यो रीति-
रपाम् ॥ त्वं भगो न आ हि रत्नमिषे परिजमेव श्वयसि
दस्मवर्चाः । अग्ने मित्रो न वृहत ऋतस्यासि शक्ता
वामस्य देव भूरेरिति याज्यानुवाक्ये । ९ ।

भगिन इति शेषः ॥

इति वयोविश्वी कण्डिका ।

चित्तं च चित्तश्चेति पुरस्तात्त्विष्टक्ततो जयाञ्जु-
हेति । १ ।

उपहेामकालादेव मिद्द्वे पुरस्तात्त्विष्टक्त इति पुनर्विधानं प्राङ्मा-
गिष्ठेभ्यो मा भूवन्प्राग्वा समिष्टयजुष इति ॥

चित्ताय स्वाहा चिन्है स्वाहेत्येके समामनन्ति । २ ।

गतः ॥

प्रजापतिर्जयानिति चयोदशीम् । ३ ।

आङ्गतिं जुहेतौति शेषः । प्रजापतिर्जयानित्यादेरेकमन्त्रलस्य ख्याप-
नार्थं वचनं चतुर्थन्तप्रयोगे उपधिकारार्थं च ॥

अग्ने बलद सह आजः क्रममाणाय मे दाः । अभि-
शस्त्रिष्टते उनभिशस्तेन्यायास्यै जनतायै श्रैष्ठायेति
चतुर्दर्शीं यः कामयेत चिचं जनतायां स्यामिति ।
चिचं भवति शबलं त्वस्य मुखे जायते । ४ ।

यः कामयेत जनतायां जनसमाजेषु चिचं स्यां अहो अयमित्यभृत
इति विस्मयनिमित्तं स्यामिति स एतामाङ्गतिं जुहेति । स तु
कामसेव चिचं भवति दोषस्त्वन्यः शबलं श्वित्रमस्य मुखे जायते ।
तमिमं दोषमनुजानतो उयं विधिरिति भावः ॥

मिथुनौ गावौ दक्षिणा । ५ ।

स्त्रीपुंसौ मिथुनौ । भगिनस्तु नानातन्ते उन्वाहार्थो दक्षिणा तदित-
राष्ट्रेवाधिकृत्य मिथुनान्नानात् ॥

सिङ्गमिष्ठः संतिष्ठते । ६ ।

गतः ॥

**दर्शपूर्णमासावारस्यमानश्वतुहोतारं मनसानुद्रुत्या-
हवनीये सग्रहं हुत्वाथ दर्शपूर्णमासावारभते । ७ ।**

सारस्वतान्वारभणीयानामप्यारभार्थलाविशेषे दर्शपूर्णमासावारप्यमा-
न इत्यत्र वचनं चतुर्हाहृपौर्णमासयोरर्थकृत्यैरप्यव्यवायार्थमिति द्रष्ट-
व्यम् ॥ दर्शपूर्णमासावारभत इति दर्शशब्दस्यात्प्राच्चतरत्वात्पूर्वनिपातः ।
प्रयोगस्तु पूर्णमासस्यैव प्रथमं भवति यत्पौर्णमासौं पूर्वमालभेतेति
लिङ्गात् प्रयोगविधिषु तस्यैव प्रथमोद्देशाच्च यथोदित आदित्ये
पौर्णमास्या अग्नीषोमाभ्यामिति पौर्णमास्यामित्यादि । तथा अथेऽमो
दर्शपूर्णमासौ पौर्णमास्युपक्रमामावास्यामन्म्यावित्येव बौधायनः ॥ तत्र
चतुर्हातुरग्निपृथक्कं सारस्वताभ्यां व्याख्यातम् । भारद्वाजस्तु मर्वेषा-
मेव चतुर्हाहृणां ततस्ततः शेषिणोऽग्निपृथक्कं प्रतिषेधति । तथा
प्राणा वा एते यच्चतुर्हातारो यच्चतुर्हाहृत्वाग्निमपनयेद्यजमानस्य
प्राणान्विच्छिन्न्यादिति विज्ञायत इति ॥

व्याहृतीभिर्हवींष्यासादयेत्संवत्सरे पर्यागत एता-
भिरेवासादयेत् । ८ ।

व्याख्यातः । उक्तं प्रागमावास्यायां पौर्णमास्यां वाधेय इति ।
तयोरुभयकालिकयोराधानयोरुभयया दर्शपूर्णमासारभं नियच्छति ॥

अमावास्यायामादधानस्यैतत् । पौर्णमास्यां तु पूर्व-
स्मिन्पर्वणि सेष्टि सान्वारभणीयमाधानमपवृज्य । ९ ।

इति चतुर्विंश्ती कण्डिका ।

श्वोभूते पौर्णमासेन यजते । १ ।

यदेतन्महाप्रकरणेनाधानाद्विन्वकालं दर्शपूर्णमासारभणमुक्तं यथा पते

पवमान्यादैनामिष्टीनामुक्तर्षः संस्थितास्त्रिष्टिष्वागामिपौर्णमास्याम-
न्वारभणीया ततः पौर्णमासयाग इति तदमावास्यायामादधानस्य ।
पौर्णमास्यां लादधानः सद्य एव सहेष्टिभिरन्वारभणीयया चाग्न्याधे-
यमपट्ज्य तदानीमेवाग्नीनन्वाधाय श्वेभृते पौर्णमासेन यजते ॥
पूर्वं पर्वति पौर्णमास्यत्रोच्यते न तु चतुर्दशी अन्यथामावास्यायां
पौर्णमास्यां वाधेय इत्यनेन श्वेभृते पौर्णमासेन यजत इत्यनेन च
विरोधात् । चतुर्दश्येव वा पूर्वं पर्व चातुर्मास्येषु तथादर्शनात् न च
पौर्णमास्यामाधेय इत्यनेन विरोधः तस्यैव प्रकारविधिलात् । पौर्णमा-
सेन यजत इत्यस्य च यद्युं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । यथोक्तं हिरण्यकेशिता
पौर्णमास्यास्तु पूर्वस्य पर्वण श्रौपवस्थ्ये उहन्यग्नीनाधाय सेष्यपट्ज्य
तदानीमेव चतुर्हातारं सारखतान्वारभणीयां च कुरुते श्वेभृते
पौर्णमासीं यजत इति ॥ यत्क्वन्यतत्त्वाग्निहोत्रारभार्थं दशहोत्रादि
द्वादशाहव्रतं च तत्सर्वमुभयत्रैव भवत्यविशेषात् । अन्ये तु व्याचक्तते
यदेतद्वादशाहव्रतं तदमावास्यायामादधानस्य न पौर्णमास्यामिति ।
तदयुक्तं महाप्रकरणमध्यगतस्यानन्तरस्य च तस्यैकस्यैतच्छब्देन निष्कृत्य
परामर्थमशक्यतात् तथेष्यपर्वर्गविशेषविशिष्टदर्शपूर्णमासारभविधायि-
न्युत्तरवाक्ये तुश्चन्देन तत्प्रतियोगिन एव प्रकारस्यानन्तरोक्तस्य व्याव-
र्तनौयत्वाच्च । यक्तोक्तं चैतद्विरण्यकेशिता तेन ह्येवमेव पवमानह-
विस्तर्कर्षादि दर्शपूर्णमासारभान्तं कर्म द्वादशाहव्रतवर्जमाध्वर्यवकाएङ्गे
उभिधायानन्तरसुक्तं अमावास्यायामादधानस्यैतदिति । द्वादशाहव्रतं
तु ततो इन्यत्र याजमानकाएँ सामान्यतश्चोदितं तदूरं निवारित
एवानयोः संकर इति । किं चात एवाविशेषवचनान्वत्त्वाधानवचनाच्च

सिद्धनक्तव्याधाने उपभिमतसेवास्तैतद्रुतमिति । तथा श्वलायनेनाय-
विशेषेणोक्तं आधानाद्वादशरात्रमजस्ता इति । तस्माद्योक्तं एव
युक्तः सूत्रार्थः ॥ सर्वाणि लेतान्यारम्भणार्थानि दशहोत्रादीनि
द्वितौयाद्याधानादिषु नेत्र्यन्ते । कस्मात् । यमाद्यावज्जीविकस्यापि
प्रयोगस्यैकं एवारम्भः । तत्र च लिङ्गं वैश्वानरपार्जन्या पञ्चहेतात् च
नाभ्यावर्ततेकोपक्रमलादिति । द्वादशाहत्रतमपि यां प्रथमामग्निहो-
त्ताय दोषधीति प्रथमामग्निहोत्रसंयोगादारम्भार्थाः सह पठितलाच्छ
प्रथमाधान एवेच्छन्ति ॥

अनन्तरमाधानादाहितामित्रतानि । २ ।

अथाहितामित्रेयावज्जीविकानि व्रतान्युच्यन्ते । तानि चानन्तरमाधाना-
दिति वचनादिशुल्कर्थं उपि नेत्र्यन्ते ॥

नान्वतं वदेत् । ३ ।

सृष्टिप्राप्तस्यानृतवदनस्याहितामित्रतत्त्वापनार्थः पुनरूपन्यामः । तस्य
चातिक्षेपे प्राचिश्वित्तविशेषः । प्रयोजनं वज्यति अग्नये व्रतपतये
पुरोडाशमष्टकपालं निर्वपेद्य आहिताम्भिः सन्नवत्यमिव चर्मेदिति ॥

नास्य ब्राह्मणो उनाश्वान्यहे वसेत् । ४ ।

अनाश्वान् अनश्वितवान् । बुभुचित्तशेष्वसेत्तं भोजयेदित्यर्थः ॥

सूर्योदमतिथिं वसत्यै नापरुन्धीत । ५ ।

ऊढः अपोढः अस्तमितः सूर्यो चस्य स सूर्योढः । तं निवासाद्यागतं
निवासयेत् ॥

नर्वीसपक्षस्याश्वीयात् । ६ ।

थन्तिरोहितस्याग्नेषुश्चणा पक्वं न प्रत्यक्षाग्निना तदृवौसपक्वं तत्त्वा-
श्रीयात् ॥

क्लिनं दारु नादध्यात् । ७ ।

उदकक्लिनं दार्वग्नौ नादध्यात् ॥

अन्तर्नाव्यपां नाश्रीयात् । ८ ।

अन्तर्नावि स्थितः सन्धेषो नाश्रीयात् । अन्तर्नावि या आपस्ता इति
वा । तथा या अन्तर्नाव्या आप इति कल्पान्तराणि ॥

स्वक्षत इरिणे नावस्येत् । ९ ।

स्वभावत ऊषरे देशे न निवसेत् ॥

पुण्यः स्यात् । १० ।

पुण्यकर्मा मङ्गलाचारयुक्तः स्यात् ॥

हिङ्कृत्य वाग्यतः स्त्रियमुपेयात् । ११ ।

कृतुगमने हिङ्कारमुक्ता वाचंयसा भवेत् ॥

व्याहरेद्वा । १२ ।

गतः ॥

न सायमाहुतावहुतायामश्रीयात् । १३ ।

सायमित्युभयत्र संबन्धते सायमाहुतावज्जतायां न सायमाशं कुर्या-
दित्यर्थः ॥

रवं प्रातः । १४ ।

गतः ॥

आहिताग्नेर्घेन हे न सायमहुते भोक्तव्यं तथा प्रात-
रित्यन्येषां व्रतम् । १५ ।

अन्येषामप्याहिताग्निगृह्वासिनां व्रतमेतत् ॥

नक्तं नान्यदन्नाद्यात् । १६ ।

अन्नादन्यत् गोहिरण्डब्रौह्णादि नक्तं न दद्यात् ॥

दद्यादित्येके । १७ ।

गतः ॥

अन्नं तु ददन्नदद्यीत । १८ ।

ददन्निति ददद्रूपम् । ददन्नयन्नमदद्यीत आदयेत् न तु विधान्तरेण
दद्यादित्यर्थः ॥

नैतस्मिन्संवत्सरे पशुनानिष्ठा मांसं भक्षयेत् । १९ ।

एनस्मिन्नाधानसंवत्सरे पशुना निष्ठेनाङ्गभूतेन वानिष्ठा पूर्वमग्निभ्यः
खयं न मांसं भक्षयेत् ॥

मनसाग्निभ्यः प्रहिणोमि भक्षं मम वाचा तं सह
भक्षयन्तु । अप्रमाद्यन्नप्रमत्तश्चरामि शिवेन मनसा
सह भक्षयतेति यद्यादिष्टो भक्षयेदेतं मन्वमुक्ता
भक्षयेत् । २० ।

यदि वृत्तिर्कर्त्तव्यः आर्तिज्यं कुर्वन् इडामांसमादिष्टो भक्षयेत्तदा
भक्षप्रायश्चित्तार्थमेतं मन्वं जपिला ततो भक्षणमन्त्वेण भक्षयेदित्यर्थः ।

एतेनार्लिङ्गादागतं मांसभक्षणं नातीव दोषवदित्युक्तं भवति ॥
 इति पञ्चविंशो कण्ठिका ।
 इति सप्तमः पटलः ॥

पुनराधेयं व्याख्यास्यामः । १ ।

आहिता अग्नयः पुनर्विधानान्तरेणाधीयन्ते यस्मिन्कर्मणि तत्पुनराधेयं नामाग्न्याधेयस्यैव गुणविकारः ॥

तस्याग्न्याधेयवल्कल्पः । २ ।

गतः ॥

अग्नीनाधायैतस्मिन्संवत्सरे यो नर्धयात्स पुनराधीत प्रजाकामः पशुकामः पुष्टिकामे ज्यान्यां पुत्रमर्थायां स्वेष्टारुध्यमानेषु यदा वाङ्मेन विधुरतां नीयात् । ३ ।

यो नर्धयादिति प्रजापश्चादिहान्या वृद्धिनिमित्तसुच्यते नर्झभावमात्रं प्रजां पशुन्यजमानस्योपदोद्रावेति लिङ्गात् आधानाद्यामयावै यदि वार्षीय व्यथेरन्नित्याश्वलायनवचनाच्च । ज्यानिर्व्याधादिभिर्बाधः । पुत्रमर्था पुत्रमृतिः । स्वेषु ज्ञातिष्वारुध्यमानेषु बलवद्धिः परैर्निर्गद्यमाणेषु । यदा वाङ्मेन हस्तपादादिना विधुरतां नीयात् विकलतां गच्छेत् । एतस्मिन्संवत्सरे एतेषु निमित्तेषु कामेषु वा संजातेषु पुनराधीत ॥ केचिच्चन्यं निमित्तं यदा वेति अविशेषात्सार्वकालिकं मन्यन्ते । अन्ये तु प्रजाकामप्रभृत्येतस्मिन्संवत्सर इति नानुवर्तयन्ति । सदुभयमण्युक्तं सर्वादावुपात्तस्य कालस्य सर्वान्प्रत्यविशेषात् यदा

वेति च निमित्तनिर्देशप्रकारत्वाच्च । अकं चाह सत्याषाढः य एतमिन्संवत्सरे ज्यानिं पुत्रमत्यें वाभेति स्वेन वाङ्मेन वृथेत न वर्णाति स पुनराधेयं कुर्वीतेति । तथा च बौधायनः अशीनाधाय पापैयानभूतमज्ञासिषि पुत्रो मृत इत्येतमिन्वेव संवत्सर इष्टुं भव- तीति ॥

आग्रेयमष्टाकपालं निर्वपेदैश्वानरं द्वादशकपालं वारुणं दशकपालमग्नये इसुमते इष्टाकपालं मैचं चरुम- ग्रिमुद्वासयिष्यन् । ४ ।

केवलैवैश्वानरचादनासु वैश्वानर एव देवता न तु तद्गुणको उग्रिस्त- स्याग्रवणादिति केचित् । तनु मन्दफलं बङ्गमन्तब्राह्मणकन्त्यविरोधात् इतरथाप्यग्रवणोपपत्तेच्च । तथा हि मन्त्रास्तावद्याज्यानुवाक्यादयस्त- द्गुणाग्निलिङ्गा एव यथा वैश्वानरो अजीजनत् पृष्ठो दिवीत्यादयः । ब्राह्मणे उपि वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति विधाय संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानर इति वाक्यशेष आक्षातः । सूत्रकारो उपि वायव्यप- शावग्नये वैश्वानराय द्वादशकपालं पशुपुरोडाशं निर्वपतीत्युक्ता तस्मेवान्यत्रापि विकन्त्यव्यन्नाह यः कश्चनाग्नौ पशुरात्मभ्यते वैश्वानर एवास्य द्वादशकपालः पशुपुरोडाशो भवतीत्येक इति तथा यदस्य पारे रजस इति वैश्वानराग्निलिङ्गामृतचं विनियुक्ते वैश्वानर्द्या परिषि- चेति । बौधायनेनाप्युक्तं वैश्वानरमवदायाहग्नये वैश्वानरायानुबूहीति । भारद्वाजेनापि वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेदिति । अनुवाकास्ना- तान्वैश्वानरान्व्याचक्षणेनोक्तं अग्नये वैश्वानराय पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपतीति ॥ यनु अग्नेरश्वणमुक्तं तदपि तद्वितृत्तिवादुपपत्तम् ।

यत्र तु सगुणदेवतामंबन्धस्तद्वितृत्या विवक्षितस्तत्र गुणशब्दादेव तद्वितः
क्रियते गुणौ लक्ष्यतौ एषि वाक्यशेषादिनावसीयत इति पन्थाः यथा
वैमृधो गृहसेधीयः पायिकृदित्यादौ । तस्मात्सिद्धं केवलवैश्वानरचो-
दनाख्यपि अग्निर्वैश्वानरो देवतेति ॥ उदासयिव्यचिति वक्ष्यमाणका-
लादुदामन्त्रात्पूर्वस्मिन्काल इत्यर्थः ॥ आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेद्वैश्वानरं
द्वादशकपालमग्निमुदामयिष्यन्ति काम्येष्टिव्याख्याताया द्विहविषो
उपैष्टेयनया विकल्पमिच्छन्ति ता ब्राह्मणव्याख्याता इति तस्या
अग्न्युपमंग्रहात् ॥

या ते अग्ने उत्सोदितः पवमाना प्रिया तनूः । तया
सह पृथिवीमाविश रथंतरेण साम्ना गायत्रेण च
छन्दसा ॥ या ते अग्ने पावका या मनसा प्रेयसी प्रिया
तनूः । तया सहान्तरिष्ठमाविश वामदेव्येन साम्ना
चैषुभेन च छन्दसा । ततो न ऊर्जमा ऋधि गृहसेधं
च वर्धय ॥ या ते अग्ने सूर्ये शुचिः प्रिया तनूः शुक्रे
ऋधि संभृता । तया सह दिवमाविश वृहता साम्ना
जागतेन च छन्दसा ततो नो वृष्ट्यावत ॥ यास्ते अग्ने
कामदुघा विभक्तीरनुसंभृताः । ताभिन्नः कामान्युक्तेह
प्रजां पुष्टिमयो धनम् ॥ यास्ते अग्ने संभृतीरिन्द्रः
सूकर आभरत् । तासु शोचिषु सीदेह भस्म वैश्वानरस्य
यत् । ५ ।

इति षड्बिंशी कण्डिका ।

ये ते अग्ने वानस्पत्याः संभाराः संभृताः सह ।
तेभिर्गच्छ वनस्पतीनस्वां योनिं यथायथम् ॥ अग्न्नग्नि-
र्यथालोकमसदत्सदने स्वे । अवीरहत्यं देवेषूपागां
मनसा सहेति पुरस्तात्खिष्ठतः सप्ताहुतोर्जुहेति । १ ।

जयवद्वाख्या ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । २ ।

गतः ॥

पौर्णमासीमिष्टा ज्वलतोऽग्नीनुत्सृजति । ३ ।

निमित्तकामयोः सतोरागामिना पौर्णमासेनेद्युनन्नरसुत्सर्गार्थामिष्टिं
निरुप्य तदन्ते ज्वलतस्तानग्नीनुत्सृजति बुद्धोपेक्षते न रक्षतीत्यर्थः ।
ज्वलत इति वचनान्न निर्वापयति । तच्च परमतेज प्रसक्तं निवार्दते
यथाह बौधायनः अद्विग्नीन्समुच्छ्येति । केचित्तु पूर्वद्युरुत्सर्गेष्टि निरुप्य
पौर्णमासानन्नरसुत्सर्गमिष्टिं निष्टि । तद्युक्तं अग्निहोत्रमारण्यमान इत्या-
दिवद्वामयिष्यन्नित्यनेनोत्सर्गेष्टेरुत्सर्गदृष्ट्यक्षालत्वावमायात् उत्सर्ग-
श्चन्ते चाग्नीनामदृष्टिरोधानेनाकर्माङ्गत्वात् विपर्ययस्यैव सत्याषा-
दादिभिर्यक्तवचनाच ॥ अथैषात्र मौमांसा । पुनराधाननिमित्ते
संजाते यदि स्वयमग्नयो विच्छिद्येरन्विच्छिन्नेषु वाग्निषु निमित्तं जायेत
तदा किं पुनराधानमात्रं कर्तव्यमाहे खिदुत्पाद्याग्नीनुत्सृज्य पुनरा-
धातव्यमिति । प्रथमः कल्प इति ब्रूयात् । कुतः । धार्यमाणानामग्नीनां
हानार्थत्वादुत्सर्गविधानस्य । दृश्यद्वासनापेक्षायां स्वयमुदासितानां

प्रसभमनुत्सर्गे दोषाय प्रत्युत गुणायैव वीरहत्यादोषश्रुतेस्तस्मात्सिद्धं
पुनराधानमाच्चेव कार्यं न पुनरुत्सर्ग इति ॥

संवत्सरं परार्थमुत्सृष्टाग्निर्भवति । ४ ।

परार्थशब्दः घडवरार्थानित्यत्रावरार्थशब्देन व्याख्यातः । संवत्सर
एवोत्सर्गस्य परावधिः । अतो ज्वागेव संवत्सरादाधात्यमित्यर्थः ।
तेन संवत्सरातिक्रमे उग्निहेताचायतिक्रमप्रायश्चित्तानि भवन्ति । वौधा-
यनमतात्तु सत्यपि निमित्ते यावत्युनराधेयकालमासित्वा काले
ज्यौनुत्सृज्य सद्य एवाधानं भवति यथोत्सर्गश्चनन्तरमाह तदानीमे-
वाङ्ग्नियौन्मुक्त्य ब्रह्मोदयं अपयित्रोपवस्तौति । कात्यायनश्चाह
त्रिरात्रावरमग्नीनुत्सृज्य सद्यो वेति । सत्याषाढख्वाह यावद्वर्षपूर्णमा-
सावविहितौ तावच्चिरमवस्थृष्टाग्निर्भवति संवत्सरं द्वादशाहं वेति ॥

रोहिणी पुनर्वसु अनुराधा इति नष्टचाणि । ५ ।

नक्तनान्तरपरिमित्यानार्थं वचनं नित्यत्व्यापनार्थं चैषाम् । तेन पूर्व-
विप्रतिषेधे उपि नक्तमेवाद्वियते ॥

वर्षासु शरदि वादधीत । ६ ।

एतावेवत्तु सर्ववर्णानां भवतः । वौधायनत्व्यावाह येयमाषाढ्याः पौर्ण-
मास्याः पुरस्तादमावास्या भवति सा सकृत्संवत्सरस्य पुनर्वसुभ्यां
संपत्यते तस्यामादधीतेति ॥

क्षताक्षताः संभारा यजूंषि चु भवन्ति । ७ ।

आग्न्याधेयिकाः संभाराः पचे कृताः पचे अकृताश्च ब्राह्मणे भवन्ति ।
तथाधानयजूषि च । यथर्याधानादौनौत्यर्थः ॥ तथा च ब्राह्मणं न
सम्भव्याः संभारा न यजुः कर्तव्यमित्ययो खलु संभस्या एव संभाराः
कर्तव्यं यजुरिति । तेषां चाभयेषां महशिष्टवात्सह प्रवृत्तिः सह वा
निवृत्तिर्भवति ॥

**अपि वा पञ्च पार्थिवान्संभारानाहरति एवं वान-
स्पत्यान् । ८ ।**

पूर्वसूत्रे द्वौ कल्पावुक्तौ । सप्तकादिषु संभारकल्पेष्वनियमेनान्यतमः
कल्पः स्यादित्येको न कश्चिदिति द्वितीयस्तृतीयस्त्वयं कल्पो नियमेन
पञ्चकल्पः स्यान्नान्य इति ॥

**आयतनेषु पुराणान्दर्भान्संस्तीर्य भूमिर्भूम्नेति सर्प-
राज्ञीभिर्गार्हपत्यमादधाति । ९ ।**

अथारण्याहरणादि समानमा गार्हपत्याधानात् । तत्र संभारकाले
पुराणानपि दर्भासंस्त्वं निवपनकाले संभाराणामुपरि तानपिस्तृ-
णाति । तानेव लसंभारपचे ॥ ततो गार्हपत्याधानकाले सर्वाग्न्याधे-
यिकमन्वान्ते चतस्रभिरपि सर्पराज्ञीभिर्गार्हपत्यमादधाति । सर्पराज्ञी-
भिरेव लयजुपके । ता अपि यजमानो उनुवर्तयते येनयेनादधातौ-
त्यविशेषवचनात् ॥

मध्यंदिन इतरान् । १० ।

अङ्गो नवधाकृतस्य पञ्चमो भागो मध्यंदिवः तथा छहस्तरेमध्यंदिन
इत्यत्र विवेचनात् । तत्र सर्वान्मध्यंदिन इति कल्पान्तरकाराः ॥

उपेालवैर्दभैः परुक्तैः संवत्सरप्रवातैराहवनीयं
ज्वलन्तमुड्डरति । ११ ।

उपेालवा इत्यालवेभ्य उत्थिता वक्ष्यन्ते । परुक्ताः परुमन्तः पर्व-
वनो वा । संवत्सरप्रवाताः संवत्सरमुपगुच्छाः । ते प्रणयनीयेभास्य
ख्याने भवन्ति ॥

यत्का क्रुड्डः परेवपेति दक्षिणाग्निम् । यत्ते मन्युप-
रोपस्येतीतरान् । १२ ।

आदधीतेति शेषः ॥

मनो ज्योतिर्जुपतामिति वृहस्पतिवत्यर्चोपतिष्ठते
। १३ ।

अग्नीनिति शेषः । तत्राहितमाहितमुपतिष्ठत इति भारद्वाजः ॥

सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इत्यग्निहोचं जुहो-
ति । १४ ।

अवैवाच पूर्वोङ्गतिः न तृष्णीम् । नापि द्वादशगृहौतमग्निहोचस्य
स्वाने भवन्ति मन्त्रवर्णाच्चग्निर्देवता । प्रातर्हामविकारत्वं च पूर्ववत् ॥

इति सप्तविंश्टौ कण्डिका ।

आग्नेयं पञ्चकपालं निर्वपत्यष्टाकपालं वा । १ ।

गतः ॥

यदि पञ्चकपालो गायब्यौ संयाज्ये । यद्यष्टाकपालः
पड़न्त्यौ । २ ।

यस्याजुषदिद्वा हि त इति गायत्रौ । पड़क्त्यौ स्खयसेव दर्शयिष्यति ॥
सर्वमाघ्रेयं भवति । ३ ।

यदस्यामिष्टौ इविर्देवतासंयुक्तं तत्सर्वमाघ्रेयं भवति । विकाराः स्खयसेव
तत्र कर्तव्याच्चक्ष्यति ॥

पञ्चदश सप्तदश वा सामिधेन्यः । ४ ।

गतः ॥

**सामिधेनीप्रभृत्युपांशु यजत्योत्तमादनूयाजादुच्चैः
स्विष्टकृतम् । ५ ।**

यजतिरत्र प्रकरणार्थः उच्चैरुत्तमं संप्रेष्यतौति सिङ्गात् तेनापांशु
प्रचरतीति श्रुतेष्व । तेनाध्यर्थुनिगदा अप्युपांश्वो भवन्ति ॥ अथ
याजुर्वेदिकहौ चार्ये याज्ञानुवाक्यासु होतुर्विकारानाह ॥

**अग्नाग्ने इग्नाग्ने इग्निनाग्ने इग्निमग्न इति चतुर्षु
प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तीर्दधाति । ६ ।**

अनेनादितश्तुषु प्रयाजेषु याज्ञागतानामाग्नेयशब्दानां पुरस्तादा-
वापिकान्विभक्त्यग्निशब्दान्विधाय पाठः प्रदर्शयते । तद्यथा समिधो
अग्नाग्न आज्यस्य वियन्तु तनूनपादग्नावग्न आज्यस्य वेलित्यादि ।
अग्नाविति संबुद्धे रूपं द्रष्टव्यम् ॥

नेत्तमे । ७ ।

प्रयाजानूयाजेष्वेव विभक्तीः कुर्यादित्यविशेषश्रुतेः पूर्वसृच्चेण प्रयाज-
चतुष्टये विभक्तिचतुष्टयनियमाच्च पञ्चमे इपि अनियमेन न्यायात्का-
चिद्विभक्तिः कार्येति भ्रमो मा भृदित्यारम्भः ॥

विभक्तिसुक्ता प्रयाजेन वषट्करोति । ८ ।

अथवा विभक्तिसुक्ता प्रयाजयाज्यया वषट्करोति । याज्यायाः पुरस्तादा विभक्तिं दधातीत्यर्थः । तद्यथा अग्ना समिधो ऽग्ने आज्यस्य अग्नौ तनूनपादग्ने आज्यस्य वेलित्यादि ॥

यं कामयेत्भ्रूयादिति तस्योपरिष्टाद्येयजामहाद्विभक्तिं दध्यात्पुरा वा वषट्कारात् । ९ ।

काम्याविमावरपै कल्पौ । येयजामहादुपरिष्टाद्वाहतिभ्यश्च पुरस्ताद्विभक्तिरित्येकः कल्पः । तत्त्वया ये यजामहे ऽग्ना भूर्भुवः स्वः समिधो ऽग्ने आज्यस्य ये यजामहे ऽग्ने भूर्भुवः स्वः तनूनपादित्यादि । पुरा वषट्कारादिति द्वितीयः । तत्र मुतिश्च विभक्तावेव भवति तद्यथा वियन्त्रग्ना ३ वौषडित्यादि ॥

अग्निं स्तोमेन वेधयेत्याग्नेयस्याज्यभागस्य पुरोऽनुवाका भवति । अग्ने आयूर्धिपवस इति सौम्यस्य । १० ।

अत्र देवतानिगमेषु सोमस्य स्थाने ऽग्निं पवमानं निगमयेयुः यथाग्न्ये पवमानाधानुत्रूहौत्यादि ॥

अग्निर्मूर्धेति वा सौम्यस्य कुर्यात् । ११ ।

अस्मिन्मु पक्षे अग्निमेव केवलं निगदेचुर्गिति शेषः ॥

प्रजाकामपशुकामस्य प्रजाव्यृद्धपशुव्यृद्धस्य वा । १२ ।

प्रजया व्यृद्धो नष्टप्रजः तथा पशुव्यृद्धः । एषामप्यग्निर्मूर्धेति सौम्यस्य कुर्यात् ॥

अग्निव्यक्ताः पत्रीसंयाजानामृत्वा भवन्ति । १३ ।

याः पत्रीसंयाजानामृत्वा याज्यानुवाक्याः ता अग्निव्यक्ताः निषिक्ताग्नि-
शब्दा भवन्ति । तास्तु देवताशब्देभ्यः परं तत्समानया विभक्त्याग्निशब्दः
प्रचेष्टय इत्यर्थः यथा विश्वतः सोमाग्ने वृष्णियमित्यादिनोक्तः पत्री-
संयाजो विक्रियते तस्य स्वयमनाग्नेयत्वात् सर्वाग्नेयार्थत्वाच्च विकारस्य ।
तथा च ब्राह्मणं अग्निव्यक्ताः पत्रीसंयाजानामृत्वा ख्यः तेनाग्नेयं सर्वं
भवतीति ॥ कद्च इति वचनाच्च नाध्ययुनिगमेषु विकारः । आज्य-
भागानन्तरं व्युक्तमेण पत्रीसंयाजवचनमुत्तरसूत्रे सहोभयेषां विवर्त-
विधानार्थं ब्राह्मणानुसारार्थं च ॥

अपि वा यथापूर्वमाज्यभागवेवं पत्रीसंयाजाः । १४ ।

यथापूर्वं यथाप्रकृतीत्यर्थः ॥

**अग्ने तमद्याश्वमित्यक्षरपड़क्त्यो याज्यानुवाक्या भव-
न्ति । द्वे आग्नेयस्य द्वे स्थिष्ठक्तः । १५ ।**

आदितो द्वे प्रधानस्य परतो द्वे स्थिष्ठक्तो इष्टकपालपत्रे यदि पद्म-
कपालो गात्रौ संयाजे यद्यष्टकपालः पड़त्वाविति नियमात् ॥

पुनरुर्जा सह रथेत्यभितः पुरोडाशमाहुतीर्जुहे । ति । १६ ।

अभितः पुरोडाशं पुरोडाशेज्यायाः पुरस्तादेकामुपरिषदन्यामित्यर्थः ।
पुरोडाशस्योपरि अध्येति केचित् । तदयुक्तं उत्तरविकल्पानौचित्यात्
अभितो वपां जुहतीति श्रुतेः सूत्रकृतैवान्यथा व्याख्यानाच्च ॥

पुनरुज्जति वा पुरस्तात्प्रयाजानां सह रथेत्युपरि-
ष्टादनूयाजानाम् । १७ ।
गतौ ॥

एतदा विपरीतम् । १८ ।

उपरिष्टात्प्रयाजानां पुरस्तादनूयाजानामित्यर्थः ॥

उभयोर्द्विष्णुणा ददाति । १९ ।

इत्यष्टाविंश्चै कण्डका ।

आग्न्याधेयिकीः पौनराधेयिकीश्च पुनर्निष्कृतो रथ
इत्येताः शतमानं च हिरण्यम् । १ ।

पौनराधेयिकीश्च पुनर्निष्कृतो रथ इत्येता इत्यन्वयः । उक्ता ह्येता
ब्राह्मणे पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणा पुनरुत्पूतं वासः पुनरुत्पृष्ठो
ऽनङ्गानिति ॥ तत्र पुनर्निष्कृतः पुनः संस्कारेण नवीकृतः । पुनरु-
त्पूतं उतं दार्ढीर्थं स्त्रैरुत्पूतम् । पुनरुत्पृष्ठः अवसन्नो गौः ॥ तथा
बौधायनः पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणेति पुनःसंस्कृत एव भवति
पुनरुत्पूतं वास इति पुनःसंस्कृतमेवैतङ्गति पुनरुत्पृष्ठो ऽनङ्गानिति
अवश्चैर्णगव एवैष उक्तो भवतीति ॥ शतमानं हिरण्यमित्युक्तं तत्र किं
रजतस्यापि हिरण्यस्य दानं लभ्यते नेत्याह ॥

तस्माद्रजतं हिरण्यमित्युक्तम् । २ ।

ब्राह्मणे तस्माद्रजतं हिरण्यमित्यारभ्य तस्माद्विषि न देयमित्युक्तम् ।
ततः सर्वसेव देयमिति भावः ॥

**पुनरभिहितो रथः पुनरस्त्यूतं स्यामूलं पुनःकाम-
स्यास्या इत्येकेषाम् । ३ ।**

पुनरभिहितः पुनःसंस्कृतः । स्यामूलं वासोविगेषः यथा स्यामूलेन
क्षौभेण वास्यं संज्ञपयन्तीत्यादौ । विकल्पते चैतद्वयं पुनर्निष्कृतादिभिः ।
पुनः काम्यत इति पुनःकामः पुनराधेयफलम् ॥

**यदीतराणि न विद्येरन्वयनङ्गाहमेव दद्यात् । अन-
दुहि ह वा एते च कामा अतश्च भूयांस इति पैङ्गाय-
निब्राह्मणं भवति । ४ ।**

अनङ्गानिति पुनरस्त्वय एव गृह्णते यदीतराणि न विद्येरन्वितौतरण-
व्दमामर्थात् । स चाम्याधेयिकीरपि निवर्तयति अनङ्गाहमेवेत्यवधा-
रणात् ॥

**देवे अग्नौ देवो अग्निरिति दयोरनूयाजयोर्विभक्ती
दधाति । ५ ।**

तद्यथा देवे अग्नौ वर्हिः देवो अग्निर्नराशंस इति ॥

नोत्तमे । ६ ।

व्याख्यात उत्तमप्रयाजेन ॥

उच्चैरुत्तमं संप्रेष्यति । ७ ।

संप्रेष्यतौति प्रदर्शनार्थम् । याज्याप्युच्चैरेव यथोक्तमुपांगु यजत्योत्त-
मादनूयाजादिति ॥

सिद्धमिष्ठः संतिष्ठते । ८ ।

गतः ॥

**आग्निवारुणमेकादशकपालमनुनिर्वपति सर्वेषामनु-
निर्वाप्याणां स्थाने ह्विदेवत्यानां वा । ६ ।**

द्वितीयस्मिन्यचे पवमानह्विषामने आग्निवारुणः तदन्त आदित्यः
तदन्ते वैष्णव इति क्रमः ॥

सिद्धमिष्ठः संतिष्ठते संतिष्ठते पुनराधेयम् । १० ।

गतौ । तथाग्निहोत्राद्वौनि प्राप्ते काले भवन्ति । नन्वारम्भार्था दश-
होत्रादय इति प्रागेव दर्शितम् ॥

**यस्तृतीयमादधीत स एतान्होमाञ्जुह्याल्लेकः सलेकः
सुलेक इति । ११ ।**

अथ वृत्तीयाधाने कश्चिद्दिशेष उच्यते तत्र यः पराचौनं पुनराधेया-
दग्निमादधीत स एतान्होमाञ्जुह्यादिति श्रुत्यनुरोधात् । यः प्रथम-
मग्नीनाधाय ततो द्वितीयं पुनराधेयं कृत्वा पुनस्तृतीयमाधत्ते विशे-
षवचनात् तस्यैते होमा भवन्ति । यथा कथंचिद्वा वृत्तीयाधाने विशे-
षवचनात् तथान्यत्र मौगांसा किं वृत्तैर्पुनराधाने एते होमाः
आहो स्तिदग्न्याधेये उतोभयस्मिन्निति । प्रकरणात्पुनराधेय इति
केचित् । अग्निमादधीतेति श्रुतेरन्याधेय इत्यन्ये । उभयस्मिन्नित्येव
सृचकाराभिगायः यस्तृतीयमादधीतेत्यविशेषवचनादेव । तथा चोभ-
यमाह बौधायनः अथेदं वृत्तीयाधेयं कतरन्तु खल्विदमुपनिश्रयत्य-

ग्न्याधेयं पुनराधेयं वेत्यग्न्याधेयमेवेति ब्रूयादिति । तथा पुनराधेय-विधानानन्तरमाह वृत्तीयमादधान आप्नेयस्य पञ्चकपालस्य पुरस्ता-त्विष्टक्तः सुवाङ्गतीरुपजुहोति लेकः सलेकः सुलेक इति ॥ एते-नैवाग्न्याधेयकर्त्त्वेनैषां होमकाळो ख्याख्यातः । अय प्रायश्चिन्तं पुन-राधानभपि प्रसङ्गादत्रैवेपदिश्नति ॥

यदरण्योः समारूढो नश्येत् । १२ ।

पुनराधेयं प्रायश्चिन्तिरिति वक्त्यमाणेन संबन्धः । तत्र समारूढेष्वग्नि-व्यरणिनाशोऽग्निनाशः यथोक्तमाग्न्यलायनेन समारूढेषु चारणीनाश इति । स चारणिनाशो द्विविधः शक्तिनाशः स्वरूपनाशस्वरूपहरणदाहदृष्टिरादिनानेक-विधः । दूषणं मूत्रपुरीषाद्युपहतिः यासधिकृत्य स्मर्यत उपहताना-सुत्सर्ग इति । तदेवमरण्योरुभयविधनाशे पुनराधेयम् ॥ तत्र शक्तिनाशे ऽनुग्रहमाह भारद्वाजः तत्र च लौकिकाग्रावपावरोहणं स्यादिति । स्वरूपनाशे ऽप्याह बौधायनः अपहताग्नेनैषारणीकस्य च ब्रह्मौदने-नैव प्रतिपद्यते मिद्दूमग्न्याधेयं कामं नर्येषु वापहतेषु वाग्मिषु नाद्रि-येताग्न्याधेयं आधानप्रभृति यजमान एवाग्न्यो भवन्ति तस्य प्राणे गार्हपत्योऽपानोऽच्चाहार्यपचनो व्यान आहवनीयः कामसुपावरोहण जुङ्गयादिति । तथोच्चरारणेरुभयविधनाशे ऽप्याह भारद्वाजः अथ चयुत्तरारणः समारूढा जीर्यन्वयेद्वाधरारणा आहृत्येति विज्ञायत इति । आहृत्येति अधरारणौ क्षित्तैकः खण्ड उच्चरारणीवेनाहर्तव्य इत्यर्थः ॥ एवं चाधरारणस्वरूपनाशे पुनराधेयमेवेत्युक्तं भवति । आहृत्यनीयादेम्तु समारूढस्यारणीवाशे पुनर्यानित उत्पन्निमिच्छन्ति

ख्योनौ विद्यमाने ऽव्यक्तोत्सादाद्योगात् ॥ अथाममारुष्टे ऽग्नावरणी-
नाशे को विधिः । किमत्र प्रष्टव्यम् । यदा ध्रियमाणे ऽग्निरनुगते
अरणी अपेक्षिष्यते तदागत्यभावादाधानं भविष्यति । तथा कृन्दोग-
परिशिष्टे काव्यायनः अरण्णोः क्षयनाशाग्निदाहेष्वग्निं समाहितः
पालयेदुपशान्ते ऽग्नौ पुनराधानमिष्यते इति । तथाप्यनुग्रहमाह
भारद्वाजः यद्यगणी समारुष्टा जीर्येद्वियेदुष्टेदा शकलीकृत्य गार्हपत्यं
प्रदीप्य प्रक्षिय प्रज्वाल्यादत्ते दक्षिणेनोत्तरारणिं सर्वेनाधरारणि-
मुपर्यग्नौ धारयन्नपत्युत्तिष्ठाग्ने प्रविश योनिमेतां देवयज्ञायै त्वा
बोढवे जातवेदः अरण्णोररणी अनुसंक्रमस्य जीर्णं तनुमजीर्णया निर्ण-
दखेति अथेन खेन मन्त्रेण ख्योनौ समारोप्य मथिलाग्नौ विहृत्य
जुह्यात् । खेन मन्त्रेण समारोपणमन्त्रेण । ख्योनावरणोर्विहृत्य
जुह्यात् यथाकालं विहृत्य तत्तद्वोमादि कार्ये कुर्यादित्यर्थः ॥

यस्य वोभावनुगतावभिनिष्ठोचेऽभ्युदियादा पुनरा-
धेयं तस्य प्रायश्चित्तिः । १३ ।

वाकारः समुच्चयार्थः । उभावित्यग्न्योः परामर्शः अनुगतशब्दममभि-
व्याहारात् तौ च गार्हपत्याहवनीयो प्राधान्यात् । निष्ठोचनमस्तमयः ॥
तदयमर्थः । अग्निहेत्वार्थं विहृतमजस्तं वाहवनीयं गार्हपत्यं चोभाव-
नुगतावभि रुर्यो निष्ठोचेऽदियादा तस्य पुनराधेयं प्रायश्चित्तिरिति ॥
केचित्युनरत्राविहृते आहवनीये केवलगार्हपत्यानुगमने ऽप्युभयानुग-
तिमिच्छन्ति पश्चाद्द्वि स तर्हि गत इति लिङ्गेनाविहृतावस्थायामा-
हवनीयस्य गार्हपत्यानुप्रवेशानुगमनात् । तत्तु न सृष्ट्यामहे । कस्मात् ।
उभावित्यनेन तावद्विरोधात् । न ह्येको ऽग्निरुभाविति शक्यते व्यपदेष्टु-

न च यथोक्तालिङ्गादाहवनीयस्य गार्हपत्यानुप्रवेशमिद्विस्तस्यान्यपर-
त्वात् । अस्तु वानुप्रवेशः तथाप्यनुप्रविष्टो इयमानुमानिको इग्निरश्व-
त्यस्याग्निवन्नाग्नितद्वेदव्यवहारभाजनं भवितुमर्हति प्रत्यक्षाग्निगोचरता-
त्सर्वाग्निव्यवहारणां यथान्तरामी तिष्ठन् यदि गार्हपत्याहवनीयावि-
त्यादि । किं चानुगमनव्यवहारो इपि प्रत्यक्षाग्निनाशगोचर एव दृष्टः
यथा यदि पूर्वा इनुगतः यदि गार्हपत्य आहवनीयो वानुगच्छेदि-
त्यादि । तथा परोक्षव्यतिरेकश्च दृष्टः यदरण्णोः समारूढो नश्येदिति ।
किं चैव परोक्षस्याप्यग्नेनुगमनमिच्छतः सर्वत्राविहृतावस्थायां गार्हप-
त्यानुगतावाहवनीयानुगतिप्रायश्चिन्तमपि प्रसञ्चेत । तथोभयमसंर्गा-
त्संसर्गप्रायश्चिन्ताद्यपि प्रसञ्चयितव्यम् । तस्माद्विद्वं न केवलगार्हपत्या-
नुगमनसुभयानुगमनमिति न चोभावनुगतावित्युभयाभावमात्रलक्ष-
णेति युक्तं सुख्यार्थसंभवे लक्षणाश्रयणस्यायुक्ततात् । तस्माद्विद्यमाणो-
भयविनाशविषयो इयं विधिरित्येव सांप्रतम् । एवं चाविहृतावस्थायां
केवलगार्हपत्यानुगमने सतोरप्युदयास्तमययोरनुगतिप्रायश्चिन्तमनुद्धर-
णप्रायश्चिन्तं च क्लाग्निहोत्रहोमः कार्य इति मिद्वं भवति ॥

**पुनराधेयमित्याश्मरथ्योऽग्न्याधेयमित्यालेखन आले-
खनः । १४ ।**

आलेखनमतप्रदर्शनेनैव विकल्पमिद्वावाग्मरथमतप्रदर्शनेन स्वमतसं-
वादः ख्याप्तेते । पुनराधेयं प्रत्यादरविशेषार्थमिति वेदितव्यम् ॥

इत्येकोनत्रिंशौ कण्डिका ।

**इति श्रीभद्रद्वदत्तप्रणौतायामापस्तम्भसूचतृत्तौ सूचदीपिकाया-
मष्टमः पटलः ।   इति पञ्चमः प्रश्नः ॥**

त्रिम् ॥

अथाग्न्याधेयानन्तरमग्निहोचं व्याचिख्यासुरधिकारं दर्शयति ॥

अग्निहोचं व्याख्यास्यामः । १ ।

अग्निहोचशब्दः कर्मनामधेयं अग्नेहोचमस्मिन्निति होमे ऽग्निदेवतासं-
बन्धात् यथोक्तं ब्राह्मणे स एतद्वाग्धेयमभजायत यदग्निहोचं तस्मा-
दग्निहोचमुच्यत इति । कचिद्व्यवचने ऽपि यथाधिश्रित्याग्निहोचं
यस्याग्निहोचं दुष्ट्यामानमित्यादौ ॥

अधिवृक्षसूर्यं आविःसूर्ये वा इष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्यु-
पवेषमादाय गार्हपत्यमभिमन्त्रयते सुगार्हपत्य इति । २ ।

यस्य वेभावनुगतौ यस्य वाग्निभिरग्नीनित्यादिवत्समुच्चयार्थं वाशब्दः ।
सूर्यशब्देनोभयत्र रश्मिलक्षणा । भृमेरुत्तिता रश्मयो ऽधिवृक्षमेवं
निविश्नने यस्मिन्काले सेषा ऽधिवृक्षसूर्यः । तथा प्राच्यां दिशि
रश्मय आविर्भूता यस्मिन्काले स आविःसूर्यः । एतमर्थमभिप्रेत्यो-
क्तमुद्यतु रश्मिषु दशहोत्रेति ॥ केचित्त्वाविःसूर्य इत्यपि मायंविहरण-
स्यैव कालविकल्पं मन्यन्ते । तदयुक्तं प्रातरपि विहरणकालस्य वक्तव्य-
तादनेन च तदवगमादतो ऽन्यस्य चावचनात् अन्यथा प्रातर्विहरण-
कालस्यानियतकालत्वप्रसङ्गाच्च । न वास्त्विति वाच्यं उदयातिक्रमे
प्रायश्चित्तवचनात् । अत एव तर्हि प्रायश्चित्तवचनात्कालविशेषो

इवगम्यत इति चेसमानमिदं विहरणे इपीति । तत्रापि कालो
विधेयो न स्यात् । तस्माद्यथोक्त एव सूत्रार्थः ॥ न विद्युद्भीत्यपामु-
पस्यर्गनं दर्विहोमत्वात् । उपवेषम्तु प्रागेव व्याख्यातः ॥

अथैनं बोधयत्युद्ध्यस्वाग्ने प्रति जागृह्णीनमिष्टापूर्ते
संस्तज्ज्ञामयं च । अस्मिन्सधस्ये अध्युत्तरस्मिन्विश्वे देवा
यजमानश्च सीदतेति । ३ ।

बोधयति प्रादुष्करोति । उद्धुध्यस्वाग्ने इति मन्त्रोच्चारणमेव बोधन-
मित्यपरम् ॥

उद्धुरेत्येव सायमाह्ययजमानः । उद्धुरेति प्रातः । ४ ।
उद्धुरेति द्विरूपैर्विचित्रार्था । सायं च प्रातश्चाद्धुरेत्याहेत्यर्थः । तत्रो-
द्धुरेत्यनुज्ञामात्रं यजमान आह उद्धुरणमन्त्रमध्यर्युरित्येवकारार्थः ।
यदा स्वयं जुङ्गदपि स्वयमात्मानमनुजानीयादिति न्यायेनोद्धुरेत्ये-
वाहेत्यर्थः । तत्रैव भिन्नक्रमो वा योजनौय उद्धुरेत्याहैवेति ॥

सहस्रं तेन कामदुघो इवरुद्धे । ५ ।

तद्वचेनानुज्ञाविषयेण परामर्शद्वारेण लक्षितलक्षणयाग्निहोत्रं परामृ-
श्यते स्तुयते च । तदग्निहोत्रेण सहस्रं कामदुघो गा अवस्तुद्धे लभत
इति ॥ तथा च श्रुतिसुदाहृत्य व्याचष्टे बौधायनः अथ यस्याग्निहो-
त्रमुद्धरति सहस्रं तेन कामदुघो इवरुद्धु इत्यथ यस्याग्निहोत्रं
जुहोति सहस्रं तेनेत्येवेदमुक्तं भवतीति ॥

वाचा त्वा होत्वा प्राणेनोऽज्ञात्वा चक्षुपाध्यर्युणा मनसा

ब्रह्मणा श्रोतेरेणाभीधैतैस्त्वा पञ्चभिदैव्यैकर्त्त्विग्मरुद्धरा-
मीति गार्हपत्यादाहवनीयं ज्वलन्तमुद्धरति । ६ ।

प्रज्वाल्यैवाद्धरति ॥

भूर्भुवः सुवरुद्धियमाण उद्धर पाप्मनो मा यद्विदा-
न्यच्च विद्वांश्वकार । अह्ना यदेनः कृतमस्ति पापं सर्व-
स्मान्मोङ्गृतो मुच्च तस्मादिद्युद्धियमाणमभिमन्त्रयते
यजमानः सायम् । रात्या यदेनः कृतमस्ति पापं सर्व-
स्मान्मोङ्गृतो मुच्च तस्मादिति प्रातः । ७ ।

प्रातस्त्वेतर्थैव मन्त्रस्य रात्रा यदेन इत्येतावाच्चिकारः ॥

अग्निपतये ऽग्नये मे विद्यग्निपतये ऽग्नये मे मृड ।
अस्ताहुतिमस्तायां जुहोग्यग्निं पृथिव्यामस्ततस्य जित्यै
तयानन्तं काममहं जयानि प्रजापतिर्यं प्रथमे जिगा-
यग्निमग्नौ स्वाहा । ८ ।

इति प्रथमा कण्ठिका ।

अग्ने सम्वाडजैकपादाहवनीय दिवः पृथिव्याः पर्य-
न्तरिक्षाल्लोकं विन्द यजमानाय । पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्सा-
दयामि यज्ञिये लोके । यो नो अग्ने निष्ठो यो ऽनिष्ठो
ऽभिदासतीदमहं तं त्वयाभिनिदधामीति पुरस्तात्परि-

क्रम्योदडःमुखः प्रत्यडःमुखो वा सायमायतने इमिं प्रति-
ष्टापयति । प्राडःमुखः प्रातः । १ ।

न पुरस्तात्परिकमणं प्रातः ॥

स्वयं यजमान इधानाहरति विश्वदानोमाभरन्तो
नातुरेण मनसा । अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषामेत्येतया
। २ ।

इधानेधानस्वयमाहरति न लन्येनाहारयति ॥

यदग्ने यानि कानि चेत्येताभिः पञ्चभिः प्रतिमन्त्रम-
ग्निषु महत इधानादधाति । ३ ।

इदमपि यजमानमेव यजमानाधिकागत्कल्पान्तरेषु व्यक्तवाच् ।
सत्याघातेन तावद्याजमानकाण्ड एवेधानामाहरणमाधानं चोभयमु-
क्तम् । भारद्वाजो उपाह स्वयं यजमान एधानाहृत्याग्निषु महत
इधानादधातीति । महत इधानिति यावनः समित्यनार्थायात्म
तावत एकैकस्मिन्नादधातीत्यर्थः ॥

आहवनीये वर्षिष्ठम् । ४ ।

यथान्वेष्ये वर्षिष्ठं भवति तथा ॥

यथाहितास्तेनानुपूर्वेणाहवनीयाद्वा प्रकम्य । ५ ।

इधानादधातीत्यर्थः । आहवनीयप्रकम्ये उपौतरेषां यथाधानमेव कमः ॥

तथाग्निराधेयो यथाहुतिर्न व्यवेयात् । ६ ।

तथा ग्रहन्मुखार्चिर्विधातयो यथेभस्तोपरि दत्तामाङ्गतिमिथो न
व्यवेयात् व्यवदध्यात् ॥

नान्तराभी संचरति । ७ ।

अग्नी इति गार्हपत्याह्वनीयौ गृह्णते प्राधान्यात् तथोन्तरसूचे
यक्तलाच ॥

यदि पूर्वोऽनुगतः संचर्यम् । ८ ।

पूर्वस्मिन्नियमाणे ऽपराग्न्यनुगतात्वसंचरणार्थं वचनं अन्यथा तदानर्थ-
क्यात् । अथात्रैवार्थवादं दर्शयति ॥

पश्चाद्विसंतहि गतः । ९ ।

तहि तस्मिन्काले सोऽग्निः पश्चाद्वार्हपत्ये स्थयोनौ हि गतः । तेन
संचर्यमिति ॥

कामं हुते संचर्यमित्येके । १० ।

अजस्तविषये साङ्गाद्वोमादुन्तरकालमन्तराग्न्योरयं संचरणविकल्पः ।
प्रणयनकल्पे ऽपि प्रधानहोमादुन्तरकालमिति केचित् ॥

नक्तमाहवनीयं धारयति । ११ ।

पूर्वं त्वाह्वनीयस्य सायं प्रातर्होमयोः पृथक्प्रणयनमुक्तं यथाधिवृक्षसूर्यं
आविःसूर्यं इति तथोदड्मुखः प्रत्यड्मुखो वा सायं प्राड्मुखः
प्रातरिति च । इदानीं तु सायमुपक्रम्य प्रातरपवर्गणो हेमदद्यत्यै-
ककर्माभिप्रार्थणैकमेव प्रणयनमुच्यते यथोक्तं बौधायनेन अथैदग्नि-
ष्ठोत्रं सायमुपक्रमं प्रातरपवर्गमाचार्यो त्रुत इति ॥ दयोरनयोः ॥

प्रणयनकल्पयोर्विप्रतिषेधाद्विकल्पः । तथा च कात्यायनः तस्मिन्सा-
यं प्रातर्हेऽमसेक इति । भारद्वाजश्चाह अपि वा सायमुद्गृह एव
स्थादा प्रातरग्निहोत्रादिति । तथा नक्तं वा धारयेयुग्मिति ॥

नित्यो गतश्रियो ध्रियते । १२ ।

गतश्रीर्वाख्यातस्त्वयो वै गतश्रिय इत्युक्तमित्यत्र । तस्याधानादारभ्य
नित्यो ध्रियते । आहवनीय इति विभक्तिविपरिणामेन संबन्धः ॥
मत्याषाढभारद्वाजौ लादतुः नित्यं गतश्रियो धार्यत आयुष्कामस्य
वेति । आश्वलायनमतान्तु गतश्रियः सर्वे ऽपि नित्या यथाह
आधानाद्वादशरात्रमजस्त्रा अत्यन्तं तु गतश्रिय इति । बौधायनम-
तात्त्वगतश्रियो ऽपि पञ्चे नित्याः सर्वे यथाह आधानप्रभृत्येवैते
जस्ताः स्तुरिति शास्त्रोकिरिति ॥

नित्यं गार्हपत्यम् । १३ ।

गतश्रीरगतश्रीश्च सर्व एव नित्यं गार्हपत्यं धारयन्तीत्यर्थः पुनर्नित्य-
पहणात् ॥

तथान्वाहार्यपत्तनं यदि मथित्वाहितो भवति । १४ ।

आधानकाले यदि दक्षिणाग्निर्मथित्वाहितः तमपि सर्वे नित्यमेव
धारयेयुः । सत्याषाढमतात्त्वाहार्योऽपि नित्यः ॥

यद्याहार्योऽहरहरेन दक्षिणत आहरन्ति । १५ ।

यदि तदानीमाहार्यस्तदा योनित आहरन्ति । बङ्गवचनमविवचितम् ।
अहरहः कालेकाल इत्यर्थः यथाहरहर्यजमानः स्त्रयमग्निहोत्रं जुड़-

यादिति । दक्षिणत इति दक्षिणाम्यायतनानुवादः । दक्षिणसाहे-
शादाहरणनियम इति केचित् ॥

**उपवसथ एवैनमाहरेयुर्नवावसान एवैनमाहरेयु-
रिति वाजसनेयकम् । १६ ।**

उपवसथे उग्न्यन्वाधानकाले । वासार्थं देशान्तरप्राप्तिरवसानं स्थानं
वा इदं श्रेयो उवसानमागच्छेति लिङ्गात् । नवमवसानं नवावसानम् ।
पूर्वस्थानात् स्थानान्तरप्राप्ताहरेयुर्नाम्येत्यर्थः ॥ सभ्यावसथयो-
खेवमुत्पादनावचनादाधानमंपादितानामग्नीनां स्तोते उनुदासितव्य-
त्वाच नित्यधारणमेव युक्तमिति केचित् । तदयुक्तं नित्यधार्याणाम-
नुक्रमणेनेतरेषां धारणयुदासात् इतरथा त्वनुक्रमणानर्थक्यात् अर्था-
यार्थायाग्निं प्रणयत्यपवृक्ते कर्मणि लौकिकः मंपद्यत इत्यधार्येषु
न्यायव्युत्पादनाच्च । न चैतत्प्रणयनशब्दादाह्वनीयैकविषयमिति मन्तव्यं
उत्पत्तिगदर्थनार्थत्वात्तस्य अन्यथा दर्शपूर्णमासादिषु दक्षिणग्रेराहर-
णसिद्धेः शामित्रादीनां धारणप्रसङ्गाच्च । तस्मान्न धार्या सभ्यावस-
थावापस्तम्बमतात् । सत्याषाढभारदाजाभ्यां तु धार्येष्वेवानुक्रान्तौ
यथा नित्यौ सभ्यावसथाविति ॥

इति द्वितीया कण्ठिका ।

परिसमूहनेनाग्नीनलंकुर्वन्ति । १ ।

परिसमूहनं परितो मार्जनं तेनाग्नीनलंकुर्वन्ति । स एवालंकार
इत्यर्थः । बज्जवचनं पत्वधर्युचजमानानामन्यतमप्राप्यर्थम् । दर्शितं
चैतस्मूहन्यग्न्यागार्मित्यत्र ॥

पुरस्तादलंकाराः सायमुपरिष्ठादलंकाराः प्रातः । २ ।

अग्नय इति शेषः । तत्र यदायुपरिष्ठाद्वोमादलंकारसदायुपरितन-
समिभ्वनादनन्तरभिष्ठते पूर्वालंकारे तथादर्शनात् । स चोभयच
पाणिना कार्यः समिद्वमग्निं पाणिना परिसमूहेन्न समूहन्येति
वचनात् ॥

**एतद्वा विपरीतम् । उभयतोऽलंकाराः सायं तथा
प्रातरित्येके । ३ ।**

गतौ ॥

अग्ने गृहपते शुन्धस्वेति गार्हपत्यमग्ने वह्ने शुन्धस्वेति
दक्षिणाग्निमग्ने समाट् शुन्धस्वेत्याहवनीयमग्ने सभ्य
शुन्धस्वेति सभ्यमग्ने परिषद्य शुन्धस्वेत्यावसर्थम् । ४ ।

अलंकुर्वन्तीति संबन्धः ॥

**उदगग्रैः प्रागग्रैश्च दर्भैस्तृणैर्वाग्नीन्परिस्तृणात्यग्निमग्नी
वा । ५ ।**

व्याख्यातः प्राक् । अग्निमित्याहवनीयो गृह्णते हेमार्थत्वात् । परिस्त-
रणदण्णनि दूर्वादयः ॥

**खादिरः सुवेष्वैकज्ञत्यग्निहोत्रहवणी वाहुमात्यर-
त्रिमात्री वा । ६ ।**

अन्य एवाग्निहोत्रसुवेष्वैकज्ञत्यग्निहोत्रहवणी पुनर्विधानात् । यदाग्निहोत्रं क्रियते सा सुगग्नि-
होत्रहवणी । तौ च दर्शपौर्णमासिकाभ्यां सुक्स्ववाभ्यां व्याख्यातौ ॥

प्रसृताकृतिरार्यकृताग्निहेऽचस्याल्यूर्धकपालाचक्रवर्ता
भवति । ७ ।

प्रसृताकृतिरमंकुचितविला । आर्यकृता आर्यैत्वैवर्णिकैः कृता । उर्ध्व-
कपाला अतिर्यग्वृत्तकपाला । अचक्रवर्ता वर्तनं वर्तः न चक्रे वर्तनं
यस्याः सा तथोक्ता न चक्रभ्रमणेन निर्मितेत्यर्थः ॥

दक्षिणेन विहारमग्निहेऽचौ तिष्ठति तां यजमानो
ऽभिमन्त्रयत इडासि व्रतभृदहं नावुभयोर्वर्तं चरिष्यामि
सुरोहिण्यहं नावुभयोर्वर्तं चरिष्यामीड एहि मयि
अयस्वेर एह्यदित एहि गौरेहि श्रङ्ग एहि सत्येन त्वाह्व-
यामीति । ८ ।

अग्निहेऽचार्या धेनुरग्निहेऽचौ ॥

अथ वेदिदेशमभिमृशतीयमसि तस्यास्ते ऽग्निर्वत्सः
सा मे स्वर्गं च लोकमस्तुं च धुत्वेति । ९ ।

गतः ॥

पूषासीति दक्षिणतो वत्समुपसृज्य प्राचीमावृत्य
दोग्धुदीचीं प्राचीमुदीचीं वा । १० ।

दक्षिणतो गोर्वत्समुपसृज्य यथा प्राचौ भवति तथा पर्यावृत्य
दोग्धि ॥

न शूद्रो दुह्यात् । ११ ।

किमर्थमिति चेत् ॥

असतो वा एष संभूतो यच्छूद्रः । १२ ।

असतो तिक्ष्णादङ्गात्मादादिति चावत्पद्मां शूद्रो अजायतेति श्रुतेः ॥

दुर्ज्ञादा । १३ ।

नन्दिदानीमेवोक्तमसतो वा एष संभूत इति ततः परिह्वागः । न
चाच सांनायवद्यत्पवनेन उद्दिरस्ति येनानुज्ञायेतापि शूद्रः । तथा
च त्राज्ञाणं अग्निहोत्रमेव न दुर्ज्ञाच्छूद्रस्तद्व नोत्पुनन्तीति । तत्राह

यदेव गार्हपत्ये इधिश्रयति पवयत्येवैनत् । १४ ।

अतो अनुज्ञायेत शूद्र इति भावः ॥

अग्निहोत्रस्याल्या दोहनेन च दोग्यि । १५ ।

उभयत्राप्यधिकरणस्य करणलविवक्षया हतौया ॥

इति हतौया कण्डिका ।

पूर्वौ दुर्ज्ञाज्येष्टस्य ज्यैष्ठिनेयस्य यो वा गतश्रीः स्यात् ।
अपरौ दुर्ज्ञाक्निष्टस्य कानिष्ठिनेयस्य यो वानुजावरो
यो वा बुभूषेत् । १ ।

व्याख्यातौ दर्शपूर्णमासयोरवदानविधौ । पूर्वापराविति तु स्तननिर्देश
इति विशेषः ॥

न स्तनानसंस्तृशति । २ ।

प्रस्तवणार्थं न स्तनानभिस्तृशतौत्यर्थः ॥

यथोपलम्भं नित्ये कल्पे दोग्यि । ३ ।

नित्ये दोहनकल्पे यथोपलम्बं योधः स्तुतो हस्तप्राप्तस्तु दोग्धि न तु पूर्वपरादिनियम् इत्यर्थः ॥

पूर्ववदुपस्तृष्टां दुःखमानां धाराघोषं च यजमानो
इनुमन्त्रयते । ४ ।

पूर्ववत् मांनायवत् ॥

अस्तमिते दोग्धि । ५ ।

अत्र दोहनस्यास्तमयात्यरलनियमात्तर्पूर्वभाविनः समिभ्यनादेः प्राग-
स्तमयादनुमतिः स्मृचिता भवति ॥

अम्बरस्तमिते होतव्यम् । ६ ।

अन्नः सद्यः । अस्तमितमात्रे दोहनादि प्रतिपद्य होमः कार्य इत्यर्थः ।
एतदेव स्तौति ॥

समुद्रो वा एष यदहोरात्रस्तस्यैते गाधे तीर्थे यत्संधी
तस्मात्संधौ होतव्यमिति शैलालिक्राह्मणं भवति । ७ ।

संधौ नाम सायंप्रातः सूर्यनक्षत्रयोरन्तरास्तमयादारभ्यान्यतरोदया-
वधिकालौ । यथा संधोपासनकालं नियच्छता गौतमेनोक्तं सञ्ज्ञो-
तिष्ठा ज्योतिषो दर्शनादिति । तौ समुद्रकल्पस्याहोरात्रस्य गाधे
तीर्थे तस्मात्तत्रैव होतव्यम् । यथा गाध एव स्थितो न विपद्यते
तथानयोरेव कालयोर्ज्ञतं प्रतिष्ठितं भवति नान्यत्रेति भावः । संधौ
इति द्विवचनात्मातःसंधिरपि स्तुतो भवति ॥

नक्षत्रं हृष्ट्वा प्रदेषे निशायां वा सायम् । ८ ।

सायं चैते उपि चयो होमकालाः संधिना सह विकल्पन्ते । नक्त्रं
दृष्ट्वा प्रथमनक्त्रदर्शने । प्रदोषे प्रथमयासे । निशायां द्वितीययासे ॥

उपस्थुपेादयं समयाविषित उदिते वा प्रातः । ६ ।

प्रातरयेते समंधिकाश्वलारो होमकालाः । उषसि प्राच्यां जातप्रका-
शायाम् । उपेादयं उद्यात्पूर्वमिन्ममये पूर्वनः प्रानःसंधिस्तेत्युक्तं
भवति । समयाविषित ईषदाविर्मण्डले सूर्ये । तत्र प्रदोषान्तो होम-
कालः संगवान्तः प्रातरित्याश्वलायनः ॥ अथापदि कालान्तराणाम-
यनुग्राहकं ब्राह्मणं दर्शयति ॥

यदुदिते जुहोत्यग्निष्ठोमं तेनावरुन्द्वे यन्मध्यंदिने
जुहोत्युक्त्यं तेनावरुन्द्वे यदपराह्णे जुहोति षेषाडशिनं
तेनावरुन्द्वे यत्पूर्वरात्रे जुहोति प्रथमं तेन रात्रिपर्याय-
यमाप्नोति यन्मध्यरात्रे जुहोति मध्यमं तेन रात्रिपर्याय-
यमाप्नोति यदपररात्रे जुहोति जघन्यं तेन रात्रिपर्याय-
यमाप्नोति । १० ।

उदिते पूर्वाह्ण इत्यर्थः । रात्रिपर्यायैः क्लद्धिकारादतिरात्रो लक्ष्यते ।
तदयमर्थः । एतेषु कालेषु जुहोदैर्यज्ञविशेषैरिष्यवान् वतीति । एवं च
सर्वमहः सर्वा रात्रिश्च होमकाल इत्युक्तं भवति । तथा च भारद्वाजः
आ सायमाङ्गतिकालात्रातराङ्गतिकालो नातीयादा प्रातराङ्गतिका-
लात्सायमाङ्गतिकाल इति । न चैव पूर्वोक्तैः कालैः सहैषां तुल्यवि-
कल्पता भ्रमितव्येत्याह ॥

स न मन्येत सर्वेषितेषु कालेषु हेतव्यमापदि हुत-
मित्येव प्रतीयादिति विज्ञायते । ११ ।

सोऽयं प्रतिपत्ता नैवं मन्येत सर्वे इमी होमकाला इति । किं
लापद्यगत्यामेषु कालेषु झनमपि झनं भवतीत्येतावदेव प्रतीयादित्यर्थः ॥

यो होमकालः सोऽज्ञानाम् । १२ ।

सर्वेषु कालभेदेषु यतमस्मिन्प्रधानं चिकीर्षति ततमस्मिन्नेवाङ्गा-
न्नपि कर्तव्यानि न तु कालान्तरे । विहरणं तु वचनाद्यागुदयास्तम-
याभ्यां क्रियते ॥

इति चतुर्थी कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

पत्रोवदस्यामि हेत्वं भवति । १ ।

अभिहोत्रं पत्रोत्संनिहितपत्रों भवति । उत्तररुद्रेणैव मिद्दे पत्रो-
वदचनमादरार्थम् । अस्येति वचनाद्यजमानस्यैव कर्मणि स्थाम्यं न
पत्वा इति ख्यापितं भवति तत्र दर्शनमेव प्राक् ॥

स्व आयतने पत्व्युपविशति । २ ।

उक्तमायतनं पत्वा दर्शपूर्णमासयोर्दिशिण उदीच्युपविशतीति । पश्चा-
द्वाहेत्यस्य प्राच्युपविशति तमात्पश्चात्राचौ पत्वन्वास्त्र इत्यनुवादात् ॥

अपरेणाहवनीयं दक्षिणातिक्रम्योपविश्य यजमानो
विद्युदसि विद्य मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपैमि मयि श्रद्धे-
त्यप आचामति । ३ ।

आचामति भवत्यन्ति ॥

कृतं त्वा सत्येन परिषिञ्चामीति सायं परिषिञ्चति ।
 सत्यं त्वर्तेन परिषिञ्चामीति प्रातः । आहवनीयमग्रे इथ
 गार्हपत्यमथ दक्षिणाग्निमपि वा गार्हपत्यमाहवनीयं
 दक्षिणाग्निं यथा वाहिताः । ४ ।
 सभ्यावस्थयोर्न परिषेचनं चयाणामनुक्रमणात् ॥

यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संततिमनुसंतनोमीति
 गार्हपत्यात्रकम्य संततामुदकधारां स्वावयत्याहवनी-
 यात् । ५ ।

मन्त्रसादिमंयोगो धारात् ॥१०३॥

दृष्टिरसि ब्रह्म यच्छेत्युपवेषमादाय भूतकृत स्थापेदं
 जन्यं भयमपेढाः सेना अभीत्वरीरिति गार्हपत्यादु-
 दीचो इज्ञारान्निरुद्ध्य व्यन्तानगार्हपत्येन कृत्वा सगरा
 स्थेत्यभिमन्त्य जपत्यमय आदित्यं गृह्णाम्यहे रात्रिमिति
 सायम् । आदित्यायाग्निं गृह्णामि रात्या अहरिति
 प्रातः । ६ ।

व्यन्तान् गार्हपत्यस्वाग्रेरन्तादिगतान्विहिरायतनाङ्गतानिवर्यः ॥

इडायाः पदं दृतवच्चराचरं जातवेदेहा हविरिदं जुष-
 स्व । ये ग्राम्याः पश्वेषा विश्वरूपा विरूपास्तेषां सप्ताना
 मिह रन्तिरस्तु । रायस्योघाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्या-
 येति तेष्वग्निहेऽचमधिश्रयति । ७ ।

दोहनस्यमपि पथोऽग्निहोत्रस्याल्लामानीय तामधिश्रयति ॥

इति पञ्चमी कण्डिका ।

रेतो वा अग्निहोत्रम् । न सुश्रृतं कुर्याद्रेतः कूल-
येन्नोऽश्रृतमन्तरेवैव स्यात् । १ ।

सुश्रृतं चेत्कुर्याद्रेतः कूलयेत् दहेत् । नो अश्रृतं च भवति । यथा-
न्तरा मध्य इव गृह्णतागृह्णतयोर्भवति तथैव स्यात् ॥

समुद्दन्तं हेतव्यम् । २ ।

अन्तेषु समुद्दन्तः फेनो यस्य न मथे तत्समुद्दन्तम् । तावन्नात्रेण गृह्णं
हेतव्यमित्यर्थः ॥

उदन्तीकृत्य प्रतिपिच्यम् । ३ ।

यदोदन्तं भवति तदा प्रतिषिद्धं प्रतिषेक्यम् । उपरिष्टादब्बिन्दुचेपः
प्रतिषेकः तत्यकारश्चानन्तरमेव वक्ष्यते ॥

अप्रतिषेकं स्यात्तेजस्कामस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य पा-
मानं तु स्तूर्यमाणस्यायो सर्वेभ्यः कामेभ्योऽयो यः काम-
येत वीरो म आजायेतेति । ४ ।

पाप्मानं तु स्तूर्यमाणस्येत्युकारो वाङ्गलकं तिस्तूर्यमाणस्येत्यर्थः । पाप्मानं
जिघांसत इति यावत् । वीरः पुत्रः । यस्यैवं कामानुसारादनित्यं होमं
वक्ष्यति । पयसि तु नित्यः प्रतिषेकः ॥

अम्बरधिश्रितं वा । ५ ।

उदन्तीकृत्य प्रतिषेक्यमधिश्रितमात्रं वेत्यर्थः ॥

अद्व्येन त्वा चक्षुषावेक्ष इति तृणेन ज्वलतावेक्षते । ६० ।

तृणेनोपगट्टीतेन हविरभिद्योतयन्वेच्छते । अभिद्योतयति अभ्यवैनद्वारयतीति श्रुतेः । तृणाम्ब्रः प्रतिसर्गावचनादुत्सर्गः ॥

दोहनसंश्लालनं सुव आनीय हरस्ते मा विनैपमिति तेन प्रतिपिच्छव्यपां वा स्तोकेन । ७ ।

दोहनं क्षाल्यते येन तदुदकं केवलं वैदकलेशं सुवेणाच्चिपति ॥

उद्भव स्योदहं प्रजया प्र पशुभिर्भूयासं हरस्ते मा विगादुद्यन्सुवर्गो लोकस्त्विषु लोकेषु रोचयेति पुनरेवावेक्ष्यान्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयोऽपहता व्यृद्धिरपहनं पापं कर्मापहतं पापस्य पापकृतः पापं कर्म यो नः पापं कर्म चिकीर्षति प्रत्यगेनमृच्छेति चिः पर्यग्नि कृत्वा घर्मोऽसि रायस्पोषवनिरहोर्ज द्वंहेति वर्त्म कुर्वन्प्रागुद्वासयत्युदक् प्रागुदग्वा । ८ ।

पुनरेवेति पूर्ववक्तृणेन ज्वलतेत्यर्थः । वर्त्म कुर्वन् कर्षन् ॥

न वर्त्म करोतीत्येके । ९ ।

उद्गृह्णोद्वास्यत इत्यर्थः ॥

इह प्रजां पश्चन्दुंहेति चिर्मूमौ प्रतिष्ठाप्य सुभूतकृत

स्य प्रत्यूढं जन्यं भयं प्रत्यूढाः सेना अभीत्वरीरिति
गार्हपत्ये ऽङ्गारान्प्रत्यूष्मा । १० ।

इति षष्ठौ कण्डिका ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति सुक्सुवमादाय प्रत्युष्टं
रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गार्हपत्ये वा प्रति-
तथारिष्टो यजमानः पली चेति संमृश्य हिरण्ययष्टि-
स्यमृतपलाशा सोतो यज्ञानामित्यग्निहेऽचहवणीमभि-
मन्त्योमुन्नेष्यामि हव्यं देवेभ्यः पाप्मनो यजमानमिति
सायमाह । ओमुन्नयामीति प्रातः । १ ।

अवरोप्याग्निहेऽचं यत्रोन्नयनमिच्छन्ति तत्र त्रिः प्रतिष्ठापयति ।
सुक्सुवयोरादानमन्त्यस्यावृत्तिः एकलिङ्गत्वात् । प्रतितपनसंर्गने तु
तन्त्रेण विभवत्वात् ॥

हविदेवानामसि मृत्योर्मे ऽभयं स्वस्ति मे ऽस्त्वभयं
मे अस्त्वित्युपांशूक्लोमुन्नयेत्युच्चैरनुजानाति । अपचारे
यजमानस्य स्वयमात्मानमनुजानीयात् । २ ।

अपचारो ऽसनिधिः । अनेनैव न्यायेन स्वयंहोमे ऽप्यात्मानुज्ञा
यजमानस्य व्याख्याता भवति ॥

उन्नीयमान उभौ वाचं यच्छत आ होमात् । ३ ।

गतः ॥

न चाभिमीलते तिष्ठति च यजमानः । ४ ।

नाभिमीलते न भौलयेच्चकुषा होमान्तिष्ठति च । स्वयंहेऽसे इपि
तिष्ठन्नेवोन्नयति । आसौन इत्यपरं विवाधमान आर्लिङ्गं बलौय
इति न्यायात् ॥

उन्नीत उपविशति । ५ ।

गतः ॥

चतुरुन्नयति । ६ ।

चतुरवत्तिन इति शेषः पञ्चमं जमदग्नीनामित्युन्नरत्ववचनात् ॥

**यं कामयेत पुचाणामयमृद्धुयादिति तं प्रति पूर्णमु-
न्नयेत् । ७ ।**

यजमानपुचाणां मध्ये यतममध्यर्युः कामयेतायमृद्धिशीलः स्यादिति
तं प्रति पूर्णमुन्नयेत्स कथितो भवति । तत्समानस्थानं सुवसितरेभ्यः
पूर्णमुन्नयेदित्यर्थः ॥

**यदि कामयेत ज्येष्ठतो इस्य प्रजार्धुका स्यादिति पूर्ण
प्रथममुन्नयेत्तत ऊनतरमूनतरम् । कनिष्ठत इत्येतद्विप-
रीतम् । सर्वे समावद्वीर्या इति समम् । ८ ।**

अथ यदि ज्येष्ठोज्येष्ठ च्छदूः स्यादिति कामयेत तदा प्रथमादारभ्य
क्रमात्सुवान्ह्रामयेत् । यदि पुनः कनिष्ठःकनिष्ठ इति तदा प्रथमादा-
रभ्य क्रमादर्धयिवात्यनं पूर्णमुन्नयेत् । अथ यदि सर्वे समवीर्या इति

तदा सर्वान्समानुन्नयेत् ॥ सर्वे चैते उद्धर्योर्यजमानाभिप्रायं विदुषः
कामाः तत्काम्यत्वात्कामानां यथोक्तं याजमाने कामानां कामन-
मिति ॥

यथोपलभ्मं नित्ये कल्प उन्नयति । ६ ।

कामाभावे यथासंभवमुन्नयति ॥

इति सप्तमौ कण्ठिका ।

अग्नये च त्वा पृथिव्यै चेन्नयामीति प्रथमं वायवे
च त्वान्तरिक्षाय चेति द्वितीयं सूर्याय च त्वा दिवे चेति
तृतीयं चन्द्रमसे च त्वा नक्षत्रेभ्यश्चेति चतुर्थम् । १ ।

उन्नयतौत्यन्वयः । उत्तरतः स्थान्याः सुवर्मासादेत्याश्वलायनः ॥

अद्वैश्च त्वौषधीभ्यश्चेति पञ्चमं जमदग्नीनाम् । २ ।

गतः ॥

भूरिडा भुव इडा सुवरिडा करदिडा पृथगिडेति वा
प्रतिमन्त्रम् । ३ ।

अत्रापि जमदग्नीनां पञ्चमो मन्त्रः ॥

पश्चन्मे यच्छेत्यपरेण गार्हपत्यमुन्नयनदेशे उभितरां
वा सादयित्वां गार्हपत्ये हस्तं प्रताप्य संमृशति सजूदेवैः
सायंयावभिः सायंयावानो देवाः स्वस्ति संपरयन्तु

पशुभिः संपृचीय प्रजां हंहेति सायम् । सजूर्देवैः प्रात-
र्यावभिः प्रातर्यावाणो देवाः स्वस्ति संपारयन्तु पशुभिः
संपृचीय प्रजां हंहेति प्रातः । ४ ।

अभितरभिति संनिकर्षे गार्हपत्यस्त्वर्थः । संहृश्ति सुगतम् ।
स्थालौगतं चेति कल्पान्तरकाराः ॥

दशहोत्रा चाभिमृश्य पालाशीं समिधं प्रादेशमा-
चीमुपरि धारयन्गार्हपत्यस्य समयाचिर्हरति । ५ ।

समयाचिः अर्चिषः समीपेन । तथा समिधं सुचं चाधधि गार्हपत्यं
ह्वलेत्याश्वलायनः ॥

उर्वन्तरिक्षं वीहीत्युद्भवति । ६ ।

उद्भवति गच्छति ॥

उद्भवन्दशहोतारं व्याचष्टे । ७ ।

व्याचष्टे जपति ॥

समं प्राणैर्हरति । ८ ।

समं नासिकया हरतीत्यर्थः ॥

स्वाहाग्रये वैश्वानरायेति मध्यदेशे नियच्छति । ९ ।

विहारस्य मध्यदेशे निष्ठहाति ॥

वाताय त्वेत्युद्भृत्ताति । १० ।

पुनः प्राणसमसुद्भृत्ताति ॥

उपप्रेत संयतध्वं मान्तर्गत भागिनं भागधेयात्सप्त-
र्णीणां सुकृतां यत्र लोकस्तत्रेमं यज्ञं यजमानं च धेह्युप
प्रत्यनुप भूर्भुवः सुवरायुर्मे यच्छेत्यपरेणाहवनीयं दर्भेषु
साद्यति । ११ ।

पूर्वत्रापरत्र च कृत्यं साद्यतौति वौधायनः ॥

इत्यष्टमी कण्ठिका ।

इति द्वितीयः पटलः ॥

अत्र ब्राह्मणे रौद्रं गति वायव्यमुपस्थृतियादिनाग्निहोत्रद्रव्यस्योत्प-
त्तिप्रभृत्या हेमादवस्थाविशेषाणामनेकदेवतासंबन्धप्रदर्शनेनाग्निहोत्र-
स्तुतिमुक्त्वा यदग्निमुद्घरति वसवस्तुर्ह्यग्निरित्यादिनाहवनीये इपि तथा
कृतम् । तदिदानीं सूत्रकारो दर्शयति ॥

यस्याग्नावुद्विग्न्यमाणे ह्रयते वसुषु हुतं भवति । निहि-
ते धूपायच्छ्रेते रुद्रेषु । प्रथमग्निधामर्चिरालभत आदि-
त्येषु । सर्व एव सर्वश इध्य आदीस्तो भवति विश्वेषु देवेषु ।
नितरामर्चिरुपावैति लोहिनीकेव भवतीन्द्रे हुतं भवति ।
अङ्गारा भवन्ति तेभ्योऽङ्गारेभ्योऽर्चिरुदेति प्रजाप-
तावेव । शरोऽङ्गारा अध्यूहन्ते ततो नीलोपकाशो
ऽर्चिरुदेति ब्रह्मणि हुतं भवति । १ ।

यस्याग्रावुद्धियमाणे ह्यत इति यह्नोमार्थमुद्धियते वसुषु झंतं
भवतीत्युद्ग्रणावस्यासुतिः अन्यथोद्धियमाणे हेमामासंभवात् । यैत्या-
हवनौयायतनसोपरि ध्रियमाण इति व्याख्यातं तैभूर्भुवः सुवरुद्धियमाण
इत्युद्धियमाणमभिमन्त्रयते यस्याग्रिरुद्धृत इत्याद्यपि तथा व्याख्यात-
व्यम् । इत्यास्तां तावत् ॥ अथोत्तरे उवस्याविशेषाः । सो ऽयमुद्धृतो
अग्निरायतने निहितः सधूमः शेते । ततः प्रथमं काष्ठमर्चिर्गत्वा-
ततः सर्व एवेधाः सर्वप्रदेशेष्वादीप्तो भवति । ततो ऽर्चिर्गपरिमन्दवे-
गान्त्रीचैर्गच्छति लोहितेव च भवति । ततः काष्ठेभ्यो ऽज्ञारीभूतेभ्यो
अर्चिर्गत्तिः । ततो ऽज्ञाराः शरो ऽशूहन्ते शरमा भस्मना सूक्ष्मेण
संयोगमापद्यन्ते । ततश्च तेभ्यो नीलप्रकाशो ऽर्चिर्गेतौतीति ॥ तत्र
रुद्रेष्वादित्येष्वित्यादीनामपि झंतं भवतीत्यनुषङ्गः । तदुकं भवति
यदेवमनेकविधावस्याश्रयभूते ऽग्नौ ह्यते तत्सर्वास्त्रेव देवतासु झंतं
भवतीति । स्यष्टश्चायमर्थो ब्राह्मणे यथा वसुषु रुद्रेष्वादित्येष्वित्यादि ॥
अथ हेमार्थमवस्याविधिं दर्शयति ॥

यदज्ञारेषु व्यवशान्तेषु लेलायदीव भाति तदेवाना-
मास्यं तस्मात्तथा हेतव्यं यथास्ये ऽपिदधात्येवं तदिति
विज्ञायते । २ ।

अत्रम्येयं दर्शपूर्णमासयोरेव व्याख्याता तत्रापि नित्या च । तथादरश्च
दर्शितो ऽस्या देवतास्तत्त्ववचनात् ॥

विद्युदसि विद्य मे पाप्तानमृतात्सत्यमुपैमीति हेष्य-
न्तप उपसृश्य पालाशीं समिधमादधात्येकां द्वे तिस्रो
वा । ३ ।

हेष्वन्नित्यनेन हेष्वन्पस्यृशेदिति ब्राह्मणं व्याचष्टे सो ऽयं तत्र कालो
विवक्षित इति । पुनःपालाश्वर्चनात्सर्वाः पालाश्वः । तथा सर्वासा-
मपि सुचा धारणमुक्तं हिरण्यकेशिना यथैकां द्वे तिस्रो वेपरिष्ठा-
त्सुगदण्ड उपसंगटहेति ॥

एषा ते अग्ने समिदिति । हिरण्ययं त्वा वंशं स्वर्गस्य
लोकाय संक्रमणं दधामीति द्वितीयाम् । रजतां त्वा
हरितगर्भामग्निज्योतिषमक्षितिं कामदुघां स्वर्णी स्व-
र्गाय लोकाय राचिमिष्टकामुपदधे तया देवतयाङ्गि-
रस्वद्वुवा सीदेति सायं दृतीयाम् । हरिणीं त्वा रजत-
गर्भीं स्वर्णज्योतिषमक्षितिं कामदुघां स्वर्णीं स्वर्गाय
लोकायाहरिष्टकामुपदध इति प्रातः । ४ ।

गतः ॥

इति नवमी कण्डिका ।

समिधमाधाय प्राण्यापान्य निमील्य वीक्ष्य हुत्वा
ध्यायेद्यत्कामः स्यात् । १ ।

प्राणनसुच्छासो ऽपाननं निश्वासः । यत्कामः स्थाद्यजमानस्तदधर्य-
र्थायेद्यथा पुत्रो ऽस्यास्त्रित्यादि ॥

हुत्वा महदभिवीक्षते । २ ।

ज्ञत्वा तदेव इतं महाद्वयिष्ठमभिवौक्त इत्यर्थः । अथवा पूर्वाङ्गत्यर्थं प्रमादान्महाद्वयत्वा तदेवाभिवौक्ते प्रायश्चित्तार्थमित्यर्थः ॥

आदीसायां जुहोति श्यावायां वा यदा वा समती-
तार्चिलेल्लायतीव । धूपायत्यां ग्रामकामस्य ज्वलत्यां
ब्रह्मवर्चसकामस्याङ्गारेषु तेजस्कामस्य । ३ ।

समिधस्त्वाद्यास्तिस्तो उवस्था नियाः श्रेष्ठाः काम्याः । तत्र श्यावा
श्यामीभृता । व्याख्यातः श्रेष्ठः ॥

झङ्गुले मूलात्समिधमभि जुहोति । ४ ।

समिधमभि समिधि ॥

अभिक्रामं सायं जुहोत्यवक्रामं प्रातः । ५ ।

अग्निं प्रति क्रान्त्वा सायमग्नेः प्रतीपं क्रान्त्वा प्रातः ॥

उभयत्र वाभिक्रामम् । ६ ।

गतः ॥

भूर्भुवः सुवरिति होष्यञ्जपति । ७ ।

होष्यन्ति पुर्वचत्मवश्यकत्वैरयव्यवायार्थम् ॥

अग्निज्योतिज्योतिरग्निः स्वाहेति सायमग्निहोत्रं
जुहोति । स्त्र्यो ज्योतिज्योतिः स्त्र्यः स्वाहेति प्रातः । ८ ।

गतः ॥

संसृष्टहोमं वाग्निर्ज्योतिर्ज्योतिः स्तुर्यः स्वाहेति
सायम् । स्तुर्यो ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रातः । ६ ।
कुर्यादिति शेषः । संसृष्टेन मन्त्रेण होमः संसृष्टहोमः संसृष्टाभ्यां
देवताभ्यां वा ॥

इषे त्वेति सुङ्गुखादवाचीनं सायं लेपमवमार्घ्यूर्जे
त्वेति । जर्खं प्रातः । १० ।

अवाचीनमगादारभ्या विलात् । तद्विपरीतमूर्धम् । तण्डुलादिभिर्होमे
पार्श्वतो मार्जनं सामर्थ्यात् ॥

आपधीभ्यस्त्वौपधीर्जिन्वेति वर्हिषि लेपं निसृज्य वर्चो
मे यच्छ्रेति सुचं सादयित्वाग्ने गृह्यते मा मा संतासी-
रात्मन्नस्तमधिषि प्रजा ज्योतिरदद्येन त्वा चक्षुपा
प्रतीक्ष इति गार्हपत्यं प्रतीक्ष्य भूर्भुवः सुवरित्युत्तरा-
माहुतिं पूर्वार्धे समिधि जुहोति तूष्णीं वा । ११ ।

पूर्वार्धे ऽग्नेः समिधि जुहोति ॥

न समिदभिहोतवा इत्येके । १२ ।

न समिदभिहोतव्योत्तराङ्गतिः । तदापि पूर्वार्धं एव होमः ॥

इति दशमौ कण्डिका ।

वर्षीयसीमुत्तरामाहुतिं हुत्वा भूयो भक्षायावशि-
नष्टि । १ ।

पूर्वज्ञतेर्भूयसुत्तराङ्गतिः ततोऽपि भूयान् भक्षार्थः शेषः ॥

यं कामयेत पापीयान्स्यादिति भूयस्तस्य पूर्वं हुत्वा-
त्तरं कनीयो जुहुयात् । २ ।

कनीयोऽन्तीयः ॥

हुत्वा सुचमुद्भूत्य रुद्र मृडानार्भव मृड धूर्त नमस्ते
अस्तु पशुपते चायस्वैनमिति चिः सुचाग्निमुदच्चमति-
वलगयति । ३ ।

ज्ञतेतदमंदेहार्थम् । अस्ति हि तस्मिन्वचने उत्तरं कनीयों जुङ्ग-
या सुचमुद्भूत्येत्यपन्वयः प्रतीयते । अतिवन्नायति कम्ययति ज्वालाम् ॥

पूर्ववल्लेपमवस्त्रज्य प्राचीनावीती सधा पितृभ्यः पि-
तृञ्जिन्वेति दक्षिणेन वेदिं भूम्यां लेपं निमृज्य प्रजां मे
यच्छेति सुचं सादयित्वा वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमृता-
त्सत्यमुपागामिति हुत्वाप उपस्थृश्यान्तर्वेदि सुक् ।
अथाङ्गुल्यापादाय पूषासीति लेपं प्राश्नात्यशब्दं कुर्वन्न-
तिहाय दतः । ४ ।

पूर्ववत् पूर्वाङ्गतिवत् । प्राचीनावीतिवचनमविस्मरणार्थं लेपमार्जनोत्त-
रकालार्थं वा । दक्षिणेन वेदिमिति वेदिदेशो लक्ष्यते वेद्यभावात् ।
ज्ञताप उपस्थृश्येति हेष्वन्नप उपस्थृश्येत्यनेन व्याख्यातः । अन्तर्वेदि

सुगिति क्रियाविशेषणं यथान्तर्वेदि सुगमवति न लात्ता तथेत्यर्थः ।
वाक्यभेदेन वा योजना अन्तर्वेदि सुगमवति अथाङ्गुल्यापादायेति ।
अङ्गुल्या यथा कथापि । अनामिकयेति तु कात्यायनः । अशब्दं
कुर्वन्मुखशब्दमकुर्वन् । अतिहाय इतः अतीत्य इन्नान् ॥

अप आचम्यैवं पुनः प्राश्याचम्य बर्हिषोपयम्योदद्वा-
रुत्योत्सृष्टि गर्भेभ्यस्त्वा गर्भान्प्रीणीह्याम्रेयं हविः प्रज-
ननं मे अस्तु दशवीरं सर्वगणं स्वस्तये । आत्मसनि
प्रजासनि पशुसन्धभयसनि लोकसनि दृष्टिसनि । अग्निः
प्रजां बहुलां मे करोत्वन्नं पयो रेतो अस्मासु धेहि ।
रायस्योघमिष्मूर्जमस्मासु दीधरत्वाहेत्युदगदण्डया प्रा-
गदण्डया वा सुचाचामति । ५ ।

अप आचम्येति प्राश्याचम्येति चापां भज्ञणविधिः न तु शौचार्थाचम-
नानुवाद इति केचिन् । बर्हिषोपयम्य सुचाचामतीत्यन्यः ॥

इत्येकादशी कण्ठिका ।

सौर्यं हविरिति प्रातर्मन्त्रं संनमति । १ ।

सौर्यं हविरितेत्सूर्यः प्रजामित्यस्यापि प्रदर्शनार्थम् । तथा सूर्यः
प्रजामित्यैव बौधायनः । संसृष्टहेत्से चोभयं भवति यथाग्रेयं सौर्यं
हविरिति ॥

द्विः सुचं निर्लिङ्गाङ्गिः पूरयित्वोच्छिष्टभाजेऽजि-

न्वेति पराचीनं निनीयाचम्याग्रेणाहवनीयं दर्भैरग्निहो-
चहवणीं प्रक्षालयति । २ ।

पराचीनमनावृत्या सकृदेवापेऽनिनीय तत आचामति न तु भक्त-
णानन्नरम् ॥

न मांसधौतस्य देवा भुज्जत इति विज्ञायते । ३ ।

यद्द्वि पात्रं मांसधौतं हस्तधौतं भवति तस्मिन्संभृतं हविर्देवा न
भुज्जते । अतो दर्भैरेव प्रक्षालयेत् । अत एव वचनादन्यत्रापि हवि-
र्धारणार्थानि पात्राणि न हस्तेन क्षालयितव्यानि ॥

अद्विः सुचं पूरयित्वा सर्पेभ्यस्त्वा सर्पाज्ञिन्वेति प्रति-
दिशं व्युत्सिच्य सर्पानिपीलिका जिन्व सर्पेतरजनाज्ञिन्व
सर्पदेवजनाज्ञिन्वेति तिसः सुच उत्सिच्य चतुर्थीं पूर-
यित्वा पृथिव्याममृतं जुहोमि स्वाहेत्यपरेणाहवनीयं
निनीय शेषं पत्वा अञ्जलौ गृहेभ्यस्त्वा गृहाज्ञिन्वेति
। ४ ।

निनयेदिति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । विभागेनोर्ध्वंसेको व्युत्सेकः । स्वह-
स्तेन भवति सुचा दुःशक्त्वात् । तथोर्ध्वायामपि दिशि भवति पूर्ण-
पात्रव्युत्सेके तथादर्शनात् । सुचः सुक्परिमिता अपः । पत्वनेकत्वे
शेषमञ्जलिषु विभज्य निनयति ॥

यदि पत्री नानुष्टादेवानां पत्रीभ्यो ऽमृतं जुहोमि
स्वाहेति पत्वायतने निनयेत । ५ ।

नानु यान्वासीना स्यात् पूर्ववदनालम्भुकलादिना ॥

अपरं सुच्चानीय विप्रुधां शान्तिरसीत्युन्नयनदेशे
निनीयाहवनीये सुचं प्रताप्य हस्तो ऽवधेयो हस्तो वा
प्रताप्य सुच्चवधेयः । ६ ।

अपरमुदकमिति शेषः । सुग्रहस्तयोः प्रतापने विकल्पः । अवधानं
च तत्रोभयत्र हस्तस्यैव ॥

तयोदगुहिश्ति सप्तर्षिभ्यस्त्वा सप्तष्ठीञ्जिन्वेति । ७ ।

तथा तथा युक्तहस्तया सुचोदञ्चुखस्तमूमाणं सप्तष्ठीनुदिश्य मुच्छति
सप्तर्षिभ्यस्वेति ॥

इति द्वादशी कण्डिका ।

इति वृत्तीयः पठलः ॥

अग्ने गृहपते परिपद्य जुषस्व स्वाहेति सुवेण गार्ह-
पद्ये जुहोत्येकां द्वे तिसश्चतस्तो वा । १ ।

आज्ञतीरिति शेषः । तात्प शेषादेव स्यालौगताज्ञुहेति द्रव्यान्तरा-
वचनात् । तथैतस्मादेवाग्निहेत्वशेषादित्येव भारद्वाजः । ततस्व शेष-
कार्यतादासां न प्रयोजकलमिति मिदुं भवति ॥

अग्नये गृहपतये रथिपतये पुष्टिपतये कामायान्ना-
द्याय स्वाहेत्येतामेके समामनन्ति । २ ।

गतः ॥

समभुच्यवदेके । ३ ।

अस्मिन्पक्षे द्वाभ्यां मक्तुद्विर्वा होमः ॥

अग्ने इदाम्य परिपद्य जुपस्व स्वाहेति सुवेणान्वाहा-
र्यपचने जुहोत्येकां द्वे तिसश्चतस्रो वा । ४ ।

गतः ॥

अन्नपते इन्नस्य नो देहीति द्वितीयाम् । ५ ।

द्विलादिकल्पे द्वितीयामनेन मन्त्रेण जुहोति । ततो इन्याः पूर्वेण ॥

अप्राश्य वापरयोर्जुहुयात् । ६ ।

आहवनीयहेमानन्तरमेव वापरग्न्योरपि जुह्यात् ॥

आहवनीये हेमो नापरयोः । ७ ।

इदमपि कल्पान्तरम् ॥

यदाहवनीये हुत्वापरयोर्जुहुयाद्यथा स्वर्गाखोकात्र-
त्यवरोहेत्ताहक्तदिति विज्ञायते । ८ ।

किममौ निन्दिनत्वादजादरणीय एवापराग्निहेमः । नेत्याह ॥

सर्वे वा एते हेमार्था आधीयन्ते । चतस्रो गार्हपत्ये
जुहोति चतस्रो इन्वाहार्यपचने द्वे आहवनीये । दश
संपद्यन्ते । दशाक्षरा विराङ्गिराजा यज्ञः संमित इति
बहूच्चब्राह्मणं भवति । ९ ।

एवं हेसोऽपि शाखान्तरे श्रूयते । अतो याथाकामौ होमयोरिति
भावः । बाहृकृच्चे लपराम्बोश्वतस्तस्तु आज्ञतयो नियताः ॥

**दीदिहि दीदिदासि दीदायेव्येषो गन्युपसमिन्यन
आम्रातः । १० ।**

सर्वेषामग्नीनामेष एवोपसमिन्यने मन्त्रः ॥

**दीदिहि दीदिदासि दीदाय दीद्यासं दीद्यस्वेति वा
प्रतिमन्त्रम् । ११ ।**

पञ्च वैते मन्त्राः पञ्चानामेकैकस्य न स्युः ॥

**यथाहितास्तेनानुपूर्व्येणाहवनीयादा प्रकम्य । १२ ।
उपसमिद्धू इति शेषः ॥**

अन्तर्वेद्यपो निनीय । १३ ।

गतः ॥

इति चयोदशी कण्डिका ।

पूर्ववदग्नीनपरिपिच्चति । न धाराम् । १ ।

स्वावयतौति शेषः । अत एव प्रतिषेधाज्ञानीमः परिषेचनाङ्गं धारे-
ति । तेन बङ्गविद्व्युरणे द्वाक् परिषेचनाङ्गवति ॥

**अपिप्रेरग्ने स्वां तन्वमयाद्यावापृथिवी ऊर्जमस्मासु
धेहीत्यग्निहोत्रस्याल्यां दृणमड़क्कानुप्रहरति । २ ।**

अग्निहोत्रसाधनार्थाद्विष एकं वृणमादाया ग्निहोत्रस्याल्यामङ्गाहवनीये
अनुप्रहरति ॥

सा ह्यग्निहोत्रस्य संस्थितिः । ३ ।

वृणप्रशारस्यैव सुतिरियम् । यथा दर्शपूर्णमासयोर्बर्हिः प्रहरणेन संस्था
भवत्येवमग्निहोत्रस्यापीति ॥

न बर्हिरनुप्रहरेत् । असंस्थितो वा एष यज्ञो यद-
ग्निहोत्रमित्युक्तम् । ४ ।

शाखान्तरे तु न बर्हिरनुप्रहरेदिति प्रकल्पामस्थित इत्यादिनानुप्रहरणं
निन्दिला तस्मान्नानुप्रहृत्यमित्युपसंहतम् । अतो वैकल्पिकं वृणप्रहर-
णमिति भावः ॥

अग्निहोत्रस्यालीं प्रक्षाल्याक्षितमक्षित्यै जुहेऽमि
स्वाहेत्युन्नयनदेशे निनयति । अन्तर्वेदि वा । ५ ।

गतः ॥

द्वष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपागामसु अङ्गे-
त्यप आचम्य यजमानोऽन्तर्वेदि मार्जयते ऽन्नादाः
स्यान्नादा भूयासं यशः स्य यशस्वी भूयासं अङ्गा स्य
अङ्गिष्ठीयेति । ६ ।

आचम्य भवत्यिवा । अन्तर्वेदि मार्जयते वेदां हस्तं प्रमार्यं तस्मिन्नप
आसिच्छति । यथा श्वलायनः हस्ते ऽप आसेचयते तन्मार्जनमिति ॥

आपेह श्वेषम् प्रथमं संबभूव येन धृतेऽवरुणो येन

मिचः । येनेन्द्रं देवा अभ्यपिच्चन्त राज्याय तेनाहं
मामभिपिच्चामि वर्चस इति शिरस्यप आनयते । ७ ।

अनयापः शिरस्यानयते चात्मभृथार्थम् । तथा च श्रुतिः अप्यो निनय-
त्वबृथस्यैव रूपमकरिति । अथाग्निहोत्रे काम्यान्कल्पानाह ॥

द्वयोः पयसा पशुकामस्य जुहुयात् । ८ ।

द्वयोर्गवेारिति शेषः ॥

अग्निहोत्रस्थाल्या पूर्वा देवाग्निः । देवाहनेनोत्तराम् । ९ ।

पृथगुभाभ्यासुभे दुद्वान्तं तु पूर्ववत्समुच्चिताभ्याम् ॥

अधिश्रित्य पूर्वमुत्तरमानयति । १० ।

पूर्वं दुग्धमग्निहोत्रस्थालौगतम् । पूर्वमधिश्रित्य तस्मिन्नुत्तरं दुग्धमा-
नयति ॥

यस्य रुद्रः पशुञ्चमायेतैतयैवावृता द्वयोः पयसा
सायंप्रातर्जुहुयात् । ११ ।

रुद्रः ज्वरः पशुरा शमावेत शमयेत् हन्यात् । एतयैवावृता उक्तेन
दोहप्रकारेण ॥

तच्चेदतिहन्यात्सजूर्जातवेदो दिव आ पृथिव्या अस्य
हविषो घृतस्य वीहि स्वाहेति सायंप्रातराज्येन जुहु-
यात् । १२ ।

सायंप्रातर्ज्ञतमतीय पुनश्चेद्रुद्रो हन्यान्तः सायंप्रातराज्येन हविषाग्नि-

होत्रं जुङ्यात् । सजूरिति मन्त्रेण पूर्वाङ्गतिः । जातवेदसं हविरिति
चोहः ॥

अनारमत्यग्ने दुःशीर्ततनो जुषस्व स्वाहेति द्वादशा-
हमाज्येन हुत्वा तत ऊर्ध्वं न सूर्येत् । १३ ।

पुनरथविरमति रुद्रे द्वादशाह्मनेन मन्त्रेणाज्येनैव जुङ्यात् । ततः
परमथनुपरमे न सूर्येत् नाद्रियेत कर्म तावतैव कृतेन स्थितारंस्य-
ति । न चेदारंस्यति प्रबलादृष्टप्रयुक्तलान्वैतादृशेन कर्मणा सौशक्या-
रमण इत्यालोच्यानुगुणमारभेतेति भावः । न च कर्मानर्थक्यं भवा-
न्तरे ऽपि फलदानोपपत्तेः ॥

इति चतुर्दशी कण्ठिका ।

पयसा पशुकामस्य जुहुयाद्धेन्द्रियकामस्य यवाग्वा
ग्रामकामस्यौदनेनान्नाद्यकामस्य तण्डुलैरोजस्कामस्य ।
बलकामस्येत्येके । मांसेन यशस्कामस्य सेमेन ब्रह्म-
वर्चसकामस्याज्येन तेजस्कामस्य । १ ।

पयसो नित्यस्यैव सति कामे फलवचनम् । अन्ये सर्वे गुणकामा
इति शेषः ॥

प्रतिषेकं यवागृं श्रपयति । २ ।

यवागृं श्रपयंस्तूष्णीमुदकेन प्रतिषिद्ध्य श्रपयति ॥

शृतां यजुषा प्रतिषिञ्चति । ३ ।

ततः गृह्णां सतौं पुनर्यजुषा हरस्ते मा विनैषमित्यनेन प्रतिषिञ्चतौत्यर्थः ॥

एवं मांसम् । ४ ।

गतः ॥

नाज्यं प्रतिषिञ्चति हरस्ते मा विनैषमिति । द्वे दर्भाये प्रत्यस्यत्येकं वा । ५ ।

आज्यं न प्रतिषिञ्चति तत्स्याने तु दर्भाये प्रत्यस्ति ॥

न दध्यधिश्रयति । शृतं हि तत्र प्रतिषिञ्चति प्रतिषिक्तं हि तदातच्चनेनेति विज्ञायते । ६ ।

गतः ॥

एवं तण्डुलानेऽदनं सोमं च । ७ ।

एवं नाधिश्रयति न प्रतिषिञ्चतौत्यर्थः । अधिश्रयणप्रतिषेधादेवाप्रतिषेके मिद्दे पुनस्तत्प्रतिषेधात्ततो इन्द्रेषां अपणसहभुवां ज्वलतावेकणादौनामनिवृत्तिः । तथा च दध्यादि प्रकृत्य भारद्वाजः यदन्यदधिश्रयणात्प्रतिषेचनादि सर्वं तर्क्षयत इति ॥

आज्येन तण्डुलैरोदनेन सोमेन वा जुहुयाद्यस्याप्रतिषेक्यं स्यात् । ८ ।

यस्य तेजस्कामादेरप्रतिषेक उक्तः स एतेषामप्रतिषेक्याणामन्यतमैव

जुङ्यान् तु पयोयवाग्वादिना प्रतिषेक्येण । तच्च लादिगुणकामा न भवन्ति ॥

आज्येन तेजस्कामः संवत्सरं जुहुयाद्वादशाह्वं वा । ६ ।

फलवैषम्यं तु कालयोः कर्मवैषम्यादनुसंधातव्यम् ॥

न राजन्यस्य जुहुयात् । १० ।

राजन्यस्याग्निहोत्रनिषेधे इपि गतश्रौतादाहवनौयो नित्यो धार्यते ॥

हेमकाले गृहेभ्यो ब्राह्मणायानं प्रहिणुयात्तेनो हैवास्य हुतं भवति । ११ ।

गृहेभ्य इत्यनेन गृहे पाक्यतामन्नस्य दर्शयति । हेमकाले गृहेभ्यो इपाक्यानं ब्राह्मणाय प्रहिणुयात् प्रदिशेत् । उ हेति निपातसमुदायः प्रसिद्धौ । तेनैवास्य झतं भवति स होमप्रत्याघ्नाय इत्यर्थः ॥

नित्यमन्युपस्थानं वाचयितव्यः । १२ ।

अग्न्युपस्थानं तु मन्त्रमध्यर्थुणा नित्यं कालेकाले वाचयितव्यः ॥

यो वा सोमयाजी सत्यवादी तस्य जुहुयात् । १३ ।

य एवमुभयगुणो राजन्यस्य जुङ्यादा । अथाग्निहोत्रस्य कर्त्तविकल्पानाह ॥

अहरहर्यजमानः स्वयमग्निहोत्रं जुहुयात् । १४ ।

अहरहर्नित्यं यजमानः स्वयं जुङ्यात् ॥

पर्वणि वा । १५ ।

पर्वणि वा स्वयं जुङ्यात् । अपर्वणि तु वक्ष्यमाणो ब्रह्मचार्यादिरित्यर्थः । तथा चाश्वलायनः स्वयं पर्वणि जुङ्यादृत्विजासेक इतरं कालमिति । पर्वणि स्वयं जुङ्यादपर्वणि लनियम इत्यपरम् । तथा च कात्यायनः स्वयं वा जुङ्यादुपवसये नियम इति ॥

ब्रह्मचारी वा जुहुयाद्ब्रह्मणा हि स परिक्रीतो भवति । क्षीरहोता वा जुहुयाद्बनेन हि स परिक्रीतो भवतीति बहूच्चब्राह्मणम् । १६ ॥

ब्रह्मचार्यान्तेवासी गृह्णते ब्रह्मणा हि स परिक्रीत इति लिङ्गात् । बौधायनश्चाह पुत्रो उन्नेवासी वेति । यो इन्याधेय एवर्तिक्नेन परिगृहीतः स क्षीरहोता धनेन हि स परिक्रीत इति लिङ्गात् । हारौतश्चाह यो इस्याग्नीनाधने स क्षीरहोतेति । द्वयमष्टेतद्युक्तमाश्वलायनके यथा ऋत्विजासेक इतरं कालमन्तेवासी वेति । तयोरन्यतरो जुङ्यात् ॥ अपर्वणपीत्यपरं अविशेषाच्छाखान्तरोयविधिवाच्च । तत्र प्रथमो वाशन्दो वैचित्रार्था यजमानेन सह विकल्पार्था वा ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पठलः ॥

अग्न्युपस्थानं व्याख्यास्यामः । १ ।

अधिकारप्रदर्शनं सुखग्रहणार्थं अग्न्युपस्थानवदत्र समिध इत्यादौ विशिष्टकर्मसंप्रत्यार्थं च ॥

उपतिष्ठत इति चेद्यमान आहवनीयमेवोपतिष्ठेत ।
वचनादन्यम् । २ ।

अस्मिन्नधिकारे अविशेषितायासु पस्थान चोदनायामाहवनीयमेवोपति-
ष्ठेत । वचनात्मन्यं गार्हपत्यादिकम् ॥

उत्तरामहुतिमुपेत्याय कवातिर्यज्ञिवेपतिष्ठेत । ३ ।

उत्तरामङ्गतिमुपेत्याय उत्तरामङ्गतिं प्रत्याहवनीयसमीप उत्था-
येत्यर्थः । कवातिर्यज्ञीषत्तिर्यज्ञुखः सन्नग्निं प्रत्यपौषदभिमुखः स्थित
इति यावत् । अत्रोपेत्यानवचनादन्यत्रासौनस्योपस्थानविधावासौन
एवोपतिष्ठते ॥

उपग्रयन्तो अध्वरमिति घड्भिः । ४ ।

आहवनीयमुपतिष्ठत इति शेषः ॥

अग्नीषोमाविमं सु म इति सप्तम्या पूर्वपक्षे । ऐ-
न्द्राग्न्या सप्तम्यापरपक्षे । ५ ।

ऐन्द्राग्न्या उभा वामिन्द्राग्नी इत्यनया प्रकरणात् । तत उभा वामि-
न्द्राग्नी इत्यैन्द्राग्नीत्येव सत्याषाढः । तस्मात्पूर्वासु षट्सु पठिता सैव
पुनरावर्तनीया ॥

दधिक्रावणो अकारिषमित्युभयत्राष्टम्या । ६ ।

उभयत्रोभयोः पक्षयोः ॥

ममाग्ने वर्चो विहवेष्टस्त्विति चतस्रः पुरस्तादग्नीषो-
मीयायाः पूर्वपक्षे । तथैन्द्राग्न्या अपरपक्षे । ७ ।

सप्तम्याश्च पुरस्ताच्चतस्र एता उपस्थानार्थाः स्युरित्यर्थः । जपार्था एता नोपस्थानार्था इति केचित् । तदयुक्तं उपस्थानाधिकारात् प्रातरवनेके चतस्रोऽग्नीषोमाविमं सु म इत्येषेत्यत्रोपस्थानार्थताया व्यक्तत्वात् ममाग्ने वर्चो विवेच्यस्त्विति चतस्रो जपिलेति क्वचिद्विशेषप्रदर्शनाश्च । तथा चतस्रभिस्तिष्ठेतेत्येव सत्याघाठभारद्वाजौ ॥ तत्र त्वादितः षड्भ्योऽनन्तरमेताशृतस्तु उक्ता ततोऽग्नीषोमीयेन्द्राग्न्यौ पञ्चवशादेकादश्यौ नियम्येते । ततो दधिक्रावण इति द्वादशेत्यनुक्तिः पर्यनुयोज्या विचित्रत्वात्मूलक्रियायाः ॥

अग्न आयुर्धि पवस इति षड्भिः संवत्सरेसंवत्सरे सदा वा । ८ ।

प्रतिसंवत्सरं सकृत्सकृदेताभिराहवनौयमुपतिष्ठते । सदाहरहर्वा ॥

पवमानहवींषि वा संवत्सरेसंवत्सरे निर्वपेदेतासां स्थाने । ९ ।

अथवा नैताभिस्तिष्ठेत किं तु प्रत्याह्नायत्वेन संवत्सरे पवमानहवींषि समानतत्वाणि निर्वपेत् ॥

आयुर्दा अग्न इति सिद्धमा चित्रावसोः । १० ।

चित्रावसुशब्देन तदादिमन्त्रो लक्ष्यते । आयुर्दा इत्यादि चित्रावसो खस्ति ते पारमश्रीयेत्यन्तो मन्त्रः । पूर्वमन्त्रचतुष्टयं सिद्धमुपस्थाने । न तत्र कश्चिद्विशेष इत्यर्थः ॥

चित्रित्रावसुना सायमुपतिष्ठते । चिरर्वाग्वसुनां प्रातरर्वाग्वसो खस्ति ते पारमश्रीय । ११ ।

इतिकरणो इने द्रष्टव्यः । इत्यर्वाग्वसुना प्रातरिति । अर्वाग्वसुवचनं च प्रसङ्गात्प्रातरवनेकार्थं न लक्षित्वेवोपस्थाने प्रातर्विशेषप्रदर्शनार्थम् । सायंकाल एवास्य नियम इत्यमाणलात् । तथा अर्वाग्वसो खस्ति ते पारमशीयेति प्रातः प्रातरवनेक इत्येव भारद्वाजः ॥

इन्धानास्त्वा शतं हिमा इत्युपस्थायेन्धानास्त्वा शतं हिमाः । अग्नेः समिदस्यभिशस्त्वा मा पाहि सोमस्य समिदसि परस्या म एधि यमस्य समिदसि मृत्योर्मा पाहीति चतस्रः समिध एकैकस्मिन्नाधाय सं त्वमग्ने रूर्धस्य वर्चसागथा इत्यनुवाकशेषेणोपस्थाय वयं सोम ब्रते तव मनस्तनूषु विभ्रतः प्रजावन्तो अशीमहीति मुखं विमृष्टे । १२ ।

इन्धानास्त्वेत्यनया सप्तपद्यर्चा प्रथममाहवनीयसुपस्थाय पुनरनयाप-
रैश्च चिर्भिर्यजुर्भिरेकैकत्राग्नौ चतस्रश्वतस्रः समिध आदधात् ॥

इति षोडशी कण्ठिका ।

संपश्यामि प्रजा अहमिति गृहान्प्रेष्ठते । १ ।

गृहसेव गृहाः ॥

अम्भः स्थाम्भो वौ भक्षीयेति गोष्ठमुपतिष्ठते । २ ।

गोस्मूहो गोष्ठं न तु गोस्थानं अम्भो वौ भक्षीयेति लिङ्गात् ॥

रेवती रमध्वमित्यन्तराग्नी तिष्ठञ्जपति । ३ ।

गतः ॥

संहितासि विश्वरूपीरिति वत्समभिमृशति । ४ ।

वत्सं यं कंचिदभिमृशत्यविशेषात् । अग्निहोत्रा वत्समित्येव तु बौधायनः ॥

संहितासि विश्वरूपेति वत्साम् । ५ ।

तेनैव वत्सामषभिमृशति । विश्वरूपेति तु विकारः ॥

भुवनमसि सहस्रपोषं पुषेति वा वत्सम् । ६ ।

वत्समिति वचनात्र वत्सायामयं मन्त्रः ॥

उप त्वाग्ने दिवेदिव इति तिस्टभिर्गायत्रीभिर्गार्ह-
पत्यमुपतिष्ठते ऽग्ने त्वं नो अन्तम इति चतस्टभिश्च द्वि-
पदाभिः । ७ ।

गायत्रीभिर्द्विपदाभिरिति ब्राह्मणानुकरणार्थं तद्वाख्यानार्थं वा ॥

स नो बोधि श्रुधी हवमुरुष्या णो अघायतः सम-
स्मादित्येषा चतुर्थी भवति । ८ ।

द्विपदेति शेषः ॥

ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा पश्यतेति गृहान्प्रेक्षते
पश्यन्ता । ९ ।

गतः ॥

महि चीणामवोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यमणः । दुरा-
धष वरुणस्य ॥ नहि तेषाममा चन नाध्वसु वारणेष्वा ।
ईशे रिपुरघशंसः ॥ ते हि पुचासो अदितेश्वर्दिर्यच्छ-
न्त्यजस्म् । वि दाशुषे वार्याणीति प्राजापत्येन तृचे-
नोपतिष्ठते । १० ।

आह्वनीयमिति गेषः ॥

यं कामयेत स्वस्ति पुनरागच्छेदिति तमेताभिरन्वी-
क्षेत । स्वस्त्येव पुनरागच्छतीत्यज्ञसंयुक्तः कल्पः । ११ ।
योऽन्यं प्रवक्ष्यन्तं कामयेत अनामयमेवायं पुनरागच्छेदिति म तं
प्रस्थितमेतेन त्वचेनान्वीक्षेत म स्वस्त्येव पुनरागच्छति । मर्वार्थश्वायं
कन्यो न यजमानस्यैवेत्यर्थः ॥

मा नः शंसो अररुषो धूर्तिः प्रणङ्गत्यस्य । रक्षा
णो ब्रह्मणस्यते ॥ यो रेवान्यो अमीवहा वसुवित्युष्टि-
वर्धनः । स नः सिपक्तु यस्तुरः ॥ परि ते दूडभो रथो
ऽस्माँ अश्वोतु विश्वतः । येन रक्षसि दाशुषः । १२ ।

इति सप्तदशौ कण्डिका ।

तत्सवितुर्वरेण्यं सोमानं स्वरणं मित्रस्य चर्षणीधृतः
प्रस मित्र कदा चन स्तरीरसि कदा चन प्रयुच्छसि
परि त्वाम्भे पुरं वयमित्युपस्थाय । १ ।

आहवनीयमिति शेषः ॥

निमुद्देहा इसि व्यहं तं मृद्यासं यो इस्मान्देष्टि यं च
वयं द्विष्म इति दक्षिणस्य पदः पाष्ठर्णा निमुद्दीयाद्यदि
पापीयसा स्पर्धेत् । प्रभूरसि प्राहं तमभिभूयासं यो
इस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष्म इति दक्षिणतः पदे निगृ-
ल्लीयाद्यदि सदृशेन । अभिभूरस्यभ्यहं तं भूयासं यो
इस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष्म इति प्रपदेन यदि श्रेयसा
। २ ।

काम्यो इयं प्रथोगः । यदि पापीयसात्मनो हीनर्द्धिना स्पर्धेत् न
किलाथमस्मन्तुल्यः स्यादिति तदा दक्षिणस्य पदः पाष्ठर्णा पश्चिमभागेन
निमुद्दीयात् निपौडयेद्भूमिम् । यदि सदृशेन स्पर्धेत् कथं किलायं
मम तुल्यः संवृत्त इति दक्षिणस्य पदो दक्षिणतः दक्षिणेन भागेन
निगृल्लीयात् निपौडयेत् । यदि श्रेयसा स्कौतर्द्धिना स्पर्धेत् धिगयं
मदधिकः पाप इति प्रपदेन पादाग्रेण निगृल्लीयात् । एवं कृते सप्त
न्यकृतो भवतीति भावः ॥

पूषा मा पशुपाः पातु पूषा मा पथिपाः पातु पूषा
माधिपाः पातु पूषा माधिपतिः पात्विति लोकानुपस्थाय
प्राची दिग्गिर्देवताग्निं स ऋच्छतु यो मैतस्यै दिशे
इभिदासति । दक्षिणा दिगिन्द्रो देवतेन्द्रं स ऋच्छतु यो
मैतस्यै दिशे इभिदासति । प्रतीची दिक् सोमो देवता

सोमं स कृच्छ्रतु यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति । उदीचो
दिङ्गिचावरुणौ देवता मिचावरुणौ स कृच्छ्रतु यो
मैतस्यै दिशोऽभिदासति । ऊर्ध्वा दिग्बहस्यतिर्देवता
बहस्यतिं स कृच्छ्रतु यो मैतस्यै दिशोऽभिदासति ।
इयं दिग्दितिर्देवतादितिं स कृच्छ्रतु यो मैतस्यै दिशो
अभिदासतीति यथालिङ्गं दिश उपस्थाय । ३ ।

इत्यष्टादशौ कण्डिका ।

अग्नीनुपसमाधाय धर्मो मा धर्मणः पातु विधर्मो
मा विधर्मणः पात्वायुश्च प्रायुश्च चक्षुश्च विचक्षुश्च
प्रांड्चावाढ्चारुग उरुगस्य ते वाचा वयं सं भक्तेन
गमेमहीत्युपस्थायाम् आयूषि पवस इत्याग्निपावमा-
नीभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठते । १ ।

लोकोपस्थानमेकैकस्यैकेन मन्त्रेणैकलिङ्गलात् । चतुर्था विकल्पार्थः ।
उपसमाधानं काष्ठैरुपमित्यनम् । धर्मो भेत्याहवनीयस्योपस्थानम् ॥

अग्ने गृहपत इति च । पुचस्य नाम गृह्णाति तामा-
शिपमाशासे तन्तव इत्यजातस्य । अमुष्मा इति जातस्य
१२।

व्याख्यातो इयं याजमाने ॥

यत्किंचाग्निहोत्री कामयेत तदग्नोन्याचेत । उपैनं
तन्मतीति विज्ञायते । ३ ।

अग्न्युपस्थानान्ते यजमानोऽभिमतमर्थमग्नीन्याचेत् । सोऽर्थोऽस्य
खयमागच्छति । एवमुपस्थानमुक्ता तस्मानित्यत्वमपि दर्शितं ब्राह्मणे ।
तदिदानीं दर्शयति ॥

उपस्थेयोऽग्नीर्नोपस्थेयाऽ इत्युक्तम् । ४ ।

ब्राह्मणे अग्न्युपस्थेयोऽग्नीर्नोपस्थेया इति विचार्योपस्थानं तावन्नि-
न्दित्वा तस्मान्नोपस्थेय इति निषिद्धं तत उपस्थानं प्रशंसापुरःसरमुक्तं
तस्मादुपस्थेय इति । तेनैवं विहितप्रतिषिद्धमुपस्थानं वैकल्पिकमिति
भावः । अथोपस्थानकल्पे अपि सायंसेवेपस्थानं न प्रातरित्युक्तं
ब्राह्मणे । तदपि दर्शयति ॥

नक्तमुपतिष्ठते न प्रातः । ५ ।

एवं च यथोक्तमेतदुपस्थानं न प्रातःकाले लभ्यत इति मिद्दं
भवति । अत एव चोत्तरसिद्धिकल्पे सायंप्रातरिति वच्यति । सुव्यक्तं
चैतत्सूत्रान्तरेषु यथैवमेव सायंसायमुपतिष्ठेतेत्यादि ॥ अथ शाखान्त-
राभिप्रायेण याजमानान्तरस्यापि प्रातर्निवृत्तिं दर्शयति ॥

**न प्रातरग्निमुप चनावरोहेन्न प्रातराहिताग्निश्वन्न
मन्येतेति वाजसनेयकम् । ६ ।**

चनेति निपातोऽप्यर्थे । प्रातरग्निमपि नोपगच्छेत् । आहिताग्निर-
सौत्युपि न मन्येत च । का कथा याजमानेष्वित्यर्थः ॥

**भूर्भुवः सुवः सुप्रजाः प्रजया भूयासं सुवीरो वीरैः
सुवर्चा वर्चसा सुपोषः पोषैरित्येवेपतिष्ठेतेति वाजसने-
यकम् । भर्तुं वः शकेयं श्रद्धा मे मा व्यागादिति वा । ७ ।**

इमावपि कल्पौ सायंकालिकावेव उत्तरत्र सायंप्रातर्यहणात् । एव-
कारः सर्वतरोपस्थानतन्त्रनिरुच्यर्थः ॥

वात्सप्रेणैव सायंप्रातरुपतिष्ठेतेत्येके । ८ ।

वात्सप्रं दिवस्यरौयनुवाकः सूत्रत्राह्मणप्रसिद्धेः । तच्च सायंप्रातर्यहणा-
प्रातरपि प्रातरवनेकेतत्र विकल्पते । पूर्ववदेवकारार्थः । यदा सायमु-
पस्थानं वात्सप्रेण तदा प्रातरपि तेनैवेत्येवकारार्थ इत्यपरम् ॥

गोषूक्तेनाश्वसूक्तेन वा । ९ ।

गोषूक्तिना दृष्टं साम गोषूक्तं अश्वसूक्तिना दृष्टं सामाश्वसूक्तं तथा
कृन्दोगप्रसिद्धेः । तयोश्चाद्यमाग्नयं सौर्यमितरत् । अतः सायंप्रातर्यव-
तिष्ठेते । गोषूक्तमा गावो अग्नित्यानुवाकशेषः । षकारस्त्रान्दसः ।
यदक्रन्द इत्यजुवाको ऽश्वसूक्तमित्यन्य ॥

इत्येकोनविंश्टी कण्ठिका ।

इति पञ्चमः पटलः ॥

प्रातरवनेकेन प्रातरुपस्थेयः । १ ।

प्रातरवनेको नाम शाखान्तरौयसुपस्थानं प्रातःकालसंबन्धात् हस्ता-
वनेजनसंबन्धाच्च । तेन प्रातरुपस्थेयोऽग्निर्न सायम् ॥

अधिश्रित उन्नीयमाने वा ममाभे वर्चो विहवेष्ट-
स्त्विति चतस्रो जपित्वापां पते योऽपां भागः स त एष

प्रतिपिक्ता अरातयः प्रतिपिक्ता अरातयः प्रतिपिक्ता
 अरातय इति चिर्भूमौ प्रतिषिद्धं कालाय वां जैचियाय
 वामौद्देचियाय वामनाद्याय वामवनेनिजे सुक्रताय
 वाम् । इदमहं दुरग्रन्थां निष्पावयामि भ्रातृव्याणां
 सपत्नानामहं भूयासमुत्तमः । अपां मैत्रादिवोदकमि-
 ति हस्तौ प्रक्षाल्य श्रियं धातर्मयि धेहि श्रियो माधि-
 पतिं कुरु । विशामीशानो मघवेन्द्रो मा यशसा नय-
 दिति जपित्वा*थर्व्युष्टा देवजूता वीडु छपथजम्भनीः ।
 आपेऽमलमिव प्राणिजन्मस्तु शपथां अधी*त्याचम्ये-
 न्द्रियावतीमद्याहं वाचमुद्यासं दीर्घप्राणोऽच्छिन्नोऽद्यो
 गेपाः । अजसं दैव्यं ज्योतिः सौपर्णं चक्षुः सुश्रुतौ
 कण्ठे देवश्रुतौ कण्ठे केशा बर्हिः शिखा प्रस्तरो यथा-
 स्थानं कल्पयध्वं शं हृदयायादो मा मा हासिष्टेति
 यथालिङ्गमङ्गानि संमृश्य । २ ।

इति विंशौ कण्ठका ।

वचोऽसि वचो मयि धेह्यायुक्तदायुःपत्नी स्वधा वो
 गोप्यो मे स्य गोपायत मा रक्षत मात्मसदा मे स्य ।

* thus according to the MSS., corrupted from Atharva Veda 2. 7. 1.

मा नः कश्चित्प्रधान्मा प्रमेष्ठ्युप प्रक्लमुप भूर्भुवः सुव-
रायुर्मे यच्छतेति सर्वानुपस्थायोत्तरेणानुवाकेनाहवनीयं
घर्मा जठरान्नादं मामद्यास्मिञ्जने कुरुतमन्नादेऽहम-
द्यास्मिञ्जने भूयासमनन्नादः स योऽस्मान्देष्टि । कवी
मातरिश्वाना पशुमन्तं मामद्यास्मिञ्जने कुरुतं पशुमा-
नहमद्यास्मिञ्जने भूयासमपशुः स योऽस्मान्देष्टि । यमा-
ङ्गिरसा यशस्विनं मामद्यास्मिञ्जने कुरुतं यशस्व्यहम-
द्यास्मिञ्जने भूयासमयशाः स योऽस्मान्देष्टि ॥ अग्ने यो
नेऽन्ति शपति यश्च दूरे समाना अग्ने अरणो दुर-
स्युः । वैश्वानरेण सयुजा सजोपास्तं प्रत्यच्चं संदह-
जातवेदः ॥ अग्ने यत्ते ऽर्चिस्तेन तं प्रत्यर्च योऽस्मान्देष्टि
यं च वयं द्विष्मोऽग्ने यत्ते शेषाचिस्तेन तं प्रतिशोच यो
ऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष्मोऽग्ने यत्ते तपस्तेन तं प्रति-
तप योऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष्मोऽग्ने यत्ते हरस्तेन
तं प्रतिहर योऽस्मान्देष्टि यं च वयं द्विष्मोऽग्ने यत्ते
तेजस्तेन तं प्रतितितिष्ठ योऽस्मान्देष्टि यं च वयं
द्विष्मः । १ ।

इत्येकविंश्टी कण्ठिका ।

अग्ने रुचां पते नमस्ते रुचे रुचं मयि धेहि । अर्वा-
ग्वसो स्वस्ति ते पारमशीयार्वाग्वसो स्वस्ति ते पारम-

शीयार्वाग्वसो स्वस्ति ते पारमशीय । तन्तुरसि ततो
 मा च्छित्या असौ स्वस्ति ते इस्वसौ स्वस्ति ते इस्वसौ
 स्वस्ति ते इस्त्रिति पुचाणां नामानि गृह्णाति चिस्त्रिरे-
 कैकस्य । स्वस्ति वेऽस्तु ये मामनुस्य पण्मोर्वीरं हस-
 स्यान्तु द्यौश्च पृथिवी चापश्चौषधयश्चोर्कच सून्दता च ।
 यथा ह त्यद्वसवेऽगौर्यं चित्पदि पिताममुच्चता यजत्राः ।
 एवो षष्ठमन्मुच्चता व्यंहः प्र तार्यग्ने प्रतरं न आयुः ॥
 वयः सुपर्णा उप सेदुरिन्द्रं प्रियमेधा कृषयो नाथमा-
 नाः । अप ध्वान्तमूर्णुहि पूर्धि चक्षुर्मुग्धस्मान्निधयेव
 बद्धान् ॥ अग्र आयूपि पवसे दधिकावणा अकारिषमि-
 ति द्वे ममाग्ने वर्चो विहवेष्टस्त्रिति चतस्रोऽग्नीषोमाविमं
 सु म इत्येषा । तत्सवितुर्वर्णोमहे वयं देवस्य भोजनम् ।
 श्रेष्ठं सर्वधातमं तुरं भगस्य धीमहि ॥ अस्य हि स्वयश-
 स्तरं सवितुः कच्चन प्रियम् । न मिनति स्वरा-
 ज्यम् । १ ।

इति द्वाविंशी कण्डिका ।

अद्या नो देव सवितः प्रजावत्सावीः सौभगं । परा
 दुःष्टमियं सुव ॥ विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा
 सुव । यद्गद्रं तन्म आ सुव ॥ अनागसो अदितये वयं

देवस्य सवितुः सवे । विश्वा वामानि धीमहि ॥ स हि
रत्नानि दाशुषे सुवाति सविता भगः । तं चिच्चं भाग-
मीमहे ॥ वाममद्य सवितर्वामम् श्वो दिवेदिवे वाम-
मस्मभ्यं सावीः सौभगम् । वामस्य हि क्षयस्य देव भूरे-
रथा धिया वामभाजः स्याम ॥ दीक्षा तपो मनसो
मातरिश्वा वृहस्पतिर्वाचेऽस्याः स योनिः । वेदांसि
विद्या मयि सन्तु चारवोऽग्नीषोमा यशो अस्मासु
धत्तम् ॥ अग्निर्येन विराजति सोमो येन विराजति
स्त्र्योऽयेन विराजति विराङ् येन विराजति तेनाहं
विश्वतस्परि विराज्यासमिहैकवृदित्युपस्थायाग्नेस्तुणान्य-
पचिनोति । तेजस्वी ह ब्रह्मवर्चसी भवतीति विज्ञायते ॥ १ ॥

प्रतिषिक्ता अरातय इति प्रत्यभ्यामं भूमावप आमिच्छति । अभ्यस्तरू-
पनिर्देशः प्रतिप्रतिषेकं मन्त्रावृत्त्यर्थोऽसर्वमन्त्रावृत्त्यर्थश्च । हस्ताव-
नेजनमदृष्टार्थम् । अर्थवृष्टा इत्याचमनमपां भक्षणम् । इन्द्रियावती-
मित्यास्यमंमर्शनं दीर्घप्राण इति नासिकायाः अजस्रमिति चक्षुषः
सुश्रुताविति कर्णयोः केश इति केशानां शिखेति शिखायाः यथा-
स्थानमिति हृदयस्तु । वर्चोऽसीत्यादिना सर्वानग्नीनुपस्थाय तत
उत्तरामाङ्गतिमुपोत्थाय धर्मा जठरेत्यादिनेहैकवृदित्यनेनानुवाके-
नाहवनीयमुपस्थायेति वक्ष्यमाणेन संबन्धः । तत्र विर्वाग्वसुना
प्रातरिति प्रागुक्ताभ्यासप्रदर्शनमर्वाग्वसो खस्तौति । तनुरमौत्येतत्पु-
चेपुचे अभ्यावर्तते । तत्राभ्यस्तरूपनिर्देशः प्रतिषेकवृद्धास्थायाः । दधि-

क्रात्मो अकारिषमिति द्वे इति दधिक्रावण आ दधिका इत्यनयो-
र्गेहरम् । अग्नेस्तुणान्यपचिनोति यान्यग्नीनां परिस्तरणहणानि तानि
तेभ्यः स्वयमपोहति । नाध्वर्युः प्रकरणात्मातरवनेक एवायं नियमः ।
अन्यत्र लध्वर्युरेव परिस्मूहनकाले उपोहति ॥

इति चयोविंश्मी कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

प्रवत्यन्संप्रेष्यत्यग्नीन्समाधेहीति । १ ।

ग्रामान्तरे रात्रिवामः प्रवामः । तं करिष्यन्नग्नीन्समाधेहीति विहृत्य
प्रज्ञलयेत्यग्निहेत्वहेतारं परिकर्मिणं वा संप्रेष्यति ॥

ज्ञलत उपतिष्ठते । २ ।

गतः ॥

पश्चून्नः शंस्य पाहि तान्नो गोपायास्माकं पुनराग-
मादित्याहवनीयम् । प्रजां नेऽनर्य पाहि तां नेऽगो-
पायास्माकं पुनरागमादिति गार्हपत्यम् । अन्नं नेऽ-
बुद्ध्य पाहि तान्नो गोपायास्माकं पुनरागमादित्यन्वाहा-
यपत्तनम् । ३ ।

उपतिष्ठत इत्यनुषङ्गः ॥

अन्तराग्नी तिष्ठञ्चपतीमान्नो मिचावस्त्रणा गृहान्गो-

पायतं युवम् । अविनष्टानविहतान्पृष्ठैनानभिरक्षत्वा-
स्माकं पुनरागमादिति । ४ ।

अग्नी इति पूर्ववत् ॥

पूर्ववद्विराट्क्रमैरुपस्थायाशित्वा प्रवसथमेष्यन्नाहा-
ग्नीन्समाधेहीति । ५ ।

पूर्ववदग्न्याधेयवत् । विराट्क्रमैरुपस्थाने कृते उशिला गमनकाले
पुनरग्नीन्समाधेहीत्याह यद्यशिला गन्तुमिच्छति । अनशिला गमने
तु पुनःसमाधानम् । उपस्थानमेवाच्च कार्यं अविच्छेदात् आगतो-
पस्थाने तथादर्शनाच्च । अशनं पुनःसमाधानं पुनरुपस्थानमित्येतत्त-
यमपि नित्यमेवेत्यपरम् । पुनःसमाधाने विहतानामेव ज्वलनं न
पुनर्विहरणं एककर्म्यात् ॥

ज्वलत उपतिष्ठते प्रजां मे नर्य पाहि तां मे गोपा-
यास्माकं पुनरागमादिति गार्हपत्यम् । अन्नं मे बुद्ध्य
पाहि तन्मे गोपायास्माकं पुनरागमादित्यन्वाहार्यपच-
नम् । पश्चान्मे शंस्य पाहि तान्मे गोपायास्माकं पुनरा-
गमादित्याहवनीयम् । ६ ।

गतः ॥

मम नाम प्रथमं जातवेद इति च । ७ ।
यदाह्वनीयमुपतिष्ठत इत्यन्यः ॥

वाग्यतो उभिग्रवजति मा प्रगाम पथो वयं मा

यज्ञादिन्द्र सोमिनः । मान्तःस्थुर्नो अरातयः । उद-
स्माँ उत्तरान्नयामे इतेनाहुत । रायस्योषेण संसृज
प्रजया च बहून्कधीति । ८ ।

मन्वान्ते विहारान्निर्गच्छति ॥

आरादग्निभ्यो वाचं विसृजते । ६ ।

आरात् दूरात् अच्छदिर्दर्श इति यावत् । तथोत्तरत्र व्यक्तं भवि-
ष्यति ॥

इति चतुर्विंश्टी कण्डिका ।

प्रवसन्काले विहारमभिमुखो ऽग्न्युपस्थानं जपति । १।

प्रवसन्नग्निहोत्रकाले यत्र विहारस्तां दिशमभिवौक्तमाणः स शनग्न्युप-
स्थानाधिकारविहितान्मन्त्राच्चपतौत्यर्थः ॥ तथा चाग्न्युपस्थानान्ते
भारद्वाजः एवं विहितमेवास्य प्रवसतो ऽप्यग्न्युपस्थानं भवत्येतावन्नाना
यानि मन्त्रूश्य कर्माण्यधर्युक्तानि कुर्याद्यजमाणः काले तां दिशम-
भिमुखो मन्वाच्चपेदिति ॥

**इहैव सन्तत्र सतो वो अग्नयः प्राणेन वाचा मनसा
बिभर्मि । तिरो मा सन्तमायुर्मा प्रहासीज्ज्योतिषा
वो वैश्वानरेणोपतिष्ठ इति यद्यनुपस्थाय प्रवसेदेत्यैवो-
पतिष्ठेत । २ ।**

अद्यैवागमिष्ठामौति बुद्धा राजपुरुषनिर्बन्धादिना यदानुपस्थाय
चेत्रवसेत्तदा तत्स्थ एव सन्नेतयैवाग्नीनुपतिष्ठेत । एतयेत्येतदेतः
मन्त्रमुक्ता भज्येदित्यादिवदैचित्रार्थम् । एवकारः सर्वेतरमन्त्रव्याप्त-
स्थर्थः ॥ पुर्वेण सहैकग्रन्थमेके योजयन्ति प्रवसन्काले विहारमभिमुख
दहैव सन्नित्येतदग्नुपस्थानं जपति अनुपस्थाय प्रोषितो इत्येतयैव
प्रवासोपस्थानं कुर्यादिति । बौधायनशाह अथेदं परोक्षोपस्थानं
भवतौहैव सन्नित्यादि ॥

समिधः कृत्वा प्रत्येति । ३ ।

प्रत्यागमनकाले समिधः पाणौ कृत्वा प्रत्येति ॥

यथा ह वा इतं पितरं प्राषिवांसं पुचाः प्रत्याधा-
वन्धेवं ह वा एतमग्नयः प्रत्याधावन्ति । स शकलान्दा-
रूणि वाहरन्वेति यथैव तत्पुंचेभ्य आहरन्वेति । ताहक्त-
दिति विज्ञायते । ४ ।

प्राषिवांसं प्रोषितवन्तम् । इतं पुनरागतम् । स यजमानः । शकलान्
भिन्नानि काष्ठानि । दारूणि तान्येवाभिन्नानि । यथैव तत्पुंचेभ्य
आहरन् यथा तत्र पिता पुंचेभ्यः फलान्याहरन्नित्यर्थः । अर्थवादप्र-
दर्शनमादरार्थम् ॥

आरादभिभ्यो वाचं यच्छति । ५ ।

पूर्वबुद्धास्या ॥

यद्येनं राजा पिताचार्यो वान्तरेणाग्नीनस्याच्छदिदर्शं
नैनमाद्रियेत । ६ ।

यावति देशे उग्नगारस्य क्षदिर्दृश्येत तत्रैतमग्नींश्चान्तरा यद्यप्यत्यनं पूज्या राजादयः संनिहिताः स्युक्षानपि न संभावयितुमाद्रियेत किं पुनरन्व्यान् । एवमत्र क्षदिर्दर्शे वाग्यमननियमाङ्गमनदशायां वाग्विसर्गो उपच्छक्षदिर्दर्श इत्यनुमंधातव्यम् ॥

विश्वदानीमाभरन्तो इनातुरेण मनसा । अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिधाम् ॥ नमस्ते अस्तु मीढुषे नमस्ते उपसदने । अग्ने शुभमस्ते तत्वः सं मा रथा स्तजेत्यभ्यैति । ७ ।

अभ्यागच्छत्यग्न्यगारम् ॥

अग्नीन्समाधेहीति । ८ ।

संप्रेष्यतौति शेषः ॥

ज्वलत उपतिष्ठते । ९ ।

गतः ॥

पश्चून्नः शंस्याजूगुपस्तान्नः पुनर्देहीत्याहवनीयम-
भिप्राण्याग्ने सहस्राक्ष शतमूर्धञ्चतं ते प्राणाः सहस्रम-
पानाः । त्वं साहस्रस्य राय ईशिषे सहस्रधारस्य पयसः ।
तस्य नो रास्व तस्य ते भक्षीय तस्य ते वयं भूयिष्ठभाजो
भूयास्मेत्याहवनीयम् । १० ।

अभिप्राणनमुपर्युच्छासः । उपतिष्ठत इत्यनुषङ्गः ॥

इति पञ्चविंशी कण्डिका ।

प्रजां नो नर्याजूगुपस्तां नः पुनर्देहीति गार्हपत्यम-
भिप्राण्याम्बे गृहपते सुगृहपतिरहं त्वया गृहपतिना
भूयासं सुगृहपतिर्मया त्वं गृहपतिना भूयाः । शतं
हिमा द्वा यू राधांसीत्संपृच्चानावसंपृच्चानौ तत्व इति
गार्हपत्यम् । १ ।

गतः ॥

अन्वं नो बुद्ध्याजूगुपस्तन्वः पुनर्देहीत्यन्वाहार्यपचन-
मभिप्राण्यान्तरामी तिष्ठञ्जपति यथा प्रवत्स्यदुपस्थाने । २ ।
यथा प्रवत्स्यदुपस्थाने तथेमान्नो मित्रावरुणेति जपति ॥

अजूगुपतमभ्यराक्षीदिति मन्त्रं संनमति । ३ ।

तत्र तु गोपायतमभिरक्षलिति शब्दावजूगुपतमभ्यराक्षीदिति विपरि-
णमयति ॥

मम नाम तव च जातवेद् इति चतस्त्वभिराहवनी-
यम् । ४ ।

उपतिष्ठत इति शेषः ॥

प्रजां मे नर्याजूगुपस्तां मे पुनर्देहीति गार्हपत्यमभ्य-
पान्यान्वं मे बुद्ध्याजूगुपस्तन्मे पुनर्देहीत्यन्वाहार्यपचन-
मभ्यपान्य पश्चन्मे शंस्याजूगुपस्तान्मे पुनर्देहीत्याहवनी-
यमभ्यपान्य पूर्ववद्विराट्कमैरुपतिष्ठते । अजूगुप इति
मन्त्रं संनमति । ५ ।

अभ्यपाननमग्रेष्टपरि निश्चासः । विराट्क्रमेषु गोपायेत्यस्य अजूगुप
इति मत्त्वसंनामः ॥

अग्न्युपस्थानवद्व समिधे दिशां चेष्टापस्थानम् । ६ ।

अत्रास्मिन्काले अग्न्युपस्थानवदिन्यानाखेत्यादिभिः समिध आद-
धात् । प्राची दिगित्यादिभिर्दिशश्चेष्टापतिष्ठते ॥

नवमीं चेदतिप्रवसेन्मित्रो जनान्यातयति प्रजान-
न्निति मैत्रोपस्थाय मनो ज्योतिर्जुषतामित्याहुतिं जुहु-
यात् । ७ ।

अध्यर्युरिति शेषः जुहोतिचोदनल्वात् तदङ्गत्वाच्चोपस्थानस्य । तथा
मनो ज्योतिर्जुषतामित्यध्यर्युर्गङ्गतिं जुहोतीत्येव सत्याषाढः । भार-
द्वाजश्वाह प्रोषित आङ्गतिं जुहोतीति । तथा पवित्रेष्टिं विधायाह
सैषा संवत्सरमतिप्रवसत इति ॥

समिध आहुतिमुपस्थानमित्येवमनुपूर्वाण्येके समा-
मनन्ति । ८ ।

समिदाधानदिगुपस्थानयोर्मधे मनस्त्वाङ्गतिरिति शेषः । समानम-
न्यत् ॥

इति षड्विश्चौ कण्डिका ।

तदाहुर्नाम्निरूपस्थेयः कः श्रेयांसं विषुमं बोधयिष्य-
तीति । अभ्यंकराभयं मे कुरु स्वस्ति मे उस्वभयं मे

अस्तिव्येव ब्रूयात् । प्रवत्स्यदुपस्थानमागतोपस्थानं चा-
धिक्षत्य वाजसनेयिनः समामनन्ति । १ ।

तत्राङ्गब्रह्मवादिनः प्रवत्स्यता चागतेन च नैवमग्निसमाधानादिना
विधिनाग्निरूपस्थेयः । को हि श्रेयांसं सुप्रं मथे बोधयितुमर्हतीति ।
तस्मादप्रादुक्षृतमेवाग्निं प्रत्यभयंकराभयमिव्येतं मन्त्रमेव ब्रूयादित्य-
स्थाहारः । प्रवत्स्यदागतोपस्थाने उभे अप्यधिक्षत्य वाजसनेयिनः
समामनन्तीत्यर्थः ॥ तथा च सत्याषाढः कः श्रेयांसं विषुप्रं बोध-
यित्वीति । प्रादुक्षृतानामेवोपस्थानं स्यादभयंकरेत्यादि । स त्वाग-
तोपस्थाने संजामं च दर्शितवान् यथा अभयंकराभयं मे काषी-
रिति ॥ तत्र चोपस्थानमधिक्षत्येति वचनादुपस्थानादन्ये गमनप्रत्या-
गमनधर्मा वाग्यताभिप्रवजनसमिदाहरणादयस्त्रतत्र भवन्त्येव ॥
नवरात्रादिप्रवासे तु मनस्त्वाङ्गतिरागमिनी विहरणकाले भवति
प्रादुक्षरणप्रतिषेधात् ॥

नमो वो इत्तु प्रवत्स्यामि नमो वो इत्तु प्रावात्स्य-
मिति बहूचाः । २ ।

बहूचास्तु इयोः प्रवत्स्यदागतोपस्थानयोर्द्वेतौ मन्त्रौ समामनन्ति ।
समानमितरंत्यूर्वेण । चिष्पि चैतेषु कल्पेषु प्रवत्स्यदागतोपस्थानयोः
सहशिष्टलाद्य एव कल्पः प्रवत्स्यदाग्रितः स एवागतेनाप्याश्रयणौय
इत्यनुसंधातव्यम् ॥

गृहा मा विभीत मा वेपिष्ठमूर्जि विभ्रत एमसि ।
ऊर्जि विभ्रदः सुवनिः सुमेधा गृहानैमि मनसा नेद

मानः ॥ येषामध्येति प्रवसन्येषु सौमनसो बहुः ।
गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ॥ उपह्वता
भूरिधनाः सखायः स्वादुसंमुदः । अरिष्टाः सर्वपूरुषा
गृहा नः सन्तु सर्वदा ॥ उपह्वता इह गाव उपह्वता
अजावयः । अथो अन्नस्य कीलाल उपह्वतो गृहेषु
न इति गृहानभ्येति । ३ ।

अग्न्यगाराङ् गृहान्प्रतिगच्छति यत्र पुत्रदाराः प्रवसन्ति ॥

श्वेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शग्मं शंयोः शंयो-
रिति प्रविशति । ४ ।

गतः ॥

जर्ज विभद्वः सुमनाः सुमेधा गृहानागां मनसा
मेदमानः । इरां वहन्तो घृतमुक्ष्माणास्तेष्वहं सुमनाः
संविशामीति प्रविश्य जपति । संविशन्वा । ५ ।

प्रविष्टमात्रे जपति गृहानागामिति लिङ्गात् । संविशन् निषीदन्वा
सुमनाः संविशामीति लिङ्गादिति भावः । सत्याषाढस्त्राह न तद-
हरागतः कलहं करोतीति ॥ एवं केवलस्य यजमानस्य प्रयाणमुक्तम् ।
अथ सप्त्रौकस्य वक्ष्यते । पत्व्यास्तु केवलायाः प्रवासो नेष्टः पत्रौ-
वदस्याग्निहेत्रं भवतीति वचनात् यदि यजमानः प्रवसेदित्यादि-
वत्प्रवासानुज्ञानुपलभाच । किमिदानौ दैवात्पत्व्याः प्रवाससंभवे लुप्यते
एवाग्निहेत्रम् । क एवमाह । गुणस्तु तस्य लुप्यते कर्माङ्गला-

त्यत्वा ॥ दर्शितं चैतदस्माभिर्दर्शपूर्णमासयोर्या वा कश्चिदविद्यमानायामित्यत्र । मनुनाष्टुकोऽयमर्थः यद्दिनापि पत्व्याः कदाचिदग्नयोभवन्तौति । यथातिथिलक्षणमधिकत्योक्तमुपस्थितं गृहे विद्याङ्गार्यायत्राग्नयोऽपि चेति ॥ यदा तु विनाश्चिभिरुभौ प्रवसतः पवनीयजमानश्च तदश्चिह्नात्तलोपः पुनराधानं च स्मर्यते । यथा च कन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः

असमक्तं हि दंपत्योर्होतव्यं नर्तिगादिना ।

द्वयोरप्यसमक्तं हि ड्रतमप्यड्रतं भवेदिति ॥

तथा विहायाग्निं सभार्यश्चेत्सीमामुक्तङ्गा गच्छति ।

हेमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यत इति च ॥

यानि क्वचिकानिचिद्गन्धर्ववाक्यानि पश्यन्ते पत्व्याः प्रवासे नदीतरणे वा पुनराधेयं कार्यमित्येवं जातौ यक्कानि तानि परीक्ष्यमाणानामाकाशपतितलादुपेक्षणीयानि ॥

इति सप्तविंशी कण्ठिका ।

इति सप्तमः पटलः ॥

सगृहः प्रथास्यन्वास्तोष्टीयं जुहोति । १ ।

सगृहः सदारः । प्रथास्यन् प्रवासं गमिष्यन् वास्तोष्टीयं वास्तोष्टीयतिदेवत्यं हेमं जुहोति ॥

अहुते यानेषु भण्डान्यारोपयन्ति । २ ।

भण्डानि भण्डानि । कुटुम्बार्थेषु द्रव्येषु भण्डशब्दः प्रसिद्धः । तान्य-

ज्ञत एव वास्तोष्यतौये यानेषु शकटेष्वारोपयन्ति कर्मकराः यानि
नेतुमिष्यन्ते इति भावः । यथाह सत्याषाढः सर्वे भाण्डं यानेष्वा-
दधाति यान्यच्चाजिह्वीर्षतौति ॥

न हीनमन्वाहरेयुः । ३ ।

यत्तत्र हीनमज्ञते इनारोपितं तद्गोमात्परं नान्वाहरेयुः । हीयेतैव
तत्र तु नौयेतेत्यर्थः ॥

यद्यनोवाह्यं स्यात्पूर्वं तं प्रवहेयुरप वेद्धरेयुः । ४ ।

अथ यद्यनोभिर्वाह्यं भाण्डं नेतव्यं स्यात्तमर्थं यानेष्वारोप्य पूर्वमेव
हेमाङ्गन्तव्यं देशं प्रति पुरुषा वहेयुः अपेद्धरेयुर्वा देशान्तरं गमयित्वा
तत्रावस्थापयेयुः पश्चात्प्रस्थापयितुमित्यर्थः ॥ अथापरा व्याख्या ।
तत्रारोपितेषु मध्ये यदि पुरुषादिभिर्दर्शवहमनमैव वाह्यं भाण्डं स्यात्तमर्थं
पूर्वमेव प्रवहेयुः अनसा नयेयुः अपेद्धरेयुर्वा ॥ यदनोवाह्यादन्यत्पु-
रुषादिभिरपि शक्यनयनं तत्सर्वं पुरुषादयः सह नयेयुरिति ॥

**यत्र संहिता रात्रीर्वसेत्यच्च सप्त नव दश वा तत्रया-
स्यञ्जुहुयात् । ५ ।**

यत्र वास्तुनि वास्त्वनरवासेनाव्यवेताः संहिता एव पञ्च रात्रीर्वसे-
त्तस्मादास्तुनः प्रयास्यन्धष्टौप्रभृति जुङ्घयात् । न ततो इर्वावास
इत्यर्थः । एवं सप्तावररात्रिवासे इष्टमीप्रभृतीत्यादि द्रष्टव्यम् ॥

**नवरात्रवास्तौ वा पुनरेत्यैकामुषित्वा प्रयास्यञ्जुहु-
यात् । ६ ।**

यसु क्वचिदासुनि नवरात्रमुषिला ततो ऽन्यत्र गच्छन्दश्शरात्रपक्षा-
अयणेनाङ्गतवास्तोष्यतौयो गता पुनरपि तस्मिन्नेव नवरात्रवास्तुन्या-
गत्यैकावरां रात्रिमुषिला ततस्मात्प्रयास्यनभवति सोऽपि जुङ्गया-
देव वास्तोष्यतौयम् । दशरात्रोषितवात्तत्रेति भावः । पूर्वत्र संहिता
इति वचनादप्राप्तो हेाम इत्यारम्भः ॥ केचित्तु प्रदर्शनार्थमेतदिष्टा
पञ्चावरादिकल्पेष्वपि चत्वारात्रादिवास्तौ पुनरेत्येत्यादि योजयन्ति ।
तदयुक्तं प्रदर्शनार्थवे प्रमाणाभावात् तथा सत्यष्टरात्रवास्तौ पुनरेत्य
द्वे उषिलेत्यादिप्रदर्शनप्रसङ्गाच्च ॥

दक्षिणो युक्तो भवति सव्योऽयुक्तः । अपि वाग्मिष्ठस्य
दक्षिणो युक्तः सव्यस्य योक्त्रां परिहृतम् । सर्वेषु वा
युक्तेषु । ७ ।

चयोऽमौ हेामकालविकल्प्याः । यदा सर्वेषां भाण्डवाहिनामनसां
दक्षिणो वाहेऽयुक्तो भवत्ययुक्तः सव्यस्तदेव्येकः । यदाग्निष्ठस्य अग्नि-
वाहिनोऽनसो दक्षिणं युक्ता सव्यस्यापि योक्त्रपरिहरणमात्रं कृतं न
तु योगो निर्वृत्तस्तदेति द्वितीयः । सर्वेषामनसां सर्वेषु युक्तेष्विति
द्वितीयः ॥

वास्तोष्यत इत्यनुद्रुत्योत्तरया गार्हपत्ये हुत्वावक्षा-
णानि संप्रक्षाप्य पृथगरणीष्मीन्समारोपयते ये धार्य-
न्ते । ८ ।

अथ वास्तोष्यते प्रति जानीहीत्येतामनुद्रुत्य वास्तोष्यते शग्मयेत्ये-

तथा जुहोति द्वाभ्यासेकाङ्गतिं जुहोतीत्यर्थः ॥ नाचाहवनीयः प्रणी-
यते इर्याभावात् । ततो धार्यमाणानामग्नीनामवक्षाणान्यर्धदग्धानि
काष्ठानि संप्रक्षाप्य निःशेषं दाहयिला तान्पृथक्पृथगरणैष्वाधान-
क्रमेण समारोपयते । अध्वर्युरिति शेषः जुहोतीनामाध्वर्यवलादु-
न्तरविधौ यजमानग्नहणात् प्राजहितं समारोप्य शालामुखौयं द्वितीयं
गतश्रिय इति षष्ठीनिर्देशाच्च ॥

उपर्यग्नावरणी धारयच्छपत्ययं ते योनिर्कृत्विय इति
। ६ ।

प्रत्यग्न्यन्ये अरणी धारयच्छपति ॥

अपि वा यजमान एवात्मनसमारोपयुते । १० ।

आत्मन् आत्मनि ॥

य ते अग्ने यज्ञिया तनूस्तयेह्यारोहात्मात्मान-
मच्छा वस्त्रनि वृखन्वस्मे नर्या पुरुणि । यज्ञो भूत्वा
यज्ञमासीद स्वां योनिं जातवेदो भुव आजायमानः स
मूर्य एहीति हस्तं प्रताप्य मुखायाहरते । ११ ।

द्वृष्णौ इसं प्रताप्य मन्त्रेण मुखं प्रत्याहरते यथा तद्रुतं ऊऽग्नान्तः-
प्रविशति आगेहात्मात्मानभिति लिङ्गात् । धार्याग्न्यनेकत्वे इत्रापि
पूर्ववदेव क्रमः ॥

वास उपावरोह जातवेदः पुनस्त्वं देवेभ्यो हव्यं वह
नः प्रजानन् । आयुः प्रजां रथिमस्मासु धेह्यजस्तो

दीदिहि ने दुरोण इति लौकिके उग्रावुपावरोह-
यति । १२ ।

वासे राचिवासे । अथवा वस्तिर्वासो राचिरिति पर्यायाः । यथोक्त-
माश्वलायनेन द्वयोर्दुर्घेन वासे उग्रिहेत्रं जुङ्गयादिति ॥ तत्र प्रण-
यनकाल एवात्मसमारूढाग्रौंस्तेनैव क्रमेण लौकिके उग्रावुपावरोहयति
मुखानिलेनार्पयति । मन्त्रोच्चारणमेवेपावरोहणस्यानुष्ठानार्थं इत्य-
परम् ॥

अरण्योर्वेपावरोह्य मन्येत् । १३ ।

अनेन मन्त्रेण तस्यतस्याग्नेररण्डोरुपावरोह्य ततस्ततो मन्येत् ॥

यदरण्योः समारूढः स्यान्निर्वर्तमान एतं मन्त्रं
जपेत् । १४ ।

यदारण्योः समारूढस्तदा मथिला जातमात्रे उग्रावुपावरोहणमन्त्रं
जपेत् । समारूढवचनस्यारण्णीस्याग्निप्रदर्शनार्थवान्निर्वर्तमानलविशे-
षाच्चारण्योरुपावरुदस्य मन्यने उपि भवत्येव निर्वर्तमानजपः ॥

इत्यष्टाविंश्टी कण्डिका ।

इदं श्रेयो उवसानं यदागां स्वोने मे द्यावाष्टुथिवी
अभूताम् । अनमीवाः प्रदिशः सन्तु मन्त्रम् । गोमङ्ग-
नवदश्ववन्युरुषवद्विरण्यवत्सुवीरवत्खाहेत्यवसिते जुहो-
ति । १५ ।

अवसिते गन्तव्यदेशप्राप्ता पुनःस्वदेशप्राप्ता वा प्रतिष्ठिते यजमाने विहृत्याहवनीयमिदं श्रेय इति जुहोति ॥ अन्नाध्वन्यग्निहेऽन्नमासमाह भारदाजः तस्माद्यायावरधर्मेणामयाव्यार्ता उध्वन्यापत्सु वार्धमासायाग्निहेऽन्नं जुड्यात् प्रतिपदि सायं चतुर्दश चतुर्गत्वौतानुचयति एका समित्सक्षणोऽस्मारोपयते धारयते वौपवस्थादौपवस्थे उहनि तु न धारयत्यूर्ध्वं द्वादशाह्नन्निर्मन्यौपवस्थादि कर्म प्रतिपद्यते यदि समाख्या भवन्तीति । तथा जननमरणयोरापत्स्वर्धमासायाग्निहेऽन्नं जुहोतीति च ॥

नानिष्टाग्रयणेनाहिताग्निर्वस्याश्रीयात् । २ ।

उक्तः प्रवासः । अथाग्रयणमारभ्यते । यत्र नवस्यानामयपाको देवान्नीयते तदाग्रयणं नाम निव्यं कर्म । तेनानिष्टा सर्वमेव सख्यं नाश्रीयात् । यदप्यज्ञियं कोद्रवादि तदपि नाश्रीयादेव नवस्तेति सामान्यनिर्देशात् नवानां फलानां अनिष्टे उपौति लिङ्गाच्च ॥ आश्वलायनस्तु प्रागाग्रयणान्नवैर्ज्ञताग्निहेऽन्नस्याशनमनुजानाति यदाह सख्यं नाश्रीयादग्निहेऽन्नमङ्गला यदा वर्षस्य हप्तः स्यात्तथाग्रयणेन यजेतेति ॥

**ब्रीहीणं यवानां श्यामाकानामित्यग्रपाकस्य यजेत
। ३ ।**

यागस्त्वामासेवौषधीनामयपाकेन भवति नान्यासामित्यर्थः । अये पच्यत इत्यग्रपाकः । प्रथमपक्षमन्वमिति यावत् ॥

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा । ४ ।

यजेतेयनुषङ्गः । यदिष्यादिविधिसिद्धस्यापि पर्वणे विधानमामावा-
स्यतन्त्रत्वादाग्रयणस्यामावाखैककालत्वभूमनिरासार्थम् । अमावास्या-
पौर्णमासीशब्दाभ्यां च प्रतिपत्पञ्चदश्योः संधिमानहेतारात्र उच्चते
तचैव तयोर्युत्पत्तेः ॥ अतः स एव तावद्विकृतीनां यागकालः ।
तास्तु प्रकृतिसंनिपाते तदनुरोधेन नेतव्याः यथोक्तं सत्याषाढभार-
द्वाजाभ्यां दर्शपूर्णमासयोर्विकृतेश्च संनिपाते तत्र दर्शपूर्णमासौ बलौ-
यांसाविति । तत्रेयं विरोधगतिः यदा संधिमद्वरुपवस्थं करोति
तदा विकृतेष्टु प्रकृतेरुपवासः यदा यजनीयं तदा प्रकृतेष्टु विकृत्या
याग इति । सत्याषाढस्तु काम्येष्टौः प्रकृत्याह अमावास्यां पौर्णमासौं
वा संस्याप्य यजेतेति ॥ चक्षुमप्याग्रयणस्योत्तरत्र विधास्यति तेन च
पर्वणोः समुच्चयः ॥

आमावास्यं तन्त्रम् । ५ ।

ऐन्द्राग्रस्य मुख्यत्वादेव मिञ्चे पूर्णमासविकाराणां हविषां भूयस्त्वा-
त्यपौर्णमासतन्त्रत्वशङ्कापन्यजार्थं आरम्भः । तेन च भूयस्त्वानुख्यत्वं
बलवदिति ज्ञापितं भवति ॥

सप्तदश सामिधेन्यः । ६ ।

गतः ॥

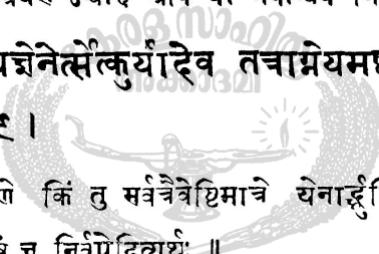
निर्वपणकाल ऋग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति मुराणानां
ब्रीहीणाम् । ७ ।

ब्रीहीणां संबन्धिनं ब्रीहिमयमित्यर्थः ॥

यथा दान्तेनादान्तं संयुनक्ति ताहक्तदिति विज्ञाय-
ते । ८ ।

यथा दान्तेन बलीवर्देन सहाकृतश्च मं बलीवर्दं योजयति कर्षकः
शाकटिका वा ताहगेव नवानां हविधां पुराणेन सह निर्वपणमित्यर्थः ।
अत एवोपपत्तिवचनादृश्पूर्णमासयोरन्वायात्यमान आग्रयणे पृथगा-
ग्रेयं नेच्छन्ति तत्र दान्तादान्तयोरमंभवात् अनाग्रयणहविष्टुच्चाग्रे-
यस्य । तत्र च लिङ्गं आग्रयणदेवताभ्यः स्थिष्टकच्चतुर्थाभ्य इति । भार-
दाजस्तु स्वतन्त्राग्रयणे इष्याह अपि वा नवान्येव निर्वपेन्नाग्रेयमिति ॥

येन यज्ञेनेत्सेल्कुर्यादेव तत्राग्रेयमष्टाकपालमिति
विज्ञायते । ९ ।

न केवलमाग्रयणे किं तु सर्वत्रैवेष्टिमात्रे येनादृमिच्छति तत्राग्रेयं
मुख्यं समानतन्त्रं च निर्वपेदित्यर्थः ॥

नवानामितराग्यैन्द्राग्नं द्वादशकपालमाग्रेन्द्रं वा
वैश्वदेवं पयसि चर्हं सौम्यं श्यामाकं चर्हं द्यावापृथि-
व्यमेककपालम् । १० ।

श्यामाकमपि नवानामेव ॥

पुरस्तात्सौम्याहगवापृथिव्यमेके समामनन्ति । ११ ।

गतः ॥

निरुत्तं हविरुपसन्नमप्रोक्षितं भवति । अथ पञ्चा-
ज्यानीर्जुहेति शतायुधाय शतवीर्यायेति । १२ ।

निरुपं हविरित्यादि गुरुद्वचकरणमाग्रयणं निरुप्यैता आङ्गतीर्जुहेतौति
ब्राह्मणव्याचिक्षासयेति द्रष्टव्यम् । सुवं चैतद्वाख्यातमाधाने । अज्ञा-
नयो भद्रात्र इत्यन्ताः ॥

पुरस्ताद्वा स्विष्टक्षतः । १३ ।

नारिष्ठेभ्य उपरिष्ठाच्चुहेत्यागन्तुत्वात् । आग्रयणं निरुप्येति यागानु-
वादो इयं न निर्वापमात्रस्येति भावः ॥

प्रोक्षादि कर्म प्रतिपद्यते । १४ ।

गतः ॥

एकमुलूखलं मुसलं प्रतिबीजं वा । १५ ।

अत्रोलूखलमुसलमात्रयहणाद्येयेरेवायं नानात्वविकल्पो नान्येषाम् ।
अतः शूर्पादौन्येकैकानि भवन्ति । सत्याषाढस्त्वाह एकमुलूखलं मुसलं
शूर्पं कृष्णाजिनं चेति । प्रदर्शनार्थमेतदिभूतामित्यन्ये । भारद्वाजस्त्वाह
चौणि शूर्पाणि प्रयुनक्ति चौणुलूखलानि द्वे दृष्टदाविति ॥ तत्र
शूर्पैकले प्रदेशमेदेन निर्वापेद्वापौ विवेकपरापवने तु सामर्थ्यात्
पात्रान्तरे चैकैकस्य बौजस्य भवतः । तथा दृष्टद्यधिवापः पर्यायेण
पात्रौकृष्णाजिनयोः प्रस्कन्दनं संवापश्च प्रदेशमेदेनेत्यादि द्रष्टव्यम् ॥
बौजसंस्कारेषु संभवतां तत्त्वमितरेषामादृत्तिश्च यथायथमनुसं-
धातव्ये । तत्राह भारद्वाजः आ तन्त्रिभावादेकैकं बौजमपवर्जये-
दिति ॥

सर्वेषु हविष्कृदवहननमन्तवः । १६ ।

यदावहननार्था हविष्कृतमन्तः तदोलूखलैकले च बीजेबीज आवर्तते ।
 यदाक्षानार्थः तदाषुलूखलैकल आवर्तते भिन्नकाललात् यथा वक्ष्यति
 हविष्कृदधिगुपुरोऽनुवाक्यामनोतस्याटत्तिभिन्नकालेष्विति । भिन्नका-
 लता च तत्र कर्मणः काण्डानुममयेनैवानुष्टेयलात् । तथा च
 भारद्वाजः अपि वैकस्मिन्नुलूखले पूर्वापरमवहन्यात् तत्रावपनप्रभृतयो
 विवेचनान्ता मन्त्रा बीजंबीजमभ्यावर्तेरन्विति । यदा त्वलूखलभेदस्तदा
 न हविष्कृदाक्षानमावर्तते कालाव्यवेतलात् कालाव्यवायश्च तत्र
 कर्मणां समानजातीयन्यायतः प्रवृत्तिसिद्धेः । तथा चैकैकस्मिन्कषणा-
 जिने चौषुलूखलान्यधिवर्तयतीति प्रकृत्य भारद्वाजः सर्वाणि हृवींष्वाय
 हविष्कृतमाङ्गयति सर्वाष्टवहत्य दृष्टदुपले समाहन्त्यनुपूर्वं सर्वाणि
 हृवींष्वादुपति परापुनाति विविन्क्तीति ॥

तुषापवपनम् । १७ ।

तुषापवपनमपि सर्वेषु बीजेषु भवत्युलूखलाभेदे भेदे च सर्वेषां
 तुषाणां प्रतिपाद्यतात् । तत्र सर्वे तुषाः समाहत्याज्ञतः प्रतिपा-
 दनीयाः विभुत्वात् । भारद्वाजश्चाह सर्वेषामन्ततस्तुषानुपवपतीति ॥
 प्रकालननिनयनमयेतेनैव याख्यातम् ॥

उत्तममोष्य वाचं विस्तुजते । १८ ।

हविष्कृदावृत्तोक्तौ तृत्तमं बीजमोष्य यो हविष्कृत्तेन वाचं विस्तुजते
 न पूर्वेण्यर्थः । अथ पेषणादीनामपि पूर्ववत्तन्त्राटत्तिभ्यां प्रवृत्तिः ।
 चरुपुरोडाशधर्माश्च यथायथं प्रत्येत्याः ॥

एषोऽन्येषां नानाबीजानां समवेतानां कल्पः । १९ ।

अन्येषामध्येकस्मिंस्तन्त्रे समवेतानां नानावौजानासेकमुलूखलं सुमल-
मित्यादिरेष एव कल्पः प्रथोगः ॥

अलंकरणकालः आज्येनैककपालमभिपूरयति । २० ।

अयोद्धामनकाले पाच्चां क्रोडं कृत्वा तत्र प्रतिष्ठापितसेककपालमलं-
करणकाले उलंकरणमन्तेणाभिपूरयति । यथा स निमज्जत्याज्ये तथा
क्रोडं पूरयतोत्यर्थः ॥

आविःपृष्ठं वा कृत्वासादयति । २१ ।

अथवा तं आविःपृष्ठं प्रक्राशपृष्ठं कृत्वानभिपूर्य ततो हवौंयासादयतौ-
त्यर्थः । तथा च यक्तं प्रदेशान्तरे यथा आविःपृष्ठं कृत्वा व्याहतौभिर्ह-
वौंयासादयेदिति ॥ अथापगा व्याख्या । उद्धामनकाले पाचान्तर उद्धा-
मितसेककपालमाज्येनाभिपूर्याविःपृष्ठं वा कृत्वा तेनैव पात्रेण सह साद-
यति । तथा च सत्याषाढः अथान्यस्मिन्पात्र एककपालमुद्घासेत्यादि ॥

**प्रचरणकाल उद्भूत्य वर्हिष्पदं कृत्वा जुह्वामुपस्तीर्या-
धायाशयमन्वानीयाभिघार्योपांशु प्रचरति । २२ ।**

प्रचरणकाले घृतादेककपालमुद्भूत्य वर्हिषि सन्तं कृत्वा ततो जुङ्कामु-
पस्तीर्य तत्र कृत्स्नं पुरोडाशं दृष्ट्यौं निधाय यस्मिन्द्युते आशयितस्त-
दाशयमाज्यं पश्चादानीय सङ्कर्दभिघार्यं उपांशु प्रचरति । द्विरभि-
घारणमित्येके । तदयुक्तं आशयेनैव चतुरवत्ततामिद्द्वेः कृत्स्नं वैश्यान-
मवदाय द्विरभिघार्येत्यन्यत्रवचनाच्च ॥

इत्येकोनचिंशी कण्डिका ।

**सर्वहुतमपर्यावर्तयन्त्रजुं प्रतिष्ठितं न हस्तेन जुहु-
यात् । १ ।**

सर्वज्ञतमिति विस्पृष्टार्थम् । अथवा यथा अस्कृतः सर्वो ज्ञतो भवति
तथैत्यर्थः । अपर्यावर्तयन् यथा ह्यमानो ज्ञतश्च न पर्यावर्तत तथा
सुकृपार्थ्येन शनैश्चावयेत् ॥

यदि हुतः पर्यावर्तेत् सुचो इग्रेण कल्पयेत् । २ ।

कल्पयेत् यथास्थानं प्रतिष्ठापयेत् । ज्ञत इति वचनादज्ञतस्य पर्या-
वर्तने यद्येककपालः स्फुन्देत्यर्यावर्तितेत्यनेन विधिना कल्पयेत् ॥

न पाणिना । ३ ।

सहकार्यन्तरापेक्षाधायामपि न पाणिना कल्पयेत् ॥

वरे दत्ते कल्पयितव्यः । ४ ।

कल्पयित्यमाणे अध्वर्यवे वरो देय इत्यर्थः ॥

आधायाभिधार्य पुनर्हीतव्य इत्येके । ५ ।

अथवा नैव कल्पयितव्यः किं तृहृत्य सुच्याधायाभिधार्य पुनराश्रा-
वणादिविधिना हेतव्यः ॥

**अपि वा नैककपालं कुर्वीताज्येन द्यावापृथिवी
यजेत् । ६ ।**

अभयोरपि पञ्चवैर्ष्णेषिकसेव ज्ञतानुमन्त्रणं न प्राकृतमिति दर्शितं
याजमाने ॥

ये प्राचीनमेकाष्टकाया वत्सा जायन्ते तेषां प्रथमजं ददाति । वासः श्यामाके । ७ ।

एकाष्टका वक्ष्यते या माध्याः पौर्णमास्या इति । तस्या अनिवृत्तायाः प्रागेव ये यजमानस्य गोषु वत्सा जाताः पूर्वस्मिन्संवत्सरे तेषां प्रथमजं ददाति । वासः श्यामाके चरौ निमित्तभूते । तयोश्चाभिमर्शनादावूहः प्रकल्पावेव दर्शितः ॥

भद्राच्चः श्रेयः समनैष्ट देवा इति यजमानभागं प्राप्नाति । ८ ।

प्रत्याक्षानात्प्राकृतमन्त्रो निर्वर्तते ॥ ९ ॥

सर्वेषां वा भक्षाणां मन्त्रवतां प्रत्याक्षायः स्यात् । १० ।

न केवलं यजमानभागमाच्छ्वैव किं तु ये यजमानस्यर्लिङ्गां वा मन्त्रवत्तो भक्षा इडाप्राशित्रादिविषयास्तेषां सर्वेषामपि मन्त्रस्यायं प्रत्याक्षायः स्यात् ॥

अग्निः प्रथमः प्राप्नातु स हि वेद यथा ह्विः ।
शिवा अस्मधमेषधीः क्षणोतु विश्वचर्घणिरिति श्यामाकानाम् । १० ।

श्यामाकानां यजमानभागं पृथग्नेन मन्त्रेण प्राप्नाति । सर्वेषां वेत्यादि पूर्ववत् ॥

सिद्धमिष्टिः संतिष्ठते । ११ ।

गतः ॥

**अपि वामावास्यायां पौर्णमास्यां वाग्रयणेष्टिमन्वा-
यातयेत् । १२ ।**

अथापत्वनुग्रहार्थमाग्रयणस्यानुकल्पा उपदिश्यन्ते । तेषामुत्तरोत्तर-
कल्पस्यानुकल्पत्वं आपत्तारतम्यानुमारित्वं च बोद्धव्यम् ॥ तत्रानापद्यपि
कचित्कचिद्दिष्यमार्थाङ्गविष्टते तंतं विषयविशेषं तत्रतत्र कल्पे
प्रदर्शिष्यामः । तत्र यः कदाचिद्दम्पदा पृथगाग्रयणेण्टि निर्वस्तु न
शक्यात् स तां दर्शयूर्णमासयोरन्यतरत्रान्वायातयेत् । तदेकतत्त्वाण्डा-
ग्रयणहृषींश्चनिर्वपेदित्यर्थः । तत्र चाज्ञान्यादि वैशेषिकमप्यविरोधा-
त्कार्यम् । पुराणग्रेयं तु नेच्छन्ति तत्र दर्शितमेव प्राक् ॥ दक्षिणामु-
समुच्चौयन्ते वासः श्यामाके इति लिङ्गात् । भक्षणे तु नवस्य पृथकृ-
तस्य भक्षणं मन्वभेदात् ॥

अपि वामावास्यां पौर्णमासीं वा नवैर्यजेत् । १३ ।

पूर्वकल्पस्याप्यशक्तौ दर्शयूर्णमासयोरन्यतरमेव नवैर्यजेत् । तत्र तु सर्व-
स्यापि वैशेषिकस्य निवृत्तिः ॥ अथ यत्राकिया दर्शयूर्णमासयति-
किंश्चीनां यथा ताभ्यां मंवस्तरमिष्टा तत ऊर्ध्वमन्यानि कर्माणि
कुरुत इति तत्रायमेव पञ्चा यवनिष्टते मामर्थात् ॥

**अपि वाग्मिहोत्रीं ब्रीहिस्तम्भं यवस्तम्भं वा ग्रास-
यित्वा तस्याः पयसा सायंप्रातर्जुहुयात् । १४ ।**

ब्रीह्माग्रयणकाले सब्रीहिकं ब्रीहिस्तम्भं यवस्तम्भं च
प्रातरेव गां ग्रामयित्वा भक्षणप्रौढायास्तस्याः पयसा सायं जुह्या-
दपरेद्युः प्रातश्च । तत्र ब्रीहियविष्यमाच्छ्यामाकाजां निवृत्तिः ॥

अथ यदा दर्शपूर्णमासयोरप्यक्रिया यथा संवत्सरमग्निहोत्रं झलाथ
दर्शपूर्णमासावारभत इति तदायं विधिरुत्तरो वा सामर्थ्यात् ॥

अपि वा नवानां यवाग्वा सायंप्रातर्जुहुयात् । १५ ।

पूर्वेणायं पक्षो व्याख्यातः तुत्यविकल्पश्च मर्वत्र ॥

अपि वा नवानां गार्हपत्ये स्यालीपाकं श्रपयित्वाह-
वनीये जुहुयादाग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्यः
। १६ ।

स्विष्टकृच्चतुर्थाभ्य इति वचनाच्छ्यामाकदेवताधाः सामख्य निवृत्तिः ।
स्यालीपाक इति वचनाच्च पार्वणप्रकृतिको यजमानकर्तवश्च । अथ
यदा संवत्सरे पवमानहविषामुल्लर्षस्तदायमेव पक्षः सामर्थ्यात् ॥

अपि वा नवानां चतुःशरावमेऽनं पक्षा चतुरो
ब्राह्मणान्मेऽजयेत् । १७ ।

पुरुषाशनपर्याप्तग्राहिणा महता शरावेण चतुर्विंशं निरूपमेऽनं लौ-
किके ऊपौ पक्षा चतुर्स्त्रियामासां देवतानार्थं चतुरो ब्राह्मणान्मो-
जयेत् । अथ यदोत्सृष्टाग्निर्यजमानस्तदायमेव पक्षः सामर्थ्यात् ॥

एवं यवैर्यजेत् । १८ ।

वसन्ते यवानामयप्राकेनायेवं ब्रीह्माग्रयणम्य भास्तुकल्पश्चाहुता यजेत् ॥
तत्र त्वाह भारद्वाजः न यवानामाग्रयणं विद्यत इत्योऽुलोमिगिति ।
तथा अपि वाक्रिया यवेष्विव्याश्यलायनः ॥

तत्राग्नेयश्यामाकौ न भवतः । १९ ।

तत्र यवाग्यणे पुराणाग्नेयश्यामाकचरू न भवतः ॥

य ऊर्ध्वमेकाष्टकाया वत्सा जायन्ते तेषां प्रथमजं
ददानि ॥ एतमु त्यं मधुना संयुतं यवं सरस्वत्या अधि
मनावचर्णघुः । इन्द्र आसीत्सीरपतिः शतक्रतुः कीनाशा
आसन्मरुतः सुदानव इति यजमानभागं प्राप्नाति ॥
सर्वेषां वा भष्टाणां मन्त्रवतां प्रत्याम्नायः स्यात् । २० ।
पूर्ववद्वाराख्या ॥

सिङ्गमिष्ठिः संतिष्ठते । २१ ।

गतः ॥

इति चिंशी कण्डिका ।

यदि नानातन्त्रां श्यामाकेष्टि कुर्वीत श्यामाकानुद्भ-
र्तवा इति संप्रेष्यति । १ ।

यो ब्रौह्माग्यणे श्यामाकश्चरुक्तः तं यदि पृथकन्त्रं कुर्वीत तदा
वर्षासु श्यामाकस्ये पक्ते सति श्यामाकानुद्भूर्तवै उद्वार्याहरतेति
कर्मकराव्यजमानः संप्रेष्यति । श्यामाकस्य इत्यपि संप्रेषावयव इति
न भ्रमितव्यं विपर्ययस्यैवोत्तरचयक्तलात् यथा वेणुयवेषु पक्तेषु
वेणुयवानुद्भूर्तवा इति संप्रेष्यतौति ॥

तस्याः सप्तदश सामिधेन्यः । २ ।

साप्तदश्वचनमज्ञान्यादेः सर्वस्यापि विशेषस्य प्रदर्शनार्थम् । तन्मं
त्वस्याः पौर्णमासं अग्नीषोमौयविकारत्वात् ॥

सद्वन्तावाच्यभागौ । विराजौ संयाच्ये । ३ ।

सद्वन्तौ अस्तिधातुमन्तौ ॥

त्वमग्ने सप्रथा असि जुष्टे होता वरेण्यः । त्वया
यज्ञं वितन्वते । सोम यास्ते मयोभुव इति सद्वन्तौ ।
प्रेष्ठो अग्न इमो अग्न इति विराजौ । ४ ।

गतः ॥

वासो दक्षिणा दधिमन्यो मधुमन्यो मधुपको मधु-
ग्लुन्यो बभुवा पिङ्गलः । ५ ।

वाससः पुनरुपादानमुत्तरैर्विकल्पार्थम् । सर्पिरादिसंयुक्ताः सक्तवा
मन्यः । स दधा संयुक्तो दधिमन्यः मधुना मधुमन्यः । मधुपकं गृह्णे
वायास्यति । अनिश्चोतितमधुमधुकोशो मधुग्लुन्यः । मधुमिश्रं गुडमि-
त्यन्ये । बभः कपिलः । पिङ्गलः पिङ्गाक्षः । एवं द्विरूपो गौर्वत्यर्थः ॥

सिङ्गमिष्ठिः संतिष्ठते । ६ ।

गतः ॥

हरितयवशाकशमीधान्यानां नवानां फलानामनिष्टे
इपि प्राशने याथाकामी । ७ ।

पूर्वचानिद्वाग्यणेनेत्यनेन प्रागाग्यणात्सर्वस्यापि नवस्याशनं प्रतिषि-

द्वूम् । तत्र केषांचिदशनमनेनाभ्यनुज्ञायते । हरितयवा नाम सत्य-
विशेषाः तथा शाकाः शमीधान्यानि कोशीधान्यानि । तेषां जस्त्वा-
दिफलानां च नवानामनिष्टे उपाययणे यथाकाम्यं भक्षणे भवति ॥

वेणुयवानामिष्टिमेके समामनन्ति । ८ ।

वेणुयवैरप्याग्ययणं कैश्चिद्दिधीयते ॥

वेणुयवेषु पक्षेषु वेणुयवानुद्वर्तवा इति संप्रेष्यति । ९ ।

श्यामाकस्मैषेणायं व्याख्यातः ॥

तस्या एतदेव तन्त्रमेषा देवता । १० ।

अच्छ्यामाकेश्चासुक्रं मप्तदशमामिधेन्यादि तदेवास्यासन्तं देवतापि ।
तत्रत्वः सोम एवेत्यर्थः ॥

आग्नेयी मैत्रावरुणी प्राजापत्या वा । ११ ।

इष्टिरिति शेषः ॥ अथ सर्वस्वैवाद्यणस्य हौत्रे विकारमाह ॥

**स प्रत्नवदिति द्वे धाय्ये चतस्र आज्यभागयोर्दश
हविषां द्वे स्विष्टकृतः । १२ ।**

स प्रत्नवदिति पारचुदस्यानुवाकस्यादितो द्वे धाय्ये भवतः । ततः
पराश्वतस्त्रो ब्रौह्मित्यवाग्यणयोराज्यभागार्था अनुवाक्यास्त्रास्त्रादितो द्वे
आग्नेयस्य परे द्वे सौम्यस्य । श्यामाकेशां तु मदन्तार्वित्युक्तं याज्यास्तु
जुषाणवत्य एवं सर्वत्र । परास्तु दश प्रधानहविषां याज्यानुवाक्याः
ताश्च यथालिङ्गं गृह्णन्ते न तु क्रमशः सौम्ययोः प्रायस्यात् । ततः
परे द्वे संयाज्ये ॥

ब्रीहिभिरिष्वा ब्रीहिभिरेव यजेता यवेभ्यो दर्शपूर्ण-
मासावेवं यवैरा ब्रीहिभ्यो ऽपि वा ब्रीहिभिरेवाभवैते
ह वै सृपचरतमा भवन्तीति वस्तुचब्राह्मणम् । १३ ।

दर्शपूर्णमासयोन्नीशीन्यवाचेति ब्रीहियवयोः सर्वकालं विकल्प उक्तः ।
इदानीं शाखान्तरौयो विनिवेशः पक्षे यववाधश्च प्रदर्शते । ब्रीह्मा-
ग्यणेनेष्वा ब्रीहिभिरेव दर्शपूर्णमासौ यजेतायवाग्यणात् । एवं
यवाग्यणादारभ्या ब्रीह्माग्यणाद्यवैः । अपि वा ब्रीहिभिरेव यजे-
ताभयोः कालयोः । यत एते सृपचरतमाः सुखेनावहन्यन्ते पिष्टन्ते
च न यववत् दुःखेन तस्माद्ब्रीहिभिरेव निव्यं यजेत । दर्शपूर्णमासा-
विति वचनान्नाग्निहोत्रार्थेषु तण्डुलेष्वयं नियमः । दर्शपूर्णमासा-
भ्यमेव तदिकाराश्च व्याख्यातः ॥

वर्षासु श्यामाकैर्यजेत शरदि ब्रीहिभिर्वसन्ते यवैर्य-
थर्तु वेणुयवैरिति विज्ञायत इति विज्ञायते । १४ ।

यदि नानातन्त्रा श्यामाकैषिस्तदानया वर्षासु यजेत । ततः शरदि
केवलैव्रीहिभिः । समानतन्त्रत्वे तृभयैः शरदि । ततो वसन्ते यवैः ।
वेणुयवैस्तु यथर्तु यजेत । ते ह्यनियतकालनिष्पत्तयः यस्मिन्नेवैता
निष्पद्यन्ते तस्मिन्वेव यजेतेत्यर्थः ॥

इत्येकत्रिंशी कण्ठिका ।

इति श्रौभद्रूददत्तप्रणीतायामापस्तम्भसृतवृत्तौ सृतदीपिकायाम-
ष्टुमः पटलः ।

इति षष्ठः प्रश्नः ॥

त्राम् ॥

सर्वाङ्गोकान्पशुबन्धयाज्यभिजयति । १ ।

अथ नित्यः पशुरारभ्यते । यस्मिन्कर्मणि यज्ञार्थं पशुर्बधते स
पशुबन्धः तेनेष्वान् पशुबन्धयाजी सर्वांगोकाच्चयति । सर्वकामो
दर्शपूर्णमासावितिवदाहारपृथक्काभिप्रायं सर्वाभिजयवचनम् । सर्वेष्वपि
लोकेषु यंयसेव लोकं प्रयोगभेदेन कामयते तंतमेवाभिजयति न
कुतश्चित्प्रतिहन्यत इत्यर्थः । नित्यस्य चायं फलविधिः दर्शपूर्णमास-
यदेव वेदितव्यः । फलार्थवादो वा कमेरश्चवणात् यथोक्तं हिरण्यके-
शिना क्रतावर्थं श्रूयमाणं यजमानः कामयते यानि कामयति
आवयेदिति तथार्थवादा इतर इति च ॥

तेन यश्यमाणो उमावास्यायां पौर्णमास्यां वा
षडुडोतारं मनसानुद्रुत्याहवनीये सग्रहं जुहोति स्त्री
ते चष्टुरिति । २ ।

अमावास्यायां पौर्णमास्यां वा तेन यश्यमाण इत्यन्ययः यदीश्चादि-
विधिना तयोरेव यागविधानात् । तेन द्वाहकालवे पशोश्चतुर्दश्यां
ह्रयते षड्होता । तत्र प्रकृत्यविरोधगतिराग्ययण एव दर्शिता ॥ नन्वेवं
यदीश्चादिविधिनैव मिद्द्वेः किमर्थं पर्वणोर्वचनम् । परमतनिरासार्थ-
मिति ब्रूयात् यथाह बौधायनः आमावास्येन हविषेष्वा नक्षत्रे वेति ।

अथवा सांनायविकारत्वात्पश्चोरमावास्यमेवास्य कालं मा मंसते-
त्यारम्भः । सांनायविकारत्वमेव पश्चोः । कस्मादिति चेत् । एतदेव
पृष्ठोक्तं भारद्वाजेन समानयोनिलं पयसः पश्चोश्च दर्शयतीति ।
अुतिरिति शेषः । कथं दर्शयतीति चेत् । तदप्युदाहृतं यद्देवो वर्षति
अथौषधयो जायन्त ओषधीर्जग्धापः पौला पयः संभवतीति तथा
यद्देव इत्याद्यपः पौलेत्यन्तं पुनः पठिला रेतः संभवतीति च ।
बौधायनोऽप्याह दधिपयत्रामिक्षापश्चवः सांनायविकारा इति । तत्र
कतरस्य सांनायस्य पश्चुर्विकार इति चेत् । तदप्याह सत्याषाढः
पश्चुः प्रातर्दैहविकारः कालसामान्यादिति । तथा पयोर्धर्माः पश्चा-
विति भारद्वाजः । सूत्रे चात्र लिङ्गानि भवन्ति यथा उद्कृपवित्रे
कुम्भां दक्षिणस्थां वेदिश्रोणामासाद्य आज्ञेन पश्चुं यस्तु आत्मा
पश्चुषु प्रविष्ट इत्यादि । तस्मात्सिद्धं पश्चुः प्रातर्दैहविकार इति ॥
षड्होतारं मनसानुद्रुत्येत्यादि व्याख्यातं तत्र षड्होहद्वित्वात् सूर्यं ते
चकुरिति विशेषप्रदर्शनं तत्रोदवसाय जुहोति उपयज्य मनुष्याः
प्रयान्तीति लिङ्गात् । तथोदवसाय षड्होतारं झल्वेत्येव बौधायनः ।
तथा द्वाहकाले पश्चौ विशेषमाह अजसैरग्निभिरुदवसायेति ॥

आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपति । ३ ।

अथान्यमाहवनीयं प्रणौद्याग्नावैष्णवं निर्वपति । तस्य चाङ्गत्वादवहि-
स्त्वन्वर्तिलाच्च नान्वाहार्य इव्यते ॥ सत्याषाढस्त्वत्रानुग्रहमाह अपि
वा चतुर्गृहौतमाज्यमाग्नावैष्णव्यर्चाहवनीये जुहोतीति । तथा पश्चु-
वन्धे ऽग्नाविष्णुभ्यामिति चतुर्गृहौतं स्थादिति भारद्वाजः ॥

अग्न्यन्वाधानस्य प्रत्यामायो भवति । ४ ।

अतोऽग्न्यन्वाधानं निर्वर्तते ॥

सिद्धमिष्ठिः संतिष्ठते । ५ ।

गतः ॥

धारयत्याहवनीयम् । ६ ।

इष्टेरपवर्गोदग्नेरपवर्गो मा विज्ञायीत्यारभः । इदमेव धारणवचनं ज्ञापकं तन्वान्तरशेषमृता अपि बहिस्तन्ववर्तिन इष्टिदर्विहेमाः पृथग्नमयो भवत्तौति । दर्शितं चैतदसाभिरन्वारभणीयायाम् ॥

उरु विष्णो विक्रमस्वेति स्तुवेणाहवनीये यूपाहुतिं जुहेति । ७ ।

अथ शाखामाहत्य निधाय यूपाङ्गतिं जुहेति । वक्त्यमाणनिर्मम्य-विकल्पार्थमाहवनीयग्रहणम् । यूपाङ्गतिसमाख्यानायूपाभावे निर्वर्तते परिधौ पश्चन्नियुज्जन्मीत्यादौ ॥

सुचा वा चतुर्गृहीतेन । ८ ।

सुचा वा जुहेति । तदा चतुर्गृहीतेन ॥

न दीक्षितस्य जुहुयात् । ९ ।

गतः ॥

वैष्णवीमृतचमनूच्याच्छेत्यः । १० ।

तस्य तु यथैव वैष्णवा होम उक्तः तामुक्ता यूपो उच्छेत्यः आप्नुगन्तव्यः ॥

जुहुयादा । ११ ।

गतः ॥

यूपसकाशे वाग्मिं मथित्वा तस्मिच्चुहुयात् । १२ ।

सुवेण सुचा वा पूर्ववन् ॥

सुवमाज्यशेषं चाध्वर्युरादन्ते । तक्षा शस्त्रम् । १३ ।

शस्त्रं वाशी तक्षा हस्तेन वाग्मेति लिङ्गात् । येन चान्येनार्थी भवति
तदप्यन्यो हरति ॥

यत्र यूपस्तद्यन्ति । १४ ।

यत्र यूपश्छेद्यस्तत्र ब्रजन्ति ब्रह्मायजमानाध्वर्यवस्तक्षा च ॥

यूष्या वृक्षाः पलाशखदिरबिल्वरौहीतकाः । १५ ।

यूष्याः यूपभावार्द्धाः । रौहीतको नाम वटावन्तरजातीयः ॥

पालाशं तेजस्कामेऽयज्ञकामेऽवा । खादिरं स्वर्ग-
कामेऽवीर्यकामेऽवा । बैल्वमन्नाद्यकामेऽब्रह्मवर्चस-
कामेऽवा । रौहीतकं प्रजाकामश्वस्त्रुष्कामेऽवा । १६ ।

यूपं कुर्वीतेति शेषः । नित्येष्वमौष्वेवामौ कामाः ततो इन्यस्य
यूपस्ताभावात् ॥

समे जातमशाखाजं बहुपर्णशाखमप्रतिशुष्काग्रमसु-
पिरमव्यावृत्तमधूर्णमृजुमूर्धमूर्धशकलमग्र ईघदुपाव-
नतं प्रागुदक् प्रत्यग्वौपनतम् । १७ ।

समे जातं समस्यले जातम् । अशाखाजं भूमेरेव रुढम् । अव्यावृत्तं अवलिताग्रम् । अघूर्णं अघूर्णितयष्टिम् । चक्षुं अवक्रम् । ऊर्ध्वं अतिर्यङ्गन्तम् । ऊर्ध्वशक्लं शक्लैरप्यूर्ध्वरेवोपेतम् । अग्ने किंचिद्वनतं दक्षिणेतरासु दिनु प्रक्षं च यूपं वृश्चेत् । तथा सुषिर्लादयोऽपि यूपदोषाः परिहृतव्याः ॥

यं कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्युक्तम् । १८ ।

यं कामयेताप्रतिष्ठितः स्यादित्यारोहं तस्मै वृश्चेदित्यादिब्राह्मण एव यूपस्य गुणदोषास्तफलानि चोक्तानि तत्सर्वं तचैवानुसंधातव्यमित्यर्थः । आरोहमिति वृक्षात् न भूमेरिति आरोहः शाखाजः । आरोहमिति एमुलन्त इति केचित् । तदयुक्तं एष वै वनस्पतीनामप्रतिष्ठितः इति लिङ्गात् तथा प्रतिष्ठितं वृश्चेत्प्रतिष्ठाकामस्यैष वै वनस्पतीनां प्रतिष्ठितो यः समे भूम्यै खाद्योने रुढ इति च लिङ्गात् स्वरवशाच्च । अत एव चोक्तं सूत्रकृता समे जातमशाखार्जमिति ॥

अतिक्रम्य यूप्यान्यं जोषयते तमभिमन्त्रयते । १९ ।

इति प्रथमा कण्डिका ।

अत्यन्यानगामिति । १ ।

प्रथमप्राप्तांस्वयवरान्यूप्यान्वृक्षानतिक्रम्य ततो यं जोषयते यत्र प्रौतो भवति तमभिमन्त्रयते अत्यन्यानगामिति लिङ्गादिति भावः ॥

अथैनमुपसृशति तं त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्याया
इति । २ ।

गतः ॥

देवस्त्वा सविता मध्वानक्रिति सुवेण सर्वतो मूलं
पर्यणक्रिति । ३ ।

सर्वं मूलभागं परितो इनक्रिति ॥

ओषधे चायस्वैनमित्यूर्ध्वायं दर्भमन्तर्धाय स्वधिते
मैनं हिंसीरिति स्वधितिना प्रहरति । ४ ।

स्वधितिः कुरुः तेन प्रहरति । तत्त्वाः शस्त्रमेवाच्च स्वधितिर्विवक्षित
इत्यन्ये ॥

प्रथमपरापातिनं शकलमाहरति । ५ ।

गतः ॥

गुल्फदघ्ने दृश्वेज्ञानुदघ्ने इनक्षसङ्गं वा । ६ ।

गुल्फः चरणग्रन्थिः । अनक्षसङ्गं यथा शकटस्य गच्छतो इक्ष्याणौ न
सञ्चयते तथेत्यर्थः ॥

दिवमग्रेण मा लेखीरिति प्राच्चं पातयत्युदच्चं प्राच्च-
मुदच्चं वा । ७ ।

गतः ॥

वनस्पते शतवलशो विरोहेत्यावश्वने जुहोति । ८ ।

यतो वृक्णो यूपः तदृक्तमूलमात्रश्चनम् ॥

सहस्रवल्शा वि वयं रुहेमेत्यात्मानं प्रत्यभिसृश्य यं
त्वायं स्वधितिरित्यन्वग्रमज्ञांश्छिनन्ति । ६ ।

अत्यं मूलादारभ्याग्नात् । अद्वाः शाखाग्न्ययः ॥

अच्छिन्नो रायः सुवीर इत्यग्नं परिवासयति । १० ।
परिवासयति क्षिनन्ति ॥

पञ्चारन्निमिति काम्याः । ११ ।

पञ्चारन्निं तस्मै वृश्चेदित्यादयः काम्या यूपपरिमाणकल्पाः यथाब्रा-
ह्णाणमेवानुसंधातव्या इत्यर्थः ॥

एकारन्निप्रभृत्या चयस्त्रिंशदरन्नेरव्यवायेनैके समा-
मनन्ति । १२ ।

अव्यवायेनेति एतासां संख्यानां मध्ये न काचिदपि हेयास्ति । सर्वं
एव मिथो विकल्पन्त इत्यर्थः । तत्त्वारन्निसंख्या यूपस्य सहेपरेणेति
भारद्वाजसत्याघाठौ ॥

यावान्यजमान ऊर्ध्वबाहुस्तावान् । १३ ।

सहेपरेण तावान्भवति ऊर्ध्वं निखाताद्यजमानसंमितेत्यौदुर्बर्या
वचनात् ॥

यावान्वा रथे तिष्ठन् । १४ ।

अनूर्ध्ववाङ्गरिति शेषः ॥

जर्घबाहुर्वा । १५ ।

रथे तिष्ठन्नियेव ॥

पुरुषमाची त्वेतस्यावमा माचा । अथ ततो वर्षी-
यान् । वर्षीयानेव कार्य इत्येके । १६ ।

यूपस्यापक्षया माचा पुरुषमाची पुरुषमाचया मंसिता । अतस्यावन्ना-
पक्षव्यते ततः परं तु यथालाभं वर्षीयानेव कार्य इत्येके शाखिनः ॥

वरलिङ्गतुररलिंवा पालाशा निरुद्धपशुबन्धस्याते
इन्यः सौम्यस्याध्वरस्येति वाजसनेयकम् । १७ ।

सोमाद्वहिर्यः स्वतन्त्रः क्रियते स निरुद्धपशुबन्धः । तस्य पाला-
शस्तित्तुररलिङ्ग यूपः स्यात् वृक्षान्नराणि परिमाणान्नराणि च
सौमिकस्य यूपस्थेति विनिवेशो वाजसनेयिनामित्यर्थः ॥

इति द्वितीया कण्डिका ।

मूलतो इतष्टमुपरम् । १ ।

मूलभागे यदुपरं निखातव्यो उंगः तदतष्टं भवति शेषस्त्वेवं तथृव्य
इत्याह ॥

**अष्टाश्रिरनुपूर्वो इत्रतो इणीयान्प्रज्ञातामिष्ठाश्रि-
स्थूलो इनणुः । २ ।**

अनुपूर्वः मूलादारभ्याग्रात् क्रमेण तनुरग्रतस्वणौयान् अणुतरः ।
याम्बेराज्जवेन तिष्ठति मामिष्ठाश्रिः सा स्फुटा भवत्यन्नाभ्यः ॥

अवतक्षणानां स्वरुद्धिमन्यनश्च शकलः । ३ ।

तक्षणप्रभवाः शकला अवतक्षणास्तेषां मध्ये कश्चित्कर्त्तर्भवति अन्यो
उधिमन्यनः । यस्तोपरि मथ्यते उग्गिः सेऽधिमन्यनः ॥

अग्राच्छपालं पृथमाच्चमष्टाश्रिमध्ये संनतम् । ४ ।

यूपस्खायिमो उवयवश्वपालं तत्परिवासितादग्रादपक्षिद्य कार्यम् ।
पृथस्त्वयोदशाङ्गुलमिति बौधायनः । संनतं तत्कृतं निषुञ्चं च भवति
यूपे प्रतिमोक्ष्यमाणवात् ॥

**यं कामयेतान्यो उस्य लोकमभ्यारोहेदिति तस्यान्य-
वृक्षस्य स्वरुचपाले कुर्यात् । ५ ।**

एवं निन्दितलादर्जनीयो उन्यवृक्तं इति भावः । अपि वान्यस्य
तज्जातौयस्य वृक्षस्य कुर्यादिति बौधायनः ॥

**यावदुत्तममङ्गुलिकाएङ्गं तावदूर्ध्वं चपालाद्यूपस्या-
तिरिक्तं द्वाङ्गुलं व्यङ्गुलं चतुरङ्गुलं वा । ६ ।**

अङ्गुलिकाएङ्गमङ्गुलिपर्व ॥

रथमाची निरुढपशुबन्धस्य वेदिः । ७ ।

एतदेव व्याकरोति ॥

**अक्षसंमिता पश्चात्तिर्थगीषया प्राची विपथयुगेन
पुरस्ताद्यावता वा बाह्ये छिद्रे । ८ ।**

पश्चात्तिर्थगक्षमंमिता । ईषामंमिता प्राची । पुरस्तात्तिरश्चौ तु

विपथयुगेन संमिता । तस्यैव वा युगस्य बाह्योऽश्वद्रयोर्यावदन्तरं
तावता संमिता ॥ अचादिप्रमाणानि इत्युत्ते वक्ष्यति अष्टाशौतिशत-
मीषेति ॥

**अरत्रिभिर्वा चतुर्भिः पश्चात् पठ्भिः प्राची चिभिः
पुरस्तात् । ६ ।**

गतः ॥

तां वेदं कृत्वा दर्शपूर्णमासवत्संनमनवर्ज प्रागुत्त-
रात्परिग्राहात्कृत्वापरेण यूपावटदेशं संचरमवशिष्य
वेद्यामुत्तरवेदिं दशपदां सोमे करोति । १० ।

तां एवं विमितां सतौं कृत्वा कथं नाम कृत्वा वेदं कृत्वा दर्शपूर्ण-
मासवदोत्तरपरिग्राहात्कृत्वा तस्यामेव वेद्यामुत्तरवेदिं करोति । कुच
प्रदेशे । पश्चाद्यूपावटदेशस्य संचरं शिष्ठानन्तरदेशे तां सोमे दशपदां
करोति सर्वतश्च दशपदां अविशेषात् । तथा सर्वतो दशपदामित्येव
भारद्वाजः । तथा च क्षेत्रतः शतपदेत्युक्तं भवति । सौमिक्यास्त्रिह
वचनं प्रासङ्गिकं पाशुबन्धिक्याश्च प्रमाणमनन्तरमेव प्रवक्ष्यते ॥

अंहीयसीं पुरस्तादित्येके । ११ ।

अंहीयसीति तनीयमौ पुरस्तात् अर्थादेव प्रथोयमौ पश्चात् न तु
सर्वतो दशपदा शतपदैव तु क्षेत्रतः ॥

**तां युगेन यजमानस्य वा पदैर्विमाय शम्यया परि-
मिमीते । १२ ।**

युगेन वा विमायेति वचनाद्युगमात्रैत्यपि सिद्धं भवति । यजमान-
यहणाच्च यजमानस्याध्वर्यर्विति विकल्पो निवृत्तः । तथा युगमात्रौं
यजमानदशपदां सोम इति कात्यायनः ॥ तत्र यदा पदमाना
वेदिस्तदा युगमात्रैवेयते न दशपदा अन्यथा सदोहविर्धानादिप्र-
सङ्गात् । शम्यामानं दृत्तरवेदिसंखारार्थमुभयत्र समुच्चैयते ॥

शम्यामात्री निरुद्धपशुबन्धस्योत्तरवेदिः । १३ ।

शम्याप्रमाणं तु दर्शितमेव दर्शपूर्णमासयोः ॥

शम्यां पुरस्तादुदग्यां निधाय स्फ्येनेदीचीमध्यन्त-
रमुपलिखति वित्तायनी मे इसीति । एवं दक्षिणतः प्राचीं
तिक्तायनी मे इसीति । पश्चादुदीचीमवतान्मा नाथि-
तमिति । उत्तरतः प्राचीमवतान्मा व्यथितमिति । १४ ।

पुरस्तात्सौमिक्याः पाशुक्याश्चान्तरवेदेः पूर्वसौन्नीत्यर्थः । उदग्यामु-
दीचीनकुम्बां तथा पेषणे व्यक्तवात् । अभ्यन्तरं शम्यायाः अन्तरतः ।
उपलिखति तस्याः समौपे लिखति ॥

इति हतौया कण्डिका ।

इति प्रथमः पटलः ॥

उत्तरस्मादेद्यांसादुद्कप्रक्रमे चात्वालः । १ ।

उत्तरवेदिपांखर्या इवटश्वालालः ॥

तमुत्तरवेदिवत्तूषणीं शम्यया परिमित्य देवस्य त्वा
सवितुः प्रसव इत्यभिमादाय परिलिखिनं रक्षः परिलि-
खिता अरातय इति चिः प्रदश्मिणं परिलिख्य तूषणीं
जानुदग्नं चिवितस्तं वा खात्वोत्तरवेद्यर्थान्पांसून्हरति
विदेरिति । २ ।

चालालप्रमाणमुत्तरवेद्या व्याख्यातम् । अभिः खनिचम् । प्रदक्षिणव-
चनमविस्मरणार्थम् । वितस्तिः कनिष्ठाङ्गुल्योगयामः ॥

सिंहीरसीत्युत्तरवेद्यां निवपति । ३ ।

गतः ॥

एतेनैव यो द्वितीयस्यामिति द्वितीयं यस्तृतीयस्या-
मिति तृतीयम् । ४ ।

एतेनैव विदेरिति मन्वेण यो द्वितीयस्यामित्येवं विकृतेन द्वितीयं
हरति । एवं हत्यौयम् ॥

तूषणीं चतुर्थं हृत्वोरु प्रथस्वोरु ते यज्ञपतिः प्रथता-
मिति प्रथयित्वा ध्रुवासीति शम्यया संहत्य देवेभ्यः
कल्यस्वेत्यभिमन्त्य देवेभ्यः शुभ्यस्वेत्यद्विरवोश्य देवेभ्यः
शुभस्वेति सिकताभिरवकीर्य प्रोक्षणीशेषमुत्तरत उत्त-
रवेद्यै निनीयापो रिप्रं निर्वहतेति स्फ्यनोदीचीमेकस्फ्यां
निःसार्य विभ्राद् वृहत्पित्रितु सोम्यं मध्वायुर्दध्यज्ञपताव-

विहुतम् । वातजूतो यो अभिरक्षति तमना प्रजाः पिपर्ति
बहुधा विराजतीत्युत्तरवेद्या अन्तान्कल्पयति । ५ ।

चतुर्थं सर्वान्पांसुन्हरति तैरेवोत्तरवेदिसमुक्त्रयो व्याख्यातः । मंहत्य
लोष्टानि विस्त्वा । प्रोक्षणौशेषं अवोक्षणौशेषम् । उत्तरवेद्या इति
षष्ठ्यर्थं चतुर्थौ । स्फूर्तैकरेखैकस्फूर्ता तां निःसार्य तयोदकं गम-
यिला । अन्तान्कन्ययति सुन्तोर्यैर्दृढयति यथा न विश्वीर्यरन् ॥

संमृशतीत्येके । ६ ।

द्वृष्णौ वा कल्पयिला मन्त्रेण संमृशति ॥

इति चतुर्थौ कण्डकी ।

अथास्या मध्ये प्रादेशमाचीं गोपदमाचीमञ्चशफ-
माचीं वेऽत्तरनाभिं चतुःस्त्रक्तिं कृत्वा चतुःशिखरादे
युवती कनीने दृतप्रतीके भुवनस्य मध्ये । तयोर्देवा
अधिसंवसन्त उत्तमे नाक इह माद्यन्तामित्युभे अभि-
मन्त्येन्द्रघोषस्त्वा वसुभिः पुरस्तात्यात्वित्यैर्यथालिङ्गम-
त्तरवेदिं प्रेाक्षति । १ ।

नाभिरिव मध्ये भवति । उत्तरनाभिं चतुःस्त्रक्तिं चतुर्क्षोणाम् ।
यथालिङ्गं यस्मिन्मन्त्रे यस्या दिशो लिङ्गं तेन तं दिग्मागं प्रोक्तति ॥

त्वष्टा॒त्वा रूपैरूपरिष्टात्यात्विति मध्यम् । २ ।

अयक्तलिङ्गलादारम् ॥

प्रेक्षणीशेषं दक्षिणत उत्तरवेद्यै निनयेच्छुचा त्वर्प-
यामीति देष्टं मनसा ध्यायन् । ३ ।

मुचा लार्यामीति देष्ट्यथानप्रकारः । निनयनं तु पूर्ववच्छूष्णोमेव
लिङ्गानुग्रहात् ॥

पूर्ववदेकस्फ्यां दक्षिणतो निःसार्यं जुह्वां पञ्चगृहीतं
गृहीत्वा सर्वत्र हिरण्यमुपास्यनक्षण्योत्तरवेदिमुत्तर-
नाभिं वा व्याघारयति । ४ ।

यथाच्चं हिरण्ये पतेत्तया तदगतो नयकोणदिशः प्रति दौर्धां धारां
करोति ॥

दक्षिणमस्मुत्तरां श्रोणिं दक्षिणामुत्तरमसं मध्य-
मिति सिंहीरसीत्येतैः प्रतिमन्त्रम् । ५ ।

एवंक्रमकान्दक्षिणांसादीन् सिंहीरसीत्येतैः प्रतिमन्त्रं व्याघारयति ॥

भूतेभ्यस्त्वेति सुचमुज्जृह्य पौतुद्रवैः परिधिभिस्त्तरवेदिं
परिदधाति विश्वायुरसीति मध्यमं भ्रुवक्षिदसीति
दक्षिणमच्युतक्षिदसीत्युत्तरम् । ६ ।

पौतुद्रवदारः ॥

परिधिसंधिना सर्वाहुतीर्जुहोति । ७ ।

परिधिसंधिना प्रपद्य जुहोति । केन । दक्षिणे दक्षिणा आङ्गतौर-
त्तरेणोत्तरा इति विवेकः ॥

इति पञ्चमौ कण्ठका ।

अग्रेभस्मासीत्युत्तरवेदां संभारान्विवपति गुल्गुलु
सुगन्धितेजनं श्रेतामूर्णास्तुकां पेत्वस्यान्तराश्रङ्गीयां
लूनस्यालूनपूर्वस्य वा । १ ।

सर्वान्संभारातेकीकृत्य निवपति । पुरीषमसीत्यन्तो मन्त्रः अग्नेः
पुरीषमसीत्याहाग्नेऽत्यत्पुरीषं यत्संभारा इति लिङ्गात् अग्रेभस्मा-
सीति मिकता निवपतीत्यत्रापि तथादर्शनाच्च । सुगन्धितेजनस्तृण-
विशेषः यः सुगन्धितेजनश्च जाठराग्रेभवति । ऊर्णास्तुका लोमकलापः
सा तु पेत्वस्य गृहङ्गान्तरोद्भवा भवति । पेत्वो वृष्णिः । वृष्णे सुका
इत्येव कात्यायनः । लूनस्य लूनलोमस्तदभावे ललूनस्य ॥

व्याघारणप्रभृति संभारनिवपनान्तमुत्तरवेदामुप-
र्यग्नौ धार्यमाण एके समामनन्ति । २ ।

चैत्तरवेदिकोऽग्निरूपर्युत्तरवेदेरन्येन धार्यते । ततो जुङ्गां पञ्चगृ-
हीतमित्याद्यध्वर्युः ॥

प्रेक्षान्तां कृत्वोदुम्बरशाखाभिः क्षक्षशाखाभिर्वा
प्रच्छाद्य वसति यद्यसद्यस्कालः पशुर्भवति । ३ ।

यद्यसद्यस्काल इत्यनुवादः । इहकालस्यापि विधिरनुमौयते । बौधा-
यनश्वाह इष्टिपशुबन्धाः सोपवस्थाः सद्योयज्ञा वेति ॥ तदा तु
दक्षिणतो निःसारणान्तामुत्तरवेदिं कृत्वा प्रच्छाद्य विरमति । व्याघार-
णान्युत्तरेद्युरेव क्रियन्ते ॥

आहवनीये प्रणयनीयमिधमादीष्य सिकताभिरुप-
यम्याग्रये प्रणीयमानायानुबूहीति संप्रेष्यति । प्रणीय-
मानायानुबूहीति वा । ४ ।

प्रणयनीयमिधमादीष्य प्रणयनार्थमित्यनं ज्वलयिला सिकताभिरु-
पयस्येति यस्मिन्पात्रे इग्निरुद्धरिष्यते तस्याधस्तादुपयमनानुगुणाः
सिकताः कल्पयिलेत्यर्थः दोप्रस्थानुद्यतस्योपयमनासंभवादुत्तरत्रेद्य-
मनवचनाच्च । व्यक्तोक्तं चैतदग्न्याधिये यथा प्रणयनीयमिधमादी-
पयति सिकताश्चापयमनीरुपकल्पयते तस्मुद्यच्छतीति ॥

उद्यम्याग्निमाहवनीय उद्यतहोमं जुह्वति यत्ते
पावक चक्रमा कच्चिदागः पूर्वा यत्सन्नपरो भवासि ।
द्युतेन त्वं तत्वं वर्धयस्व मा मा हिंसीरधिगतं पुरस्ता-
त्खाहेति । ५४ ।

उद्यम्याग्निं आदीप्रस्तमिधमाहवनीयादुद्धृत्येत्यर्थः । केचिच्चु अनन्तरो-
क्तेनादीपनेनोद्धरणं लक्षयिलात्रोद्यम्येति तस्यैवाग्नेरुत्सेपणमात्रमुक्त-
मित्याचक्षते । तदयुक्तं मुख्यार्थापपत्तौ जघन्यवृत्त्याश्रयणायोगात्
उद्यतहोमसमाख्यानाच्च । तस्य ह्याहवनीयादोत्तरवेदिकोद्धरणं नि-
मित्तं न द्रव्येषणं पूर्वा यत्सन्नपरो भवासौति लिङ्गात् । तस्माद्य-
थोक्तं एव सूत्रार्थः ॥

प्रथमायां चिरनूक्तायामुपयमनीभिरुपयम्य हरति
। ६ ।

उपयमनीभिः सिकताभिरुद्यतमग्निम् ॥

ऊर्णावनं प्रथमः सीद योनिमिति हेतुरभिज्ञायाग्ने
बाधस्व विमृधे नुदस्वापामीवा अप रक्षांसि सेध ।
अस्मात्समुद्रादृहतो दिवो नेत्र इपां भूमानमुप नः
सृजेह ॥ यज्ञ प्रतितिष्ठ सुमतौ सुशेवा आ त्वा वस्तुनि
पुरुधा विशन्तु । दीर्घमायुर्यजमानाय कृणवन्नथामृतेन
जरितारमडग्धीह यज्ञः प्रत्यष्ठादिति संभारेषु प्रति-
ष्ठाप्य । ७ ।

इति षष्ठी कण्डिका ।

अग्नेः पुरीषमसीत्युत्तरत उपयमनीर्व्युप्य मनुष्टस्वा
निधीमहि मनुष्टस्मिधीमहि । अग्ने मनुष्टदङ्गिरो
देवान्देवायते यज्ञेत्युपसमिध्य द्वादशगृहीतेन सुचं
पूरयित्वा सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वा इति सप्त-
वत्या पूर्णाहुतिं जुहोति । १ ।

गतः ॥

अग्निर्वायुरादित्यो विष्णुर्यज्ञं नयतु प्रजानन्मैनं
यज्ञहनो विदन्देवेभ्यो यज्ञं प्रब्रूतात्प्रय प्रयत्निं तिर-
स्खाहेति चतस्रो इतिमुक्तोर्जुहोति । २ ।

यज्ञं नयत्वित्यादेरनुषङ्गः सर्वत्र ॥

**एष पशुबन्धस्याहवनीयो यतः प्रणयति स गार्ह-
पत्यः । ३ ।**

अतः परमस्मिन्नेवाहवनीयकर्माणि क्रियन्ते । तद्योनौ लाहवनीये
गार्हपत्यकर्माणि ॥

**प्रणीते चेदग्निहोत्रकाल एतस्मिन्नेवाग्निहोत्रं जुह-
यात् । ४ ।**

एष पशुबन्धस्याहवनीय इति वचनान्ना निष्टत्तमस्मिन्नग्निहोत्रमि-
त्यारम्भः नौत्तरवेदिके उग्निहोत्रं विद्यत इति कन्यान्तरकारमतनि-
रासार्थश्च ॥ प्रणीते सत्यौत्तरवेदिके अद्यग्निहोत्रं प्राप्तकालं स्थान्तदे-
तस्मिन्नोत्तरवेदिक एव जुङ्यात् । अपयेच्छालासुखीये यतः प्रणय-
ति म गार्हपत्य इत्यन्नात एव न्यायात् ॥

एवमन्यत्र विप्रकान्ते तत्त्वे । ५ ।

एवमन्यस्मिन्नपीच्छादितत्त्वे विप्रकान्ते प्रकम्यापरिसमाप्ते प्राप्तकाल-
मग्निहोत्रं तस्यतस्याहवनीय एव जुङ्यात् । भारद्वाजस्त्वत्राह विप्र-
कान्ते कर्मण्यग्निहोत्रकाल आगच्छेत्संस्थाप्य जुङ्यादित्याग्नरथः काल
एव जुङ्यादित्यालेखन इति ॥

इध्माबर्हिराहरति । ६ ।

अथ बर्हिराहरणादि प्रतिपद्यते समानमा कुम्भ्यालेपनात् । तत्र
वेदो वेदिश्च प्रागेव कृतो । शाखापविचानुमन्त्रणे तु पशुं हव्यमि-
त्यूहः तथास्मै पर्णे चेति । निधानं प्रकृतावेव व्याख्यातम् ॥

चयोविंशतिदारुरिध्म आश्ववालः प्रस्तर ऐश्वरी
विद्युती कार्ष्णर्यमयाः परिधयः । ७ ।

आश्ववालः काशमयः । ऐश्वरी इक्षुशत्राके इति भारद्वाजः ॥

इति सप्तमी कण्डिका ।

इति द्वितीयः पठलः ॥

अग्नोन्परिस्तीर्थं पाणिप्रक्षालनादि कर्म प्रतिप-
द्यते । १ ।

गतः ॥

यथार्थं पाचाणि प्रयुनक्ति । २ ।

यथार्थं चैर्यः प्राकृतेषु यैश्वान्यैश्वागन्तुभिरित्यर्थः ॥

स्फ्यमग्निहोत्रहवणीं वसाहेऽमहवनीं द्वितीयां जुङ्हं
पृष्ठदाज्यधानीं द्वितीयामुपभृतं द्वे आज्यस्याल्यौ हृदय-
शूलमसिं कुम्भीं स्त्रशशाखां शाकपविचं कार्ष्णर्यमय्यौ
वपाश्रपण्यौ द्विशूलामेकशूलां चौदुम्बरं मैत्रावरुणाद-
ण्डमास्यदद्वं चुबुकदद्वं वा रशने च । ३ ।

स्फ्याग्निहोत्रहवणीग्रहणं प्रदर्शनार्थं द्वयं तावदपरत्रार्थवशात्प्रयोज्यम् ।

एवं सुवाद्यपि पूर्वत्रेति । तत्र वसाहेऽमहवन्यादीनां जुङ्हादिसमा-
ख्यानादृत्तनियमस्तावद्वाख्यातः । तथा प्राकृतैर्जुङ्हादिभिरेकवत्कर-
णेनैषां द्वद्वप्रयोग इति मिद्द्वं भवति । हृदयशूलादीनां पाठक्रमेणैव

द्वन्द्वता । दर्शितं च तत्सर्वं दर्शपूर्णमासयोः । निशातमयं शूलमित्युच्यते हृदयश्रपणार्थं शूलं यस्य काष्ठस्य तद्दृदयशूलम् । असि स्वधितिः म च द्विधारः स्वधितेरन्यतरां धारामिति लिङ्गात् । द्वे शूले यस्याः सा द्विशूला । चुवुकमास्याधीभागः । रशने रक्तौ ये वक्ष्यन्ति द्विगुणा द्विव्यायामेवादिना ॥

पवित्रे कृत्वा यजमान वाचं यच्छ्रेति संप्रेष्यति । ४ ।
सोमविधे पश्चाविति भावः । इष्टिविधे तु पवित्रे कृत्वा प्रणीताप्रण-
यनं वक्ष्यन्ति ॥

वाग्यतः पाचाणि संमृश्य प्रेष्ट्वाणीः संस्कृत्य ब्राह्मण-
मामन्त्य पाचाणि प्रेष्ट्वात्यच वाचं विसृजते । स्फ्यमा-
दायेत्तरं परिग्राहं परिगृह्य दर्शपूर्णमासवत्संप्रेष्यति ।
आज्येन दधोदेहोति संप्रैषान्तं नमति । ५ ।

ऐष्टिकैः पदार्थान्तरैरसंस्कारार्थमनुमन्वणम् । तत्र स्फ्याग्निहेत्वहव-
णीमंमर्शने स्फ्यप्रोक्ताणे च संमर्शनप्रोक्ताणमन्वयोर्द्विवदेकवदेवाहः प्रकृ-
तावेव व्याख्यातः । तृष्णीं स्फ्यमादाय उत्तरपरिग्राहादि । संप्रैषं तु
केचित्सुवं च स्वधितिं चेत्यपि कुर्वन्ति स्वधितेरपि संमार्गवचनात्
स्तुवस्थानापन्नबाच्च । तदयुक्तं दर्शपूर्णमासवत्संप्रेष्यतौत्यतिदिश्य संप्रै-
षान्तं नमतौति वचनात् चातुर्मास्येषु पशुवत्संप्रैष इत्यतिदेशात्
प्राणित्रहणवदसंप्रेषितस्यापि संमार्गवचनोपपत्तेश्च ॥

सुचां संमार्जनकाले सुवं संमृज्य तस्यावृता स्वधि-
तिम् । ६ ।

स्वधितिरप्यवदानार्थवात्सुवत्संस्कारमर्हतीति भावः ॥

जुह्ववदसाहेमहवनीमुपभृदत्पृष्ठदाज्यधानीम् ।
आज्यं निरप्य दधि निर्वपति । ७ ।

गताः ॥

अधिश्रयणवर्जी दधनि क्रियते । ८ ।

अधिश्रयणप्रतिषेधात्यत्यवेक्षणमपि निर्वर्तते अमेष्टं वा एतत्करोति
यत्यत्यवेक्षते गार्हपत्ये उधिश्रयति मेष्टव्यायेति लिङ्गात् । भारद्वाज-
श्वाह न पत्यवेक्षताधिश्रयणप्रतिषेधादिति ॥ तत्र च दध्याज्यस्याल्यो-
रुहेणादानं अदिती स्यो उच्चिद्रपत्रे इति । तथाज्यमसीत्यादेराज्यं
दधि स्य इत्यसमासेनैवोहः आज्येन दधोद्देहीति लिङ्गात् ॥

नैतस्य दध्मः संस्कारो विद्यत इत्यपरम् । ९ ।

अस्मिंस्तु पक्षे दर्शपूर्णमासवदेवाविकृतं सर्वम् । लौकिक एव तु दध्म
संख्यतमाज्यमानीयते ॥

इत्यष्टमौ कण्डिका ।

आज्यग्रहणकाले चतुर्जुह्वां गृह्णाति चतुरुपभृति । १ ।

जुङ्गां पञ्चग्रहीतस्य निवृत्यर्थं चतुर्ग्रहीतवचनमुपभृत्यष्टग्रहीतदशग्र-
हीतयोः ॥

दधन्याज्यमानीय महीनां पयो ऽसीति पृष्ठदाज्य-
धान्यां पञ्चग्रहीतं पृष्ठदाज्यं ज्योतिरसि विश्वरूपं
विश्वेषां देवानां समिदिति वा । २ ।

दुग्धमिति प्रथममन्वान्तः शेषस्य दधिघर्मं विनियोगात् । तच्चैक-
मन्वाणि कर्माणीति न्यायेन सकृन्वन्व इति केचित् । तदयुक्तं
द्रव्यपृथक्तात् यथोक्तं भारद्वाजेन द्रव्यपृथक्ते उभ्यावर्तते यथा ज्ययह्येने
ल्लवने स्तरणे चेति ॥

चतुर्थुवायाम् । ३ ।

जुह्वत्त्वाख्या ॥

सादनकालं आज्यानि सादयति । ४ ।

स्तरणकाले सर्वां वेदिं सूर्णाति विशेषावचनात् अपरेणोन्नरवेदिं
सूर्णातीति सौमिक्यां विशेषवचनात् दक्षिणस्त्रां वेदिश्राणां वर्हिष्ठोति
लिङ्गाच्च । स्त्रुक्सादनकाले लाज्यवतीरेव सादयति न लनाञ्चां
वसाहेमहवनीं आज्यानीति वचनात् ॥

उपमृद्दत्यूषदाज्यधानीम् । ५ ।

उपमृद्ददुपमृदसौति मन्वेण सादयति । तथा स्त्रुवमन्वेण स्त्रधितिं
तत्स्यानापन्वात् तस्यावृत्ता स्त्रधितिमिति लिङ्गात् स्त्रुवर्धमाः स्त्रधि-
ताविति कल्पान्तरकारवचनाच्च । याजमाने लयं स्त्रधितिरभिजि-
हतीत्यूहः ॥ स्त्रुवस्त्रधियोः संभवाद्युगपत्सादनमित्येके । तदा तु
द्विवदूहो मन्वाणाम् । दधिस्याख्यां तु दध्रः पूर्णेत्यूहः ॥

**पूर्ववदाज्यान्यभिमन्वायेणाहवनीयं यूपावटं परि-
लिखत्यर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदि । ६ ।**

पूर्ववद्विष्णुनि स्थेत्यभिमन्त्रं परिलिखत्यवटं यथा पृष्ठान्तः शङ्कुर्मध्ये
भवति ॥

पूर्ववद्भेरादानं परिलेखनश्च । ७ ।

पूर्ववत्सावित्रेणादानं परिलेखनश्च मन्त्रः परिलिखितमिति ॥

अथ खनति यथा नाविरुपरं भविष्यतीति । ८ ।

यथा निखातस्य यूपस्य नाविर्भविष्यत्युपरमिति मन्यते तावन्तमवटं
खनति ॥

अग्रेणावटं प्राच्चं यूपं निधाय यत्ते शिक्कः परावधी-
तक्षा हस्तेन वास्या । आपस्तत्सवीं जीवलाः शुभ्यन्तु
शुचयः शुचिमिति यूपं प्रक्षाल्याथैनं यवमतीभिः
प्रोक्षति । पृथिव्यै त्वेति मूलमन्तरिक्षाय त्वेति मध्यं
दिवे त्वेत्यग्रम् । ९ ।

यामु यवा भवन्ति ता यवमत्यः ॥

शुभ्यतां लोकः पितृपदन् इति प्रोक्षणीशेषमवटे
इवनीय यवो इसीति यवमवास्य पितृणां सदनमसीति
बहिर्षावस्तीर्य स्वावेशा इसीति प्रथमपरापातिनं शक-
लमवास्य दृतेन द्यावापृथिवी आपृणेथामिति सुवेण
शकले हुत्वा । १० ।

इति नवमी कण्डिका ॥

यूपायाज्यमानायानुबूहीति संप्रेष्यत्यज्यमानायानु-
बूह्यञ्चमो यूपमनुबूहीति वा । १ ।

अवनयनावस्तरणे पित्र्ये मन्त्रलिङ्गात् पितृणां निखातमिति
लिङ्गाच ॥ अतः प्राचीनावौतिना कियते । व्याघ्रतार्यां सुवेणेत्येव
मिद्दे सुववचनाज्ञानीमो नर्ते वचनात्सुवेण होमः पश्चाविति ।
तेन प्रहृत्य सुवेणाभिजुहोति सुवेण वपामभिजुहोतीत्यादिवद्यत्र न
सुवश्चादितसूच वसाहोमहवन्या होम इव्यते जुह्समाख्यानात् ॥

अथैनमसंस्कृतेनाज्येन यजमानोऽग्रतः शक्लेना-
नक्ति । २ ।

एनं यूपमग्रत आरभ्या मूलात् । अनक्तमुपरमिति तु सत्याषाढः ।
असंस्कृतेनेति वचनाच्छक्लाभिहोमादन्यस्वर्वं संस्कृतेनेति सिद्धं
भवति । भारद्वाजस्त्वाह अप्राकृता आङ्गतय आज्यनिर्वापणादूर्ध्वं-
माज्यस्थाल्या इत्याग्मरथो लौकिकाज्यादित्यालेखने । ध्रौवादित्या-
लेखनिरिति ॥

ऐन्द्रमसीति चपालमक्ता सुपिप्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य
इति प्रतिमुच्य देवस्त्वा सविता मध्वानक्तिति सुवेण
संततमविच्छिन्दनग्रिष्ठामश्रिमनक्त्योपरात् । ३ ।

अध्यर्युरिति शेषः यदग्रिष्ठामश्रिमनक्ति यजमानसेव तेजसानक्तीति
श्रुतेः उत्तरत्र यजमानयहणाच्च । प्रतिमुच्य यूपागे चिन्मा संततं
संततधारमविच्छिन्दनग्रिष्ठामिति शेषः ॥

रशनादेशे चिः सर्वतो यूपं संमृशति । ४ ।

यत्र रशनाभन्स्ते तत्र संमृशति ॥

अञ्जनादि यूपं यजमानो नोत्सृजत्या परिव्यय-
णत । ५ ।

परिव्ययं परिव्याणम् । अभिविधावाकारः ॥

यूपायोच्छ्रीयमाणायानुब्रूहीति संप्रेष्यत्युच्छ्रीयमा-
णायानुब्रूहीति वा । ६ ।

गतः ॥

उद्दिवं स्तभानान्तरिक्षं पृष्ठेत्युच्छ्रयति । ७ ।

उच्छ्रयति उत्थापयति ॥

ते ते धामानीत्यवटे ऽवदधाति । ८ ।

गतः ॥

विषणोः कर्माणि पश्यतेति द्वाभ्यामाहवनीयेनाग्निष्ठां
संमिनोति । ९ ।

आहवनीयेन संमिनोति तस्यार्जवेन स्थापयति ॥

यं कामयेत तेजसैनमित्युक्तम् । १० ।

अग्निष्ठाया यथोक्तात्रकारादन्यथावस्थापने दोषः । तथात्रे गुणश्च
ब्राह्मणे दर्शितः । स तत्रैवानुसंधेय इत्यर्थः ॥

अग्रमाहवनीयमुपनतं यूपस्यावनतं मूलम् । ११ ।

यूपस्यायमाहवनौयं प्रति प्रक्षं भवति मूलं तु ततः किंचिदपनौतम् ॥

अनाविरुपरं कृत्वा ब्रह्मवनिं त्वा स्त्रचवनिमिति
प्रदक्षिणं पांसुभिः पर्यूह्य ब्रह्म हंह स्त्रं हंहेति मैत्राव-
रुणदण्डेन समं भूमिपरिहंहणं कृत्वा । १२ ।

इति दशमो कण्ठिका ।

उन्नमय पृथिवीमित्यद्विः परिषिञ्चति । १ ।

अनाविरुपरं कृत्वा अनाविष्टतोपरं यूपं कृत्वा । पर्यूह्य वेष्टयित्वा ।
समं यथा समीपभूमिसमवटस्थलं भवति । तथा परिहृंहणं कुटृनं
कृत्वा परिषिञ्चति परितः सिञ्चति ॥

दर्भमय्यौ रशने भवतः । दिगुणा दिव्यायामा पशु-
रशना चिगुणा चिव्यायामा यूपस्य । २ ।

व्यायामश्चतुररक्षिः ॥

देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इति रशनामादाय विष्णोः
कर्माणि पश्यतेति सरशनेन पाणिना यूपमुन्मार्दि । ३ ।
रशनां यूपरशनाम् ॥

तद्विष्णोः परमं पदमित्यग्रं प्रेक्षते । यूपाय परिवो-

यमाणायानुबूहीति संप्रेष्यति । परिवीयमाणायानुबूहीति वा । ४ ।

गताः ॥

परिवीरसीति नाभिदघ्ने रशनया चिः प्रदक्षिणं यूपं परिव्ययति मध्यदेशे वा । ५ ।

तत्र रशनां चिः संभुज्य मध्यमेन गुणेन परिव्ययतौति बौधायनः ॥

यं कामयेतेऽजैनमित्युक्तम् । ६ ।

एवं परिवीताया रशनायाः कामवशाद्वृद्धमधो वा सारणमुक्तं ब्राह्मणे तदप्यनुसंधातव्यमित्यर्थः ॥

अधो दूरं परिव्ययेदृष्टिकामस्योपरि दूरमर्दिकामस्येत्येके । ७ ।

शाखान्तरे तु वृश्चवृष्टिकामयोः परिव्याणमेवाधस्ताद्वृरसुपरिष्ठाद्वरं चोक्तम् । तत्समझाल्लाणवन्नाभिदघ्ने परिवीतायाः साधारणमित्यर्थः ॥

यं कामयेत स्वस्य जायेतेत्युपान्ते तस्य व्यतिषज्ज्य न प्रवेष्येत् । ८ ।

यौ बन्धविशिष्टौ रशनाखण्डौ तावुपान्ते तयोः समीपे व्यतिषज्ज्य मिथः संबधं मुच्छेत् न वेष्येत् । एवं कृते स्वस्य जायेत । अतो न तथा कुर्यादिति भावः ॥

यं कामयेत पुमानस्य जायेतेत्यान्तं तस्य प्रवेष्या-

णिमति स्थविमत्प्रबोय दिवः स्फुनुरसीति स्वरुमादाया-
न्तरिक्षस्य त्वा सानाववगूहामीत्युत्तरेणाग्निष्ठां मध्यमे
रशनागुणे इवगूहति ॥ ६ ।

रशनाखण्डौ बन्धनादारभ्यान्तादेष्टयित्वा तयोरखन्ते स्फुलमन्तं क्षिप्ता
बन्धने यो मध्यगुणस्तम्भिन्स्वरुमवगूहति ॥

उत्तमे सर्वेषु वा । द्वयोरधरथेऽरिति वाजसनेयकम्
। १० ।

गताः ॥

इत्येकादशौ कण्डिका ।

इति हत्तौयः पटलः ॥

पशुं स्वपर्यन्ति कूटकर्णकाणाखण्डबण्डस्त्रोणसप्तशफ-
वर्जम् । १ ।

पशुः क्वागः इत्त्राग्निभ्यां क्वागस्येति लिङ्गात् । कूटो भग्नशृङ्गः । कर्णः
कर्णेन विकलः काणश्चनुषा खण्डो दन्तैः बण्डः पुच्छेन श्वोणः
पादेन । तथा बण्डस्तु क्षिन्नपुच्छः स्याच्छ्रूणः पङ्गुरित्यादि नैघ-
एटुकाः । सप्तशफः सप्तखुरः एकेन पादेनैकशफ इति यावत् ॥
अत्रानुश्यहमाह भारद्वाजः यद्यज्ञहीनः स्याद्वृपतो वा वृद्धः संपद्येत
वैष्णवौं सारस्वतौं वायव्यामिति ज्ञवा सर्वप्रायश्चित्तानि जुड्यात् ॥

यद्यज्ञहीनः स्यादज्ञतो वा विरुच्येत् । २ ।

अज्ञहीनः जनन एव विकलाङ्ग इति यावत्। **अज्ञतो वा विरुच्येत्** रोगादिनैवं चेदज्ञहीनः पश्चुः कूटादिवर्जमेव पश्चुं स्वपयन्तीति पूर्वत्र संबन्धो बोध्यः। इदं विस्यष्टार्थं तदतिरिक्तस्य वैकल्यस्याप्रयो-जकलात्॥ कूटादिविशिष्टमण्ड्यज्ञौकृत्याह ॥

अथैकेषां वैष्णवीमाभ्रावैष्णवीं सारस्वतीं बाह्यस्य-
त्यामिति च हुत्वा प्रयोजयेत् । ३ ।

वैष्णवाद्याः प्रसिद्धा याः काश्चन याह्नाः सामान्यतो निर्देशात्।
अत्र बौधायनः रूपतो वा वर्णतो वा यद्यज्ञहीनः पश्चुरिति
प्रकृत्य आग्नेयौमित्याद्युक्तवान्॥

ये ऽपन्नदन्मलं तत्पश्चनामिति विज्ञायते । ४ ।

यो ऽपन्नदन्पतितोत्थितदन्तो न भवति पश्चनां मध्ये तन्मलं वर्ज-
नीयमित्यर्थः। तथा च बङ्गृचाः यदा वै पश्चोदन्ताः पुनर्जायन्ते
अथ स मेधो भवतीति। एवं च प्रतिनिधिरप्यर्थं न कर्तव्यो भवति
प्रतिषेधाच्च प्रतिनिधिर्निर्वृत्त इति न्यायात्॥ साङ्गसजानीयालाभे
तु अङ्गे ऽपि विजातीयात्प्रतिनिधिः श्रेयानित्यपरम्। यथाह भार-
दाजः आत्मातप्रतिषेधे प्रतिनिधेरङ्गं बल्लौयः यथात्प्रगावो यथापन्न-
दन्पश्चुरिति ॥

इषे त्वेति वर्हिषी आदत्ते । उपवीरसीति स्त्रशशाखां
बहुपर्णशाखामप्रतिशुक्षाग्रामसुषिराम् । ५ ।

इषे वेत्याष्टक्तिरेकवचनात् ॥

यं कामयेतापशुः स्यादित्यपर्णया तस्य शुष्काग्रयो-
पाकुर्यात् । ६ ।

गतः ॥

तृणेनोपाकरोतीत्येके । ७ ।

यदि तृणेन तदा तस्यैव विभागः पशुसंज्ञपनवपान्तर्धानयोः ॥

बहिर्भ्यां स्त्रशशाखया च पुरस्तात्रत्यच्चं पशुमुपा-
करोति । उपो देवान्दैवीर्विशः प्रजापतेर्जायमाना इति
चैताभ्यामुपस्थृशन्निन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टमुपाकरोमीति । ८ ।
पुरस्तादाहवनीयस्य प्रत्यडमुखमवस्थितं पशुं बहिर्भ्यां स्त्रशशाखया
चोपस्थृशनुपाकरोति । देवतार्थलेन संकल्पनमुपाकरणम् । उपो
देवानिति यजुर्चर्चगदयं चोपाकरणार्थं नोपस्थृशनार्थं यदेताभ्यामुपा-
करोतीति लिङ्गात् ॥

पञ्चकृत्वो देवतोपदेशनमुपाकरणे नियोजने प्रेक्षणे
वपाया उद्वरणे हृदयस्याभिघारणे इति । ९ ।

पुनरुपाकरणगदणं दृष्टान्तार्थं यथोपाकरणे तथा दृष्टान्तेन यजुषा
सर्वत्र देवतोपदेशनमिति ॥

प्रजानन्तः प्रतिगृह्णन्ति पूर्वं इति पञ्च हुत्वाग्निं
मन्यति । १० ।

गतः ॥

अपि वाग्मिं मथित्वोपाकुर्यात् । ११ ।

अस्मिन्सु पक्षे प्रजानन्त इति पञ्चाङ्गतयोऽणुकृश्चन्ते उपाकृत्य
पञ्च जुहेतातीति श्रुतेः ॥

अग्नेर्जनिचमसीत्यधिमन्यनं शकलं निदधाति । वृष-
णौ स्थ इति प्राच्छौ दर्भौ । १२ ।

उक्तोऽधिमन्यः ॥

उर्वश्यसीत्यधरारणिमादत्ते । पुरुरवा इत्युत्तरार-
णिम् । १३ ।

अरणी अग्न्याधेयिक्यावन्ये वा अविशेषात् । तयोर्गार्हपत्यैक्योनित्वा-
दन्ये एवेत्यन्ये ॥

देवो वां सविता मध्वानक्तियाज्यस्थाल्या बिले
ऽडक्का घृतेनाक्ते वृषणं दधायामित्युभे अभिमन्याय-
रसीति समवधाय । १४ ।

इति द्वादशौ कण्ठिका ।

अग्नये मथ्यमानायानुबूहीति संप्रेष्यति । मथ्यमा-
नायानुबूहीति वा । १ ।

बिले ऽङ्केति वचनाक्त सुवादिनाज्यमादायानक्ति ॥

प्रथमायां चिरनूक्तायां चिः प्रदक्षिणमग्निं मन्यति ।
गायचं छन्दोऽनुप्रजायस्वेति प्रथमं चैषुभिति द्वितीयं
जागतमिति तृतीयम् । २ ।

गतौ ॥

ततो यथा प्राशु मन्यति । ३ ।

यथा प्राशु शौचतरं भवति तथा मन्यति ॥

यदि मथ्यमानो न जायेत राक्षोद्गीरनुब्रूयात् । ४ ।
राक्षोद्गीः क्षुष्वपाजीयाः । भारद्वाजस्त्वानुग्रहमाह यदि निर्मथो
मथ्यमानो न जायेत तस्य स्थाने ह्वरणशक्लं व्याहृतौभिर्जुङ्घया-
दिति ॥

जातायानुब्रूहीति जाते संप्रेष्यति । प्रह्लियमाणायेति
प्रहरन् । ५ ।

गतः ॥

भवतं नः समनसावित्यप्रेणोत्तरं परिधिमाहवनीये
प्रहरति संधिना वा । ६ ।
संधिना परिधिसंधिनोत्तरेण ॥

अग्रावग्निश्वरति प्रविष्ट इति प्रहृत्य सुवेणाभिजु-
हेति । ७ ।

प्रहृत्येति ब्राह्मणानुकरणार्थं वैचित्रार्थं वा । अभिजुहेति उपरि
जुहेति निर्मन्त्रय ॥

साविचेण रशनामादाय पशोर्दक्षिणे बाहौ परिवी-
योर्ध्वमुल्कृष्टर्तस्य त्वा देवहविः पाशेनारभ इति दक्षिणे
र्धग्निरसि पाशेनाश्शाया प्रतिमुच्य धर्षा मानुषानित्यु-
त्तरतो यूपस्य नियुनक्ति । ८ ।

प्रत्यड्मुखस्य पशोरुत्तरो बाह्जर्दक्षिणे भवति । तथा दक्षिणमर्धग्निरः
पाशेन प्रतिमुच्य यथा शिरसे न गलति तथा वशीकृत्य बद्धा
नियुनक्ति रशनाशेषेण यूपे बधाति । पूर्ववदेवतोपदेशनमिन्द्राग्निभ्यां
ता जुष्टं नियुनज्ञौति ॥

दक्षिणत एकादशिनान् । ९ ।

लाघवार्थसेषामिह वचनम् ॥

अङ्गस्त्वौषधीभ्यः प्रोक्षामीति प्रोक्षति । १० ।

अत्र तु मन्त्रगतादेवाख्यातात्पूर्वदेवतोपदेशनप्रत्येण मन्त्ररूपमुदाज-
इतुर्बैधायनभारद्वाजौ यथा अङ्गस्त्वौषधीभ्य इन्द्राग्निभ्यां ला जुष्टं
प्रोक्षामीति ॥

अपां पेरुरसीति पाययति । ११ ।

अपिवन्तमपि बलात्याययति यद्युपपायमान इति विधिना ॥

स्वात्मं चित्सदेवं हव्यमापो देवीः स्वदतैनमित्युप-
रिष्टादधस्तात्सर्वतश्च प्रोक्ष्य वेदं निधाय सामिधेनीभ्यः
प्रतिपद्यते । १२ ।

सर्वत इत्येव मिद्दे क्रमार्थमुक्तमुपरिष्टादधस्तादिति । वेदं निधाय सामिधेनैभ्य इति वचनादेयन्तपरिस्तरणहेऽवषदनकल्पने न स्त इति केचित् ॥

इति चयोदशी कण्डिका ।

इति चतुर्थः पटलः ॥

सुच्यमाधार्य प्रत्याक्रम्य जुह्वा पशुं समनक्ति । १ ।

प्रत्याक्रम्येति वचनात्सुच्यमाधार्य न इक्षिणतो गत्वा समनक्ति ॥

सं ते प्राणो वायुना गच्छतामिति शिरसि । सं यजचैरङ्गानीत्यसेच्चलयोः । सं यज्ञपतिराशिषेति श्रो-
ण्याम् । २ ।

अंसेच्चलयोरंसकोश्योः तयोऽशावृत्तिर्मन्त्रस्य ॥

ध्रुवासमज्जनादि कर्म प्रतिपद्यते समानमा प्रव-
रात् । ३ ।

गतः ॥

षड्त्विजः । ४ ।

असमासार्थं वचनं ब्राह्मणानुकरणार्थं वा । शमितुर्च्छिलिङ्गशङ्कानिरा-
सार्थमित्यपरम् ॥

दैवं च मानुषं च होतारौ वृत्वा पुनराश्राव्य मैत्रा-
वस्तुं प्रवरणीते मित्रावस्तुं प्रशास्तारौ प्रशास्त्रादि-
ति । ५ ।

अग्निदेवो होतेति दैवमसौ मानुष इति मानुषं च वृत्वा मैत्रावस्तु-
मध्यसौ मानुष इत्यनेन वृणौते होतविकारत्वात् सौमिके च
तथादर्शनात् व्यक्तपाठाच्च कल्पान्तरेषु ॥

तिष्ठति पश्वेकादश प्रयाजान्यजति । ६ ।

एकादशं प्रयाजान्यजति तांश्च तिष्ठति पश्चौ यजति । तत्र लसंभव-
पर्युदस्तत्वादेकादशे दशस्वेवं पश्चोः स्थाननियमः । निषेण तु पशुं
यद्यु वै निषीदेदिति विधिनोत्यापयेत् ॥

समिज्ज्ञः प्रेष्येति प्रथमं संप्रेष्यति । प्रेष्य प्रेष्येतीत-
रान् । ७ ।

प्रथमं संप्रेष्यति प्रथमं प्रयाजं प्रति मैत्रावस्तुं संप्रेष्यति ॥

चतुर्थाष्टमयोः प्रतिसमानीय दशेष्वैकादशायाज्यम-
वशिनष्टि । ८ ।

चतुर्थप्रभृतयश्वत्वारो बर्हिषो विकाराः अष्टमप्रभृतयः स्वाहाकारस्य ।
बर्हिःस्वाहाकारार्थं च प्रकृतौ चतुर्थं समानयनम् । अतश्चतुर्थं एव
सर्वानयने प्राप्ते विभागार्थमुक्तं चतुर्थाष्टमयोरिति ॥

तान्यजमानः प्राकृतैरादितश्चतुर्भिर्श्वतुरोऽनुमत्य
चतुर्थस्यानुमत्वणेन दुरःप्रभृतींस्वीनुच्चमेन शेषम् । ९ ।

तत्तदिकारांस्तस्यतस्य मन्वेणानुमन्वयत इति भावः । अत एव न्यायात्तत्तदेश्वरमपि तत्तदिकाराणां द्रष्टव्यम् ॥

प्रत्याक्रम्य जुह्वा स्वरुपधिती अनक्ति । चिः स्वरुपक्तिरन्वितराम् । १० ।

गताः ॥

स्वरुपन्तर्धाय स्वधितिना पशुं समनक्ति घृतेनाक्तौ पशुं चायेषामिति शिरसि । ११ ।

स्वधितिरधस्तात्खरुं कलोभास्यां शिरस्यनक्ति ॥

न वा स्वधितिना स्वरूपैव । १२ ।

अनक्तीत्यन्वयः । तदा तु घृतेनाक्तः पशुं चायस्तेत्यूहः ॥

अक्तया शृतस्यावद्यति पशुमितरया विशास्ति । १३ ।

अक्तया स्वधितेर्धारया पक्षस्य पशोरङ्गान्यवद्यति । इतरया त्वनक्तया पशुं विशास्ति शमिता ॥

शमिते स्वधितिं प्रयच्छन्नाह शमितरेषा ते । अथिः स्पष्टास्त्विति । १४ ।

एषाकावदानार्था धारा स्फुटा विदितस्तु तथा विशसनं परिहरणी-यमित्यर्थः ॥

इति चतुर्दशी कण्डिका ।

पर्यग्नये क्रियमाणायानुबूहोति संप्रेष्यति । पर्यग्नये
अनुबूहोति वा । १ ।

परितोऽग्निर्यस्य स पर्यग्निः । तथा क्रियमाणाय पश्च इत्यर्थः न
तु परितः क्रियमाणायाग्नय इति । यथा चैतदेवं तथैकादशिनेषु
व्यड्न्यामः ॥

आहवनीयादुल्मुकमादायाग्नीध्रः परि वाजपतिः
कविरिति चिः प्रदक्षिणं पर्यग्नि करोति पशुं यूपमाह-
वनीयं शामित्रदेशं चालालम् । आज्ञानि चेत्येके । २ ।

पर्यग्नीति क्रियाविशेषणम् । यथा पर्यग्निर्भवति पशुस्थाया करोती-
त्यर्थः ॥ तत्र चालालान्तमपच्छिद्य पश्यादौनि पञ्च पर्यग्नि करोतीति
प्रथमः कल्पः । आज्ञानि चेत्येके इत्याज्यमसुच्चयेन द्वितीय इति
योज्यम् । तथा च सत्याषाढः पञ्च पर्यग्नि करोति पशुं शामित्रदेशं
चालालं यूपमाहवनीयं च चिः परिद्रिवत्याज्ञानि चेत्येके इति ।
पर्यग्नि करोति पशुमिति वापच्छिद्य ततो यूपादिपञ्चमसुच्चयेन
द्वितीयः कल्पः । तथा च बौधायनभारद्वाजौ पशुमेव पर्यग्नि करो-
तीत्येकेषामिति । प्रथमा योजनैव तु सृचानुगता चिः प्रतिपर्येतौ-
त्यभिपर्यग्निक्ते देश इति च नित्यवद्वचनात् ॥

प्रत्यपिसृज्योल्मुकं चिः प्रतिपर्येति । ३ ।

पशोरेव पर्यग्निकरणमिच्छतामुल्मुकप्रत्यपिसर्ग एव न प्रतिपरिगमनं
परिगमनस्यैवाभावात् । एकत्र स्थितेनापि स शक्यः पर्यग्निकर्तुमिति ॥

प्रजानन्तः प्रतिगृह्णन्ति पूर्व इति पर्यग्नौ क्रियमाणे
प्राव्यानि जुहोत्येकं द्वे चीणि चत्वारि वा । ४ ।

गतः ॥

पशुपतेः पशवो विरूपाः सहशा उत । तेषां यं
वव्रिरे देवास्तं स्वराडनुमन्यतामिति द्वितीयाम् । ५ ।
द्विप्रभृतिषु कल्पेष्व द्वितीयाङ्गतिर्नियता ॥

ये बध्यमानमिति प्रमुच्यमाने । प्रमुच्यमाना इति
प्रणीयमाने । ६ ।

शमित्रा यूपात्प्रमुच्यमाने नैयमाने च पश्नौ जुहोत्यध्वर्युः ॥

रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधा विश्वेति वपाश्रपणीभ्यां
पशुमन्वारभेते अधर्युर्यज्ञमानश्च । आआव्य प्रत्याआ-
विते संप्रेष्यत्युप्रेष्य होतर्हव्या देवेभ्य इति । ७ ।

गतौ ॥

प्रास्मा अग्निं भरत स्तूणीत बर्हिरिति हेतुरभिज्ञा-
याहवनीयादुल्मुकमादायामीधः पूर्वः प्रतिपद्यते । ८ ।

पूर्वः प्रतिपद्यते पुरस्तात्पश्नोर्गच्छति ॥

शमिता पशुं नयति । ९ ।

शमिता यूपात्प्रमुच्य गमनाय कर्षति । तत्र लधर्युराङ्गती
जुहोति ये बध्यमानं प्रमुच्यमाना इति ॥

उरो अंतरिक्षेत्यन्तरा चात्वालोकरावुदच्चं पशुं
नयन्ति । १० ।

अध्वर्यादयः शमित्रा सह पशुमुदच्चं वहिर्विदि नयन्ति तदर्थव्यापा-
रान्कुर्वन्ति । यदा क्वचिन्यायेन शमित्रा सह गमनात्तेषां नेत्रत्वो-
पचारः । पशुं तु नौयमानमपि पूर्वदन्वारभेतैव यजमानः यः
पशुं मृत्यवे नौयमानमन्वारभते वपाश्रपणौ पुनरन्वारभत इति
लिङ्गात् । तथाध्वर्युर्यन्वारभेतेत्यपरे ॥

नाना प्राणो यजमानस्य पशुनेत्यध्वर्युर्जपति । ११ ।

गतः ॥

इति पञ्चदशी कण्डिका ।

ऊवध्यगोहं पार्थिवं खनतादित्यभिज्ञायोवध्यगोहं
खनति । १ ।

उदरगतमसुरभि शकुदाद्यूवध्यं यदूवध्यमुदरस्यापवातीति लिङ्गात् ।
तद्गृह्णते छाद्यते यस्मिन्नवटे स ऊवध्यगोहः । तं खनति कश्चिद्दुलिक्
परिकर्मौ वा ॥

अभिपर्यग्निक्ते देश उल्मुकं निदधाति । २ ।

आग्नैष इति शेषः । तत्रोत्तरेण चात्वालं शामित्रदेश इति सत्या-
षाढः ॥

स शामित्रः । ३ ।

सो ऽग्निर्निरुद्धपशोः शामित्रः । अपणे शमित्रसंबन्धात् पशुअपणार्था
ऽग्निः शामित्र इति समाख्यायते ॥

तं दक्षिणेन प्रत्यच्चं पशुमवस्थाप्य पृथिव्याः संपृच्चः
पाहीति तस्याधस्ताद्विरुपास्यत्युपाकरणयोरन्यतरत्
। ४ ।

उपाकृतः पशुर्याभां ते उपाकरणे ॥

तस्मिन्संज्ञपयन्ति प्रत्यक्शिरसमुदीचीनपादम् । ५ ।

शमितार इति शेषः । अक्षतस्य मारणं संज्ञपनम् ॥

अमायुं क्षणवन्तं संज्ञपयतेत्युक्ता पराङ्मार्वतते ऽधर्युः
। ६ ।

मायुः शब्दः तमकुर्वन्तमित्यर्थः ॥

स्वर्विदसि स्वर्विच्चा स्वरिहि स्वर्मह्यं स्वः पशुभ्यः ।
लोकविदसि लोकं विच्चा लोकमिहि लोकुं मह्यं लोकं
पशुभ्यः । गातुविदसि गातुं विच्चा गातुमिहि गातुं
मह्यं गातुं पशुभ्यः । नाथविदसि नाथं विच्चा नाथमिहि
नाथं मह्यं नाथं पशुभ्यः ॥ न वा उवेतन्मियसे न
रिष्यसि देवाँ इदेषि परिभिः सुगेभिः । यत्र यन्ति
सुष्टुते नापि दुष्कृतस्तत्र त्वा देवः सविता दधातु ॥
आशानां त्वाशापालेभ्य इत्येषा । विश्वा आशा मधुना
संस्तजाम्यनमीवा आप आघधयो भवन्तु । अयं यज-
मानो मृधो व्यस्ताम् । अग्नभीताः पशवः सन्तु सर्व-

इत्युक्ता पराडावर्तते यजमानः ॥ नाना प्राणो यज-
मानस्य पशुनेत्यधर्युर्जपनि । ७ ।

इति षोडशी कण्डिका ।

यासामूधश्चतुर्विलं मधोः पूर्ण इतस्य च । ता नः
सन्तु पयस्तीरस्मिन्गोष्ठे वयोर्वृथः ॥ इह पश्वो विश्व-
रूपा रमन्तामस्मिन्यज्ञे विश्वविद्वा इताचीः । अग्निं
कुलायमभिसंवसाना अस्मां अवन्तु पयसा इतेनेति
पृष्ठदाज्यमवेष्टमाणौ वाग्यतावासाते अधर्युर्यजमा-
नश्च । १ ।

गताः ॥

इन्द्रस्य भागः सुविते दधातनेमं यज्ञं यजमानं च
स्त्रौरौ । यो न्तो द्वेष्यनु तं रवस्वानागसो यजमानस्य
वीरा इति च वाश्यमाने ऽवेष्टते । २ ।

वाश्यमाने पशौ तसेव पशुमवेच्छेते इत्यर्थः मन्त्रलिङ्गात् । तथा
पशुमभिमन्त्रयते यदि रुरोदेत्येव सत्याघाढः । चकारो वाग्यतास-
नसमुच्चयार्थः ॥

यत्पशुर्मायुमकृतेति संज्ञप्ते संज्ञपत्तेहामं जुहोति
। ३ ।

मंज्ञप्तिमात्रनिमित्तो होमो न तु मान्वर्णिकमायुकरणादिनिमित्तः
तेन नित्य इति ज्ञापयितुमुक्तं मंज्ञप्ते मंज्ञपत्तेहामभिति ॥

शमितार उपेतनेति वपाश्रपणीभ्यां पशुमुपैतोऽध्य-
र्युर्यजमानश्च । ४ ।

वपाश्रपणीभ्यां संगच्छतसे तु मह मक्षशाखया निष्टप्तमित्याहवनीये
प्रतितयेमां माधारणार्थनेन कुम्भीधर्मलाज्ञामास् । तथा धर्मा
इत्यधिकत्य भारद्वाजः ये सांनायोखायां पशुश्रपणां वपाश्रपणोर्ह-
दयशूले मक्षशाखायामिति क्रियेरन्विति ॥

पशोः पाशं प्रमुच्चत्यदितिः पाशं प्रमुमोक्तेतमिति
। ५ ।

पशोः पशुतः । पाशं रशनाम् ॥

संवेष्य रशनां ग्रीवासु निधायैकशूलयोपसज्य चा-
त्वाल उदस्त्यरातीयन्तमधरं करोमीति । ६ ।

कर्णस्था धमन्यो ग्रीवा इत्युच्चन्ते । एकशूलयोपसज्य तत्सकं कृत्वा ॥

यद्यमिच्चरेदरातीयन्तमधरं करोमि यं द्विभस्तस्मि-
न्प्रतिमुच्चामि पाशमिति तथा दृष्टं स्थाणुं स्तम्भं वापि-
दध्यात् । ७ ।

अभिचरतस्त्वनेन स्तशाखास्थेन मन्त्रेण तथा रशनया दृक्षादिं बध्नी-
यात् न तु चात्वाल उदस्तेत् । स्थाणुरशाखं तरुप्रकाण्डम् । स्तम्भः
स्थुणा ॥

इति सप्तदशी कण्ठिका ।

इति पञ्चमः पठलः ॥

ततः प्रतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयति । १ ।
 खायतनादेदिसमीपं नयति ॥
 नमस्त आतानेति पव्यादित्यमुपतिष्ठते । २ ।
 अनेकाश्वेतर्वा युगपदुपतिष्ठन्ते ॥
 अनर्वा प्रेहीति प्राचीमुदानयत्यनुमन्त्रयत इत्येके । ३ ।

ततश्चात्वालं प्रति प्राचीं नयति नौयमानां चानुमन्त्रयते । बङ्गोस्त्वे-
 कैकां नयति प्रेहीत्येकवचनात् ॥

आपो देवीः शुद्धायुव इति चात्वाले पव्यपो ऽवमृ-
 शत्यृत्विजा यजमानश्च । ४ ।
 सृशन्त्यपः सर्वाः पव्यः ॥
 न पत्नीत्येके । ५ ।

गतः ॥

अद्विः पश्चोः सर्वान्प्राणानाप्याययति । ६ ।
 प्राणाप्यायनमेव व्याकरोति ॥

सर्वाण्यज्ञान्यधर्युरभिषिञ्चति पव्याप्याययति । ए-
 तद्वा विपरीतम् । वाक्त आप्यायतामित्येतैर्यथालिङ्गम्
 । ७ ।

यदल्जिङ्गो मन्त्रसूत्तदङ्गमधर्युपव्योरन्यतरो ऽभिषिञ्चति तत्तदेवेतर
 आप्याययति तेनतेनाप्यायनलिङ्गमन्तेणाभिमृशतौत्यर्थः । पव्यनेकत्वे
 ऽप्येकैवाप्याययति । पशुसंस्कारलात्तत्र चक्षुःश्रोत्रप्राणेष्वाटृत्तिः अधि-

षानाभिधानात् तद्देशाच्च । न चाधिगुवदिन्द्रियाभिधानोपपत्तिः
पशोर्म्बतलात् ॥

या ते प्राणाच्छुरजगामेति हृदयदेशम् । ८ ।
हृदयलिङ्गभावाद्वचनम् ॥

मेद्रं त आप्यायतामिति मेद्रम् । ९ ।
आगन्तुले ऽपि पादमन्त्रान्तूर्वमस्य प्रयोगः तथाविनियोगात् ॥

शुद्धाश्वरिचा इति पादान् । १० ।
चरित्रशब्दस्य पादे प्रयोगमान्देनाव्यक्तलिङ्गलाद्वचनम् । वज्जवचनाच्च
युगपदाप्यायनं पदानाम् । तथा संप्रगट्ह्य पद इत्येव बौधायनः ॥

एकैकमाप्याय जपति शमद्द्वा इति पुरा स्तोकानां
भूमेः प्रापणात् । ११ ।

अङ्गमङ्गमाप्याय तावदेव जपति शमद्द्वा इति यावदाप्यायनानामयां
विन्दवो भूमिं न प्राप्नुवन्ति ॥

शमोपधीभ्यः शं पृथिव्या इति भूम्यां शेषं निनीयौ-
षधे चायस्वैनमित्युपाकरणयोरवशिष्टं दक्षिणेन नाभि-
मन्तर्धाय स्वधिते मैनं हिंसीरिति स्वधितिना पार्श्वत-
स्तिर्यगच्छति । १२ ।

दक्षिणेन नाभिं भूमिमध्ये बहिर्निधाय तस्योपरि तिर्यगवस्थितेन
स्वधितिना पार्श्वप्रदेश एव च्छिनन्ति ॥

बर्हिषोऽग्रं सव्येन पाणिनादत्ते । १३ ।

गतः ॥

अथ मध्यं यत आच्छ्रुति तदुभयते लोहितेनाङ्का रक्षसां भागोऽसीत्युत्तरमपरमवान्तरदेशं निरस्याईनत्सव्येन पदाभितिष्ठतीदमहं रक्षोऽवबाध इदमहं रक्षोऽधमं तमो नयामीति । १४ ।

आलवस्थमूलापेक्षया बर्हिषः खण्डान्तरमिह मध्यमभिप्रेतं हतौयख-
णाभावात् । तत्त्वधमुभयोरन्तर्योरङ्का निरस्याभितिष्ठति उपरि
तिष्ठति दाभ्यां यजुर्भ्याम् । तत्रेदमहं रक्षोऽधममित्यादि इदमेन-
मध्यमं तमो नयामीयन्तं द्वितीयम् ॥

इत्यष्टादशी कण्डिका ।

इषे त्वेति वपामुत्खिद्य दृतेन द्यावापृथिवी प्रेणवा-
यामिन्ति वपया द्विशूलां प्रच्छाद्योर्जे त्वेति तनिष्ठे इन्तत
एकशूलयोपतृणत्ति । १ ।

उत्खिद्य उत्पाद्य । तनिष्ठे इन्ततः तनुतमे वपान्ते । उपवण्णत्ति
भिनन्ति शूलप्रोतं करोतीति यावत् ॥

देवेभ्यः कल्पस्वेत्यभिमन्त्य देवेभ्यः शून्यस्वेत्यद्विर-
वेश्य देवेभ्यः शूमस्वेति स्वधितिना वपां निमृज्या-

च्छिनो रायः सुवीर इन्द्राग्निभ्यां त्वा जुष्टामुकृत्तामी-
त्युकृत्तति । २ ।

निष्ठृत्य यदन्यद्वपायास्तन्निर्णुद्य । उक्तृत्तति क्षित्ति । जुष्टामुकृत्ता-
मीति विश्वित्प्रयोगदर्शनार्थं पुनर्देवतोपदेशनवचनम् ॥

मुष्टिना शमिता वपोऽवरणमपिधायास्त आ वपाया
हेमात् । ३ ।

यतो वपोऽहृता तद्विवरं वपोऽवरणम् ॥

प्रत्युषं रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इति शामिते वपां
प्रतितथ्य नमः स्तुर्यस्य संहश इत्यादित्यमुपस्थायोर्वन्त-
रिक्षमन्विहीत्यभिप्रवर्जति । ४ ।

गतः ॥

उल्मुकैकदेशमादायाग्नीध्रः पूर्वः प्रतिपद्यते । ५ ।

उल्मुकस्य शामित्रार्थस्यैकदेशं पुरस्तान्वयति ॥

वपाश्रपणी पुनरन्वारभते यजमानः । ६ ।

पुनरन्वारभत इति ब्राह्मणानुकरणार्थम् । यथा पश्चौ नौयमाने तथा
वपायामपि नौयमानायामित्यर्थः ॥

उल्मुकैकदेशमाहवनीये प्रत्यपिस्तजति । ७ ।

गतः ॥

निर्दग्धं रक्षो निर्दग्धा अरातय इत्याहवनीयस्यान्तमे
ङ्गारे वपां निकृद्यान्तरा यूपमाहवनीयं च दक्षिणाति-
हत्य प्रतिप्रस्थाचे प्रयच्छति । ८ ।

अन्तमे प्रथमप्राप्ते निकृद्य । कूडयतिर्दाहकर्मा । अतिहत्य स्थं
यूपाद्विर्गच्छन्युपाहवनीययोर्मध्येन हत्येत्यर्थः ॥

तां दक्षिणत आसीनः प्रतिप्रस्थाताहवनीये अप-
यति । ९ ।

गतः ॥

इत्येकोनविंशौ कण्डिका ।

वायो वीहि स्तोकानामिति बर्हिषो ऽग्रमधस्ताद्व-
पाया उपास्यति । १ ।

वपाया अधस्ताद्वागे तथा सहेपस्तेषयति । अधस्तादपाया अग्नौ
चिपतीति केचित् । तदयुक्तं प्रहरतौत्यवचनात् विपर्ययस्यैव ब्राह्मणे
व्यक्तवाच यथा अयं वा एतत्पशुनां यदपायमोषधीनां बर्हिर्गेणैवायं
समर्धयत्ययो ओषधीव्येव पशुन्प्रतिष्ठापयतौति ॥

त्वामु ते दधिरे हव्यवाहमिति सुवेण वपामभिजु-
हत्ति । २ ।

गतः ॥

प्रादुर्भूतेषु स्तोकेषु स्तोकेभ्यो ऽनुब्रूहीति संप्रेष्यति । ३ ।

अग्निसंयोगादे मेदसे विन्दवश्चोतन्ते स्तोकाः ॥

अलोहिनों सुशृतां कृत्वा सुपिण्डला ओषधीः कृधी-
ति दक्षिणस्यां वेदिश्रीण्यां बर्हिषि स्त्रशाखायामासाद्य
प्रयुता द्वेषांसीति वपाश्रपणी प्रवृद्धि निधाय दृतवति
शब्दे जुहूपृष्ठतावादाय दक्षिणातिकम्याश्राव्य प्रत्याश्रा-
विते संप्रेष्यति स्वाहाकृतीभ्यः प्रेष्य स्वाहाकृतीभ्यः
प्रेष्येति वा । ४ ।

यथा न लोक्षिता भवति तथाज्ञेनाज्ञन् सुशृतां कृत्वा प्रातर्दैहव-
दभिघार्चीदास्य बर्हिषि स्त्रशाखायां च सह सादयति । तथा
च भारद्वाजः सांनायवदभिघार्च तथोदास्य बर्हिषि स्त्रशाखायां
प्रतिष्ठापयतीति । वपाश्रपणोः प्रवर्हणे मन्त्रस्तुष्णौ निधानं मन्त्र-
लिङ्गान् ॥ अथासन्नाभिर्मर्शने प्रातर्दैहमन्त्रगतानामिदंतदामूहः
स्त्रौलिङ्गेन । घृतशब्दस्य स्थाने वपाशब्दः ॥

**वषट्कृते हुत्वा प्रत्याक्रम्य शेषेण भ्रुवामभिघार्च
पृष्ठदाज्यमभिघारयत्यथ वपाम् । एतद्वा विपरीतम् । ५ ।**

तत्र वषट्कृते ज्ञवेति यद्रस्त्वा वषट्कृत एव जुहोति न वषट्का-
र्च । पृष्ठदाज्यमुभयमभिघारयति सुग्रंतं स्थालीग्रंतं च स्थालीग्रंत-
यापि वनस्पतीज्यार्थलान् प्रथाजानिष्टा ह्वौष्ठभिघारयतीति श्रुतेष्व ॥

नेपभृतम् । ६ ।

रिक्तलादिति भावः ॥

आज्यभागौ यजति । ७ ।

उत्तरविकल्पार्थो उनुवादः ॥

तौ न पशौ करोति । न सोम इत्येके । ८ ।

तौ न तावत्स्ततन्वे पशौ करोति । तथा सोमे यः पशुर्न तत्रापौ-
त्वर्थः । सोमे य इष्टिपश्चेषो न तत्रेत्यन्वे ॥

स्वाहा देवेभ्य इति पूर्वं परिवर्णं हुत्वा जुह्वामुप-
स्तीयं हिरण्यशकलमवधाय कृतस्त्रां वपामवदाय हिर-
ण्यशकलमुपरिष्ठात्कृत्वाभिघारयति । ९ ।

परितो वपां ह्येते इति परिवर्णौ नाम हेमौ ॥ तत्रेदं वक्तव्यं
स्वाहा देवेभ्य इति मन्त्रस्थाने ऽपि स्वाहाकारेण भवितव्यं न वेति ।
तेति ब्रूयात् आदिगतस्यापि देवतापदमात्रेण व्यवेतस्य प्रदानार्थ-
त्वात् । तत्र च लिङ्गम् । स्वाहाकारान्तेषु पद्मानेषु स्वाहा पित्र
इति पाठः । तथाश्वलायनके ऽपि पठते स्वाहा वाचे स्वाहा वाच-
स्यतये स्वाहा सरस्वत्या इति । यत्र तु पदादधिकेन व्यवाचः स्वाहा
त्वा सुभवः सूर्यायेत्यादौ तत्र भवितव्यमेवान्ते स्वाहाकारेण । तत्र च
लिङ्गं स्वाहाधिमाधीताय स्वाहा स्वाहाधीतं मनसे स्वाहा स्वाहा
मनः प्रजापतये स्वाहेत्यादि ॥ न तु सर्वस्यैवादिगतस्य स्वाहाकारस्य
प्रदानार्थं दर्शितं श्रुतौ पुरस्त्वाहक्षतयो वा अन्ये देवा उप-

रिष्टात्माहाकृतयो ऽन्ये स्वाहा देवेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेत्यभितो वर्णा
जुहोति तानेवोभयाग्नीणातीति । तत्किं व्यवायाव्यवायनिवन्धेन ।
नैवमनया दर्शितं तस्मानार्थं वाक्यान्तरे श्रुतेरेतदर्थनिर्णयात् यथा
पुरस्तात्माहाकारा वा अन्ये देवा उपरिष्टात्माहाकारा अन्ये यद्यपां
महिम्बोभयतः परियजति तानेवोभयाग्नीणातीति । नहि तत्र यः
प्राणतो य आत्मदा इत्यनयोर्महिम्बोरादिगतः स्वाहाकारे ऽस्मि
येनैवमर्थः स्यात् । कस्तर्हि श्रुतेरर्थः । श्रूयताम् । स्वाहाकारेण
तावद्वोमो लक्ष्यते । तदयमर्थः । प्रधानेज्यायाः पुरस्ताद्वोमभाजः
केचिदुपरिष्टाद्वोमभाजो ऽन्ये तानुभयानुभयतो झटाभ्यामाङ्गतिभ्यां
ग्रीणातीति ॥ किं च ॥ अस्यामेव व्याख्यायामभितो वर्णा
जुहोतीति विधेरयमर्थवादो घटते न व्याख्यान्तरे । तदा यत्र
क्षचिकाले ऽषुभयत्र मन्त्रज्ञताभ्यामाङ्गतिभ्यासुभयग्रीणनसिद्धेस्त्वाह-
यथोक्त एवार्थो जवातः ॥ अथ हिरण्यशकले ऽनुयह उक्तो भार-
द्वाजेन यदि हिरण्यं न स्यादात्याम्बृतवद्येदिति । बौधायनस्वाह
आज्ञस्वावं वा हिरण्यशकलं वा द्वितीये चतुर्थे चेति ॥ सांनाय्यवि-
कारले ऽपि वपाया हस्तैवावदानं न सुवेण सुवहस्तस्वधितीर्णा
द्रवाद्यवदेयेषु योग्यतया ध्वस्त्वानात् । बौधायनस्वाह सुवेण वर्णा
समवलुम्पन्नाहेन्द्राग्निभ्यां क्वागस्येति । नात्रावदानमन्तः खण्डना-
भावात् ॥

एवं पञ्चावत्ता भवति । १० ।

एत्र हिरण्यशकलाभ्यां सह पञ्चावत्ता वपा भवति ॥

चतुरवत्तिनोऽपि पञ्चावत्तैव स्यात् । ११ ।

गतः ॥

इति विंशी कण्डिका ।

इन्द्राग्निभ्यां छागस्य वपाया मेदसोऽनुबूहीन्द्राग्निभ्यां
छागस्य वपाया मेदसः प्रेष्येति संप्रैषौ । १ ।

संप्रैषावेवं भवतः । संप्रैषकालसु प्रकृतावेवोक्तो ऽवद्यन्नमुक्ता अनु-
बूहीति ॥

जातवेदै वपया गच्छ देवानिति वषट्कृते हुत्वा
प्रत्याक्रम्य देवेभ्यः स्वाहेत्युत्तरं परिवर्यं हुत्वा वपेऽन्न-
रणमभिघारयत्युत्तरतस्तिष्ठन् । २ ।

ज्ञते सांनायवद्युतानुमन्वणम् । वपेऽन्नरणमुत्तरतस्तिष्ठन्नभिघा-
रयति । तथा पश्चभिघारणे ऽपि वक्ष्यत्युत्तरतः परिक्रम्येति ॥

प्रतिप्रस्थाताहवनीये वपाश्रपणी प्रहरति स्वाहेऽर्ध-
नभसं मारुतं गच्छतमिति प्राचीं द्विशूलां प्रतीचीमे-
कशूलाम् । एतदा विपरीतम् । ३ ।

उभे वत्यस्ताग्ने छत्रा सह प्रहरति गच्छतमिति लिङ्गात् ॥

अथैने अधर्युः संसावेणाभिजुह्वाति । ४ ।

गतः ॥

अत्र यजमानो वरं ददात्यनङ्गाहं तिस्रो वा धेनू-
स्तिस्रो वा दक्षिणाः । ५ ।

अनद्वाहं वरमिति सामानाधिकरणे वरग्रहणार्थक्याङ्गेन योजनीयम् । वरं गोजातीयमाचं वा ददात्यनद्वाहं धुर्यमेव वा वरं धेनूः पयस्त्रिनीर्वा तिसः दक्षिणा याः काश्चिद्वा गास्त्रिस्त इति ॥

समुत्क्रम्य सहपत्रीकाः पञ्चभिश्चालाले मार्जयन्ते ॥
 आपेहि स्त्रा मयेभुव इति तिसः ॥ इदमापः प्रवहतावद्यं च मलं च यत् । यद्वाभिदुद्रोहान्वतं यद्वा श्रेपे अभीरुणम् ॥ आपेहि मा तस्मादेनसो विश्वान्मुच्चत्वंहसः । निर्मा मुच्चामि शपथान्निर्मा वरुणादधि । निर्मायमस्य पद्मीशात्सर्वस्मादेवकिल्बिपादथा मनुष्यकिल्बिपादिति । ६ ।

दक्षिणां विधिवत्प्रतिगृह्य सर्वे समुत्क्रम्य सह गला मार्जयन्ते ।
 व्याख्यातं मार्जनम् ॥

इत्येकविश्वौ कण्डिका ।

इति षष्ठः पटलः ॥

पशुपुरोडाशस्य पाचसंसादनादि कर्म प्रतिपद्यते । १ ।

पश्वर्यः पुरोडाशः पशुपुरोडाशः तस्य पाचप्रयोगप्रभृति तन्त्रमारभते ॥

यथार्थं पाचयोगः । २ ।

यैरर्थः पुरोडाशस्य तानि प्रयुनक्ति । पात्रान्तराणि तु पश्वर्धमेव
प्रयुक्तान्यस्यापि प्रसङ्गेनोपकुर्वन्ति ॥

**निर्वपणकाले ब्रीहिमयं पशुपुरोडाशं निर्वपत्येका-
दशकपालं द्वादशकपालं वा । ३ ।**

पवित्रे कृत्वा पात्राणि संस्तृश्य निर्वपणम् । न प्रणीता भवन्ति । पश्व-
र्धानामेवोपजौवनादिष्टिविधे सेमविधे तृक्तमन्या वा यजुषोत्पूर्येति ।
भारद्वाजश्चाह यजुरुत्पूताभिः पिष्टानि अपयतीति । वौधायनस्त्वाह
प्रोक्षणीश्चेष्टण पिष्टानि संयुयादिति ॥ पुनः पशुपुरोडाशवचनात्पशुपुरो-
डाशः सर्वा ब्रीहिमयो भवति न यत्वमयः । कपालसंख्याप्येषैव सर्वत्र ॥

यद्वेवतः पशुस्तद्वेवतो भवति । ४ ।

दद्मपि सार्वत्रिकं वेदितव्यम् ॥

हविष्कृता वाचं विस्तज्य पशुं विशास्ति । ५ ।

हविष्कृता सह विस्तृथवाचोरध्वर्युयजमानयोः पशुं विशास्ति शमि-
तेति शेषः शमितरेषा ते ऽश्रिः स्यष्टास्त्रिति लिङ्गान् ॥

**हृदयं जिह्वा वक्षो यक्षदृक्यौ सव्यं देवरमे पाश्र्वे
दक्षिणा श्रोणिर्गुदतृतीयमिति दैवतानि । दक्षिणं दोः
सव्या श्रोणिर्गुदतृतीयमिति सौविष्टवतानि । ज्ञोमानं
स्त्रीहानं पुरीततं वनिष्टुमध्यूभीं* मेदेवा जाघनीमित्युद्भ-
रति । ६ ।**

* This word has been corrected whenever it occurs; all MSS.
read always अधूभी instead of अधूभी.

यक्षत् कालखण्डं नाम व्रदीयो मांसम् । वृक्ष्यौ पार्श्वगतौ पिण्डौ ।
गुदं लविभक्तमेवोद्धरति विभागस्त्वस्य परस्ताद्विविष्टति । क्लोमादौना-
मिडाद्यर्थं उद्धारः । क्लोमा नाम यक्षत्सदृशं तिलकाख्यं मांसम् ।
स्त्रीहा गुल्मः । पुरीतत् अन्त्वम् । वनिष्ठः स्त्रविष्टान्त्वम् । अधूष्मी
अधःस्थानीयं मांसम् । मेदः चर्म हृदयस्य वृक्षयोश्च । जाघनी
पुच्छम् ॥

गुदं मा निर्झेषीरिति संप्रेष्यति । ७ ।

शमितारं संप्रेष्यत्यध्वर्युः । तत्र निर्झेषीरिति कोऽर्थः । तमाह ॥

मा विपर्यास्त* इत्यर्थो भवति । ८ ।

गुदं च वनिष्ठुं च मा विपर्यास्याः तयोः सदृशाकृत्योर्मिथो विपर्यासं
मा कृथा इत्यर्थः । तयोः सुषिरविपरिवर्तनं विपर्यास इत्यन्ये ॥ विप-
र्यास इति तु पठतां प्रामादिकस्तकारः ॥

**उदक् पवित्रे कुम्भ्यां पशुमवधाय शूले प्रणीश्य
हृदयं शामित्रे अपयति । ९ ।**

कुम्भ्यादौनां प्रतितपनादि पवित्रनिधानानां कर्म शामित्रे कृत्वोदक्-
पवित्रायां कुम्भ्यां कृत्स्मुद्धतं पश्चुं दुग्धसेचनमन्त्वेण युगपदवधाय
अपयति । हृदयं तु हृदयशूलप्रोतं कृत्वा प्रत्यक्षेण अपयति । अपरं
तु शमित्रकर्म शूलं हृत्वीः शमित्रिति लिङ्गात् अग्नेः*शामित्रस-
माख्यानाच्च ॥

* Thus all MSS.

अवहननादि कर्म प्रतिपद्यते । १० ।

अवहननादि प्रतिपद्यायेभ्यो निनौय लौकिकैर्दैर्भैः प्राश्चिं संमार्हि ।
जहेनादाय ततः प्रस्तुरे पवित्रे अपिसृज्य पुरोडाशमुद्वास्यासादयति ॥

वपया प्रचर्य पुरोडाशेन प्रचरति । शृते वा पश्चौ । ११ ।

व्यवस्थितविकल्पार्थी वाशब्दः । एवं वपाप्रचारानन्तरं पुरोडाशं
निरुप्यासाद्य शृते पश्चौ तेन प्रचरति । यदा पशुमालभ्य पुरोडाशं
निर्वपति समेधसेवैनमालभते वपया प्रचर्यं पुरोडाशेन प्रचरतीति
ब्राह्मणानुसारेण पशुमंजपनानन्तरमेव पुरोडाशं निरुप्य वपाप्रचा-
रानन्तरं तेन प्रचरतीत्यर्थः । तथा च भारद्वाजः पशुमालभ्य पुरो-
डाशं निर्वपतीति विज्ञायते उन्नरवादो उभिप्रेतो वपया प्रचर्यं
पुरोडाशेन प्रचरतीति । वौधायनश्चाह पशुमालभ्य पुरोडाशं निर्व-
पेदिति शालीकिरिति ॥

**इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यानुब्रूहीन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्य
प्रेष्येति संप्रैषौ ॥ इन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्यावदीयमान-
स्यानुब्रूहीन्द्राग्निभ्यां पुरोडाशस्य प्रेष्येति वा । १२ ।**
पुर्ववदगात्या ॥

अग्रये उन्नुब्रूह्यमये प्रेष्येति स्विष्टकृतः संप्रैषौ । १३ ।

नात्र नारिष्ठाः न चान्तःपरिष्ठपां निनयनम् । पश्चर्थानामेव प्रसङ्गा-
द्धुतानुमन्त्रणे उपग्रहेत्वा विकारः ॥

इति द्वाविंश्चौ कण्डिका ।

प्राशिचमवदायेऽनं यजमानभागम् । १ ।

अवद्यतीति विपरिणामेनान्वयः । तेषां प्राशिचेऽमेवावद्यति न तत्सु-
मसमयं यजमानभागमित्यर्थः ॥

हविराहुतिप्रभृतीडान्तः संतिष्ठते । २ ।

यदतो ऽङ्गजातं प्रयाजानुयाजादि तत्सर्वं पश्यत्यमेवानुष्टितं प्रमङ्गेनो-
पकरोतीति भावः । एवं च तत्रालभ्यप्रसङ्गं यदैशेषिकमङ्गं पुरोडा-
शस्य यथा फलीकरणहेत्तमः । कपालविमोचनं चेति तत्रैव कर्तव्य-
मित्युक्तं भवति । तत्र च लिङ्गं सदनीयानामिडान्ते वैशेषिकाणामनु-
क्रमणम् । भारद्वाजसत्याशाढौ चाहतुः अत्र पशुपुरोडाशस्य पिष्ट-
लेपफलीकरणहेत्तमौ जुहोति कपालविमोचनं चेति । खकाले
कार्याणीत्यपरं उत्कर्षेदित्यपरमिति लिङ्गात् ॥ यजमानभागस्य तु
वाचनिको निषेधः । केचिच्चु वाचनिकमिडान्तलमिष्टा नान्यदपि
प्रतिषेधन्ति । तेषां यजमानभागवदानप्रतिषेधो ऽनर्थकः स्यात्
प्राशनाभावादेवावदाननिवृत्तेः ॥

उपहुतां मैत्रावरुणपष्ठा भक्षयित्वा पूर्ववत्वस्तरे
मार्जयित्वा सुवेण पृष्ठदाज्यस्योपहत्य वेदेनोपयम्य चिः
पृच्छति श्रृतं हवीः ३ शमितरिति । ३ ।

भक्षणवचनं मैत्रावरुणाय विधानार्थम् । तस्य चाप्राकृतस्यापि अनु-
वाक्याप्रैषधोर्वत्क्षत्वेन हेत्रध्वर्युविकारत्वाऽङ्गजणप्राप्तिरिति भावः ।
मार्जनवचनं तु भक्षणशेषत्वं मार्जनस्य ख्यापयितुम् । अतो यद्यदि-

डान्तमुक्तं तन्मार्जनान्तं भवति । पृष्ठदाच्यग्रहणं स्थालौगतस्येष्टं सुग-
तस्यानुयाजार्थलात् । उपहत्य गृहीता ॥

शृतमितीतरः प्रत्याह । ४ ।

शमिता तु सुपरीचितपाकः प्रत्याह । यो इत्यतं प्रत्यमाह स एन-
सेति दोषः श्रूयते ॥

अर्धाधे द्वितीयं प्राप्य तृतीयम् । ५ ।

द्वितीयं तृतीयं पृच्छतौत्यत्यः ॥

पूषा मा पशुपाः पात्विति प्रथमे इभिप्रवजति ।
पूषा मा पथिपाः पात्विति द्वितीये । पूषा माधिपाः
पात्विति तृतीये । ६ ।

प्रथमे द्वितीय इति प्रतिप्रश्ने कृत इति शेषः । तथा पृष्ठाभिक्रा-
मेत्यूषा मेति द्वितीयं पृष्ठापक्रामेत्यूषा मेत्येव बौधायनः ॥

**शूलात्रवृह्णि हृदयं कुम्भामवधाय सं ते मनसा मन
इति पृष्ठदाच्येन हृदयमभिघारयत्युत्तरतः परिक्रम्य
। ७ ।**

तृतीयेन गमनमन्तेणोत्तरतः परिक्रम्य हृदयमभिघारयति । न
चात्रोत्तरतः परिक्रम्येत्यथोत्तरसूत्रेण सह योजना शङ्खनीया त्रिभिः
प्रश्रैस्त्रिभिर्मन्त्रैस्त्रिभिश्चाध्वनो इवच्छेदैर्विशिष्यत्य
गमनस्याभयोरपि
हृदयपश्चभिघारणयोरङ्गलात् तस्य चानिर्वृत्तलात् व्यक्तोक्तलाच्च भार-

दाजसत्याषाढाभ्याम् । उत्तरतः परीत्य पृष्ठदाज्येन हृदयमभिघार-
यतीत्यर्थः ॥

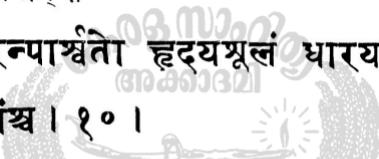
आज्येन पशुं यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्ट इति । ८ ।

पशुमाज्येनाज्यस्याल्ला आनीतेनाभिघारयति उत्तरत एव स्थितः ॥

**स्वाहोषणो व्यथिष्या इत्युद्यन्तमूष्माणमनुमन्त्रयते
। ९ ।**

उद्यन्तं ऊर्ध्वं यन्तम् ॥

**पशुं हरन्पार्श्वतो हृदयशूलं धारयत्यनुपस्थृशन्ना-
त्मानमितरांश्च । १० ।**

सांनायवत्पशुमुदास्य हरन् कुम्भाः पार्श्वतो हृदयशूलं धारयति
न च तेन हस्तधृतेनोपस्थृशत्यङ्गान्तरमन्यांश्च । धारणमपि तस्य
रज्ज्वादिना बङ्गा न साक्षाद्वस्तेनेत्येके ॥

**अन्तरा यूपमाहवनीयं च दक्षिणातिहत्य पञ्चहेचा
षड्हेचा वा दक्षिणस्यां वेदिश्रोण्यामासाद्य चतस्रषूप-
स्तूणीते जुह्वपभृतोर्वसाहेमहवन्यां समवत्तधान्या-
मिति । ११ ।**

अतिहरणं व्याख्यातम् । समवत्तधानी इडापात्रम् ॥ तत्रेदमिन्द्रि-
यमित्यासन्नाभिमर्शनमन्ते हविर्मयि अयतामिति संनामः । तत्र च
लिङ्गानि छागस्य हविषो उनुब्रूहि मनोतायै हविषो इवदीयमानस्य

अथ हविषा प्रचरति यदि वपा हविरवदानं वेत्यादीनि । आश्लायनश्चाह वपा पुरोडाशो हविरिति पश्चोः प्रदानानीतिः ॥

जुहूपध्यतोर्हिरण्यशकलाववधाय बर्हिषि स्मृशखायामवदानान्यवद्यन्संप्रेष्यति । १२ ।

इति त्रयोविंशौ कण्डिका ।

मनोतायै हविषोऽवदीयमानस्यानबूहीति । १ ।

बर्हिःस्मृशाखयोस्तत्तदङ्गं निधाय स्वधितेरक्तया धारयावदानमन्तेण क्षिनन्ति । प्रकाले चावदाने मनोतायै संप्रैषः ॥

हृदयस्याग्रे ऽवद्यति । अथ जिह्वाया अथ वक्षसो याथाकामीतरेषाम् । २ ।

त्रयाणामैवैतेषां क्रमनियसो याथाकाम्यमितरेषामङ्गानाम् ॥

मध्यतो गुदस्यावद्यतीत्युक्तम् । ३ ।

उक्तमिदं ब्राह्मणे मध्यतो गुदस्यावद्यति मध्यतो हि प्राण उत्तमस्यावद्यतीति । तेन दैवतानामवदानानां मध्यतो ऽन्ततो वा गुदावदानमित्यर्थः ॥

यथोङ्गतं वा । ४ ।

यः प्रथम उद्भूरणे क्रम उक्तः स एवावदाने ऽप्यस्तु ॥

दैवतानां द्विर्दिवदाय जुह्वामवदधाति । उपभृति
सौविष्टक्तानां सकृत्सकृत् । ५ ।

दैवतसौविष्टक्तविभागः प्रागेव दर्शितः ॥ तत्र दैवतानि सर्वाण्णव-
दाय ततः सौविष्टक्तान्यवद्यति । तत्राह भारद्वाजः प्रत्यभिघार्य
अङ्गाणि स्थिष्टक्ते सकृदिति । पञ्चावन्तिनम् त्रिस्तिदैवतेभ्यो
द्विद्विः सौविष्टक्तेभ्य इति द्रष्टव्यं पञ्चावत्तं सर्वत्रेति नियमात्
खण्डितिना धारां क्विनत्ति द्विः पञ्चावन्तिन इति लिङ्गाच्च ॥

गुदं चैधं विभज्य स्थविमदुपयड्भ्यो निधाय मध्यमं
द्वैधं विभज्य दैवतेष्ववदधाति । अणिमत्सौविष्टक्तेषु । ६ ।

गुदस्यावदानकालः प्रागेवोक्तः । तस्यैवेदानां विभागप्रकार उच्यते ।
यदा दैवतार्थं गुदादवद्यते तदैवतं चेधा विषमं विभज्य स्युलखण्ड-
मुपयड्डोमार्थं निधाय मध्यमपरिमाणं खण्डमवदानमन्तेण द्वेधा
क्षित्ता दैवतेष्ववदधाति । अणु तु खण्डं खकाले सौविष्टक्तेषु ॥
पञ्चावन्तिनस्यत्रापि चेधा द्वेधा च विभागः पूर्ववत् ॥

अपि वा द्वैधं विभज्य स्थविमदुपयड्भ्यो निधायेत-
रक्षैधं विभज्य मध्यमं द्वैधं विभज्य दैवतेष्ववदधाति ।
अणिमत्सौविष्टक्तेषु स्थविष्टमिडायाम् । ७ ।

गुदादपौडावदानमिच्छते इयं विभागः ॥

चेधा मेदेऽवद्यति द्विभागं सुचेऽस्तृतीयं समवत्तधा-
त्याम् । ८ ।

अवन्तेषु सौविष्टकतेषु सेदस्तेषा विभज्य हतोयमिडार्थं निधाये-
तरौ भागौ सुचोः क्षिपति ॥

यूषे मेदो ऽवृधाय मेदसा सुचौ प्रावृत्य हिरण्यश-
कलावुपरिष्ठाकृत्वाभिघारयति । ६ ।

यूषे पशुरसे मेदो मञ्जित्वा तेन सुगतान्यज्ञानि प्रच्छादयति ॥

समवत्तधान्यां षडाद्यानीडामवद्यति वनिष्टुं सप्तमम् ।
षडभ्यो वा वनिष्टोः सप्तमात् । १० ।

अवशिष्टानामज्ञानां मथ्ये यथोहृतं षडाद्यानि कृत्वानीडामवद्यति
वनिष्टुं च सप्तमम् । अत एव नावदानमन्त्वः न च यजमानभागः ।
यदा तु षडभ्यः तदा सर्वे प्रकृतिवत् ॥

अनस्थिभिरिडां वर्धयति । ११ ।

शिष्टेष्वज्ञेषु यान्यनस्योनि तैरिडां वर्धयति । कानि पुनस्त्वानि ॥

क्लोमानं ल्लीहानं पुरीततमित्यन्ववधाय यूषणोपसि-
च्चाभिघारयति । १२ ।

इतिकरणो ऽध्यूष्मीमेदस्तृतीययोः प्रदर्शनार्थः । तत्र मेदः पूर्वमवदाय
ततः क्लोमादीनीत्यपरे ॥

इति चतुर्विंश्ती कण्ठिका ।

इति सप्तमः पट्टलः ॥

अपां त्वैषधीनां रसं गृह्णामीति वसाहेमहवन्यां
वसाहेमं गृह्णाति । १ ।

वसा पशुरसः । स एत हैमस्तासाधनलादभिप्रेतः तं वसाहेमं
गृह्णाति । श्रुतिप्रभिद्वा तु तथा निर्देशः ॥

स्वधितिना धारां क्षिनत्ति । २ ।

दक्षिणेन गृह्णन्सव्येन क्षिनत्ति ॥

द्विः पञ्चावत्तिनः । ३ ।

गतः ॥

श्रीरसीति पाञ्चेन वसाहेमं प्रयौति । ४ ।

प्रयौति लोडयति ॥

वातस्य त्वा धज्या इति तेनैवापिदधाति । स्वधितिना
वा प्रयौति । स्वधितिनापिदधातीत्येके । ५ ।

गताः ॥

अथ यन्न शीष्णोऽवद्यति नांसयोर्नाणूकस्य नापर-
सक्थ्योरनवदानीयानि । ६ ।

अंमौ स्कन्धौ तावन्तरास्थिविशेषोऽणूकः । श्रोणोरुपरिदेशावपरस-
ग्यिथनौ । एतेभ्योऽङ्गेभ्यो यन्नावदत्यनुद्धरणात् तेनैतान्यनवदानीया-
नौत्याख्यायने यथा सुरायहांश्चानवदानीयानि च वाजसद्व्याद्यादौ ।

स्वयं च वक्ष्यति मास्त्या अनवदानीयानौति । अस्त्वेवं किं तैर्दानीम् ॥

तानि श्रौतैः संनिधाय संमृशत्यैन्द्रः प्राणो अङ्गेऽअङ्गं इति । ७ ।

तात्यनवदानीयानि गृह्यतैर्देवतसौविष्टुतेऽप्तैः सह निधायोभयानि संमृशतौत्यर्थः । तथा गृह्यमगृह्यतं च पशुं संनिधाय संमृशतौति सत्याषाढः ॥

अथ हविषा प्रचरति । ८ ।

हविःशब्दो इङ्गावदानेषु प्रसिद्धः ॥

इन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषोऽनुब्रूहीन्द्राग्निभ्यां छागस्य हविषः प्रेष्येति संप्रैषौ । ९ ।

गतः ॥

याज्याया अर्धचं प्रतिप्रस्थाता वसाहेमं जुहोति दृतं दृतपावानः पिबतेर्ति । १० ।

मन्त्रमध्यग्न्याहाकारो न प्रदानार्थः मध्यमे खाहाकार इति लिङ्गात् । तेनान्ते खाहाकारेण जुहोति ॥

उद्रेकेण दिशः प्रदिश इति प्रतिदिशं जुहोति । मध्ये पञ्चमेन । ११ ।

उद्रेकः शेषः । पञ्चमेन मन्त्रेण ॥

प्राच्चमुत्तमं संस्थाप्य नमो दिग्भ्य इत्युपतिष्ठते । १२ ।

षष्ठं हेमं मध्यादारभ्य प्राच्चं समाय ता एव दिश उपतिष्ठते
मन्त्रलिङ्गात् ॥

वषट्कृते जुहोति । १३ ।

इविरिति शेषः । सांनायवद्गुतानुमन्त्रणम् ॥

अत्र वा दिशः प्रति यजेत् । उपरिष्टाद्वा वनस्पतेः
स्विष्टकृतो वा । १४ ।

अत्र इते इविषि इष्टे वा वनस्पताविष्टे वा स्विष्टकृति दिशां यागः ।
वसाहेमस्तु सर्वत्र याज्याया अर्धर्च एव ॥

**प्रत्याक्रम्य जुह्वामुपस्तीर्य सकृत्पृष्ठदाज्यस्योपहत्य
द्विरभिधार्य वनस्पतये इनुब्रूहि वनस्पतये प्रेष्येति
संप्रैषौ । वषट्कृते जुहोति । १५ ।**

प्रत्याक्रम्य इला नारिष्टान्पृष्ठदाज्यं गृह्णाति स्थाल्याः सुगतस्यानुया-
जार्थल्वात् । द्विस्तु पञ्चावत्तिनः ॥

स्विष्टकृद्वद्यजमानो इनुमन्त्रयते । १६ ।

यथा वनस्पतेरहं देवयन्ययायुम्भानित्यादि ॥

**उपर्याहवनीये जुह्वामौपभृतानि विपर्यस्यन्नाहामये
स्विष्टकृते इनुब्रूह्यमये स्विष्टकृते प्रेष्येति संप्रैषौ । १७ ।**

दक्षिणतः स्थित एवौपस्थितानि जुङ्कां गमयन्नाहानुवाक्यासंप्रेषं ततो
याज्याया इत्यर्थः ॥

वषट्कृते हुत्वा प्रत्याक्रम्यायतने सुचौ सादयति
। १८ ।

उत्तरविधानार्थी अनुवादः ॥

इति पञ्चविंशी कण्डिका ।

अचेडाया निरवदानमेके समामनन्ति । १ ।

अत्र सुक्षमादनानन्तरं प्राकृत एव काल इति भावः । निरवदानं
पृथक्करणम् ॥

अवान्तरेडामवद्यति । २ ।

उत्तरविवक्षयानुवादः ॥

मेद उपस्तीर्य मेदसाभिधारयति । ३ ।

गतः ॥

यं कामयेतापभुः स्यादित्यमेदस्कं तस्मा इत्युक्तम् । ४ ।

तस्मादादर्तव्यं मेद इति भावः ॥

उपहृतां मैचावस्थणषष्ठा भक्षयन्ति । प्रतिप्रस्थाता
सप्तमः । ५ ।

पशुपुरोडाशादवशिष्टमेव षष्ठं भक्तम् । प्रतिपस्यातायत्राधिकः
तस्यापि पश्चभूतवपा अपणात्मकप्राकृतकार्यात्मयादिति भावः ॥

वनिष्टुमग्नीधे षडवत्तं संपादयति । ६ ।

यदा कृत्त्वो वनिष्टुरिडायामवन्तस्तदा तमिडांशेन महाग्नीधे प्रयच्छति
स चेडावद्वयति । यदा वनिष्टेकदेशो ऽवन्तस्तदावन्तशिष्टं मार्जनाने
प्रयच्छति स लाग्नीधभागवद्वयति ॥

अध्यूध्रीं हेत्वे हरति । ७ ।

अध्यूध्रौ अपीडायामेवाधिकांशो हेतुर्नियम्यते अनस्थितात ॥

अग्नीदौपयजानङ्गारानाहरोपयष्टरुपसीद ब्रह्मन्प्र-
स्थास्यामः समिधमाधायाग्नीत्यरिधींश्चाग्निं च सङ्कृत-
कृत्संमृडीति संप्रेष्यति । ८ ।

उपयजो नाम वच्यमाणा हेमाः तदर्था त्रैपयजाः तेषां हेतो-
पयष्टा । व्याख्यातः शेषः ॥ नन्वेते ऽङ्गाराः कुचाहर्तव्याः कुच चोपय-
ष्टोपसौदति कश्चासौ । तत्सर्वं क्रमादाह ॥

आग्नीध्रादौपयजानङ्गारानाहरति । हेत्वीय उपय-
जति । ९ ।

सौमिके पश्चाविति शेषः । लाघवार्थमिह वचनम् ॥

शास्मित्रान्निरूढपशुबन्ध उत्तरस्यां वेदिश्रोण्याम्
। १० ।

शामिचादाहरति श्रोणामुपयजतीत्यर्थः । बौधायनेन त्वत्रोक्तं अतो
ह स्माह बौधायनः आह्वनौयादेवोदौचो इङ्गारात्क्रिर्वर्त्य तेषूपयष्टो-
पयजेदिति । तेन पश्चुप्रणादूर्ध्वं शामिचानुगतौ उपयजामप्रयोज-
कले इयाह्वनौयाङ्गारेषूपयागो द्युक्तः । न तु गुदहेऽमलोप इति
द्रष्टव्यम् ॥

गुदकाण्डमेकादशधा तिर्यक् श्रिच्चासंभिन्दनपर्या-
वर्तयन्ननूयाजानां वषट्कृतेवपट्कृत एकैकं गुदकाण्डं
प्रतिप्रास्थाता हस्तेन जुहोति समुद्रं गच्छ स्वाहेत्येतैः
प्रतिमन्त्रम् । ११ ।

संभेदः संकरो दारणं वा । सुब्यन्तरभागस्य बहिःपरिवर्तनं पर्या-
वर्तनम् ॥

सर्वाणि हुत्वाङ्गस्त्वौषधीभ्य इति बहिःषि लेपं निमृज्य
मनो मे हार्दि यच्छेति जपति । पृष्ठदाज्यं जुह्वामानीय
पृष्ठदाज्यधानीमुपभृतं कृत्वा तेनैकादशानूयाजान्य-
जति । १२ ।

गतौ ॥

देवेभ्यः प्रेष्येति प्रथमं संप्रेष्यति । प्रेष्य प्रेष्येतीतरान्
। १३ ।

प्रथममनूयाजं प्रति देवेभ्यः प्रेष्येति प्रशास्तारं संप्रेष्यति । केवलं
प्रेष्येतीतराननूयाजान् ॥

तान्यजमानः प्राक्तैरनुमन्त्वयते । १४ ।

प्राक्तैर्ज्ञनानुमन्त्वण्मन्त्वैरिति शेषः ॥

इति षड्बिंशी कण्डिका ।

प्रथमेनाद्यांश्चतुरो दशमं च । द्वितीयेन प्राग्वन-
स्पतेः । उत्तमेन शेषम् । १ ।

आद्याश्चत्वारो दशमश्च प्रथमविकाराः ततः परे चत्वारो द्विती-
यस्य नवमैकादशावुत्तमस्य । अतस्तेन मन्त्रेण तांस्ताननुमन्त्वयते ।
यथा बहिष्ठोऽहं देवयज्यया प्रजावान् द्वारामहं देवयज्यया प्रजा-
वान् बहिष्ठो वारितौनामित्यादि तथोर्जाङ्गत्योरहं देवयज्यया
पशुमान् दैव्ययोर्हात्रोरहं तिसृणां देवीनामहमित्यादि तथा वनस्प-
तेरहं देवयज्ययायुम्मानित्यादि । तथा तत्तदिकागणां तत्तदेशवम-
यनुसंधातव्यम् ॥

उत्तरयोर्विकारेषूभौ होतारं चेदयते इधर्युमैचा-
वरुणश्च यज्ञेति । २ ।

दर्शितमेतत्प्रकृतौ यदुत्तरावनूयाजौ द्वियजाविति । इदानौं तदि-
काराणामपि संपाद्यत इति वेदितव्यम् ॥

अत्र स्वरोरञ्जनमेके समामनन्ति । ३ ।

द्वितीयमत्त्राञ्जनं स्वरोः पचे विधीयते न तु पूर्वस्यैवञ्जनस्य काल-
विकल्पमात्रं तस्य पशुसंस्कारार्थलेन तत्रैव नित्यत्वात् । तथा च

मन्त्रवर्णः घृतेनाकौ पशुं वायेथामिति । अक्षं चेतद्भारद्वाजीयादौ
नित्यवद्भयवाङ्गवचनात् ॥

प्रत्याक्रम्य जुह्वां स्वरुपवधायानूयाजान्ते जुहोति
द्यां ते धूमो गच्छत्वतरिक्षमर्चिः पृथिवीं भस्मना
पृणस्व स्वाहेति । ४ ।

अनूयाजान्ते इति वैचित्र्यार्थम् । अनूयाजसमाप्तिदेश इत्येके ॥

समानमा प्रत्याश्रावणात् । ५ ।

तत्राह भारद्वाजः सर्वा जुह्वपस्तो वाजवतीभ्यां व्यूहति सर्वासु सुचु
प्रस्तुरमनकौति ॥

रुक्तवाकप्रैषो विक्रियते । ६ ।

विक्रियते कर्णतो मन्त्रतश्च । कथम् ॥

तं मैत्रावरुणो ब्रूयादग्निमद्य हेतारमवृणीते-
ति । ७ ।

इषिता दैव्या इत्याध्वर्यवप्रैषो निवर्तते ॥

ध्रुवावर्जं चतस्रभिः परिधीनभिजुहोति । ८ ।

अतिरिक्तवाङ्गवायाः प्राक्ते परिष्ठभिहेसे उन्नयाच्च सिद्धूस्यैव
ध्रुवावर्जनस्य वचनमसंदेहार्थम् ॥

दक्षिणेन विहारं जाघनों हृत्वा तथा पत्नीः संया-
जयन्ति । ९ ।

गूर्वस्थित्यार्हपत्ये पत्रीसंयाजाः । तत्र पाशुक्योरपि सुचेः कस्तम्बां
गदनं विसोचनार्थलात् । तथा च भारद्वाजः सर्वाः सुचः कस्तम्बां
गदयतौति । सादृशमन्त्रस्य तृहः प्रकृतावेव दर्शितः ॥

**आज्येन सोमत्वष्टाराविष्टोत्तानायै जाघन्यै देवानां
पत्रीभ्यो इवद्यति । नीच्या अग्नये गृह्णपतये । १० ।**

पत्र न सन्ति लोमानि स उत्तानो भागः इतरो इन्यः । सर्वाण्यव-
शानानि जाघन्या एव भवन्ति आज्यम्यानापन्नलात् । तथा जाघन्यै
गृह्णत्याह भारद्वाजः चतुःक्लिश्टतुर्वदानस्य पञ्चलतः पञ्चावदानस्य
नात्रोपस्तरणाभिघारणानि भवन्तौति ॥

उत्तानायै हेऽच इडासवद्यति नीच्या अग्नीधे । ११ ।

इडासान्तियनुमन्त्रणे घृतशब्दस्यानुहः प्रकृतावेव दर्शितः ॥

**तां पत्वै प्रयच्छति तां साध्यर्यवे इन्यस्मै वा ब्राह्म-
णाय । १२ ।**

एतौ ॥

बाहुं शमिते । १३ ।

शाङ्कर्दीः । स लेको हविः शेषभक्षणदशायामभक्षितस्तिष्ठति ॥

तं स ब्राह्मणाय यद्यब्राह्मणो भवति । १४ ।

प्रत एव च लिङ्गादिष्टश्चिं मांसं ब्राह्मणाय देयं भक्ष्यं चास्येति
सेद्दुं भवति ॥

यज्ञ यज्ञं गच्छेति चीणि समिष्टयजूषि हुत्वानुपस्थृ-
शन्हृदयशूलमुदड़ परेत्यासंचरे ॥ प उपनिनीय शुष्का-
द्र्दयेः संधावुद्वासयति शुगसोति द्वेष्यं मनसा धा-
यन् ॥ १५ ॥

संपत्तीयादि समानमा समिष्टयजुषः । तत्र पिष्टलेपफलौकरणहेऽमै
पशुपुरोडाश एव व्याख्यातौ । ततस्त्रौणि समिष्टयजूषि ज्ञवा
प्राकृत एव स्थाने वर्हिरनुप्रहृत्य ततः प्रार्द्दाहवद्यजमानभागप्राशनं
यदा षड्भ्य इडा भवति । ततो वेद्यभिस्तरणादि आध्वर्यवशेषं
संस्थाप्य पूर्वदनुपस्थृशन्हृदयशूलं हृत्वा द्विपदां चतुष्पदां च पशू-
नामसंचरे ॥ पास्ति ॥ तत्र च शुगसि तमभिशोचत्येव मन्त्रः । न
तु श्चोर्नामयहृणं अनदःशब्दात् मनसा ध्यायन्निति वचनाच्च ॥

सुमित्रा न आप ओपधय इति तस्मिंश्चात्वाले वा
सहपत्रीका मार्जयित्वा धाम्नोधाम्नो राजन्त्रुदुच्चममि-
त्यादित्यमुपस्थायैथो इत्येधिषीमहीत्याहवनीये समिध
आधायापो अत्वचारिष्मित्युपतिष्ठन्ते ॥ १६ ॥

व्याख्यातं मार्जनम् । तत्तस्मिन्हृदयशूले कुर्वन्ति । तथा चाश्वलायनः
तस्मोपरिष्टादप उपस्थृशन्तौति ॥ समिधामैकैकश्चेनाधानं मन्त्रलि-
ङ्गत् । समिदसौत्येतावान्दितौयो मन्त्रः ॥ पत्वास्तूपस्थानमन्ते पथ-
खत्यग्र आगमं तां मेति विकारः ॥ अथ प्रणीतामार्जनविष्णुक्रमेषु
याजमानक्रमप्राप्नेषु तेषां प्रवृत्तिं विकल्पं शाखान्तरोक्तं दर्शयति ॥

इति सप्तविंश्ती कण्डिका ।

इष्टिविधे वा अन्यः पशुबन्धः सोमविधे इन्यः ।
स यचैतदपः प्रणयति पूर्णपाचं निनयति विष्णुक्रमा-
न्कामति स इष्टिविधे इते इन्यः सोमविध इति वाज-
सनेयकम् । १ ।

इष्टेरिव विधा यस्य स इष्टिविधः । तथा सोमविधः । के पुनस्ते
विधे । सो इयं कर्ता यचैतद्यथाप्रसिद्धं पश्वर्थमपः प्रणयति ताश्वान्ते
इन्तर्विदि निनयति विष्णुक्रमांश्च क्रामति स इष्टिविधः । यचैतत्त्वं
न करोति स सोमविधः । एतदुक्तं भवति चयमेव तत्पश्चौ कर्तव्यं
वा न वेति ॥ तत्र यदा दृष्टार्थाः प्रणीतास्तदार्थलुप्त्वादासां दृष्टा-
र्थपते प्रणयनसुच्यते । यदा लदृष्टार्थास्तदा नित्यप्राप्तौ पते निव-
र्त्यन्ते । विष्णुक्रमाणां तु नित्यप्राप्तानामेव पते निष्टन्तिर्वचनादिति
द्रष्टव्यम् ॥

यूपं यजमान उपतिष्ठते नमः स्वरभ्यः सन्नान्माव-
गातापश्चाद्घवान्वं भूयासम् ॥ शृङ्गाणीवेच्छृङ्गिणां संद-
हश्चिरे चघालवन्तः स्वरवः पृथिव्याम् । ते देवासः
स्वरवस्तस्थिवांसो नमः सखिभ्यः सन्नान्मावगात ॥
आशासानः सुवीर्यमिति च । २ ।

यत्वाग्यज्ञ शं च म इति जपात्तल्लोपतिष्ठते । तथा चोत्तरसूचे
अपि वक्ष्यति ॥

उपस्थाय यज्ञ शं च म इति जपति । ३ ।

यूपमुपस्थाय ततो यज्ञं च म इति जपति । योमेन पशुना
वेष्टा जपतौत्यनेनैव जपस्य सिद्धत्वाक्षमार्थमिदं वचनम् ॥ अथ
यूपप्रसङ्गात् संस्थिते कर्मणि यूपस्थर्णे प्रायश्चित्तमाह ॥

आहुत्यै वा एतं वनस्पतिभ्यः प्रच्यावयन्युपयज्य
मनुष्याः प्रयान्ति । यूपो वै यज्ञस्य दुरिष्टमामुच्चते ।
यद्यूपमुपस्थृशेहुरिष्टं यज्ञस्यामुच्चेत्तमभिमन्त्रयेत वाय-
वेष ते वायवित्येकम् । वायवेतौ ते वायविति द्वौ ।
वायवेते ते वायविति बह्न् । ४ ।

आज्ञत्यै आज्ञत्यर्थं वनस्यतीज्यास्तोपकर्तुमेनं यूपं वनस्पतिसकाशा-
दज्ञार्थं निर्वहन्ति मनुष्याः तेनोपयज्य पश्चियां कुला गृह्णान्प्रयान्ति
च । अत एव खिङ्गादवगतं उदवसाय पशुना अष्टव्यमिति । उपय-
ज्ञेति यजेश्वान्दमः संप्रसारणाभावः ॥ एवमाज्ञत्या परिक्रीतो यूपो
यद्यज्ञस्य दुरिष्टं तदात्मन्यारोपयति । तमेतमामुक्तिलिखिषं यूपं
यदि कश्चिदुपस्थृशेत्तत्किलिखिषमात्मनि संक्रमयेत् । अतस्त्रिवर्षार्थं
तमेव यूपमभिमन्त्रयेत वायवेष त इति । तत्र यूपैकादशिन्यादौ
द्विबह्नां युगपल्काले स्थर्णे द्वितीयहतीयाभ्यामभिमन्त्रणं न लाद्य-
खाद्यन्तिः तयोराम्नानसामर्थ्यात् ॥ एष मर्वार्थी विधिर्न केवलं
यजमानस्य । कस्तात् । संस्थिते कर्मणि सर्वेषामेव यूपसृष्टौ दोषस्म-
रणात् हिरण्यकेशिना सर्वाधिकारेण गृह्णकाण्डे तद्वचनाच्च ॥

ऐन्द्रामो निरुद्धपशुबन्धः सौर्यः प्राजापत्यो वा । ५ ।

एतास्तिस्तो देवता नित्ये पशौ विकल्पन्ते ॥

तेन संवत्सरेसंवत्सरे यजेत् । षट्सुषट्सु मासेषि-
त्येके । ह ॥

तेन प्रतिसंवत्सरं सकृद्यजेत् षट्सुषट्सु वा मासेषु । किं तत्रानियतः
कालः । नेत्याह ॥

ऋतुव्यावृत्तौ सूधवस आदृत्तिमुखश्चादृत्तिमुखे
वा । ७ ।

ऋतुव्यावृत्तिः ऋत्वनः । नवमलिलमंडुद्धाः शोभना यवसाः शष्वाणि
यस्मिन्काले स सूधवसः प्राट्ठिति यावत् । आदृत्तिमुखमित्यय-
नाख्या । तदयमर्थः । यदा मक्षासंवत्सरेज्या तदा यस्य कस्यचिदृतो-
र्बादृत्तौ सूधवसे यजेत् । यदा तु षट्सु मासेषु तदादृत्तिमुख-
योरिति ॥ तथा च कात्यायनः पश्चिज्या संवत्सरेसंवत्सरे प्रावृद्धादृ-
त्तिमुखयोर्वेति । केचित्पुनर्च्छतुव्यावृत्ताविद्यनेन षट्स्त्रियुत्यावृत्तिषु
षट्क्लावः संवत्सरस्य यागमुक्तं मन्यन्ते । तदयुक्तं मन्यन्त आदृत्ति-
मुखवदनभासादेकवचनाच्च । एवं मक्षद्विर्वा संवत्सरस्य पश्चिज्या
कार्यत्युक्तम् ॥ ददानीं मक्षद्विर्वा तदक्रियायां न केवलमदृष्टे एव
प्रत्यवायः किं तु दृष्टो ऽपि । तस्मान्नानिष्टपशुनातिक्रमित्यः
संवत्सर इति दर्शयन्नादरविशेषार्थं श्रुतिमेव तत्रादाहरति ॥

मांसीयन्ति ह वा अग्नयोऽजुह्तेता यजमानस्य ।
ते यजमानमेव ध्यायन्ति । यजमानं संकल्पयन्ति ।
पचन्ति ह वा अन्येष्वग्निषु वृथामांसम् । अथैतेषां

नान्या मांसाशा विद्यते । यस्यो चैते भवन्ति तं ततो
नानीजानं पशुना संवत्सरो ज्तीयात् । आयुष्टो ह वा
अस्यैष आत्मनिष्क्रयण इति वाजसनेयकं भवति
भवति । ८ ।

मांसमजुङ्कतो यजमानस्याग्न्यो मांसीयन्ति मांसमात्मन इच्छन्ति ।
ते यजमानसेव धायन्ति कदा स्विन्नो मांसं दास्यतीति । ततस्त्वे-
नमदित्यन्तं संकल्पयन्ति इमसेव यजमानाधमं भक्त्यिष्याम इति ॥
कथमेवं नृशंसमभिमंख्यन्ति इति चेत् किमत्र नृशंसम् । लौकिकेषु
ह्यग्निषु वृथामांसं लौकिकमांसं मनुव्याः पचन्ते अश्वन्ति च तत्प-
च्यमानमग्न्यः ॥ अर्थैतेषां यजमाननियन्त्रितानामग्नीनामन्तरेण प-
श्चिज्यां न मांसान्तराशास्ति । तस्मात्कारणाद्यस्य खल्वेते इग्न्यो
भवन्ति य आहिताग्निरिति यावत् तं पशुनानौजानमनिष्टवन्तं न
कश्चिलंवत्सरो ज्तीयात् तत्रैव संवत्सरे यजेत् । आयुषे हितो ह्यस्य
यजमानस्यैष पशुः यदग्निभ्यो विभक्त्यिष्ड्य आत्मानं निष्क्रीणाति ।
तस्माच्चैवैनमतिपाद्येदिति ॥

इत्यष्टाविंश्टी कण्डिका ।

इति श्रीभद्रद्वत्तप्रणीतायामापक्षामस्त्रवृत्तौ स्त्रदीपिकायाम-
ष्टमः पट्टः ।

इति सप्तमः प्रश्नः ॥

LIST OF ERRATA.

- Page 1 line 13 disjoin रत्नं रबनिति
- ” 4 „ 9, 10 read इदं नावदये विदांकुर्वन् तवभवनः
- ” 7 „ 2 transpose the strokes || from behind ०करणी-
यलात् after इथकरोनि
- ” 8 „ 3 प्रतियोगिकेन is to be conjectured for प्रतियोगिलेन
- ” 14 „ 8 disjoin विना युग्मानां
- ” 18 „ 16 read स्थिष्ठा instead of स्थिष्टा
- ” 22 „ 14 „ इवयोधने „ „, इवयोधन
- ” 24 „ 7 disjoin पिण्डपिण्डयज्ञं कुरुते
- ” 28 „ 5 „ कशिपृश्यनीयम् । उपबर्द्धामपधानम् ॥
- ” 35 „ 17 read बह्नीर० instead of बृहनीर०
- ” 45 „ 3 insert जीवो between च and जीवनीर०
- ” 62 „ 3 read ०ङ्गतसमि instead of ०ङ्गतसमि
- ” 91 „ 21 „ इवीषी— „ „, इवीषी—
- ” 107 „ 12 „ सूलेभ्यः „ „, सूलेभ्य
- ” 109 „ 7 „ विष्टासन् „ „, विष्टासन्
- ” 112 „ 17 „ चोंसुचानि० „ „, चोंसुचानि० (in part of
the impression)
- ” 141 „ 3 put a stroke after चातोचरम्
- ” 150 „ 7 read दिवे instead of दिवे
- ” 156 „ 19 „ सध्ये „ „, सध्य
- ” 170 „ 16 „ ०तर्ष्यामिति „ „, ०तर्ष्यामिति
- ” 216 „ 11 „ ब्रह्मण् „ „, ब्रह्मण्
- ” 223 note expunge the point after ‘others’
- ” 226 „ 4 read निषुक् instead of नि क्
- ” ” ” 19 „ ०यासमि० „ „, ०यासुमि०
- ” 229 „ 15 „ यज्ञो „ „, यज्ञा
- ” 249 „ 13 „ दुवस्ततेत्येषा „ „, दुवस्ततेत्येषा
- ” 257 „ 20 „ मधुमस्तुं० „ „, मधुमस्तुं०

Page 258 note 16 read प्रथम् instead of प्रथम

- „ 264 „ 13 „ स्वद्धम्
- „ 286 „ 3 „ ०च्छेयानस्यादिति „ „ ०च्छेयानस्यादिति
- „ 305 „ 6 put a stroke behind ०हरति
- „ 310 „ 1 read पुनर्हर्जति instead of पुनर्हर्जति
- „ 333 „ 14 „ पूर्णं „ „ पूर्ण
- „ „ 19 „ पूर्णं „ „ पूर्णं
- „ 353 „ 5 „ उच्चरामाङ्गतिं „ „ उच्चरामाङ्गतिं
- „ 357 „ 2 „ ०धर्षं „ „ ०धर्ष
- „ 391 „ 14 „ वृक्षः „ „ वृक्षः
- „ 410 „ 2 disjoin वि सृष्टे
- „ 412 „ 13 read शाखापविचं instead of शाकपविचं.

